नं०: २६-घ

महाभाष्य प्रदीपोद्योतः

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः

नवमाह्निकम्   पत्राणि २२४

नं० २६-घ

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः

नवमाह्निकम् पत्राणि २२४

ॐ श्रीगणेशाय नमः नत्वा साम्बशिवं देवीं वामधिष्ठानिकां गुरून् पाणिन्यादिमुनीन् वन्द्यान्पितरौ च
सतीशिवौ ॥ नागेशभट्टो नागेशभाषितार्थविचक्षणः हरिदीक्षितपादाब्जसेवनावाप्तसन्मतिः २। यावका
नाकल्पतरोररिकलङ्कताशनात्। शृङ्ग.वेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः ३। नाविस्तीर्णान्न विस्तीर्णान्मध्याना
मपि बोधकृत्। भाष्यप्रदीपव्याख्यानं कुर्वेऽहं तु यथामति ४। भाष्यव्याचिकीर्षुः शिष्टाचारप्राप्तं मङ्ग.लं शिष्यशि
क्षार्थे निबध्नाति (सर्वेति स्वकान्तानां पञ्चमसंज्ञाकोऽन्तरार्हेतात्वयः सर्वाकारत्वं सर्वोपादानकारणत्वात् मृदादिवत्
कार्यातिरिक्तदृश्यस्वरूपाभावान्निराकारत्वम् कर्तृत्वाद्विश्वाध्यक्षत्वम् स ऐक्षतेति श्रुतेः अतीन्द्रियत्वे वि
गतेन्द्रियत्वेन पश्यत्यचक्षुरित्यादिश्रुतेः सर्वप्रत्यक्षीकरणं तु स्वरूपचैतन्येनैव इन्द्रियाविषयत्वेन वाऽतीन्द्रि
यत्वम् सदसद्रूपता प्रपञ्चधर्म्मः एतच्चत्रियामिति सूत्रे वक्ष्यते तामतीतम् तद्रहितमित्यर्थः एवञ्च सदेवे
ति भावः नन्वीदृशमस्माभिः कुतो न गृह्यत इत्यत आह (अदृश्यमित्यादि ।) मायया वृतेरित्यस्य कृत्यमाह (ज्ञा
नेति) तत्त्वमस्यादि वाक्यजनिताखण्डाद्वितीयसच्चिदानन्दब्रह्माकारा वृत्तिर्ज्ञानं तदेव लोचनं तेन संप्रेक्ष्यमि

त्यर्थः नारायणमित्यादि सर्वनरसमूहान्तर्यामिणमित्यर्थः सर्वविद्या वेदरूपा तद्विधायिनम् २ वचनसन्द
र्भविशेषरूपे ग्रन्थे समुचितत्वाद्वागाधिदेवतां नमति शुरुषाइति देवतं पाण्डित्यम् ३ सम्प्रदायशुद्धिं द्योतयन्
गुरुं नमति पदेति व्याकरणमीमांसातर्क्काणामित्यर्थः धीमतः ऊहापोहकुशलस्य ४ महाभाष्येति व्याख्यातृत्वे
ऽप्यस्येष्ट्यादि कथनेनान्वाख्यातृत्वादितरभाष्यवैलक्षण्येन महत्त्वम् अवारणस्योर्भवम् प्लूयतेऽनेनेति प्लवः सेतुः
यथागमम् सम्प्रदायमनतिलङ्घ्येत्यर्थः ५ आहत्य परिहरति भाष्येति मयूरव्यंसकादिसमासो रूपकञ्चेति बोध्य
म् पिशुनत्वं दुष्टत्वम् ६ नन्वेकं कथं प्रवृत्तिरत आह तथापीति तत्वस्य सारांश एवात्र निबद्ध इति भावः शनैरित्य
नेनात्यन्तग्रन्थ्यासंकोचः पङ्गुवदित्यनेन व्याख्येयांशपरित्यागो व्याख्यानस्याविस्तृतत्वं च बोध्यते ७ यद्यपि पाणिनि
ना ब्राह्मणेन निष्कारण इत्यादिश्रुतेः सन्ध्योपासनादाविव प्रत्यवायपरिहारार्थितयैवोत्तमाधिकारिप्रवृत्तिसंभ
वात् प्रयोजनं नोक्तं वार्त्तिककृतापि शास्त्रपूर्वकप्रयोगे धर्म इत्यनेन मध्यमाधिकारिणः परमप्रयोजनं दर्शितम्
भगवांस्तु विवरणकारत्वान्मन्दाधिकारिणां प्रवृत्तेः प्ररोचकप्रयोजनप्रतिपत्तिप्रवणत्वाद्व्यवहितेषु स्वर्गा

कै॰ पूर्वादिष्वनाख्यामात्रस्याज्ञानात्प्रयोजनं शब्दव्युत्पत्तिलक्षणं वदतीत्याह भाष्यकार इति तत्र शब्दज्ञानरू
टी॰ पे प्रयोजने उक्ते विषयोऽप्युक्त एव शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव शास्त्रविषयत्वादिति बोध्यम् तज्जिज्ञासुरधि
२ कारी प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्सम्बन्ध इत्यर्थादेव लभ्यम् ननु कानि पुनरित्यादिना प्रयोजनानि वक्ष्यति
तेन पौनरुक्त्यमत आह साक्षादिति तदेवाह प्रयोजन प्रयोजनानीति व्याख्यातुमित्यस्य शब्दानुशासनमित्या
दिनेति शेषः तावत् प्रथमं व्याचष्टे इति पदार्थज्ञानायानन्तर्याद्यर्थकत्वनिरासाय चेति शेषः भाष्यत्वा
देव च स्ववाक्यव्याख्यानमिति भावः नन्वितिं विनाप्यथशब्दोऽधिकारार्थ इत्येवोच्यतामत आह एवं हीति
पदान्तरैः शब्दपदाऽधिकारार्थपदप्रयुज्यत इति पदैः व्याख्यातुमिति अधिकारार्थत्वेनेति शेषः अथेति
शब्दोऽधिकारार्थ इत्युक्ते आनन्तर्याद्यर्थकत्वमप्रमाणमिति भ्रमस्स्यादतो ऽयमिति भाष्ये योऽयमस्मिन्वाक्ये
स इत्यर्थः विस्पष्टेति नवेतीत्यादावर्थपरतायादर्शनेन तथा भ्रमं निवर्त्तयितुमित्यर्थः ननु निपातानां द्योत
कत्वादभिधेयवाच्यत्वशब्दोऽनुपपन्नोऽत आह अधिकार इति प्रस्ताव इति प्रारम्भ इत्यर्थः सचार्थो ह्यय।

ख्यायमानस्य अथशब्दः प्रयोजनवाचीति भावः निपातानां च द्योतकत्वमिति निपातानां द्योतकत्वं चेत्यर्थः
उपसर्गातिरिक्तनिपातानां द्योतकत्ववाचकत्वोभयस्वीकारस्याऽस्यैव विभक्तीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात् उपसर्गा
णां तु द्योतकत्वमेवेति स्पष्टं गतिर्गतावित्यत्र भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यामः अत एव साक्षात्क्रियते गुरुदिस्या
दि सङ्गच्छते प्रारम्भक्रियाविषयत्वद्योतकस्याथशब्दस्यान्यार्थं नीयमानदध्यादिवन्मङ्गलत्वमपीत्युभयार्थ
मथशब्दः प्रयुज्यते इति फलितम् परे त्वत्र वाचकत्वमेवेच्छन्ति अधिकृतमिति च तदर्थं वदन्ति भाष्ये प्रयुज्यत
इत्यनेन तवर्त्तमानः निर्देशेन सर्वलोकसिद्धमस्याधिकारार्थत्वं न तु वृद्ध्यादिवत्पारिभाषिकमिति ध्वनितम् ॥
ननु विवरणेऽधिकृतमित्यधिकं वाचकपदाभावाद्द्योतकत्वानुपपत्तिश्चेत्यत आह अनेनेति उच्यते श्रूयते
क्रियत इति प्रतीयत इति यत्नावत्येव द्योतकत्वमिति भावः ननु भावसाधनानुशासनपदस्य शास्त्रपदेन सा
मानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह । व्याकरणस्येति अन्वर्थत्वात्प्रयोजनाभिधानोपपत्तिः अनुशिष्यन्ते
ऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य बोध्यन्तेऽनेनेति करणल्युडन्ततया शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमिति भावः

इदमेव ध्वनयितुम्भाष्ये नामपदोपादानं नामनामिनोरभेदान्नामशास्त्रमिति सामानाधिकरण्यम् अनेनैवाप
भ्रंशानामविषयत्वं सूचितं ध्वनीनां च केषामिति प्रश्नस्तु किं लौकिकमात्रविषयशाकटायनादिशास्त्रमाधि
कृतमत वैदिकमात्रविषयप्रातिशाख्यमितीति परे ननु कर्मणि चेति निषेधात्कथं कर्मषष्ठ्यन्तेन समासोऽत आ
ह अत्र चाचार्यस्येति उभयोरुपादान एवोभयप्राप्तिरित्यात्ममाने इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या
मपि समासनिषेधः कुतो नेत्यत आह उभेति चस्यैवार्थकतया कर्मणीत्यस्यार्थविहितषष्ठ्यैव समासनिषेध इति
भावः भाष्ये शास्त्रमित्यस्य कर्तव्यत्वेनेति शेषः विवरणकारस्तु व्याख्यानव्यत्वेनेति शेष उचित इत्यन्ये शास्त्रत्वं चा
स्य साधुत्वरूपैकप्रयोजनसम्बद्धत्वाद्बोध्यम्॥ सामान्यशब्दत्वादिति लोकव्यवहारे ध्वनावपभ्रंशे च शब्दशब्दप्रयो
गादिति भावः एतेन ध्वनिव्यङ्ग्य एव न परस्त्वादौ शब्द शब्दप्रयोगादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् ननु व्रीहीन्प्रोक्षतीत्या
दौ सामान्यशब्दस्याप्यपूर्वोद्देश्य प्रवृत्तिवत्तद्वाचके साधौ नहिशेषे प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह विनेति व्रीहिशब्द
स्यतु प्रकरणाद्विशेषे प्रवृत्तिरिति भावः वाशितादीनामित्यादिनापभ्रंशसंग्रहः उत्तरपदार्थसंसृष्टपूर्वपदार्थस्य

कथं सर्वनाम्नापरामर्शोऽत आह उक्तपदार्थान्तर्गतस्येति ततः पृथगुपस्थितस्य विषयस्येत्यर्थः बुद्ध्या मान
स्या बृहद्वाक्यजन्यबुद्ध्या वेदाङ्गत्वादिति तत्त्वं चागमसिद्धम् अनेन तन्त्रीशब्दादीनामविषयता सूचिता न च वेदाङ्ग-
त्वाद्वैदिका एव विषयास्स्युः तत्र तत्र भाषायां छन्दसीत्याद्युक्त्योभयोरपि विषयत्वात् ननु चिदानन्दस्वरूपब्रह्माति
रिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थत्वाद्वेदस्यापि लोकान्तर्गतत्वाद्भेदेनाभिधानं न युज्यत इत्यत आह वैदिकानामिति वैदिका
नां लौकिकत्वेऽपीति पादः तेषामिति लौकिकानां याज्ञे कर्मण्येव तत्परिहारस्तेषां तु सर्वत्रेति भावः भाषाशब्दानामि
ति भाषाः प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारास्तत्र प्रयुज्यमानानामित्यर्थः एवञ्च वेदमात्रान्तर्गतकर्णाभिर्द्वासो गृ
भ्णामीत्याद्यतिरिक्तपरता लौकिकशब्दस्य तैस्तद्व्यवहारादर्शनात् अत एव गौरश्व इत्यादीनां लौकिकोदाहरणत्व
संगतिः लोके स्वरानादराद्धेतोः तदादरात्स्वरविशिष्टानां वेदमात्रविषयतामभिप्रेत्य शन्न इत्यादीनां वैदिकोदाह
रणत्वसंगतिरिति भावः ॥ लोके पदानामुदाहरणत्वोक्तौ वेदे वाक्यानामेव तत्त्वोक्तावाशयमाह तत्रेति पदान्तर
समभिव्याहारेण स्वरविशेषाच्च वैदिकवाक्यानामुदाहरणत्वोक्तिरित्यपि बोध्यम् लोकवेदसाधारणतया पाणिनीय

कै॰ टी॰ ४

शब्दानुशासनस्यैवात्राधिकृतत्वात्तत् शाकटायनादिव्याकरणस्येत्युक्तराशयं परे भाष्ये लौकिकास्तावदिति ताव
च्छब्दोऽनुक्रमे पूर्वं लौकिका उदाह्रियन्ते पश्चाद्वैदिका इत्यर्थः वैदिकानां प्रधानत्वेऽपि लौकिकानां पूर्वनिर्देशस्त
द्वदादरसूचनार्थः अभेदेन लोके इति अभेदेनैवेत्यर्थः शब्दपरत्वाभिप्रायेणास्य गौरिति प्रयोगाभावादिति भावः पु
रोवर्तिव्यक्तिं पश्यतो वाचकजिज्ञासया कोऽयमिति प्रश्नेऽयं गौरयं वर्णश्शुक्ल इत्युत्तरस्थले सन्निहितमुद्दिश्य ता
दात्म्येन शब्दविधेयताप्रतीतिरिति तात्पर्यम् शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः स्पष्टं चेदं पातञ्जलभाष्ये इति मञ्जूषा
यामस्माभिर्हरिसंमततयाभ्युक्त्यादितम् अत एव जात्यादिव्यक्तेरिव रामेति हृयत्नं नाम मानभङ्गः पिनाकिन इत्यादौ
शब्दार्थयोरप्यभेदेन व्यवहारः अर्थे गौरिति भाष्ये अर्थेत्यस्य पृच्छ्यते इति शेषः किं पृच्छ्यते तदाह। गौरित्यत्रेत्यादि। कः
शब्द इति। कः शब्दपदाभिधेय इति प्रश्नः प्रतिभासमानेषु शब्दजातिव्यक्त्यादिषु नन्वेवं गुणक्रिययोश्शब्दत्वाशङ्का।
नुपपन्ना नहि ते अपि गौरिति शब्दजन्यबोधे भासेते इति चेन्न गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाभेदात् शब्दार्थयो
श्चनत्वात् तदभिन्नाभिन्नस्येति न्यायेन तच्छङ्कोपपत्तेः यथा परमकारणाभिन्नकार्यकारणकस्य परमकारणेना

ष्य भेदः यद्वा गुणसमूहो द्रव्यमिति पक्षे तस्य भाव इति सूत्रस्य भाष्यसम्मते समूहस्य गोशब्दवाच्यत्वेऽवयवभू
तगुणादीनामपि तद्वाच्यत्वमिति शङ्का बोध्या अत्र गौरिति विज्ञान इति सामान्योक्त्या तदाकारप्रत्ययज्ञानादिज्ञानेऽपि
गुणादीनां सामान्यरूपेण भानमत एव प्रत्यक्षदृष्टेऽपि आम्रफलादौ सविशेषादिजिज्ञासा विशेषजिज्ञासाया
स्सामान्यज्ञानपूर्वकत्वादित्यस्य निरूपितं चैतन्मञ्जूषायाम् यत्तदिति समुदायो यद्भूतार्थे वर्तते तस्यैव पुनस्तद्भूतेन
स इत्येतेन परामर्शः यद्वा प्रसिद्धो ननु यदित्यस्य नपुंसकत्वेन तच्छब्देऽपि नपुंसकलिङ्गमेवोचितमत आह उद्दिश्य
मानेति सिद्धवत्कीर्तनमुद्देशः प्रतिपाद्यतया विधेयतया वा कीर्तनं प्रतिनिर्देशः यथा शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जल
स्येत्यादौ स्त्रीलिङ्गनिर्देशः तल्लिङ्गमिति तयोर्लिङ्गमित्यर्थः भाष्योक्तहेतुमुपपादयति भिन्नेन्द्रियेति सामान्यव्य
तिरिक्तत्वे सति श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं हि शब्दलक्षणमिति भावः यदि द्रव्येति यदि द्रव्यं शब्दशब्दाभिधेयं स्यादित्यर्थः।
तथा हि सति द्रव्यादीनां तन्त्रान्तरे निरूपितत्वात्तस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यपि बोध्यम् तत्र द्रव्यस्याक्रियाद्या।ऽऽश्रयत्वात्पू
र्वमुक्तिः क्रियागुणौ जात्याश्रयाविति तयोस्ततः पूर्वमुक्तिः वैशेषिकसिद्धगुणानामपि संयोगविभागादीनामपि

कैं॰ टीं॰ ५

5

क्रियात्वं ध्वनयितुं गुणात्मक क्रियोक्तिरिति ध्येयम् यत्तर्हि प्रज्ञा इत्यादौ गुणस्य शब्दत्वशङ्का परे वाक्ये इति शब्देन प्रकारार्थेन स्वरभ्यादिभेदाभिन्नगन्धादिलिङ्गसंख्यादिरूपगुणसंग्रह इति नन्यूनता ननु शब्दस्यापि गुणत्वाद्गुणो नाम सत्त्वान्तरसमंगतं तस्य द्रव्यत्वे द्रव्यं नाम तदितरान्तरामंगतिरिति चेन्न उक्तद्रव्याश्रितो गुणो नाम सत्त्वर्यात् श्रोत्रग्राह्यत्वादेव क्रियादीनां शब्दत्वे निरस्ते किमन्तरग्रन्थेनेत्यत आह अनेनैवेति गोशब्दार्थे चैषां संभवादिति अभेदसंभवान्नेन तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन शब्दत्वाशङ्का तेषामिति भावः यद्वा गोशब्दार्थे गुणसमूहे गुणसमूहि न येषां सम्भवादित्यर्थः शरीरव्यापारो रोमाञ्चादिः एकत्रमिति अनेकसमवेतत्वस्याप्युपलक्षणम् नित्यत्वेन संयोगनिरासः एकत्वेन प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षरूपं प्रमाणं दर्शितम् भूतशब्दप्रयोगानुपपत्तिं परिहरति सत्ताख्यमिति एवं हि वृद्धवदाम्न इत्यापत्तेः सामान्यश्रुतेस्सर्वसामान्यविषयत्वेन प्रवृत्तायास्सङ्कोचे कारणाभावाच्च उपमाकथनस्य प्रकृतेऽनुपयोगाच्चाध्याहारे गौरवाच्च नेदं युक्तं किन्तु स्वरूपवाची सः वृद्धि संज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रयोगस्य प्रमाणम् तस्य स्वयं करिष्यमाणव्याख्यानरीत्यास्यापि आख्यान सम्भवात् पिट भूत इत्यत्राप्यत्रा

न्यथाहुः प्रयोगस्सादृश्येन इति सादृश्यप्रतीतिर्नत्वस्य सादृश्यवाचकत्वेमानमस्तीतिदिक् भाष्ये आकृतिर्जातिसं
स्थानंब्रवीति आक्रियते व्यवच्छिद्यते स्वाश्रयोऽनयेतिव्युत्पत्तेरितिभावः शङ्कापरभाष्ये सामान्यभूतमित्यस्य तद्व्यञ्ज
कत्वञ्चेत्यप्यर्थोबोध्यः जातिमात्रपरत्वेऽप्यस्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति गौतमसूत्रेण तस्यापि पदार्थत्वबोधनात्
प्रत्यक्षादौ तज्ज्ञानाच्च तस्य शब्दत्वाशङ्का तत्समाधानाभावे न्यूनतास्यात् सिद्धे शब्दार्थेतिवार्तिकव्याख्याने भाष्ये तस्या
पि पदार्थत्वं कैयटो वक्ष्यति तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमितिन्यायस्तु यत्रस्वाभिन्नद्वारकस्वरूपारोपस्तद्विषयः
यथा परमकारणकार्योपादानके परमकारणादेः। अत एव स्वावङ्गः त्वियोनैक्यं नापि कुण्डलकटकयोस्तत्कुण्डला
रम्भकस्वर्णावयवावगमस्य कटकेऽभावात् एवं गुणसमूहस्यानुभूतावयवभेदस्य वाच्यत्वेऽपि समूहितां तत्तद्रूपे-
णवाच्यत्वाः तत्तेषां शब्दत्वाशङ्केति भावः इच्छतीति प्रश्नविषयविशेषान्तराभावात्सामान्यरूपेणेच्छतीत्यर्थः भा
ष्ये उच्चारितेनेति शरीरमारुतः भिहतकण्ठादिस्थानैरवयवद्वाराभिव्यक्तेन येनेत्यर्थः अत्र विषाणान्तरवयवैर्गुण
द्योऽप्युपलक्ष्यन्ते संप्रत्ययो ज्ञानम् तत्प्रत्यायकशब्दस्य वर्णसमूहरूपतया येनेत्येकवचनमप्युक्तम् नव वतमि

6

कै॰ टी॰ ६

तिवत्समूहाभिप्रायं तत्र समूहस्यास्थिरस्य निरूपयितुमशक्यत्वादत आह वैयाकरणा इति वर्णव्यतिरिक्तप
दानभ्युपगमे एकैकस्य वर्णस्य वाचकत्वं समुदायस्य वा नाद्य इत्याह वर्णानां प्रत्येकमिति द्वितीयमनूद्य दूषयति
आनर्थक्ये तु प्रत्येकमिति प्रत्येकमानर्थक्ये तु समुदायस्य वाचकत्वमप्येवं तन्न युक्तमिति शेषः यतस्तत्र नयद्वय
म् प्रत्पद्यमानसमुदायस्याभिव्यज्यमानसमुदायस्य वा वाचकत्वमिति तत्राद्यं दूषयति उत्पत्तिपक्ष इति उत्पन्नस्य भा
वादित्यस्य समुदायाभावादित्यनेनान्वयः द्वितीयं दूषयति अभिव्यक्तीति उत्पन्नाभिव्यक्तेर्ध्वस्तत्वादित्यर्थः ननु प
क्षद्वयेऽपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहकृतान्त्यवर्णानुभवदेवैकैकस्य तु पादृष्टानां वाचकत्वमस्त्वत आ
ह एकस्मृतीति मतु तस्य नित्यत्वे सर्वदार्थप्रतीतिप्रसङ्गोऽत आह नादेति नादो वर्णः ननु येन क्रमेणानुभूता वर्णा
स्तेनैव क्रमेणैकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वे तु नार्थप्रतीत्यविशेषप्रसङ्गोऽन्यथात्वयापि वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वा
भ्युपगमात् कथं श्वीक्तादोषान्निस्तारस्तवापीत्यत आह विस्तरेणेति इदमेकं पदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः स्फोटसत्त्वे
तदेकत्वे च प्रमाणम् अनुभवक्रमेणैव स्मरणमित्यर्थे दृढप्रमाणाभावाच्च क्रमेणानुभूतानां व्युत्क्रमेणापि स्म

रणदर्शनात् मम तु यथा पटे नानारञ्जकद्रव्याहितनानावर्णोपरागः क्रमेण तथैकस्मिन्नेव तस्मिन्नुच्चारणक्रमे
ण क्रमवानेव तत्तद्वर्णस्वरूपानुरागस्तच्चास्थिरस्तस्य च मनसा ग्रहणमिति न दोषः तत्र येनेत्येकवचनेन विषाणि
नामिति बहुवचनेन चानेकोच्चारणविषयैरित्यस्यैकत्वं सूचितम् एवं च तेनैव दृष्टान्तेन घटपदादिबोधकसाधा
रणेन वाचकस्यैकत्वं सूचितम् भेदप्रत्ययस्त्वौपाधिक इत्याद्यस्मत्कृतमञ्जूषायां शक्तिवादे द्रष्टव्यम् नन्वेवं तस्य
ताल्वोष्ठपुटव्यापारविषयत्वाभावादुच्चारितेनेत्ययुक्तमत आह प्रकाशितेनेति अभिव्यञ्जकैरिति शेषः भाष्येऽथवा
प्रतीतपदार्थक इति लोके व्यवहारेषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यो वर्णरूपध्वनिसमूह एव शब्द इत्य
र्थः तस्यार्थबोधकताप्यविचारितरमणीयस्यैव लोके सिद्धा तादृशस्यैव शास्त्रेणान्वाख्यानमिति तात्पर्यम् तदाह अ
त्रेति संग्रहादौ तपरसूत्रे भाष्ये चेत्यर्थः ध्वनिपदेनात्र वैखरी स्फोटपदेनाभिव्यक्तकत्वादिको मध्यमावस्थ आन्तरशब्
द उच्यते कथमस्येति कुर्वन्नित्यस्य वर्तमानार्थकत्वादित्यर्थः भाष्ये कानि पुनश्शब्दानुशासनस्येति शब्दज्ञानकलक
व्याकरणाध्ययनस्येत्यर्थः तदाह किंसन्त्येति शब्दज्ञानद्वाराध्ययनस्य तदज्ञानप्राप्तप्रत्यवायपरिहारः फलम् अत तद

तिरिक्तमपि किंचिदिति प्रश्नाशय इत्यर्थः प्रयोजनशब्दः करणव्युत्पत्त्या प्रयोजकपरोऽपि तेन व्याकरणा
ध्ययनस्य प्रयोजकं किंचिदस्ति नवेत्यपि प्रश्नाशयो बोध्यः अत एवोत्तरे आगमपदोपादानम् नपुंसकमनपुं
सकेनेत्येकशेषः तत्रैकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे बहुवचनमुत्तरे ऊहः खल्वपीति इह यस्मिन्याग इतिक
र्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेण एकवचनं बोध्यम् पुरुषार्थो धर्मो मोक्षश्च न च शिष्याचार्यसम्बन्ध एव महान्वेद
रक्षाहेतुः किं व्याकरणेनेत्यत आह लोक इति भ्राम्येदिति भ्रमेण पाठान्तरं कल्पयेदित्यर्थः न वाचार्यवचनादभ्र
मनिवृत्तिः संशयाकुल्या तेष्वविश्वासात् वेदार्थावगमद्वारापि व्याकरणं पुरुषार्थसाधनमित्याह वेदार्थे चेति ए
वं च वेदार्थज्ञानपूर्वकं शुद्धतज्जन्मनैवतत्तद्विहितकर्मानुष्ठानेन स्वर्गस्तावदुपनिषदर्थज्ञानेन वक्ष्यमाणरीत्या वा मो
क्षश्च पुरुषार्थो व्याकरणाध्ययनस्य फलमिति भावः विकार इति लोपस्तु न विकार इति पृथग्गणनात् भावरूपए
वचादेशोऽत्र विकारः हृग्रहोर्भ इति इदञ्च गृभ्णामीत्याद्यर्थमावश्यकम् एतेनोद्ग्राभनिग्राभौ चेत्यनेन भस्यापि सि
द्धत्वादेतदुपन्यासश्चिन्त्य इति परास्तम् अन्यार्थमावश्यकेन तेनैव भस्य सिद्धौ तदंशे निपातनाश्रयणवैयर्थ्यात् निपूर्वा

इयत्रेहार्थस्याविधायकाभावादाह उदुत्याभनिग्रामौचेति भाष्येस्वल्पपीति निपातसमुदायोनिश्चयार्थः ऊहःस्वल्व
पीत्यस्यप्रयोजनमिति शेषः ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्राः पठितास्तत्र तेषां तथैव प्रयोगइष्टइति नोहेनप्रयोजनमि
त्याशङ्क्याप्रकृतावूहाभावेऽपि विकृतावूह इति दर्शयितुंप्रकृतिशब्दार्थमाह इहेति यस्मिन्नाग्नेयादौयागान्तरे
ण सौर्यादिना प्रकृतिविकृत्यवगमश्च द्विदेवत्यस्यैकदेवत्यत्वादिसाम्येनबोध्यः अन्यत्र पठितमन्त्राणाङ्गयमन्यत्र
गमनमत आह प्रकृतिवदिति यथासोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथाविकृतिरपीति तदर्थः तदनेनोपकारातिदे
शे तत्स्वभावेन पदार्था अप्यतिदिश्यन्ते इतिकर्त्तव्यताया भावनायास्साकाङ्क्षत्वादेतन्मूलकमेवप्रकृतिवदिती
ति मीमांसकसरणिः पदार्थान्तर्गताश्च मन्त्राः तत्र अग्निसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशकमन्त्रस्याग्निपदस्य सूर्यसम्बन्धि
निर्वापप्रकाशनासमर्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्यायेत्यूहमित्याह तत्राग्नेरिति मन्त्र ऊह्यतइति यद्यप्यूहनमन्त्रत्वल
ध्याप्येकदेशस्योहेऽपि अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात्तद्घटिते समुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः कर्म्मणस्साङ्गत्वञ्चे
ति बोध्यम् सोऽयमप्रकृतस्योहः अन्येऽप्यूह्याः ऊहज्ञस्य हि आर्त्विज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिकसुखसिद्धिः फलमि

तिबोध्यभाष्येलिङ्ग॰पदञ्चप्रक्रम्याद्येस्यलक्षणम् यथायथमिति अर्थप्रकाशनसामर्थ्यानतिलङ्घनेनेत्यर्थः॥ ननु
वक्ष्यमाणागमस्य न व्याकरणफलत्वमत आह प्रवर्तक इति। नित्यकर्म्मतामिति एतेन नित्यकाम्यता व्याकरणा
ध्ययनस्येत्युक्तम् नित्यत्वञ्चाध्येयज्ञे यपदार्थविशेषणीभूताध्ययनज्ञानयोर्बोध्यम् अत्र ब्राह्मणेनेत्युक्तेरन्यस्यैव
मध्ययनं काम्यमेवेति सूचयतीति कश्चित् निष्कारण इति कारणशब्दः फलपरः ननु नित्यत्वेऽपि प्रत्यवायपरि
हाररूपम्फलमस्त्येवेत्यत आह दृष्टमिति अध्ययनादिनिष्ठज्ञानापेक्षत्वं विषयआरोप्यनिष्कारणो वेद इ
ति प्रयोगः आगमपदेन श्रुतिः श्रुतावपि जनमेजयाद्युपाख्यानेवस्याहपेयव्याकरणस्यापि नित्यताबोधनमुप
पद्यते यद्वा तेन प्रोक्तमिति सूत्रोक्तभाष्यरीत्या वेदार्थवद्व्याकरणार्थोऽपि अनादित्वरूपनित्यतावानिति श्रुत्या त
स्य नित्यत्वबोधनमिति बोध्यम् धर्मत्वञ्च वेदस्य पुरुषयत्नसाध्यतया धर्मत्वेनाभिमताध्ययनज्ञानकर्म्मत्वेनौपचा
रिकमित्याहुः षडङ्गः शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्योतिषाङ्ग॰सहितो वेदः स्वशाखारूपः अध्येयइत्यतः
प्रेरणाविषयाध्ययनकर्म्मेति बोधः यद्यपि तेन प्रोक्तमिति सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणरीत्या वेदत्वं शब्दतदर्थोभयनिष्ठ

तथापि ज्ञेयस्तस्य सम्यगर्थबोधपर्य्यवसाध्ययनङ्कार्य्यमित्यर्थे तात्पर्यम् अत एव समानमीहमानानामधीयाना
नाञ्च केचिदर्थैर्युज्यन्ते केचिन्नेति वक्ष्यति भाष्यकृत्। अध्ययनतथाज्ञानयोश्च समुच्चयः अनेनातादृशस्याधर्म्मत्वं
लक्षयति अर्थात् मिलितस्यैव धर्म्मत्वबोधनात् तथाच व्यासः वेदार्थज्ञो जपंजप्त्वा तथैवाध्ययनम् द्विजः कुर्वन्स्व
र्गमवाप्नोति नरकन्तु विपर्यय इति जपपदं मन्त्रसाध्यकर्म्मोपलक्षणम् ज्ञाधातोश्च ज्ञानानुकूलो मनःप्रणि
धानविषयेन्द्रियसंयोगसम्पादनादिरूपो व्यापारोऽर्थस्तस्यैवात्र विधेयत्वम् एतेन ज्ञानस्याविधेयत्वादिदञ्चिन्त्यमि
त्यपास्तम् ननु गुणानाम्बरस्यासम्बन्धाभावात् षडङ्गेषु प्रधानमित्यनुपपन्नमत आह एदेति एवञ्च वेदार्थज्ञाने
व्याकरणस्य प्रधानङ्कारणमिति भावः। भाष्ये। प्रधाने कृतो यत्न इति प्रधानविषये निहृत इत्यर्थः अन्यथा यत्नविषय
कृतेरसम्भवादसङ्गतिःस्पष्टैव भाष्ये च फलवानित्यत्र फलपदेन वाक्यार्थावगमो विवक्षितः एतच्छास्त्रञ्च पदपदार्था
वगमद्वारा वाक्यार्थावगमोपयोगीति बोध्यम् एवञ्च व्याकरणानध्ययनप्रवृत्तस्य वेदार्थाज्ञानप्रवृत्तस्य च प्रत्यवाय
स्य परिहारकतयास्य नित्यत्वमिति बोध्यम् अवश्यमित्यनेन विवक्षितं दर्शयति अध्यापनमिति लाघवञ्च प्रतिप

कैं° टीं° ५५

दपाठापेक्षया प्रकृत्यादिविभागेनान्वाख्यानस्य विवक्षितम् नन्वसन्देहस्सन्देहाभावः सच नात्यन्ताभावस्तस्यानित्य
त्वात् नव ध्वंसः तत्तद्विषयकव्याकरणज्ञानवतस्सन्देहस्यैवाभावेन तदसम्भवात् यस्यत्वधीतव्याकरणस्यापिवव
चित्सन्देहः संतद्विषयकवैयाकरणत्वाभाववानेव वेदनार्थे हि तत्र प्रत्ययोऽत आह प्रागभाव इति तत्परिपालनञ्च
प्रागन्वाध्ययनफलं तत्र स्वरूपं तस्याजन्यत्वात् तत्पालनञ्च प्रतियोगिजनककारणविध्वंसनं प्रागभावस्य प्रति
योगिजन्मनाश्यत्वादिति बोध्यम् भाष्ये याज्ञिकाः पठन्तीति यज्ञकाण्डमवावैदिकाः शाखा याज्ञिकास्तेपठन्तीत्यर्थः
ऋषिः पठति स्तृणीत ग्रावाण इतिवत्प्रयोगः तत्र ऋषिर्वेदः सन्सूत्रे भाष्ये एष प्रयोगः नाम अनन्वाहीम् कस्तर्हि ति
अयस्तत्राह पूर्वपदस्येति नन्वम्लेच्छत्वादीनाम् बहुत्वाद्बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति प्रथमतोऽभिधानं युक्तमत आ
ह स्तुयानीति प्रधानत्वादेव तेषां प्रथमतोऽभिधानमितिभावः तेषां प्रधानत्वञ्च पदपदार्थज्ञानाधीनत्वेनान्तरङ्गत्वा
त् वक्ष्यमाणानाञ्च बहिरङ्गशाखापशाखप्रयोगविधिनिषेधविषयत्वादानुषङ्गिकत्वम्बोध्यम् तत्र भूय इत्येकवच
नमनुपपन्नं प्रयोजनानीत्यनेनसामानाधिकरण्यादत आह पुनरिति इमानिचेति चस्समुच्चये भाष्ये प्रयोजनानी

ति प्रवर्त्तकानि फलानि चेत्यर्थः तत्र वक्ष्यमाणवाक्यानि प्रवर्त्तकानि तद्बोध्यानि फलानीति विवेकः ननु रक्षादिभिः
सहैवैतानि कुतो न पठितानीत्यत आह आनुषङ्गिकत्वादिति पघामानुषङ्गिकत्वं तेषां प्रधानत्वस्याथयितुत्वस्योक्ति
रितिभावः ननु पराभवम्भुतस्माद्ब्राह्मणेनेति श्रुतौ पराभवस्यापशब्दभाषणफलत्वावगतेः पराभूता माभूमेत्य
ध्येयमिति वक्तुमुचितमत आह निन्दार्थवादेनेति द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्या
येन यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोतीत्यादावपापश्लोकश्रवणस्य प्राशस्त्यमात्रपरत्ववदस्य
निन्दामात्रपरत्वादिति भावः प्रकरणाच्च क्रत्वङ्गोऽयन्निषेधः केचिदाहुरिति अत्राहचिवीजन्तु सर्वः स्तुतस्माह
समनिच्छता विभाषाकर्त्तव्य इति पठेति सर्वस्य द्वे इत्यत्र पदग्रहणस्य वार्त्तिनकृतोक्तत्वादिति भावः ननु नेदं हि
त्वं किन्त्वैच्छिकः पुनः प्रयोगोऽत आह लवञ्चेति नम्लेच्छितवै इत्यनेनम्लेच्छपाषाविषयमिति भ्रमनिवृत्त्यर्थं
नहिवरणाद्यापभाषितवै इति हवै इति प्रसिद्धोऽपशब्दत्वं व्याकरणानुगतशब्दस्य षट्भ्रंशेन एव प्रसिद्धमिति
भावः ननु म्लेच्छो नाम पुरुषविशेषो देशविशेषो वा स कथमपशब्दोऽत आह चुम्निति निन्दावचनात् म्लेच्छ

तैरिति भावः निन्दा च शास्त्रबोधितविपरीतोच्चारणेन पापसाधनत्वात् एवञ्च म्लेच्छा इत्यस्य निन्द्या इत्यर्थ इति दिक् असर्व
नामत्वात्सोऽप्राप्तेराह स्वरेणेति आद्युदात्तत्वादिति च तमित्यस्य यच्छब्दापेक्षितत्वादाह यदर्थेति मिथ्याप्रयुक्त इत्यस्य विवरण
न्ततोऽर्थान्तरमिति नकेवलं तदर्थमेव नाहेत्येतावत् किन्तु प्रत्यवायोत्पादनद्वारा हिंसकोऽपीत्याह वागेवेति यथाध्वर्युकृता
द्धोमाद्यजमाने धर्मोत्पत्तिरेवन्तत्कृतापशब्दप्रयोगात्तस्मिन्प्रत्यवाय इत्याशयः तत्र दृष्टान्तमाह यथेति हूनेनेति हेतौ तृतीया
फलमपीह हेतुः मन्त्र इति नचोहितस्य कथं मन्त्रत्वमिति वाच्यम् मन्त्रशब्दस्य बोधकपरत्वात् अत एव मन्त्रो हीनः स्वरत इति प्र
सिद्धमपि शिक्षापाठं विहाय भाष्ये दुष्टशब्द इति पठितं तत्रत्यमन्त्रशब्दस्य शब्दमात्रपरतेति सूचयितुम् शत्रुशब्दस्यामित्रपर्यायत्वे
बहुव्रीहितत्पुरुषयोरविशेषोऽत आह तत्रेन्द्रस्येति शादेर्णपन्तादौणादिकः क्रुन् अज्ञादिगणे निपातनाद्ध्रस्वत्वम् शमेस्तु तत्वम्।
सत्वाथनविभवस्याभावायाह इन्द्रशत्रुत्वस्येति नन्वत्र यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतौ प्राप्तायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरकरणं स्वरापराध इति वक्तु
युक्तम् नच तथैवास्तु शतपथब्राह्मणेन भाष्यविरोधात् तत्रत्याद्युदात्तत्वकरणमेव स्वरापराध उक्त इत्यादि स्पष्टमस्मत्कृतैकश्रु
त्यवादेऽत आह ऊह्यमानस्येति तदुक्तमनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति नाचास्यामन्त्रत्वे लौकिकशब्देन क्रियमाणस्य कर्मणः कथम्फ

लजनकत्वमिति वाच्यम् सूत्रणीयत्वेत्यादेर्लौकिकवद्वितस्य ऊहविधायकशास्त्रबलेन फलजनकत्ववदुपपत्तेरित्याशयः । नन्वधीतमविज्ञातमि
तिविरुद्धमत आह अविदितेति शुष्कैधवदिति सान्तत्वो वैधश्शब्देनादन्तदुलिङ्गेन वा निर्वाह्यम् निरुक्ते तु यदगृहीतमविज्ञातमिति पठ्यते तत्र गृही
तं शब्दतः अविज्ञातमर्थत इति बोध्यम् भाष्ये तस्मादनर्थकमिति अनेन निन्दार्थवादेन निष्प्रयोजनाध्ययनानौचित्येन निष्प्रयोजनन्नाध्येयमिति निषे
धकल्पनादिति भावः अनेनाविज्ञमध्ययनं मास्त्विति व्याकरणमध्येयमिति तात्पर्यम् एकः पूर्वपरयोरित्यत्र भाष्ये पठितेक शब्द इत्यादिश्रुतिमू
लकमाह भाष्ये यस्त्विति अभ्युदयहेतुत्वम् अदृष्टद्वारा पुरुषार्थसाधनत्वम् कुशलोऽधीतव्याकरणः लक्षणस्मरणपूर्वकं यः प्रयुङ्क्ते इति फलति
विशेष इति अर्थविशेष इत्यर्थः तदाह स एवेति साधर्म्यात् साधर्म्यमूलकादभेदारोपात् भाष्ये यथावत् अन्यूनत्वादिदोषरहितम् वाचो योगः प्रकृति
प्रत्ययविभागेनार्थविशेषपरत्वन्तद्वेत्तीति वाग्योगविद् अनन्तत्वादिति एकत्र जयामिदोषयोः प्रकारेण सम्बन्धप्रतिपादनात्तत्रापि बोध्यम् दोष
दर्शनादिति शास्त्रस्याधर्महेतुत्वे दोष इत्यर्थः वादिप्रतिवादिपूर्वपक्षान्तरपरतया व्याख्यानेऽसामञ्जस्यमतस्त्वाह प्रष्टैवेति भाष्ये कुत एतदिति ।
वाग्योगविदो दोषः कुत इत्यर्थः ननु साधुज्ञानस्य धर्मजनकता यथा शास्त्रोक्ता न तथासाधुज्ञानस्याधर्मजनकता शास्त्रोक्तेत्यत आह यथेति एवञ्चा
पशब्दज्ञानधर्मसाधनत्वधर्महेतुशब्दज्ञानविरोधित्वात् यद्यद्विरोधि तत्तद्विरोधिफलकं यथा श्लैष्मिकद्रव्यमेवेत्यनुमानमप्रमाणमिति भावः
एवञ्च शास्त्रस्याधर्महेतुतया तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति नेदं वचो व्याकरणाध्ययनानुष्ठापकं स्यादिति तात्पर्यम् नन्वस्त्वधर्मोऽपि तथापि धर्माधि
क्याद्ध्येयं व्याकरणमत आह भाष्येऽथवेति । अङ्गभूयस्त्वादिति अज्ञानात्धर्मजनकानाम्भूयस्त्वादित्यर्थः एवञ्च यज्ञादेः पापजनकत्वेऽप्य

कै॰ टी॰ ११

धिकधर्मजनकत्वाद्यथा तत्र प्रहृतिस्तथा प्रकृतेऽपीति भावः अल्पीयांसः शब्दा इति एवञ्च एवहृति प्रदीपमदी स्वदत्र पाठे यत्तु हिंसा
नमिति भावः नन्वेवं सामर्थ्याद्वाग्योगविदेव दुष्यतीत्यत्र कर्तास्त्विति आह भाष्ये यो वाग्योगविदिति अत्यन्तमित्यर्थे ऽत्यन्तायेत्य
व्ययम् ब्रुहषाणामिति मनुष्याणामित्यर्थः तिरश्चामत्यन्तायोगपरत्वादत्र ज्ञानं शब्दानां मनुष्याणान्तु योगपरत्वान्न निषिद्धानुष्ठा
नवर्जनार्थमवश्यं शास्त्रं विज्ञेयमतोऽवाग्योगविदो महाननर्थ इति भावः तत्रानात्यन्तायेत्यनेन शास्त्राज्ञानन्न वशारणन्दोषहेतुः यप्रस
ङ्गात् किन्तु वक्ष्यमाणदोषात्मकस्वाग्रज्ञानमेव पापाल्पत्वे प्रयोजकमिति ध्वनितम् भाष्ये यो ह्यज्ञानन्निति निषेधप्रसङ्गा भाष्येऽविद्वांस
इति अत्र योगपरत्वाद्व्याकरणङ्कर्म योग्यम् प्रत्यभिवादेऽभिवादानन्तरप्रयोज्याशीर्वादवचने नाम्नोऽभिवादकनाम्नष्टेः प्लुतिं
ते येन जानन्ति तेषु कामन्निश्शङ्कं विप्रोष्य प्रवासादेत्य यद्वा कामं विप्रनुसारमल्लैरेवेत्यर्थः अयमहमित्यनुकरणस्यानितिपरत्वेऽपि क्त
न्योगाभावात् प्लुतित्वाभावेन वदेदित्यस्य तिङन्तत्वेन च समासाभाव इत्याहुः अत्र क्वचिदयमहमिति वदेत् अनुकरणञ्चानितिपरमितिगतिवा
त्समास इति पाठो दृश्यते सोऽपपाठः भाष्ये स्त्रीवदिति तद्वत्कारणेन शास्त्राज्ञानित्वकृतापमानप्रयुक्तदुःखभाजो माभूमेति भावः तत्र प्रकृतो
प्रयाजमन्त्रास्सविभक्तिका एव पठ्यन्ते तत्किमनेन वचनेनेत्यत आह प्रयाजेति अत्यमाना याऽग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तिस्तद्युक्ता इत्यर्थः नन्व
ग्निशब्दप्रकृतिकेत्यसङ्गतम् अपूर्वविभक्तिमात्रविधानेन केवलः प्रत्ययः इति निषेधात्तत्यत्किञ्चित्प्रातिपदिकप्रकृतिकास्सर्वा विभक्तयः
प्रयोक्तव्या इति प्राप्नोतीति चेन्न त्वमग्ने प्रयाजानुयाजानाम्भुरस्तात्वंस्य पश्चादिति मन्त्रवर्णेनाग्निशब्दप्रकृतिका एवं ता इत्याशयात् तत्राग्नि

ईवत्तया एकत्वादेकवचनमेव विभक्तयश्च प्रथमाद्वितीयातृतीयाषष्ठीसप्तम्य एवेति श्रौतसम्प्रदायः अञ्जनसहित इति यथा ये यजामह इति
पञ्चाक्षरमिति वणञ्चाङ्गः पूर्वसूत्रे इतिभाष्याद्वर्णमात्रमित्यन्ये सकृत्प्रयुक्तार्त्विज्ञीनशब्दस्योभयपरत्वे युक्तिमाह विद्वानिति वेदार्थज्ञ इत्यर्थः चत्वा
रीति ऋडः मन्त्रः शब्दस्येति शब्दशास्त्र प्रतिपाद्यस्येत्यर्थः वृषभाकारश्शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यः शब्दो रोरवीति महान्देवः अन्तर्यामिरूपः शब्दो मर्त्या
आविवेश स्वाभेदमाविष्कृतवानितिमन्त्रतात्पर्यम् महतो देवस्य शब्दब्रह्मणो व्याकरणज्ञाध्ययनतया व्याकरणज्ञस्तदाविष्ट इव भवतीति यावत्।
भाष्ये पदजातानि परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपाणि अन्त एवाग्रे निपाताश्चेति चकारः सङ्गृह्णते नामाख्यातेति नामशब्देन सत्त्ववत्त्वम् नमत्याख्या
तार्थं प्रति विशेषणीभवतीति व्युत्पत्तेः आख्यातम् तिङन्तम् उपसर्गनिपातयोः पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन सङ्गृह्य आन्तरः व्यञ्जकः वैखरी
रूपः तिङ्विभक्तीनां पदत्वादाह सुप इति सहशेषेणेति शेषः षष्ठ्यर्थः तत्सहितकारकाभिधायकत्वेन सुप्तिङोरुभयोरपि सङ्ग्रह इति भावः भा
ष्ये उरसीत्यादि हकारस्य ञमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् उरस्यं तं विजानीयात् मूर्धन्या ऋटुरषा इत्युक्तेः मूर्धैव शिरः कण्ठ इत्यनेन मुखान्तर्ग
तकण्ठादिस्थानमुपलक्ष्यते ननु वर्षति सूत्रेण भूमिं सिञ्चतीति वृषभ इत्युच्यते तत्कथं शब्द एवमित्यत आह कामानामिति मेघ उदकमिवोक्त
चतुःशृङ्गत्वादिगुणवैशिष्ट्येन ज्ञानपूर्वकप्रयोगेण कामानान्दानादित्यर्थः द्विशृङ्गः द्विपाङ्गि करणकण्ठमात्रवद्धलौकिकवृषभादस्य व्यति
रेकः किं रोरवीति तत्राह भाष्ये महान्देव इत्यादि महान् परब्रह्मस्वरूपो देवोऽन्तर्यामिरूपः शब्दो मर्त्यानाविष्ट इत्यर्थः तदावेशफलमाह मह
ता देवेनेति साम्यं सायुज्यम् तदुक्तं हरिणा अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् प्राहुर्महान्तं वृषभं येन सायुज्यमिष्यते आह च वक्ता

१२

वै॰
टी॰
१२

रि स्मृतावयोऽस्य पादा इत्यादि ऋङ्मन्त्रः इह हि शब्दात्मानौ कार्यो नित्यश्च तत्रान्त्यस्सर्वेश्वरः सर्वशक्तिर्महान् शब्दवृषभस्तस्मिन् खलु
वाग्योगविद् शास्त्रज्ञ शब्दप्रमाणपूर्वकेण प्रयोगेण क्षीणपापः पुरुषो विच्छिन्नाहङ्कारग्रन्थिरत्यन्तं संसृज्यते इति तदर्थं तद्व्याख्यातारः एताव
न्त्येवेति वाक्परिमितानीति षष्ठीतत्पुरुषः पदजातानि परापश्यन्तीमध्यमावैखर्यः नामादीनि च नामादिमध्ये च एकैकं चतुष्पादम् भाष्य
मनस ईषिणः चित्तशुद्धिक्रमेण वशीकर्तारः विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्त्या हिंसका वा ते च वैयाकरणाः अन्येषां तदप्राप्ते हेतुमाह गुहेति एकैक
स्य नामादिरूपस्य चतुर्थभागम् एकैकस्य चतुरंशत्वात् परादीनां वा त्रयोऽपरामध्यमान्ताः गुहा अज्ञानं हृदयादिरूपा च वैयाकरणास्तु
शास्त्रबलेन तद्बललब्धयोगेन च गुहान्धकारं विदार्य सर्वं जानातीति भावः न निमिषन्तीति ज्ञानसामान्यविषयत्वाभाव उच्यते भाष्ये
यं मनुष्येषु वर्तते इति ज्ञानविषयतया तथा चात्र तुर्यमित्यन्वयः तस्मात्सकलपदज्ञानाय मनीषिताय वाऽध्येयं व्याकरणमिति शेषः ह
रिरप्याह वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम् तत्र श्रोत्रविषया वैखरी मध्यमा हृदयदे
शस्था पदप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यवहारकारणम् पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता योगिनां तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति परायां तु
नेति त्रय्या इत्युक्तम् स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तत इत्युक्तेः अनेकतीर्थभेदायाः नामाख्या
तादिवीणावेणुमृदङ्गशब्दादिरूपानेकभेदायाः आह खल्वपि चत्वारि वाक्परिमितानीति ऋङ्मन्त्र इति तद्व्याख्यातारः उतत्व इति उतोऽप
श्योऽप्यर्थं वदतामपि समानदृष्ट्युदरपाणिपादानामध्ययनमधीयानानामेकः कश्चित्पश्यन्नपि स्वभ्यस्ताध्ययनोऽपि तीव्रबुद्धिरपि।

सन् न पश्यति अर्थानभिज्ञत्वात् अर्थपरिज्ञानफला हि वागित्यभिप्रायः एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां वाचं य एवत्वर्थं सम्य
गवबुध्यते तेनैव हि सा सम्यक् श्रुता भवति एवमर्थज्ञानविहीनां संनिन्दित्वार्थज्ञत्वेन विद्वांसं स्तौति उतो त्वस्मै अप्येकस्मै कस्मैचिद्वैया
करणाय तन्वं शरीरं विवृणोति प्रकाशयति सम्यग्ज्ञाने हि प्रकाशनमर्थस्य अर्थो हि वाचः शरीरम् अथोपमापूर्वकयोत्तमया वाचान्य
पाठेन तमेव स्तौति यथा जाया विवृतसर्वाङ्गावयवा भूत्वा पत्नी कामयमाना भर्त्रे प्रेम्णा दर्शयत्यात्मानम् कस्मिन्काले यदा सुवा
सा निर्णिक्तवासा नीरजस्का ऋतुकालेषु तदा ह्यतितमां स्त्री पुरुषं प्रार्थयते यथा तत्पुरुषस्तां यथावत्पश्यति शृणोति च न
हृच्चनार्थं नान्यदा छन्नपटप्रावृतशरीराम् एवं स एवैनां वाचं पदशः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विगृह्यार्थमस्याः पश्यति शृणोति चेत्य
र्थः अयमर्थो निरुक्ततद्भाष्ययोः स्पष्टः भाष्ये वाग्विदे वैयाकरणाय भाष्ये सक्तुमिवेति यत्र व्याकरणे धीरा ध्यानवन्तः सक्तुमिति
तितउना सक्तुमिव ध्यानपूर्वकमनसा तत्करणकज्ञानेन वाचमक्रत कृषत असाधुभ्यो विविक्तां कृतवन्तः ते तत्करणेन शब्दचिन्ता
अत्र ब्रह्मप्रतिपादकशास्त्रे शब्दार्थयोरभेदबुद्ध्या सखायः समानख्यातयः समानज्ञानाः तत्र ह्ये ब्रह्मैकत्वज्ञानवन्तस्तेनैव दृष्टा
न्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मनिरूपिताभेदज्ञानवन्तः सख्यानि सायुज्यानि जानते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः येन एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीः स्वप्र
काशब्रह्मरूपा अधि अधिके निहिता स्थिता भवतीति उत्तरार्धः सचतेर्ईर्ष्याव इति यतस्सचतेरनोऽडः शास्त्रार्थप्रतिपादको भवतीत्य
र्थः तितउशब्द इत एव भाष्यान्नपुंसकः चालनी तितउः पुमानिति कोशात्तु लिङ्गोऽपि विस्तारेति ततोनेर्डउः सन्वचेति सूत्रेणेति

कै॰ टी॰ १३

भावः तन्वेति तद्धातोः कर्मणि डुः सन्वचेतिभावः ध्यानं ज्ञातार्थभावनम् मनसेति व्यापारपरं तदाह प्रज्ञानेनेति भाष्येवचेति कि
न्तयत्र सायुज्यानि प्राप्नुवन्तीति प्रश्नः उत्तरयति य एषइति दुर्गमार्गप्राप्यत्वात् दुर्गमार्गत्वोपचारः दुर्गत्वमेवाह एकेति ज्ञानेनैवे
ति निर्विकल्पकज्ञानेनैवेत्यर्थः अत एव दुर्गत्वम् नान्य पन्था इति श्रुतेरितिभावः भाष्ये वाग्विषय इति छेदः अत एव अवाणो
पपत्तिः वाग्वेदरूपात्र वेदान्तेष्विति सत्यज्ञानमित्यादिषु परमार्थसंविलक्षणा परमार्थब्रह्ममात्रविषयज्ञानविषयाखण्डा
र्थरूपा सर्षा वाचि निहितेत्यर्थः सर्वोऽपिवेदस्तेषामब्रह्मपरः वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्युक्तेरितिभावः अयम्भावः ये शास्त्रतः
प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधून् ज्ञात्वा शास्त्रार्थध्यानवन्तो मानसज्ञानेन वाचमसाधुभ्यः पृथक्कृतवन्तस्ते तज्ज्ञानपूर्वकसाधु
शब्दप्रयोगैर्वृध्यान्तःकरणशुद्धयोऽत्र य एष दुर्गो मार्गो ब्रह्मरूपस्तत्रात्मनासह समानख्यानयत्यक्तभेदभावनाः सायुज्यानि सा
युज्यानि प्राप्नुवन्ते यत एषां वाचि वेदाख्ये ब्रह्मणि भद्रा लक्ष्मीः सर्वभासकब्रह्मरूपा सा अधि अधिकन्निहिता भवति एतच्छास्त्र
साध्यप्रयोगसहकृतस्य ध्वनिरूपवैखरीरूपरूपितस्यैव तेषां वाचकत्वस्वीकारेण तस्य चात्यन्तविचारे ब्रह्मातिरेकेमात्रानुपल
म्भेन तत्तद्रूपाधिभिन्नचित्त एव बोधकतया तैर्ग्रहणात् एवं सर्वबोधकेषु ब्रह्मबुद्धौ जातायान्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मबु
द्धिर्वैयाकरणानामिति यत्तु पदपदार्थवाक्यार्थमर्यादया सत्यमित्यादिनस्तेषां तद्बोधात् सा तेषां वाचि निहितेति तन्नयतो वा
चो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुत्या ब्रह्मणस्तन्मर्यादया शाब्दबोधासम्भवोक्तेः तत्र हि अप्राप्येत्यस्य सम्बन्धज्ञातेऽविषयी

भृगी संबुन्ध्यचेत्यर्थः आयं शाहे ऽन्त्वमनसि स्तुहवित्रस्य तूभयमपि बोधकमखण्डविषयस्य दृश्यते त्वप्रयावुद्धेति ऋत्यन्तरात् नतु पदप
दार्थमर्थ्यादयेति बोध्यम् लक्षणादित्यस्य व्याख्या भासनादिति परिहृच्छा अज्ञाननिवर्तनेन प्रभ्वीयते च मन्त्राः सर्वानुक्रमे ऽन्यत्र विनियुक्ता अ
पि भाष्यप्रामाण्यपाठे तन्मात्रार्थ्यकाश्रपीति बोध्यम् चत्वारीत्यादि ऋक्चतुष्टय व्याकरणस्य मोक्षजनकत्वम्प्रतिपादयति भवार्थ इति प्रायश्चि
त्त साधनत्वेन तदभवत्वम् पञ्चमीति योगविभागादिति स्तुस्तुपेति तु युक्तम् ननु दशम्याम्तुत्रस्येति प्रयोजनस्वरूपगणने भाष्य उक्तम् गृह्य
पि तथैव पठ्यते अतो दशम्युत्तरकालमित्ययुक्तमत आह नैरपीति शिक्षायामिति तेच दशः अन्तरान्तस्था यस्येत्यर्थः त्रिगुरुघानुकं त्रिगुरुघ
शब्देन हिगुः मूलविभुजादित्वात्कः भाष्ये ऽन्तरीति अमनुष्ये ऽरिभिन्ने इति वार्थः सत्यदेव इति वहणे यथा सत्येन दीव्यति द्योतत इति योगिको
ऽयं शब्दः स्वार्थेपीत्यर्थः यस्येति पञ्चमीस्थाने षष्ठी यस्मात्ते काकदन्तान्तु प्राप्य सिन्धवस्सप्तसमुद्ररूपाः सप्तविभक्तयोऽनुदन्त्रीति प्रकाश
न्ते इत्यर्थः अनेकार्थत्वादिति वेदाधिकरणेऽय — र्थे इतिकः शकन्ध्वत्पररूपम् पृषोदरादित्वाद्वैकस्याकारस्य लोपः नुदेर्वा ऽधिकरणे कः पृषो
दरादित्वान्नलोपः स्तृ पि शोभनामयः प्रतिमाम् स्तुषिराम् ऊषमुषीति रप्रत्ययेन सच्छिद्राम्प्रविश्याऽग्निर्यूथानत्रस्य मलमभस्मीकृत्य प्रति मां सु
हावू रोति एवन्नाल्लदेशे प्रकाशम्प्राप्य विभक्तयन्ताः शब्दाः शरीरस्यापमपाकुर्वन्तीत्यर्थः अनेन स्वर्गप्राप्तिः फलमित्युक्तम् एवन्नहीति वेदाति
रिक्तो विषय एव प्रयोजनात्वाख्यानन्त्वत्र वेदविषय इत्येवं रूपं विषयविभागम् तृतीयस्य प्रश्न इत्यत्र किञ्चित्पदार्थमाह वेदमपीति शेषपूरणम
न्यत् किन्तर्हि किञ्चिदित्याकाङ्क्षायाम्भाष्ये ओमित्युक्तेति पठन्तीत्यनन्तरमेते भ्योऽपीति शेषः एवञ्च वेदमधिजिगांसमानेभ्यो वेदाध्ययनप्र।

कै॰
टी॰
२४

योजनवद्भिमिति नान्वाख्यायते इति प्रश्नः वेदाध्ययनवद्व्याकरणाध्ययनमपि प्रयोजनमन्तरेव करिष्यन्तीति प्रयोजनविचारो व्यर्थ इति तात्पर्य्य
म् नन्वोमित्यधिकमित्याह अभ्युपगम्येति विनैव प्रयोजनज्ञानमितिशेषः भाष्ये उत्तरमाह पुराकल्पे इति युगान्तरे इत्यर्थः संस्कार उपयनम्
करणमाभ्यन्तरप्रयत्नः अनुप्रदानत्वादादिबाह्यप्रयत्नः तेनाधीतव्याकरणशिष्टेभ्य इत्यर्थः ते तदानीमपि कर्म्मानुष्ठानफलकत्वं वेदस्य
जानन्तो नित्यत्वं वा तदध्ययनस्य जानन्तो न तदध्ययनप्रयोजनमपेक्षन्तीति नकदाचिदपि वेदाध्ययनप्रयोजनोपदेश इति तात्पर्य्यम् न त
थेति किन्तु विपरीतमित्यर्थः भाष्ये आचार्य्यपदेन शास्त्राध्यापको भाष्यकृदेव विवक्षितः इदं शास्त्रमिति प्रयोजनान्वाख्यानमित्यर्थः भाष्ये
उक्तः शब्द इति लौकिकानाञ्चेत्यनेन विषयभूतशब्द उक्त इत्यर्थः स्वरूपमपीति अथ गौरित्यादिना अथयमनुपसंहारो ग्रन्थस्य विषयप्रयोजननि
रूपणमेतावता कृतमिति बोधयितुम् तेनैव सम्बन्धाधिकारिणावुक्ताविति द्रष्टव्यङ् नोक्तौ किं यत्तद्भ्याऽन्यत्र उत्तराभावादाह अभ्यन्तराणेति तत्र
त्वशास्त्रोपदेशः प्रयोगविध्यर्थोऽनुवादः अपशब्दोपदेशस्तु प्रयोगप्रतिषेधार्थः पञ्चपञ्चनखा इत्यस्य नियमत्वन्दर्शयति आर्थत्वादिति
नियम्यमानम् पुनः शब्देन बोध्यमानमित्यर्थः नन्वस्य परिसङ्ख्यात्वात्कथन्नियमत्वेन व्यवहारोऽस्त्विव नियमपरिसङ्ख्ययोर्भेदः पाक्षिकाप्रा
मिकाप्राप्तांशपरिपूरणफलो नियमः अन्यनिवृत्तिफलाच परिसङ्ख्येति चेन्न नियमेऽप्यप्राप्तांशपरिपूरणरूपफलबोधनद्वाराऽर्थादन्यनि
वृत्तेः सत्वेनाभेदमाश्रित्योक्तेः विधिरिति अपूर्वविधिरित्यर्थः येतु पञ्चपदस्य तदतिरिक्ते लक्षणा भक्ष्यपदस्य चाभक्ष्ये सति वदन्ति तेषाम्प
दद्वये लक्षणागौरवम् अस्यैव नियमत्वेन भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत इति भाष्यविरोधश्च नियमपदस्य तद्बोधके लक्षणायां सैव

दोषः अक्षरसमाम्नायस्य च नियम्यमानम् अक्षराणां सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्त्तत इति कैयटासङ्गतिश्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तवैषम्यापत्तिश्च अन्यनि
वृत्तिफला परिसङ्ख्येति अभियुक्तोक्तिविरोधश्च सिद्धस्य पुनर्विधानात्स्थापकप्रमाणस्य तदितरविषयत्वरूपसङ्कोचकल्पनन्तेनान्येषाम् अक्षराणा
भावः तदक्षरणोपायश्चिन्तनञ्च सिद्धस्यैव समभिव्याहारे सोऽपि स्फुटमस्यार्थस्यैव द्योतकोऽन्ययोगव्यवच्छेदे एवकारार्थ इति तु सामान्यप्रमाणसङ्को
चफलितमर्थमादायेनेयम् अक्षरनियम इति अक्षरानुमतिरूप उपदेश इत्यर्थः भाष्ये प्रतिपत्तावित्यस्योपायभूत इति शेषः अनभ्युपाय इति तत्व
ज्ञाशक्यत्वेनोक्तत्वाभिमतानभ्युपायत्वात् तत्रार्थवादमाह बृहस्पतिरिति ननु शब्दानामिति पुनरुक्तमत आह यागरूढ इति अर्थपौनरुक्त्यमाश
ङ्कां निराकरोति तत्रेति ननु यावदेवाध्येष्यते तावदेवाभ्युपयुक्तं स्यादत आह भाष्ये चतुर्भिरिति उक्तमेव तदाशयमाह एकदेशत्यादिविद्योपयोगा
धारभूतानाङ्कालानां विद्याश्रयत्वाधारत्वात्तस्य च करणत्वविवक्षा बोध्या चतुर्षु कालेषु विद्योपयुज्यते इति फलितोऽर्थः तत्राद्ययोर्विद्या।
र्ज्जयन्तु हिंसानित्यादरपूर्वकमन्नवस्त्रादिलाभरूपोपयोगः तृतीये प्रतिष्ठा सच्छिष्यलाभद्वाराऽर्थप्राप्तिः सत्कारविशेषश्च चतुर्थे य
ज्ञाद्यनुष्ठानकालेऽपशब्दप्रयोगप्रयुक्तप्रायश्चित्ताभावः कर्म्मसाङ्गता दक्षिणालाभः प्रतिष्ठा चेत्युपयोगः तादृशश्चोपयोगस्सर्वाध्ययन
एव भाष्ये पर्युपयुक्तमिति समाप्तमित्यर्थः पर्यवसन्नमिति पाठान्तरम् न चेष्टापत्तिः विद्योच्छेदापत्तेः कर्मस्तु प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्यापत्ते
श्च ननु तदात्मकत्वाल्लक्षणस्य मतोरनुपपत्तिरत आह सामान्यविशेषाविति लक्षणशास्त्रमित्यर्थः भाष्ये कथञ्जातीयक इति केन प्रका
रेणेत्यर्थः एतेनैवञ्जातीयकेन शास्त्रेणास्य शब्दोपदेशप्रवृत्तिः पाणिनेरुचितेति सूचितम् आकृतिपक्ष इति तत्र उद्देश्यतावच्छेदकजा।

कै. टी. १५

त्याक्रान्ते क्वचिच्चरितार्थयोर्द्वयोः सत्प्रतिपक्षन्यायेन विरोधस्थले उभयोरप्राप्तौ विप्रतिषेधे परमिति विध्यर्थं न तु नियमार्थमिति सकृद्गतावि
ति न सिध्यति व्यक्तौ तु तद्व्यक्तिविषययोरपि शास्त्रयोश्चरितार्थ्यात्पर्यायेणोभयप्राप्तौ नियमार्थं तदिति पुनः प्रसङ्गेत्यादि न सिध्यतीत्यर्थः इदञ्च
विप्रतिषेधसूत्रे निरूपयिष्यते तस्यामप्रतीतायामिति शब्दशक्यत्वेन गृहीतायामित्यर्थः एवमभिदधतीत्यस्याभिधाविषयत्वेन गृह्णन्तीत्यर्थः
तदावेशात्तत्समवायात् प्रतीयत इति अविनाभावाच्छब्दजन्यबोधविषयो भवतीत्यर्थः प्रत्ययो ज्ञानम् उपलक्षणभावेनेति शक्यतावच्छेदकत्वे
नेत्यर्थः। तत्र तु न शक्तिरिति मञ्जूषायामप्रतिपादितम् भाष्ये ज्ञात्वाख्यायमिति व्यक्तौ पदार्थे सम्पन्ना व्रीहय इति व्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनं सिद्धमे
वेति अर्थन्तत्स्यादितिभावः सरूपाणामिति आकृतेरेकत्वादेवैकशब्दप्रयोगोपपत्तौ तदुक्तिसम्भवो व्यक्तिपक्ष एवेतिभावः नचाकृतिपक्षेपि अ
न्नाः पाद्या इत्याद्यर्थं सं आवश्यक इति वाच्यम् तावतीषु काश्चिदेकाञ्जातिं स्वीकृत्य तस्या एव शब्दवाच्यत्वम् परम्परयात्र व्यक्तिप्रत्यय इति सरू
पसूत्रे कैयटेनैव वक्ष्यमाणत्वात् जातौ न जातिरिति परेषान्दर्शनन्त्वास्माकमिति च तत्रोक्तम् विप्रतिपत्त्येति शब्दानां नित्यत्वे व्यर्थं व्याकरण
शास्त्रमिति प्रश्नाशयः केचित् मीमांसकाः वर्णात्मकमिति पदं वाक्यञ्च वर्णसमूहरूपे एवेति तदाशयः अत्र मते एकस्य टपदमित्याद्यनुपपत्ते
राह अन्ये वैयाकरणाः अपरे त एवमाख्याः पदे वर्णानामिव वाक्ये पदानां कल्पितत्वात्तेषामर्थवत्त्वमपि काल्पनिकमिति वाक्यस्यैव शब्दत्वमि
ति तद्भावः अन्ये त्विति वैशेषिकादयः ध्वनिरिति स च वर्णावर्णात्मकत्वेन द्विविधः एवञ्च कण्ठादिवच्छास्त्रमपि तस्य कारणमित्याशयः
संग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकसंख्यो ग्रन्थ इति प्रसिद्धिः भाष्ये उभयथापीति एवञ्च निष्फलोऽयं विचार इति भावः साधुत्वज्ञानायोभ

यद्यपि शास्त्रमावश्यकमिति तात्पर्यम् अथ पाणिनिसूत्रव्याख्यानभूतं वार्त्तिकमवतारयति कथमनुनरिति अत्र एवात्रैव पाणिनिनामग्रहणा।
म् इतः पूर्वन्तु सवार्त्तिकशास्त्रान्वाख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शनपरो भाष्यकारस्यैव ग्रन्थ इति बोध्यम् शब्दार्थसम्बन्धानामिति शब्दश्चार्थो
ऽस्य सम्बन्धाश्चेति द्वन्द्वः एवञ्च किमपूर्वशब्दनिष्पादनद्वारार्थविशेषसम्बन्धनिष्पादकत्वं शास्त्रस्य किंवा सिद्धशब्दार्थसम्बन्धबोधक
त्वमिति प्रश्नार्थ इति तात्पर्यम् सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इति वार्त्तिके समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी सम्बन्धस्य प्रत्यासत्त्या शब्दार्थयोरेव त्रयाणा
मात्यन्तिकाविश्लेषप्रदर्शनाय समाहारनिर्देश इति बोध्यम् व्यक्तिस्फोटेति सा पदवाक्यरूपा नित्यैवेति तद्भावः एतच्चोपपादितम्प्रा
क् कार्यशब्दिकानामिति कार्यशब्दिकानामितित्वपपाठः उत्तरपदवृद्धेर्दुर्लभत्वात् असत्योपाधीति जातिरूपेत्यर्थः जातिर्हि तन्मते
ऽप्यविवेको धर्मविशेषः यद्वा सर्वेषां धर्मीणामनुगतरूपधर्मस्तत्त्वेन शुक्तिरजतादिज्ञाने शुक्त्यादीनां विशेष्यत्ववत्सर्वज्ञाधिष्ठानभूतम्
ब्रह्मैव विशेष्यम् विशेष्यमेव च द्रव्यमिति भावः शब्दार्थयोर्नित्यत्वपक्षे तत्सम्बन्धस्य नित्यत्वेऽप्यनित्यत्वपक्षे कथं सम्बन्धस्य नित्यत्वमत आह सम्ब
न्धस्येति प्रवाहनित्यतया तयोरिव तस्यापि नित्यत्वमिति भावः शब्दार्थयोस्सम्बन्धश्च शक्तिरूपस्तादात्म्यमेवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् भाष्ये सिद्धशब्दस्य कः
पदार्थ इति अत्र पदार्थशब्दो रूढः सिद्धशब्दसम्बन्धी कः पदार्थ इत्यर्थः कूटस्थेष्विति कूटमयोधनस्तद्वत्तिष्ठन्ति ये तेषु संसर्गनाशेऽपि स्वयमनष्टे
ष्वित्यर्थः नन्वयोधनस्यापि तर्हि नित्यत्वं स्यादत आह अविचालिष्विति भाष्ये यावदवस्थाय्यपि व्यावहारिकनित्यत्वाभिप्रायेण दृष्टान्तितम् आका
शस्यापि व्यावहारिकनित्यत्वमेवाचार्याभिमतम् एवञ्च तत्र रूढत्वान्नित्यवाचकस्यैव ग्रहणमिति भावः ग्रन्थान्तरानालोचनेऽपि नियामकमाह भाष्ये
ऽप्येवेति एतेन तत्समानतन्त्रत्वाद्व्याडेरेकपदार्थवादोऽपि तद्वस्यादित्यपास्तम् नन्वेकपदान्यपीत्युक्त्याऽभद्र इत्यस्य पदद्वयात्मकस्योदाहरणमसंगतमत।

कै॰ टी॰ १६

आह एव शब्देति नियामकप्रत्यायकसामर्थ्यन्दर्शयति इहापीति कार्यवाचिन एव ग्रहणाभावे मूलमाह कार्याणामिति प्रागभावध्वंसयोरिति पाठः भा
ष्येऽप्येवेति गम्यत इति वाक्ये इव समासेऽपि सामर्थ्यात्तदतिरिक्तभक्षणाभावो गम्यत इत्यर्थः अथवेति ननु घटत्वाद्यपेक्षयाकाशादीनामप्यनित्य-
सिद्धत्वमिति भावः प्रतीयमानस्येति एतद्दण्डादित्यत्रोपपादयिष्यते एवन्तर्हीति एवमेव घटपटं कलशपर्याय इत्यादिप्रयोगाः अन्यथा पर्याय
वाचीति प्रयोज्यं स्यात् विनापि प्रत्ययम् पूर्वोत्तरपदयोर्लोप इति लोपविधायकत्वं हि किमर्थमत आह लोपस्त्विति वर्णानाम् दे इत्यादीनाम् तत्रा
पि क्वचित्पूर्वपदस्यैव क्वचिदुत्तरपदस्यैव क्वचिदुभयोरिति लोकव्यवहारेण निर्णेयम् एवं वर्णानां शङ्काभावोऽपि तेनैव निर्णेय इति तत्त्वम् निष्पन्न
त्वेति विद्यमानकालसम्बन्धो निष्पन्नत्वाम् ननु निर्युक्तिकं व्याख्यानमयुक्तं विपरीतस्यापि सम्भवादत आह न्यायाद्धेति वृद्धव्यवहारादेव पदार्थ
सम्बन्धानामित्यत्र संग्रहादौ स्थितमिति व्याख्यानतः सिद्धशब्देन तदेवोपात्तमित्यर्थः सिद्धिर्मंगलमिति तस्या मंगलत्वञ्च कार्ये कारणरूपोपचा
रादिति बोध्यम् तत्प्रयोजनमस्येति प्रागवतीयष्ठञ् तत्र मंगलानुष्ठानप्रयोजनतामाह भाष्ये मंगलादीनीत्यादिना ग्रन्थे तन्निबन्धनस्य फलमाह अध्ये
तारश्चेत्यादिना आनुषंगिकमंगलसम्पत्त्येत्यर्थः अध्ययननिर्वृत्तिः तत्समाप्तिः सिद्धिः सिद्धिविषयोऽर्थः मंगलार्थमित्यनेनेत एव वार्तिकप्रवृत्तिः ।
सूचिता असन्दिग्धो नित्यशब्दः किन्न प्रयुक्त इत्युक्तन्तत्रापि सन्देहमाह भाष्ये अथ यत्त्विति आभीक्ष्ण्येन बाहुल्येन आभीक्ष्ण्यमिति पाठे एवमेवा
र्थः प्रयुज्यन्त इति साक्षाच्छब्दे आभीक्ष्ण्यासम्भवात्प्रयोगद्वारा तद्ग्राह्यम् एवञ्च नित्यशब्दोपादानेपि सप्रयोजनकत्वेनान्तरसम्भवेन तत्रापि सन्दे
ह एवेति भावः नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे इत्यस्य शब्दार्थसम्बन्धे ज्ञाते सति नित्यप्रयोगविषये शब्दे शास्त्रम्प्रवृत्तमित्यर्थस्य स्यादिति तात्पर्यम् नन्वाभी
क्ष्ण्यवाचिनो नित्ये क्रियापदसाकाङ्क्षतया कथं केवलस्य प्रयोगोऽत आह । विनापि चेति नन्वेवमर्थग्रहणं व्यर्थमत आह द्रव्यपदे इति योग्यता

बोधजनकत्वयोग्यता तादात्म्यम् तदुक्तं भाष्ये नित्यो ह्यर्थवतामिति शब्दानामित्यर्थः ननु तादात्म्यस्य सम्बन्धत्वे कथन्तस्य नित्यत्वमिति चेन्न नष्टभाविवस्तुनोपि शब्देन
बोधाद्वीह्यर्थेन तस्य तदात्म्यन्नित्यमित्याशयात् शब्दहि त्रिधर्म्मस्येवार्थहि त्रिधर्म्माभेदमापन्नस्य तादात्म्यत्वेनादोषात्त्व शब्दस्य च नित्यत्वादिति आकाशवन्निष्ठश्शब्दो
पि नित्यः व्यञ्जकाभावात्तु न सर्वदोपलम्भ इतिभावः ननु घटादिद्रव्यस्य कथन्नित्यत्वमत आह असत्येति सत्वक्रम्बुग्रीवादिमदाकारादिरूपः तद्व्यङ्ग्यजातिरूपो वा भा
ष्य यथाकृतिशब्देन तद्व्यङ्ग्यमुच्यते तर्हि तद्व्याविचकत्वेन व्यञ्जकानित्यत्वेन चानित्यमित्याह जातेरपीति अतेनैतत्प्रकरणस्याकृतिपदस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकोभयपरता सू
चयति गोत्तमेनाप्युक्तं व्यक्त्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति भाष्ये खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत इति प्रयोगाद्व्यक्ते विकृतेः कर्तृत्वबोध्यम् आकृतिपदेन जातिरित्यभिप्रा
येण भाष्ये आकृतावपि पदार्थ इति क्वचित्तु परतेति कृत्वा न सर्वत्रोपरतेत्यन्वयः ननु परमो नाशश्चेत्तत्काले एवान्यत्र सत्वविरुद्धमत आह अनभीति ननु परमार्थदृष्ट्या सर्व
मनित्यमत आह अद्वैतेनेति नित्यत्वमिति सर्वदा एकाकारपरामर्शादर्शनेन यावद्व्यवहारकालन्तस्याप्रतिध्रुवादित्वेन नित्यत्वमिति भावः अत्र्यावयसंस्थानरूपाया जातिव्य
ञ्जकाया आकृतेर्यावद्व्यवहारकालमध्ये मध्ये उत्पत्तौ नाशेऽपि प्रकारान्तरेण नित्यत्वमाह भाष्ये ध्रुवेति नित्यत्वलक्षणे ध्रुवपदस्यैव व्याख्यानं कूटस्थमिति रूपान्तरापत्तिः
विचालः यथा पयसो दध्यादिरूपता अनेन परिणामोऽनित्यता पराक्ता उत्पत्तेः सत्तापर्यन्तत्वादनुत्पत्तीत्यनेन जन्मसत्तारूपौ भावविकारौ निरस्तौ अवृद्धीत्यनेन तृ
तीयो वृद्धिलक्षणः अनुपजनेति चतुर्थः परिणामः अनपायेति पञ्चमोऽपचयः एतद्रूपविकाररहितमिति तदर्थः अव्ययेति षष्ठो विनाशः इदञ्च ब्रह्मविषयं नित्यत्व
यावद्व्यवहारमेकरूपस्थित पदार्थविषयञ्च अयमेव न नित्यशब्दार्थः प्रवाहाविच्छेदेऽनादृश्येऽपि नित्यत्वव्यवहारादित्याह भाष्ये यस्मिंस्तत्त्वमिति यस्मिन्विहतेऽपि त
त्वं तद्धर्मः प्रवाहनित्यताचानेनोक्ता तन्नाशेऽपि तद्धर्मो न नश्यति आश्रयप्रवाहाविच्छेदादिति भावः यन्नित्यमिति व्यक्तिजात्याकृतीनाम्मध्ये यन्नित्यमित्यर्थः ननु श
शशृङ्गादिपदार्थानां कथन्नित्यत्वं तेषां स्वरूपस्यैवाभावादत आह बुद्धिप्रतिभास इति बाह्यः पदार्थो न शाब्दबोधे विषयः किन्तु बौद्धः स च प्रवाहनित्य इति भावः एत
ञ्च मञ्जूषायां विस्तरेण निरूपितम् शब्दादीनान्नित्यत्वमिति व्याकरणनिष्पाद्यत्वमित्यर्थः तावत्येवेति वैयाकरणकुलमर्यादेवेत्यर्थः ननु सकृदन्वितस्य लोकत
इत्यस्य पुनरर्थप्रयुक्ते इत्यनेनान्वयः कथम् वार्त्तिके चैकवाक्यतयैवान्वयः प्रतीयतेऽत आह अत्रेति अनाश्रित्येति न्यूनतापरिहारायेत्यर्थः लोकत इत्यस्य च लोक

17

कै० टी० ८

व्यवहारत इत्यर्थः भाष्येऽर्थे प्रयुक्त इति अर्थज्ञानप्रयोजनेन कृत इत्यर्थः पदस्य विशिष्टार्थबोधो भवतीति शब्दः प्रयुज्यते प्रयोगेण विभूतशब्दज्ञानेनार्थज्ञानादिति भावः एव
मप्राप्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण स्येयम्प्रकृतिरयम्प्रत्यय इत्यादिप्रकृत्यादिविभागज्ञानद्वारा गवादय एव प्रयुक्ता धर्मजनका न गाव्यादय इति नियमः क्रियते इति तात्पर्यम् विधानादि
ति तादर्थ्यस्य षष्ठ्यर्थत्वबोधनाय तेवम्प्रयोग इति भावः चतुर्थीति योगविभागो न भाष्यारूढः सुप्सुपेति समास इत्यप्यगतिकगतिरित्येव व्याख्यानम् द्वितीयपक्षान्तरतीये विशेषं
दर्शयति लिडादीति प्रभाकराङ्गीकृतमतेनेदम् तन्मते हि लिङादीनामपूर्वरूपं कार्यं वाच्यम् तदेव च स्वस्मिन्पुरुषम्प्रयुञ्जानं नियोग इत्युच्यते स एव धर्मस्तेन प्रयुज्यते आ
क्षिप्यत इति कर्मण्युडन्तः प्रयोजनशब्दः स चासाधुनिवृत्तिरूपो नियमः धर्मप्रयोजन इति षष्ठीसमासः एवञ्च द्वितीये धर्मफलको नियम इत्यर्थः तृतीये धर्मप्रयोज्य इत्य
र्थ इति भेदः केचित्तु धर्माय नियम इत्यनेन प्रत्यवायपरिहारः धर्मायायं नियमः असाधुप्रयोगेऽधर्मोत्पत्तेः धर्मार्थो नियम इत्यनेन धर्मस्य यज्ञादेरङ्गभूत इत्यर्थः नात्मनेव
देदिति क्रत्वङ्गवाक्येन क्रतुवैगुण्यबोधनात् धर्मप्रयोजनो नियम इत्यनेनैकशब्द इति स्मृतिर्नियमाद्दृष्टमपुरुषार्थकारं सूचितमित्याहुः नन्वीदृशो धर्मनियमः क दृष्टोऽत
आह भाष्ये यथेति ननु लोकवेदयोरित्येव सिद्धे तद्धितनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह प्रियतद्धिता इति नन्वस्मार्थेऽन्यशब्दप्रयोगेऽपशब्दत्वं स्यादत आह नायमिति ते लोकवेदेति ।
अवयवे समुदायशब्दप्रयोगदर्शनादिति भावः आधाराधेयकल्पनयाऽस्तीति लोकरूपसमुदायतदवयवयोरित्यादिः नात्रावयवावयविविभाग इति तत्र भव इत्यादि
व्यवहारप्रयोजको विभागारोपोऽवयवावयविनोरित्यर्थः कृतान्तेषु कृतान्तः सिद्धान्तः तत्प्रतिपादकवाक्येष्वित्यर्थः भव्यश्च नामेत्यस्य तद्भवति यदि तिशेषः शाकु
न्दे दिति सामानाधिकरण्यपदं भिन्नलिङ्गत्वादत आह शाकेरिति तदादन्तथमिति ननु प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरनभिहि
ताया अभिहितवत्प्रकाशस्य स्वाङ्गभिणासु लिङ्गपत्र वक्ष्यमाणत्वेन कथमेतदिति चेन्न प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितशक्तेरेवायं स्वभावो यत्स्वसमानाधि
करणगुणशक्तेरभिहितवत्प्रकाश इत्यभिमानात् वस्तुत इदमयुक्तमेवेति वाजुमीत्यत्र निरूपयिष्यामः एवद इति एवञ्च ग्राम्यकुक्कुटपरदारादौ विशेषनिषे
धस्येतराभ्यनुज्ञाफलकतया आरण्यकुक्कुटभक्षणस्वदारगमनयोर्यथा दोषाभावो यथा च ग्राम्यकुक्कुटभक्षणपरदारगमनयोरधर्मस्तथा शास्त्रजनितज्ञान
पूर्वके गवादिप्रयोगे पूर्वोत्पन्नरूपं फलं शास्त्रेण बोध्यते तेषां साधुत्वबोधनात् अर्थादपशब्दानामधर्मजनकत्वं बोध्यते एकविधेस्तदितरनिषेधफल

कत्वात् यथैकनिषेधस्यापराभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति भावः दृष्टान्ततावशेन वक्ष्यमाणवैदिकान्तानां सर्वांशेनेति बोध्यम् व्रतयतीति अभ्यवहार्यत्वेनोपादाने इत्यर्थः भाष्ये उच्छिष्टस्यान्नच्छिन्नस्य वेति सन्नन्तस्यासन्नन्तस्य वेत्यर्थः तिवन्तानि क्वन्तवेत्यर्थः इत्यन्ये ननु अपभ्रंशा न वाचकाः बाधप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानशक्तेः शिष्टप्रयुक्तसंस्कृत एव कल्पनात् तदनुसारेण वृत्तापभ्रंशानां साधुस्मरणेन बोधकत्वोपपत्तेः समानतायामित्यनुपपन्नमिति शङ्कते यद्यपीति तथापीति एवञ्च वाचकत्वाभावेऽप्यर्थप्रत्यायकत्वाविशेषेण समानतायामित्युक्तम् निरूढिमागता इति तेच शक्तिभ्रमेण बोधका इति भावः शक्तिभ्रमस्थैर्यम् केनचिन्नावीतिप्रयुक्ते गौरिति साधुशब्दस्मरणानपेक्षेऽप्यस्य बोधेऽपि तदस्यास्य गावीशब्दादेवास्य गोबोध इति भ्रममस्तन्मूलकोऽन्येषामपि भ्रम इति वस्तुतो विनिगमनाविरहाद् अपशब्देष्वपि शक्तिरेवेत्याहुः अन्ये त्वमिति साधुत्वञ्चैतन्मते शब्दगतधर्मसाधनतावच्छेदकं वैजात्यमेव यद्यपि साधूनेव भाषेतेति न श्रूयते तथापि फलतिर्देशवाक्ये तन्निर्देशादेव हि शेषविधिः कल्प्यते तत्र के साधव इत्याकाङ्क्षायामेत एव साधव इति व्याकरणेन प्रतिपादनात्तद्द्वारा शास्त्रेण धर्मनियमो विधीयत इति बोध्यम् भाष्ये शास्त्रेणेति साधुत्वेनेत्यर्थः एवं क्रियमाणमिति शास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चार्यमाणमित्यर्थः अस्त्यप्रयुक्त इत्यादेः प्रकृतोपयोगमाह प्रयोगमूलत्वादिति लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम इत्यनेन प्रयुक्तेष्वसाधुसाधुषु प्रयुक्तसाधुत्वाख्यानेन तेषु धर्मः प्रयुक्तालाघुपधर्म इत्यर्थकेनेदं सूचितम् एवञ्चाप्रयुक्तानामप्रयोगे नैवासाधुत्वानुमानादसाधूनामप्यनेनान्वाख्यानादप्रामाण्यमिति भावः वार्तिकोक्तनियमानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् भाष्ये किमत इति अप्रयुक्तस्य सत्त्वे नास्माकमनिष्टं साधुमात्रार्थत्वाद्व्याकरणस्येत्यर्थः उत्तरम् प्रयोगादिति तथा चाप्रयोगादसाधुत्वानुमानमिति भावः विप्रतिषिद्धमुपपादयति यथेति एवञ्च सत्त्वे प्रयोगश्चावश्यक एव अप्रयोगे च सत्त्वमेव न स्यादिति भावः ननु लक्षणवशेन सत्त्वे तेनाप्यप्रयोगाच्चाप्रयुक्तत्वमिति न विरोधोऽत आह भाष्ये प्रयुञ्जान एवेति ननु मया प्रयुक्तमस्ति किम् तत्र सोपहासमाह कश्चेदानीमिति स्वयमेव प्रयोगं कृत्वा सत्ति चाप्रयुक्ता इत्यादीनां शब्दानां प्रयोगे साधुर्योग्यस्यादित्यर्थः त्वत्प्रयोगेणैव प्रयुक्तत्वावगमेऽप्रयुक्ता न वोक्तिर्विरुद्धेति भावः ननु लोकान्तर्भूतस्य तव हि लोके इति वचो विरुद्धमत आह यद्येति अर्थबोधाय शब्दान्प्रयुञ्जानो हि मम लोकत्वेनाभिमत इत्यर्थः भाष्येऽर्थे शब्दप्रयोगादिति अर्थविषयकज्ञानाय शब्दप्रयोगादित्यर्थः तदाशयमाह अर्थसञ्ज्ञा व इति भाष्ये प्रयोगान्यत्वादिति प्रयुज्यत इति प्रयोगः शब्दः सोऽन्यो यस्यार्थस्यास्ति तत्त्वादित्यर्थः सर्वनाम्नः परनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वात् पदान्तरसाहित इति पदान्तरं कर्तृरूपमिति तत्र क्तेत्यनेन साधनपारोक्ष्यं निष्ठाभूतत्वङ्क्तेन त्वञ्च यूयमित्यनेन मध्यमपुरुषबोध्यमाभिमुख्यं चेतनत्वं वा वक्तृत्वञ्च वसेः साक्षात्कृत्यर्थो

कर्म्मकेत्यत्र निर्द्देशान्तरे तेर्गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः नन्वाख्याते क्रियाविशेषकबोधोऽत्र च कर्त्तृविशेषक इति कथं लिङन्तसमानार्थत्वमिति चेन्न विषय
ताविशेषानादरेण तथोक्तेः नवाख्याते क्रियाविशेषकबोधपदम्पति भवति अपाक्षीऽद्भवतीति भूवादिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधः अतीतानागतपा
कर्तृकसत्ताया वर्त्तमानत्वासङ्गतेरिति वाच्यम् वर्त्तमानसामीप्ये तत्र लट्सत्त्वात् तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते इत्यादौ यत्कर्तृको यागस्तत्क
र्तृकं तरणमिति बोधः अत एव हत्वा नङ्क्ष्यस इति सूत्रे रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानमिति भाष्ये उक्तम् नन्वप्रयुक्तानुशासने निर्मूलत्वाच्छा
स्त्रस्याप्रामाण्यं स्यादत आह सम्प्रतीति पाणिनेर्व्याकरणप्रणयनकाल इत्यर्थः पूर्वप्रयोगसत्त्वाच्च व्याकरणप्रणयनादेवानुमयितेति भावः इद
मपि यत्र भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामप्रयुक्तत्वमुक्तं तदभिप्रायकमनुमानबोध्यम् वार्षशतिकानीति वर्षशब्दो दिवसपरः यथाश्रुत एव वा आह त
ति सामग्र्यभावादिति भावः ननु सत्राणां बहुयजमानकानामृषिभिर्वशिष्ठादिभिस्सम्प्रदीयमानत्वाभावादृषिसम्प्रदाय इत्ययुक्तमत आह ।
वेदेति भाष्ये कृतैत्यनन्तरमधीयत इति शेषः याज्ञिकाश्च कल्पसूत्रेणान्वाचक्षत इत्यर्थः अत्र सत्राणां कर्म्मत्वम् अनुपलब्ध्या चाप्रयुक्तत्वं शङ्कते
भाष्ये नचैवेति इतरलोकापेक्षया बहुमत्या शब्दबाहुल्यात्तस्याः पृथग्ग्रहणम् अनेनात्यपातालपर्य्यन्तसंग्रहः त्रयो लोकाः स्वस्त्वेनोपरितनसं
कलसंग्रहः रहस्यमुपनिषद् मन्वादिस्मृतयो वा वेदनिगूढार्थप्रकाशकत्वात् एवञ्च देशान्तरशब्दः शाखान्तरवेदान्तरोपलक्षक इति बोध्यम् ।
भाष्ये हम्मतिरित्यत्र हम्मतिरित्यत्र च गतिकर्म्मत्यनुकर्षः दातिर्लवनार्थ इति क्तिन्नन्तं क्विजन्तं वा लवनेऽर्थे दातिशब्दम्प्राच्याः प्रयुञ्जन्ते तदर्थे
दात्रशब्दमुदीच्या इत्यर्थः वार्त्तिकोक्तो धर्म्मनियमः श्रुतिसिद्धत्वस्योभयोस्स्रवणात्त्रस्य इत्याह एकशब्द इति तत्र यदेकस्मादपूर्वन्तदितरस्मादप्यस्मि
तिन्यायादुभयोस्साम्येन फलसम्बन्धाभावाद्विकल्पायोगेनैकस्य प्राधान्यमपरस्याङ्गत्वं तत्र प्रथमे वा नियम्यते तिन्यायाश्रयेणाह
तत्र किमिति सर्वत्रैव हि विज्ञाने संस्कारित्वेन गम्यते पराङ्गत्वात्मविज्ञानादन्यत्रैत्यवधार्यतामिति न्यायेन ज्ञानस्य शेषशेषितया धर्म्महेतुत्वाभावा

त्प्रयोगाङ्ग. तया दृष्टार्थत्वाच्च प्रयोगस्य फलम्प्रतिसन्निहितत्वाच्चाह अहोस्विदिति यथाम्लेच्छाण इति तथा धर्मजनकज्ञानविपरीतत्वान्न हि प
रीतजनकत्वेनापशब्दज्ञानाद्धर्मप्राप्तिरित्यर्थः प्रयोगे इति एवञ्च प्रयोगादेवाधर्मवद्धर्मोऽपीति ज्ञानाद्धर्म इति वेदविरुद्धमिति भावः भाष्ये
फलाद्व्यतिरेच्य इति फलवद्दृष्टत्वभावप्रतियोगो न कार्य इत्यर्थः प्रयत्नवैयर्थ्यमिति व्याकरणाध्ययनविषयकप्रयत्नवैयर्थ्यमित्यर्थः साधीय
इति क्रियाविशेषणम् शास्त्रसंस्कारवत्तामपूर्वत शब्दप्रयोगजन्यवक्तृपूर्वद्वारा बहुतराभ्युदयफलत्वमित्यर्थः भाष्ये तत्र फलव्यतिरेके इति को
शलव्यतिरेकवत् फलव्यतिरेकोऽपि स्यादिति तस्य व्याकरणाध्ययनवैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः शास्त्रपूर्वके इति व्याकरणाध्ययनपूर्वके इत्यर्थः
तत्र वेदाङ्गत्वादेव व्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोगे एव धर्म इति प्रामाणिकाः वेदशब्द इति बोधक इत्यर्थः प्रमाणमित्यर्थो वा तस्य यथेति तस्य य
येति तस्य यथा य उ चैनमेवं वेदेति ग्रन्थेन वेदतो ज्ञात्वानुष्ठानम्फलायोक्तम् तथाऽस्यापि शास्त्रज्ञानपूर्वकः प्रयोगः फलायेत्येकशब्द इत्यादिनो
क्तमित्यर्थः भाष्ये प्रमाणमिति प्रामाणिकमित्यर्थः शब्दस्य शब्दज्ञान इति एकशब्दस्सम्यग्ज्ञात इत्यादिः हेलयो हेलय इत्यादिनाऽपशब्दप्रयोगेऽधर्म
माह ननु ज्ञान इति भावः यद्यपि तत्र प्रयुक्त इत्यप्युक्तन्तथापि वैयाकरणस्य सम्यक्प्रयोगादपि धर्माभावेन ज्ञानमेव तद्धेतुः प्रयोगस्तु तस्य द्वारमिति भा
वः। भाष्ये अस्तु पाठा एवेति अपशब्दाज्ञानान्तरीयकं शब्दज्ञानमिति शब्दज्ञानेन फले जननीये सहकारित्वेनापशब्दज्ञानस्य न पृथक्फलत्वमिति भावः
अपशब्दज्ञानमपशब्दत्वेन तज्ज्ञानम् एव शब्दः ज्ञाने इत्यपि अपशब्दाज्ञानत्वेन तज्ज्ञाने हि तद्भिन्नत्वेन शब्दज्ञानम्भवति यो हीति भाष्यस्य य एवापशब्दा
न् जानाति अस्यावेवशब्दान् जानातीति तज्ज्ञानसमानाधिकरणशब्दज्ञानादेव धर्म इति न ततो विपरीतफलकल्पना युक्तेति भावः तदाह ऽपशब्दज्ञा
ननान्तरीयकत्वादिति बहुव्रीहिः नहि बह्न्याध्ययनान्तरीयकम् पाठान्नयनन्ततः पृथक्फलम्भवति तच्चरितु दुर्जन इति न्यायेनापशब्दज्ञानस्य

कै. टी. ३९

विपरीतत्वमात्रेणाधर्मसाधनत्वमभ्युपगम्यापि भाष्ये समाधानान्तरमाह अथवा कूपेति मृत् आर्द्रा पांसुः शुष्का यत्कर्मनान्तरीयककर्मजन्यो यो विपरी
तत्वमात्रेण कल्प्योऽवैधो दोषः स तत्कर्मजन्यफलनाश्यो यथा कूपखनननान्तरीयकशरीरव्यापारजन्यो मलोपलेपस्तत्फलजलनाश्य इति सामान्यतो
दृष्टानुमानात् तन्नाशानुमानमिति बोध्यम् उत्कृष्टधर्मेति धर्मस्य विधिबोध्यत्वादुत्कृष्टत्वम् अधर्मस्य तु वचनाबोध्यत्वेन विपरीतत्वमात्रेण कल्प
ध्याल्पत्वेन तत्फलधर्मनाश्यत्वम् यागीयहिंसाया न हिंस्यादिति वचनेन दुष्टताबोधनाद्दुष्टत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः भाष्येऽप्यज्ञानियम इति यज्ञे स्वश
ब्दप्रयोगाद्धर्मोऽपशब्दप्रयोगादधर्म इति तत्रैव तयोः प्रयोगनियमः तदतिरिक्तस्थले तु स्वेच्छया शब्दापशब्दयोः प्रयोगेऽनियमः योऽपि यज्ञे दोषः सोऽपि
तदङ्गभूतसङ्कल्पोहादिविषय एव अत एव हेलयो हेलयो नश्यध्वमित्यूह एव विदितवेदितव्या इत्यनेन श्रवणमनननिदिध्यासनसम्पन्नता अधिग
तयाथातथ्या इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः याथातथ्यं स्वार्थे ष्यञ् वेदितव्यस्य यद् यथा तथा स्वरूपं सत्यस्वरूपं शुद्धसच्चिदानन्दरूपन्तदधिगतमपरोक्षेण
प्राप्तं यैरित्यर्थः याज्ञे पुनरित्यनेन तत्त्वज्ञानिनामपि कर्माधिकारं सूचयति प्रयुञ्जते इति वर्तमानसमीपे भूते लट् एवञ्चापभाषन्त इत्यपि अत एव तन्ना
मानो बभूवुरित्यर्थः व्याकरणपदार्थविचारस्य सङ्गतिं दर्शयितुमाह उक्तमिदमिति आदिना तस्माद्ध्येयं व्याकरणमित्यादि पुनः पुनरुक्तिर्गृह्यते न च
सूत्रसमुदायस्य व्याकरणत्वे सूत्रमित्युपपद्यतेऽत आह द्वाभ्यामिति सूत्रपदेनाष्टाध्याय्यवयवोऽच्यते तदापीष्यतेऽयमप्रयोगः स न सिद्धो दित्यर्थः
ननु किमुच्यते षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति पर्यायतया सहप्रयोगोऽपि न स्यादत आह सामान्यविशेषेति सूत्रे सामान्यव्याकरणं विशेषः सूत्रशब्देनाष्टाध्याये
व तदेकदेशे तु योगव्यवहार एव योगे योगेऽउपतिष्ठत इत्यादौ यद्यपीति सूत्राणि चाप्यधीयान इति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः वस्तुत एकदेशस्य सूत्र
त्वेऽपि तस्यापि साक्षात्परम्परया वा व्याकरणत्वात् षष्ठ्यर्थानुपपत्तिरेवेति तत्त्वम् समुदायस्यातिरिक्तत्वेऽपि दोषमाह भाष्ये शब्दाप्रतिपत्तिरिति व्याकर
णाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे इति शब्दविषयव्यवहारासिद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः यतः केवलसूत्रेभ्यः शब्दप्रतिपत्तिर्न तत उपपन्ने व्याकरणस्य शब्दप्रतिपत्तिहेतुत्व

ञ्च लोकसिद्धम् व्याकरणं चक्षाणा इति पश्यामहे इति व्यवहारात् सेयम्प्रतिपत्तिसाधनता सूत्राणां वर्त्तमाना तस्मात्पूर्वं व्याकरणशब्दाच्च्युतां व्यावर्त्तयतीति भा
वः तदाह नहीति भाष्ये चर्चापदानि चर्च्यमानानि विभज्यमानानीत्यर्थः शब्द इति लक्ष्यमित्यर्थः अत्र पदे षष्ठ्यर्थ उपपद्यते शब्दप्रतिपत्तिहेतुता तु तदवस्था
वाक्याध्याहारे इति वाक्यघटकपदानां सूत्रान्तरे ऽनुक्तानां स्वरितत्वप्रतिज्ञयाध्याहारः कल्पनमित्यर्थः यद्वा वाक्याध्याहार इत्यनेन वार्त्तिककृद्वाक्यानां सूत्र
तात्पर्यविषयता वाक्यैकदेशन्यायेन सूचिता ननु राजभोजना इतिवत्कर्म्मल्युटि न दोषो ऽत आह करणे इति कर्मणि स तु क्वाचित्क इति भावः लक्षणप्रप
ञ्चाभ्यामिति यथा कर्मधारयप्रकरणे अलुक्प्रकरणे च विजिगीषुकथायां हि अभिहितानभिधानमशक्तिसूचकत्वाद्दोषाय इह तु स्तुत्यादनार्थत्वान्न दोषकृ
दिति भावः पूर्वं सामान्ये उक्ते पश्चाद्विशेषकथनमप्रपञ्चार्थमिति युज्यते अत्र तु विपरीतमिति न तत्साम्यमित्यन्य प्रतीयन्त इति एवञ्च विपरीतव्याहृतिः सह
शासयहस्य व्याहृतिरिति भावः एतेन शब्दप्रतिपत्तिरप्यत्र पक्षे उक्ता व्यावर्त्यव्यावर्त्तकरूपलक्ष्यलक्षणस्यातिप्रसक्तत्वात्पृच्छति भाष्ये किम्पुनरिति जनपदा
न्तरे इति भावप्रधानो निर्देशः यदेतन्मात्रा परिच्छिन्नोंऽशः अविषयं उक्तेन तत्र समुदाये वृत्तादिशब्दस्य रूढिरिति भावः अशुक्ले ऽप्यवयवे इति प्रयोग इत्यनेना
न्वेति आरोपादिति समुदायस्य शुक्लत्वे अशुक्लावयवे प्रयोगे च हेतुः। तत्र समुदाये शुक्लत्वारोपे हेतुरवयवान्तरस्य शौक्ल्याद्यादिति वैनेकदेशे शुष्यिते शुष्यितं
वृत्तमितिवदेकदेशेऽपि शुक्ले शुक्लः पट इति व्यवहार इति बोध्यम् शब्दार्थभेदादिति अनेकावस्थायुक्तपिण्डो ऽङ्गशब्दार्थः यत्किञ्चिदेकावस्थायुक्तं पिण्डशब्दा
र्थः तादृशाङ्गशब्दार्थस्य तादृशपिण्डः पदार्थोऽवयव इति षष्ठ्यर्थोपपत्तिरिति भावः सूत्रशब्देनेत्र समुदायरूपेणेति अनेकावस्थायुक्तस्य तस्य व्याकृतिक्रियाक
रणावस्थाविशिष्टवयव इति तद्रूपावयवस्यायं समुदाय इत्यर्थः ईदृशे स्थले विकल्पात्मकज्ञानं वस्तुशून्यमेव व्यपदेशिवद्भावविषये ऽप्येवमेव शब्द
ज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति योगसूत्रे पतञ्जलिनोक्तेरित्यन्य भाष्ये ऽविजानत इति मन्दबुद्धेरित्यर्थः सूत्रत एवेति एतन्मूलकमेव पठ्यते सूत्रेषु व
हि तत्सर्वं यद्दृष्टो यच्च वार्त्तिक इति ननु लोकप्रसिद्धमातृकापाठेनैव वर्णज्ञानसम्भवान्माहेश्वरो वर्णसमाम्नायः किमर्थ इति पृच्छति भाष्ये किमर्थ इ
ति पाणिनये महादेवकृत इत्यर्थः ननु साधुत्वान्वाख्यानम्फलमत आह नहीति उत्तरं वृत्तिसमवायार्थ इति वृत्तिश्शास्त्रप्रवृत्तिस्तदुपयोगिसमवायो व

र्णागतः क्रमविशेषः स बोध्यत्वेनार्थः प्रयोजनं यस्य तथोक्तः सति ह्यक्षरसमाम्नायेऽजादिसंज्ञाभिर्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिरित्ययम् इत्यादौ
यथासङ्ख्यप्रवृत्तिश्चेति भावः अनेनास्य शास्त्रबहिर्भूतत्वं सूचितम् अत एव मङ्गलार्थमहतश्शास्त्रस्यादितो वृद्धिशब्दः पठतीति व
क्ष्यति अन्यकर्तृकत्वञ्च सूचितम् पाणिनिशास्त्रप्रवृत्त्यर्थ उपदेश इत्युक्ते उपदेशगुरुकर्तृताया स्वरसतः प्रतीतेः सिद्धोच्चारणेऽपि मन्त्रोपदेश
इत्यादाविवोपदेशव्यवहारात् अनुबन्धकरणार्थ। इत्यत्र करणपदेनेतरस्य सिद्धत्वसूचनात् तत्करणञ्चोपदेशकर्तृकर्तृकमेव प्रत्यासत्तेरित्या
हुः भाष्य किमिदमिति कोऽयं समास इति प्रश्नः धर्मनियमवदिति षष्ठीसमासः पक्षत्रयभेदमुपपादयति आद्यतात्पर्येणोक्तं लाघवेन शास्त्रप्रवृ
त्त्यर्थं इति ननु नेदमाद्योच्चारणमस्यानादित्वात् तत्कथमुपदेशत्वव्यवहारोऽत आह भाष्ये उच्चारणमिति ढक्कानिनादेनाभिव्यक्तिरित्यर्थः फला
न्तरमाह अनुबन्धकरणार्थश्चेति अनुबन्धबोधनार्थ इत्यर्थः चेनाकारस्य विवृतगुणत्वसंग्रहः उपलक्षणत्वेन वा। अनुबन्धत्वञ्च समुदायान्तर्गतत्वे
सति नान्यथेति तात्पर्यम् ननु प्रत्याहारशब्देन सूत्रञ्चेत्तदर्थमनुपपन्नमत आह प्रत्याहारशब्देनेति आधिकरणव्युत्पत्त्या अणादि आद्यचा वेति भावः भाष्ये वृ
त्त्यर्थ इति लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः एतेन प्रत्याहारसमवायस्य वृत्त्यर्थता दर्शिता भोत्स्यामहे इति अन्तर्भावितण्यर्थः बोधयिष्यामहे इत्यर्थः एवं
विज्ञातुमित्यस्य ज्ञापयितुमित्यर्थः सति ह्युपदेशे इति एवञ्च व्याकरणाध्येतॄणामक्षरसमाम्नायेनैवावश्यकेन स्ववर्णज्ञाने सिद्धे न तदर्थं मातृका पा
ठनीयेति भावः एकश्रुत्येति त्रैस्वर्येण पाठे तु द्वयोरेव कर्तव्यता वेदे इत्यर्थः तेषां लोकतः सिद्धौ तु दोषरहितानामपि तत एव सिद्धेरुपदेशो वैयर्थ्या
पत्तिरिति भावः त्रैस्वर्येण पाठेऽप्यन्यतमपाठेऽन्यस्य कर्तव्यताभिप्रायेण सर्वेषां ग्रहणमित्यन्ये आकृत्युपदेशे किमित्यकारादिह्रस्वव्यक्तिविशे
षोपादानम् ननूपादाने व्युत्पत्त्यन्तरग्रहणानापत्तिश्चेत्यत आह उपात्त इति नान्तरीयकत्वञ्च तं विना जातेरुच्चारयितुमशक्यत्वात् संवृतादीना
मिति भाष्य तादृशदोषसहितानामाकृतिग्रहणात्प्राप्तस्य ग्रहणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः तदाह एकारादीनां संवृतत्वमिति अविशिष्ट
इति संश्लिष्टः सन्दिग्ध इति यावत् ह्रस्व इवेति तद्वत्कालसङ्कोचेनोच्चारित ॥

इत्यर्थः। निष्ठुर इति। ललित इत्यस्मेरगेण्वाराणीति। दोषजातयरस्यर्थः भाष्ये गर्गादिविदादित्यर्थः तदाहतत्रश्चेति केचित्तु समुदायानामे
तत्म कृतिकयत्रं तत् समुदायानां साधुत्वं यथा स्यात् तत्रावर्णोस्य अइति कृते वत् द्वन्दनंतरमन्येषामपि करिष्यामीति भावः एतेना
वर्णोप्रतियत्नेः कृतत्वाद्रक्ष्यामीसु नुययन्नमितिपरास्तं भाष्ये सातर्हिवकमेति तथा च प्रत्यायत्याश्रय रोगौरवमितिभा
वः। लिंगार्थाक्षिति अनुबंधस्थानीयतत्र त्वाद्गतकलादिलिंग धात्वादिगत कालादिलिंगमित्यर्थः निहत्यः नाकृतिनिर्दि
शप्रयुक्तदोषपरिहारमात्रप्रयोजनाप्रयोजनना प्रत्यायपतिः किंतु सर्वानुबंधादिलिंगतिः किंतु सर्वानुबंधे तत्संज्ञा शास्त्रा
घकरणाफलिकापीति न गौरवमिति भावः सदेव विष्टरणोतितत्र हीत्या क्रिनाधात्वादिगत कलादिलिंगमित्यर्थः अथवैतर्हि
त्यस्यतथापीत्यर्थः। अनेकमनुबंधशतमिति। एके कस्यानुबंधस्याशतशब्दोच्चारणतादृशाश्चानेकउच्चारणीपाद
स्यर्थः। पथेति। एधस्यादयोनुदात्तङिकलदोषयुक्ताः पाठ्याः स्वरितञितश्चधातवः तत्र कलादात्मनेपदं ध्यातात्कर्त्र
गामिनि क्रियाफले इति सूत्रे कार्यं। एवं टवितोकलधातोः यठित्वा यस्तादप्युहूत्यादि वोध्यं एवं द्वितीयार्धके दोषयुक्तास्य
ठित्वा अर्धकाक्रि इति ञितश्चाग्रहस्तान्यठित्वा यस्तादथुच इत्यादि वोध्यं एते च कलादयः प्रक्रियादर्शीयामे। वास्यो

गेनुशुद्धएवशास्त्रांतेमस्यापत्तिकरणात् आदिकलोसहेत्तिपाठः।भाष्येऽपाणिनीयमिति।वर्णसमाम्नायसमपर्थेनापग्रहस्य
त्तएकदोषपरिहारायसकलशास्त्रस्यव्याख्यानसापेक्षगुतप्रकारेणामथाकरणेष्टश्चिकमित्येत्यादिनापआपततीतिभा
वः नन्वपठितेषुदोषनिष्टत्तिर्नेकृतास्यादतआहयथाभूताइति।गर्गोघकारादिषुएकरूपेणपठितेषुतन्तातीयाएवते
सर्वेत्रसाधवइतिमनुमातुंशक्यंतइतिभावः।भाष्येयाठश्चैवेतिविशेष्यतेतत्रत्यत्यपवैशिष्ट्येनबोध्यतइत्यर्थः।द्विष्टानीत्यस्यद
योरर्थयोक्तिष्टंतीत्यर्थइत्याहशब्दस्यापीति।तत्रकः कीदृशोधावतीतिप्रश्नेश्वेतइतिउत्तरंश्वाइतइतिछेदेनकइत्यस्यो
त्तरंश्वेतइतिछेदेनकीदृशइत्यस्योत्तरमिति।एवंकेषांजनयदानांगंताकोवासमर्थइतिप्रश्नेउत्तरंअलमित्यादि।अ
लंबुसादेशविशेषाःबुसानांपलालवर्णानांयातामाप्तिमान् अलेसमर्थइतिचार्थः।यानेतिक्वचित्पाठः।यारक्षणे
इत्यस्यारूपंकवलानामिति।सर्वेचकलादिदोषाणांनकुत्रापिप्रसक्तिरितिभावः।भाष्येपानितत्स्येयग्रहणानीतिका
र्येविधावकृतानुवादानीत्यर्थः।उपदेशइतिश्चाप्रातिपदिकादिसादावनुवादरूपेणग्रहणमित्यर्थः।एतेनोद्देशा रामः
श्चप्रातिपदिकानांनोपदेशइत्यादेवइतिसूत्रस्यभाष्यविरोधएइत्यपास्तंनन्वेवमतिप्रसंगःस्यादतआहशिष्टे २०
६५

तिरेवं संहितादीनां प्रतिषेधस्तस्मिन्नस्मात्स्मातेरष्टबुध्यर्थस्यापि प्रत्याख्यातप्रायमेवेत्यलम् इति शिवभट्टसुत सतीगर्भसं
भवनागोजीभट्टेन कृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमे आद्यमाह्निकम् ननु चतुर्दशसूत्र्याः प्रयोजनमुक्तमेव तत्किं पु
नरत्र तत्प्रत्याहारेणेत्याशंक्याह । सर्वे विविशेषेण तन्त्रद्रूपेण प्रत्येकं वर्णोऽप्योपविभक्तिमाशंक्याह स्वरूपेणेति । शब्दजन्यज्ञा
नविषयो हि शब्दस्यार्थः । एवं च स्वरूपमपि स्वजन्यबोधविषयत्वेनार्थः । अनुकार्यमर्थ इति तु स्पष्टमेव एवं विद्यमानस्याप्य
र्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वादर्थवत्सूत्रे ग्रहणादिमर्थः स्वरूपस्य श्रोत्रग्रहीतस्यैव शास्त्रे मानोपपत्तेर्न तत्र शक्तिः कल्प्या
अनुकार्यं च सादृश्येनापरमुपस्थापयतीति न तत्रापि वृत्तिः स्वस्यार्थबोधकत्वं चार्थवत्त्वं तत्सूत्रे निविष्टमिति भावः । अ
नुकरणत्वभंगान्न विभक्तिरिति तत्त्वं सोऽत्र त्वाह्वाकारप्रत्ययोऽपि वाहुलकान्नास्य स्वरसे चिल्लिति सौत्रत्वात्संहिता या अ
विवक्षणाद्वेति भावः । अजादिसंज्ञा नामनिष्पादनादिति तु चिंत्यं वर्णोपदेश इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारेण निष्पन्ने प्रवर्त्त
मानानां पणादीनां मुख्यपाप्यसिद्धत्वादौतश्च स्यदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । अ
न्यथा तु स्यात्सम्पन्नमित्यादौ सवर्णदीर्घादि न स्यात् तत्र सूत्रे वा भापरिसमाप्तिन्यायेन हयवहणकशास्त्राप्रवृत्तेः साव

कै·टी· णमेपिनात्रतत्ग्रहणमित्यर्थो विवृतोपदेशोत आह प्रदेशेष्विति अकः सवर्णेऽइत्यादौ तत्राप्यकारः संवृत एवेति भावः। न
२९ नु विवृतपदस्य गुणिपरत्वे सविशेषणत्वात्समासो न स्यादत आह विवृतस्य गुणस्येति। भाष्ये कर्तव्यइ। तस्य प्रतिज्ञेप
रत्यर्थः। एतेनतस्योच्चारयितुमशक्यत्वमित्यपास्तम्। भाष्ये किंप्रयोजनमित्यत्र उद्दिश्येत्यध्याहारः कर्तव्यइत्यनुषंग
श्चानन्वाकारग्रहणं सवर्णग्रहणमेवेति भेदाभावात्कथं तस्य करणत्वमत आह येन शास्त्रेणेति नन्वाकृतिभेदात्क
थं तस्य क्षेप्यकारग्रहणमत आह आकारस्यापीति केवलकंठत्वे सति स्वरत्वमत्वजातिव्यंजकमिति दीर्घप्लुत
योरपीति भावः प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा यथाप्यक्ततेन्वयो न जायतेन आह अत्रचेति। उत्तरेपि तादृशि प्रथमा
कृतेनेत्यत आह प्रयोगाभावादिति निमित्तादिशब्दप्रयोगाभावेपि तदर्थे गम्यमाने स्यादेव विभक्तिरत आह प्राय
ग्रहणादिति विभाषा गुणेऽइति निमित्तेत्यादिवार्तिके सर्वासामित्येतन्न पंचमीतृतीयाविधायकं किंतु हेतौ विहितविभाषा
गुणेति सिद्धयोस्तयोरन्यतरवाधायानुवादकमेवेति भावः विवारयतीति। भाष्ये आभ्यंतरप्रयत्नः। दोषापत्तिरिति। दंडाट राम:
कमित्यादौ दीर्घानापत्तिर्दोष इत्यर्थः ननु प्रयत्नभेदेपि जातिसम्भावात्स्यादेव ग्रहणमत उक्तं व्यक्तिपक्षेइति। ननु का २९

तस्य व्यापकत्वात्। वास्तवत्वेन समाधानमयुक्तं। किंच कालोनप्रयत्न इति तन्मते देकथं सवर्णत्वप्राप्तिरत आह प्रयत्नाभी
तिवास्तवत्वेप्युमाद्यति। प्रसिद्धेति। प्रसिद्धपरिमाणं पदस्वतरगत्वेन समाधानमयुक्तं। किंच कालोनप्रयत्न इति तन्मते देक
थं सवर्णत्वप्राप्तिरत आह प्रयत्नाभीति वास्तवत्वेप्युमाद्यति। प्रसिद्धेति। प्रसिद्धपरिमाणं पदस्वतरगतं परिच्छेदकक्रि
यान्तरे परिच्छेद्यक्रियापेक्षया न्यूनत्वदपेक्षणादित्यर्थः एवं च वास्तवपरिच्छेदकक्रियापेक्षया वास्तवोक्तिरिति भावः
क्रियेव कालोपनातिरिक्त इति मते इदं अतिरिक्तः स्वतन्त्रः काल इति मते परिहरति। अथवेति। अयं भावः नाभिप्रदेशा
वच्छिन्नयत्नेन प्रेरितो वायुस्तत्तत्स्थानाभिघातेन तं तं वर्णाभिव्यंजक इति शिक्षादौ स्पष्टं। वायोरनत्वाधिक्यानि च ह्रस्वत्व
दीर्घत्वादिरूपकानीति। ननु ह्रस्वदीर्घयोः कालभेदादन्योन्यमिश्रणयोर्दीर्घे यत्र ह्रस्वात् विलंबितह्रस्वोच्चारितस्य ह्रस्वा
कारस्यापि द्रुतमध्यापेक्षया कालाधिक्यात् तेष्वाण्वविधायके ग्रहणानामतिरत आह द्रुतादी उपदिश्यमानस्येत्य ति
त्र वार्त्तिककृतः कर्तृत्वेन पक्षे योर्भेदो न स्यादत आह किं सूत्रकारेणेति। सूत्रकारो महेश्वरः वेदपुरुषो वा येनाक्षरस
माम्नायमिमं पाठ इति व्याख्यानं स्मादुः ननु प्रथमपक्षे अकारे ग्रहीते न ह्रस्वगुणस्यापि ज्ञानं लाघवमेव्यायमसंगतोऽन आह दुरवधा

कै॰टी॰ रत्वादितिविद्रुतत्वादीनांश्चोत्रोंद्रिपयात्यत्वाभावादितिभावः अन्यथा संहृतत्वे स्वरूपप्रख्यदेहिपुनः संहृतविधानेऽप्युक्तं
२२ स्यादितिभावः प्रयोग एवेति अतिखड्वः इत्यादिप्रयोगे ह्रस्वअंतरतम्यात् हृतोकारः प्राप्तः संहृत एवमवत्विसर्थंप्रत्या
पत्तिवच्चइतिभावः नवितिअवश्यैमकैरवएवह्रस्वत्वेनभाव्यमितिभावः गोस्त्रियोरित्यत्रैतत्सारगार्थमेवोपस्थितिः
स्यादितितात्पर्थं उदीचामातइति नवायोगतरस्यामितिह्रस्वविचरितार्थमिदं नवात्रात्वरिभाबोपतिष्टतेफलाभावा
दितिवाच्यं शास्त्रस्यास्त्रविषयतापत्तेः गोशब्दस्याह्वयेणात्म शेष्यवश्येमस्याग्रहत्वेष्वा तदंशेहिफलाभावात्न
प्रवर्ततेइतिदिक् नन्वाचपक्षेप्रयोजनान्वाख्यानमात्रपरत्वेद्वितीयेविहितोपदेशपरत्वमपीतिविशेषस्यस्पष्टत्वादतआ
हविहितोपदेशश्चेत्यत्रेति आहोपुरुषिकेत्यत्रतु नञ्:प्राक्रमपूर्वंसकादित्वात्समासः अहो इति अहमित्यर्थे नत्रमयो
जनान्वाख्यानमित्येवन्यायः प्रत्यापत्तेः अकनैके आम्नायादनाभावाचेत्याहुः प्रत्यापत्या अइउणित्येवमक्रि
पादेशायोसर्वत्राकारोविहितःप्रतिज्ञातइत्यजानर्थंकता भाव्योतस्यविहितोपदेशादिति तस्येत्यस्यवर्णसमासा राम:
पस्थस्येत्यर्थः संहृतस्येति धातादिस्यस्येमनर्थः ननु अइउणित्यादौकस्यानुकरणमित्यत्रविनिगमकाभावादाह २२

स्वरूपपरेति स्वरूपदार्थकत्वेप्यातद्योर्भाष्ये विवारभेदादिति। प्रयत्नभेदादित्यर्थः। ग्राहकस्य विहितत्वात् ग्राह्यस्य संवृ
तत्वादिति भावः। प्रत्याहारेऽदिति संग्राहके शास्त्रेऽस्त्यर्थः। वक्ष्यमिति। एवं च प्रयत्नभेदेनासवर्णस्यापि अल्नामाक्रांतस्यवि
हितेनाकारेण ग्रहणं न प्राप्यत इत्यर्थः। पद्यप्येकोपीति। प्रत्युच्चारणोवर्णानां भिन्नत्वात् आक्षरसमाम्नायिकस्य प्रयोगेऽभावा
दिति भावः। आदिरं सेनेत्यस्य वान्त्यसदृशेन सहोच्चार्यमाणः आदिसदृशस्त्याद्यर्थः। तत्र ककारादिविन्हेनाणादिशब्द
स्य स्तन्सदृशत्वादिहितरव। माद्रश्यं च व्यक्तिभेदे सति सर्वधर्मसाम्यप्रयुक्तं यात्स्यंतस्य च प्रयोगस्य भावेप्यनेन न तत्य्र
हणं न प्राप्यत इति तात्पर्यं। केचित्तु देवदत्तअजस्तोसादेप्रत्याहारलिंगेनैकआक्षरसमाम्नायिकोस्ति तदर्थं भाष्ये द्व
योरित्युक्तमित्याहुः। भाष्ये पुणवत्समवस्थानमित्यस्य प्रयोगेऽस्मादिः एवमर्थं इति हतावेवे शब्दः प्रकारवति वर्तते
इति बहुव्रीहिः। प्रातिपदकानीति धातुप्रत्ययोरप्युलक्षणं बोध्ये। सर्वेणपग्रहणानि प्रातिपदिकादीनि विहिताकारपु
का निपठनीयानीत्यर्थः। तद्गुरुभवतितस्मादिति। यतः सर्वोच्चारणं गुरु अतो धात्वादिस्प इति वाक्यमित्यर्थः। ननु धा
तूनां बहुधा पाठात् धात्वादीति अपुक्रमत आह अग्रहणेति। प्रातिपदिकेत्युपलक्षणं। धात्वादिस्यस्यापीति परित

कै·टी· धात्वादिस्थस्यापीत्यर्थः एतेनाग्रहणाद्धात्वादीत्येव वक्तुमुचितमित्यपास्तं संवृतस्यैवेति। एवं च धात्वादिस्थस्य विवृतत्वात्कार्यत्वमतद्रूप
२३ तिदेशोऽयमिति भावः अभ्यस्येति गुणोच्चारणाद्दीर्घोच्चारणे पराधिक्यमिति भावः ननु संवृतयोस्तयोरभावे पि संवृतस्य विवृ
तेन स्थानाभेद आंतरतम्याभावात् न चैकोपस्थितिव एवद्गि वानंतरतमाभावपि भविष्यतः सामर्थ्येन तत्र न था गीकुशिपि
स्वद्दाबकमित्यादौ चरितार्थस्याकः सवर्णे इत्यादेर्विषये तथाकल्पने मानाभावात्तत आह अस्यापीति सावर्ण्ये इति
आंतरतम्ये इत्यर्थः एवं चातो दीर्घ इति अतो ऐ रित्यत्रा प्लुतादिष्वतो विशेषणांच सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः संवृ
तदीर्घादिष्वद्गुनासिकपवलानामपि वेदलौकयोः समत्वमभ्युपमानभ्रस्याभाष्ये स्थानीप्रकल्पये दिष्यादिनव्रत विवृतोदीर्घ
प्लुतावपि कुतो न संतावित्यत आह। अशमत्वादिति केचित्तु शिष्टसंमतत्वात्ते संतः इमो नुनतथेति भावइत्याहुः। सं
तिद्विपरागइति भाष्येप्रागितिवा ह्रस्वाभिप्रायेणारेफस्यानुनासिकत्वाभावादिति वोध्यम् नन्वीकारोकारपाः कथं संवृत
त्वमत आह षृतः संहृता इति इं अक्रृतहस्यर्थः क्वचित्तुषृत इति पाठः इंका ऐकारएका एइत्यर्थः। एवं वाक्यमयोजना रामः
र्थमेव सवर्णचाकारस्य विवृतमपि ज्ञेयमिति स्थितेशंकते भाष्येतत्रानुवृत्तीति एतद्विशेषणोपादानस्य फलमाह। अकःस २३

वर्णे इति। अनणत्वादिति अक्षरसमाम्नाये पठितत्वात् आकारस्येवानणत्वमित्यर्थः प्रत्याहारेणं वर्णाभेदेपि अकृत्स्नादौ कका
रेणाचिन्हेनैतदनुकरणत्वानुमानमिति भावः। तदनुगत इति। साक्षात्तस्य संस्कारकबोधजनक इत्यर्थः। ननूदात्तादिविरुद्धध
र्मोध्यासात् भेदः स्यादत आह उदात्तादीति। प्रतिबिंबप्रतिभासभेदवदिति। भिन्नभिन्नाकारप्रतिबिंबप्रतिभासवदित्यर्थः। इका
रादीनामपीति सर्वैर्ध्वनिभिरेकस्य स्फोटस्यैव तत्तद्रूपेण अभिव्यंजनात् तत्तद्रूपाभिव्यक्तिकृतस्य परस्परं भेदव्यवहारोपीति भावः
। भाष्येनुबंधसंकर इत्यस्यानुबंधकार्यसंकर इत्यर्थः। ङिवादीति। टिद्धेत्यादिना। आदिना णित्वप्रयुक्तवृद्ध्यपर्यायेण कित्वणि
त्वप्रयुक्तकार्ययोरप्यविरोध इति भावः। भाष्येनुपपत्तिरिति इष्टव्यवस्थाया इति भावः। अव्याप्यवृत्त्यापत्तेः असंगादिति ता
त्पर्यं। प्रतिषेधादिति। सावेकाच इति प्राप्तस्येत्यर्थः। भाष्यकारस्त्विति एकविषयेनानालिंगकरणादर्शनाद्विषयभेदेन त
दित्यत्र नात्पर्यं गुणा उदात्तादय इति भ्रमं व्यावर्त्तयति। गुणाश्चानुबंधा इतीति। तेषां गुणत्वमुपपादयति। कार्यायेति व्यापि
पत्तेविषयत्वेन गृह्णातीत्यर्थः। एककर्तृकत्वादिति स्यादित्यनेनेत्संज्ञारूपैककर्तृकत्वादित्यर्थः। नानेति स्थितेनैकथम
न्यथाव्याख्यानमत आह नानाशब्दमिति। नियमादिति। ज्ञापकत्वे हि विध्यर्थत्वमिति भावः। अत्र वाक्यत्रयेपि तु श

कै·टी· हृः पूर्वपक्षआहनेपथालोकेइति। आवाप्नपागूठचारादिरितिशेषः। एवंच लोकव्यवहारदृष्टांतेनैवासंकरः सिद्ध इत्यर्थः पत्रदेशेका
२५ लैवा। ततगुणाएवेति। भाष्ये पितृक्षिंगत्तत्रेति सावधारणं व्याख्येयमिति भावः यथा विहृतिपागेइति। तत्र हि प्रापत्तसामिधेन्यनु
वादेनसप्तदशत्वं विहितं तत्र त्रिः प्रथमामित्यादिवाक्यबोधकतया प्रथमोत्तमयोस्त्रिरुक्त्यैवेति भावः त्रिरावृत्त्येति। अन्ना
वृत्तिः पुनरुच्चारणं। नन्वत्र संख्यापात्सप्तदशत्ववदत्रानेकात्वमिति भावः। भाष्ये आवृत्तेः संख्यानां तगुणानामधिप्र्यथः
भवेदावृत्तितः कार्यं परिलृप्तमिति। आवृत्त्या कार्यं सिद्धमिति कृत्वा द्व्यवणपरिल्हतं भवेदित्यन्वयः लिंगादिति अनेन लिं
गेन श्रुतिसिद्धत्वाद्स्य व्यवहारस्य गौणत्वमेवनेति ज्ञाप्यते इति भावः मुख्यमिति। आवृत्तिकृतगौणत्वावरत्वेन स्वगतैका
त्वस्य बाधायोगइति भावः। ननु त्वासप्रमतिग्रहीत्वा भांभ वादेकस्यैनतानचद तस्याप्यस्वबाक्रांततया पुनर्दानासं
भवादत आह वितेनेति। ननु षष्ठीसमासे सहस्रसंख्याया विशेष्यत्वात्कथं दानेन संबंधः कथं वा संपन्ना इति बहुवचनां
तेन सामानाधिकरण्यमत आह सहस्रंक्वषपदइति। अतएव सर्वैतेरूक्मनेन सामानाधिकरण्यं। एकैकशद्वस्त्रत्रोउ रामः
भयोरपिद्योतकत्वेन द्योतकसमुदायस्य च बहुशोदृष्टत्वेनाद्विवचनशास्त्रो यौगपद्यं यथापयथा ज्ञानीपकोगार्ग्यायरागीत्यादौ २५

तत्रचयथाभ्युदस्तत्वेसमुच्चित्यद्योतकताआभावेगार्गीतिङीप्येवंतथाप्रकृतेऽपिशास्त्रेवैकल्पिकत्वात्पक्षेएकैकमप्यन्य
पिधानादिशब्दनिषयेतुनसमुच्चित्यद्योतकताअनभिधानात्कएशब्देतुसमुच्चित्यमत्वेकंचद्योतकताअभिधानस्व
भावात्सत्रतद्धितेनानुक्तावीप्सानत्रद्विर्वचनंभवत्येवयथैकैकशोदेहीतिभाष्यस्याप्ययमाशयः यत्रतद्धितमात्रेणालो
केवीप्सानभिधानंतत्रद्विर्वचनमपिमाषशब्दत्वादौतावत्तेववीप्साभिधानंतत्रनकदापितयोःसमुच्चयइतिदिक्॥सा
मर्थ्यलक्षणाइति।सामर्थ्यंकृतोगुणाभूतैःकेषिभिःसंबंधइत्यर्थः।सर्वेतेइत्यत्रतच्छब्देनगुणाभूतस्यापिपरामर्शोत्र
पक्षेबोध्यः अतएवदत्त्वेतिसमानकर्तृकेत्कासहस्रंदस्तिगागोसुपायेषांदातृणांतेनइत्यर्थः तेनगोसहस्रदानफलाए
वत्तेनत्वेकगोदानमात्रफलादितिव्यवहारोयथास्यात्तेनतथाप्रकृतेऽपीतिभावः भुजेश्रीस्त्रेरोरीति।संख्यायांभोक्तॄणामनुपप
त्तेर्गुणभूतत्वाद्युरोरेवभुजेःसंबंधइतिभावःभाष्येनेकाक्त्वमितितन्मात्रमित्यर्थः एकस्यैवेति।व्यापकस्येत्यपिबोध्यम्।अ
कारस्येत्यप्युपलक्षणमित्युक्तं।भाष्येह्वारणांनामेसुत्तरमत्रइतिशेषः।आन्यभाव्यमित्यस्यान्यत्वमित्यर्थोनेत्या
हअन्यस्येति।अथवेति।भावशब्दःकर्तृसाधनइतिभावः एवंचप्रतिप्रयोगमकारस्यान्यत्वमित्यर्थः पर्येतिएवंचा

कै॰टि ऐइत्याद्यकारोदंडेनाकाराद्भिन्नः दंडअग्रमित्यादौ कालव्यवधानात् दंडः इहेति प्रयोगेऽकारवत्तथा दंडः इत्यात्राद्याकारोंत्याका
२५ राद्भिन्नः शब्दव्यवायात् कृतिरित्यादौ तकारव्यवहितेकारवत्तत्त्वस्यनुमाने भेदे सिद्धेउदात्तादिविरुद्धधर्मप्रसक्तो विचारमार्थिकए
वेत्याशयेन तत्भेदादपि भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह उदात्तादीति। नानात्वमकारस्येति। पुक्तमिति शेषः। ननु य एवोदात्तोकारः स ए
वदेवदत्तेनानुदात्तः कृत इति प्रत्यभिज्ञाविरोधात् अहमत्यभिज्ञानं चेति। विभुत्वे निरवयवत्वे भाव्येयुगपच्चदेशेति। अकोदिशब्द एवदेश
पदेनोच्यते देशशब्दश्चके क्षितिरेशानां ए पदेषु भेदेषु सेत्विवत्यर्थः एवं वर्णानामनेकत्वे परेणा साधिते वर्णैकत्ववादी एक
त्वस्याप्युपपितुनतद्दूषणोद्धारमाह भाव्येपदि पुनरिति तत्र शंकुनिवदिति दृष्टांतस्य न दृत्वपरिच्छिन्नत्वेन तात्पर्यं तन्मतेन
स्य विभुत्वादिति ध्वनयन्नाह। कालशब्दाभ्यामिति। व्यक्तिस्फोटवादिन इति। व्यक्तेर्नित्यत्वैकत्ववादिन एकैव शब्दव्यक्ति
रिति वादिन इत्यर्थः। अनेनाद्यं दूषणं परिहृते छितीयं परिहरति पचेति। एवमिति अस्यानेकदेशेषु युगपदुपलंभोव्यं
जकवशादिति शेषः। पूर्वदृष्टस्य पश्चाद्दर्शनेऽपि अव्यवहितस्य व्यवधानेऽपि न भेद इत्येतन्मात्रेणादृष्टांतेन इति भावः। एमः
नन्वेवं विभुत्वे नित्यत्वे च न सर्वत्र देशे सर्वदोपलंभापत्तिरत आह व्यंजकेत्यादि। जातिस्फोटेति। जातिरेव एका शब्दव्यक्तिप २५

त्वनेताइतिवादीत्यर्थः।भाष्ये।नित्यत्वमेवं स्यादिति।प्रक्रमेरेकत्वगादीनस्याः नित्यत्वेमन्यतइतिभावः।ननु विभोरेकस्यापि व्यंजक
वशादनेकत्वोपलब्धौकथमनित्यतेत्यतआह।भवतेनि।भाष्येपिनित्याश्चशब्दाइत्यस्यनत्वेत्यादिः।भाष्योक्तकूटस्थत्वाभा
वमुपपादयतिरूपांतरेतितस्मादिन्नस्माभिन्नाएवानित्याएवाकाएइतिपाठः।नित्याएवेतिपाठस्तुपुकः।अनेनत्वरणोवादे
तदनित्यत्वस्यैवेष्टत्वातइतिबोध्यं।यद्यप्यन्तरानदात्वादीनांध्वनिनिष्टत्वांगीकारान्नदोषस्तथापिस्फटिकस्येवास्यापि
इतरसंनिधानेनतद्रूपपरिग्रहेसंसर्गानित्यताविरोधिकृतस्यात्वाभावइतिभावः।पुनरप्येकत्वनित्यत्वेसाधयतिभाष्येपरि
पुनरित्यादिना।एकस्यैवेगोकारस्यानेकदेशेषूपलब्धिरादित्यस्येवसंभवतीतिनतावद्व्यक्तिभेदःसिध्यतिअन्यथा
आदित्यस्याप्यनेकत्वापत्तिरनित्यत्वापत्तिश्चतत्तद्देशसंसर्गेणात्वप्रकाशत्वाधिकप्रकाशत्वादिगुणसंसर्गादि
तिभावः।विषमइति।आदित्यदृष्टांतेनानेकदेशोपलभ्यमानाकारादिपक्षकैकत्वसाधकःप्रत्यभिज्ञायमानत्वहेतुरने
कदृष्टकानेकदेशोपलब्धिविषयत्वरूपोपाधिग्रस्तइतिनेनभेदसाधकशब्दत्वव्याप्यहेतोःसत्प्रतिपक्षतायुक्तेतिभा
वः।अकारंपुनरुपलभतइत्यस्यैकोद्रष्टानेकाधिकरणस्थमितिशेषः।शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वेनानेकाधिका

के·टी· रणत्वमप्युक्तमित्याशयेनाह भाष्ये कारमपि नोपलभत इति। अकारमप्यनेकाधिकरणस्थं नोपलभत इत्यर्थः। श्रोत्रोपल
२६ ब्धिरिति। श्रोत्र एवाद्युपलब्धिर्यस्येत्यर्थः करणक्तिनं तेन समानाधिकरणा बहुव्रीहिर्वा एतद्विशेषणफलं दर्शयति। श्रोत्रे
ति। ननु दिश एव श्रोत्रत्वात्कथं तत्रोपलब्ध्याकाशदेशत्वसिद्धिरित आह आकाशेति· कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभ एव श्रो
त्रं च क्षुरादिवत्छद्रस्यापि भूतत्वमावश्यकमिति भावः। दिशोनतिरिक्तमेव चाकाशमिति तत्त्वेन तु तथा प्यनेनांशगतग्र
हादिरूपस्य तेजस चक्षुर्ग्राह्यत्ववदनाशकोदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशात्मकश्रोत्रग्राह्यत्वं स्वं किं न स्यादित्याशंसक्तिमसंब
द्धं तत्राह कं संबद्धं वा नाद्यस्माह असंबद्धेति। अन्यथा रामेश्वरादिमदेशावच्छिन्नशब्दस्यापि श्रवणप्रसंगः द्वितीयेपि किं श्रो
त्रस्य विषयदेशगमनात्संबंधउत शब्दस्य श्रोत्रदेशगमनात्। नोभयमपीत्याह गमनाभावादिति श्रोत्रस्य चेति चेन शब्दस्य
रिग्रहः उभयोरपि गमनाभावे हेतुर्निष्क्रियत्वं दूरं देशमित्यकस्य तेन ग्रहइतिभावः आहंकारिकाणीन्द्रियाणीति सांख्य
मते पि इंद्रियाणां स्वाधिष्ठानभूतवृत्तिगुणग्राहकत्वनियमादाकाशदेशत्वं श्रोत्रोपलब्ध्याशाहस्य सिध्यतीति वोध्यं श्रो एम:
त्रोपलब्धिरित्येव बुद्धिर्निश्चाल लस्योक्तत्वात्यौनरुक्त्यमाशंक्याह पूर्वं पूर्वेति एवं वाप्रतिरेधीयमाना नेकवर्णात्तघटक २६

लक्षादिश त्र्यग्रहणासंभवदर्शनाय तऽक्रंमितिन यो नरुश्रं प्राप्तयपरियाकेति। तत्सहकृतेत्यर्थः। अंत्यबुद्धिरंत्यवर्णबुद्धिरंत्य
वर्णबुद्धिः एवं च तादृशसंस्कारविशिष्टात्करणसंपृक्तेन तादृशसंस्कारविशिष्टेन श्रोत्रेणांत्यवर्णसंबंधेन वर्णसमुदाय
प्रतिबिंबवदखंडस्फोटरूपपदादिप्रत्यक्षमिति भावः। नन्वेवं सर्वदा शब्दोपलंभः स्यादति भाष्ये प्रयोगेणाभिज्वलितद्
तितत्व्याचष्टे मपुम्यद्रति धनिरिभिव र्णा इत्यर्थः। भाष्ये एकं च पुनराकाशमिति। एवं च एकस्मिन्नाम्रफले एक एव यथा रूप
रसगंधादि तथा तदाश्रयस्यैकत्वात्तु तः शब्दोप्येक एवतमेत्रैव वतस्योपलंभ इति भिन्नदेशोपलंभ एवासिद्ध इति भावः। नन्वेकत्वेऽपि
वैयंपरोपदेवगृहे पराजगृहे इति भेदप्रतिभासः कथमत आह देशभेदेन लिङ्गिति। ओभाष्ये कोभेदाभिज आकाशस्यैकत्व शब्दस्या
प्येकत्वे बाध एवं संसर्गो निमित्तापि तस्यैकस्यापि वाधिकातस्यापि नीलं नभ इत्यादि संसर्गो निमित्ता प्रतीतिरिसाशयः अ
त्र शब्दस्यैकत्ववचनेन स्फोटस्यैकत्वमखंडत्वं च सिद्धमिति ननु निरवयवस्य कथं प्रदेशावाह्यत आह। यथेति एवं चौपाधिक
भेदेन भेदो दर्शितः सर्वत्र भेदश्चौपाधिक एव स एव च व्यवहारे उपयोगीत्याशयः। श्रोत्रसंबंधस्तत्प्रदेशांतरोत्पन्नशब्दस्या
पि वीचीतरंगन्यायेन कदंबमुकुलन्यायेन वा तत्तद्देशे त्युत्पत्यादित एव। तत्रापि पक्षेऽस्य चावित्या दोदोषाने स्या हभाष्ये आ
कतिग्रहणादिति तदाह अकारमात्रा तितीति सर्वप्रदेशे ब्रितिप्रत्याहारे स्यब्राविपादौ च। आकारस्य तीनाम्यात स्य मात्रिस

के॰टी॰ वार्त्तिककृता वर्णसमाम्नायस्य स्वविवृतत्वेपि धात्वादिस्थस्यापिविवृततोपदेशोनोदितः भाष्यकृता तु प्रयोगस्यानां प्रत्याहार
२७ स्थेषुग्रहणाय तत्रजातिनिर्देशेआ बुग्रपकेजातर्विवृतत्वप्रतिज्ञानेनैव सर्वं सिद्धेः स दोषो वारितः अस्य त्वाविसादौ तु सत्यापि विवृ
तत्वे न एत्वात्सवर्णग्रहणानस्यादित्यपि जाति निर्देशेनैवपरिहृत एववारणुदित्सूत्रेणग्रहणंनकार्यमित्याशयः तस्याश्चेति
।स्वाश्रयव्यक्तिद्वारेत्यर्थः तत्र प्रत्यापत्तिवाक्येन परनिर्देशात्स्वराणामेकशेषनिर्देशाद्वा ह्रस्वस्यैव संवृतत्वं बोध्यं।ननु जातिनि
र्देशेऽणेति प्रसंगइत्याह।अष्टनइति अस्य याह्रस्वमेवेति वाच्ये दी।र्घनिर्देशसामर्थ्यपरिभाषयादीर्घोनस्यादितिदीर्घविधा
नादीर्घनिर्देशेतु तत्सामर्थ्यात तस्यापि विधानं जातिग्रहणादन्यस्यापीति वाच्यंदी।र्घनिर्देशसामर्थ्येनांतरमतपरिभा
षाबाधकल्पनापेक्षया ह्रस्वानुपस्थितेरेवकल्पने लाघवमित्याशयात्।ननुदीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्माभूत् ह्रस्वः प्लुतस्तु
स्यादतआह प्लुतश्चेति विषये द्दूराद्धूतादौ।अनेनापि प्लुतविधानेंशेनुवाददोषः स्यादिति भावः।सर्वत्राकृतिर्निर्दिष्टेत्यत्र
ज्ञायकमाह।भाष्ये तद्वेति सादृश्ये वतिप्रत्ययं यावर्तपनिसरति अयवाचपत्यंतमेतदितितद्धिस्यस्यास्यत्वाविसादिव
दित्यर्थः तदाह तत्रन्यायेनेति।तत्रास्यत्वाविसादौ अकृतिग्रहणाप्रयुक्तातिप्रसंगनिवारणार्थमेवहि न तत्र तरकरणं।जा एम
तिपक्षेपि विवृतत्वप्रतिज्ञाफलः सर्वेणां दूत्यादेरदेंशानतिशिष्या दैर्घ्यार्थमावश्यकैवः एवं प्रत्यापत्तिवचोप्यावश्यकमेव। २०

अत्र पक्षे ग्रहणाप्रत्याख्याने पि ऋलृवर्णयोः सावर्ण्येन समानजातित्वातिदेशान्न दोष इति भावः अवात्तामिति वसेर्लुङ्‌तस सत्ता
म् सिचा मः सीति तत्वे। वदव्रजेति वृद्धिः झलो झलीति सलोपः ननु वचनसामर्थ्यात् सदृशोपि भविष्यतीत्यत आह अभित्स्या
दिति। भिदेर्लुङि सिचि रूपं आकृत्यनाश्रयणे व्याहमाव्या। रूपसामान्यादिति तथा च छेस्मरन्तीति। अभेदव्यवहार इति। रू
पसादृश्यनिबंधनप्रत्यभिज्ञाकृताभेदव्यवहार इत्यर्थः। अल्पमहत्स्य लक्ष्णशह्रस्वदीर्घगोघटादिषु गौर्घट इत्यादिव्य
वहारवदिति भावः। एवं च व्यक्तिव्यतिरिक्तजातिस्वीकारे पि व्यर्थ एवेत्याशयेनाह व्यक्तिव्यतिरिक्तं त्विति। मा वेति। अनुगत
प्रतीतिव्यवहारयोः सादृश्येनैवोपपत्तेरिति भावः। सादृश्यं चात्र समानधर्मिकत्वं। ऋलृक्। भाष्ये अथ लकारेति। यद्यप्येत
च्चतुर्दशसूत्रीविवृतौ नन्दीश्वरकृतकाशिकायामनेकेषां ऋषीणां नानाविधार्थजिज्ञासायां शिवेन सर्वजिज्ञासानिवृ
त्तये एषां ढक्कानिनादेन प्रकाशितेत्युक्तमितीदमनुपपन्नं तथापि याणिन्युद्देश्यकं फलमस्ति न वेति एतत्तात्पर्यं। अंत्य
वर्णाच्चतुर्दशं तु याणिन्युद्देशे नैवोपदिष्टमित्यपि तत्रैव स्पष्टं। प्रयोगविषय इति कर्मधारयः। प्रयोगादन्यत्रानभिव्यज्य
मानतया प्रयोगो विषय इत्युक्तः। अस्येति। यथा पुष्करिण्यादेः। ननु ऋकारे कार्यप्रवृत्तावपि लृकारे कथं तत्कार्यं दाग
त्वादीनां दर्शनमत आह तत्रेति। स्थानेन्तरतम इतीति। यद्यपि ऋरपरो लपरत्वे रलकारयोः स्थान्यादेशभावस्तथापि स्त

२८

कै·टी· ह्रस्वाऽकारत्वकायम्भोरपि स्यादिति भावः अर्थान्तरमिति। शब्दातिरिक्तमर्थरूपमित्यर्थः पदात्मकेऽरेव व्यवतानस्यां च प्रकारान्तरवि
२८ शेषणतारव्यविषयताविपाकी कारात्स्थितियत्तोपपत्तिः सविकल्पकोपपत्तिश्च न तदिति भावः प्रयोक्त्रभिप्रायेणैवेति शिक्षि
बोधनं प्रयोक्त्रधीनमिति भावः अन्यथा शब्दार्थसंबंधस्यानित्यतापत्तिः एवं च स्वेच्छयैकस्यां व्यक्तौ संकेत्यमानः शब्दोपदर्शनाश
ह इति बोधानानुरूपकारस्याष्टेकत्ववर्णायो स्यावरायां तत्प्रकारेणाऽकारस्यापि ग्रहणादर्थात्सिद्धो किल कारोपदेशेन
स्यात आह अकारेति उपदेशः कृत इति पाणिनये शिवेनेति णिषः वक्तृतोत्र तस्यानुपदेशः प्रामाणिकत्वशंकया सव
र्णो विधिरपि तयोर्वक्तुमशक्य इति न तु यदेशः सवर्णविधिद्वारकफलमपि स्थलं च एवेति तत्रैव प्रयोजनोयमा स इति
बोध्यानानुसेनमसेनवाक्रियायोगमर्थगतमंगीकृत्य दिव्यादीनामपि व्युत्पन्नेऽर्थगतार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्ष
ह शास्त्रे किं मानमत आह अर्थवदिति। चिंसमिदं वहुव्युत्पत्तेस्तस्यवारितार्थार्थाता एतदर्थं तद्धितपदं तद्धि शिष्टापरं अ
प्रत्ययपदमुक्तेश्च व्यवधानकीमादिन दोषः प्रत्ययपश्च तद्धितमिन्नएव हुयटवस्तिष्ठेती माद्यैवं समुदाय मितिमायेन
न दोष इति केयरा शयमन्येनानुत्वनकस्याऽसाधुत्वात्कथं शास्त्रविषयत्वेन्यत आह गाव्यादीनामिति। क्रमनकेनत्व राम:
तकालिहृत्तोहेतुरर्थावयरोतिस्वगनक्रियाहृत्याप्रयेतोत्यर्थः अर्थतः सजातीयस्यैव निरतिरेक प्रवृत्तिनिमित्तक २८

त्वे सति अन्वाख्यानमनन्वाख्यानस्य निवर्तकमिति भावः। तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये चतुष्टयीति शब्दानामर्थे या प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनि
मित्तमेतदात्मका चतुष्टयवती इत्यर्थः। तत्र यदृच्छाशब्दो नाम वक्त्रा स्वेच्छया संनिवेशितः स चानेकविधः एकव्यक्तिसंनिवेशितो डि
त्थादिरेकः तत्र न किंचिदतिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमानन्त्यव्यभिचारयोरभावात् किंतु शब्दस्यैवार्थस्य विषयता … रूपेण भानं तदु
त्तरत्वादेः प्रकारत्वावच्छिन्नः स एवार्थः पद्माशब्दपदवाच्येऽर्थ एकत्वादि। एवं काकादिपदानां काकादीनामेकत्वमते तेषु शक्तिः त
तो डित्थादिपदादिव शक्यार्थ एकत्वादिः कृतमिति कुरितिचपर्यायोऽनेकत्वमते तत्तज्ज्ञात्युपलक्षिते साटिघुमादीनां तत्त
च्छ्वानानामानन्त्यात् तत्पदमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च तद्द्रुततरत्वाद्यर्थः भत्वादिपदैर्भादिसंज्ञैवोच्यते। अत एव वृद्धिसूत्रे च स्व
तिकुत्वं कस्मान्न भवतीति चोः कुः यदस्येमिमत्वात् कथं भसंज्ञेति अनेन च भाष्येणाकुत्वयद्योः भत्वमसंज्ञायद्योः पर्यायत्वं
स्पष्टमेव संज्ञाव पदमेव ननु चतुर्विधेष्वकरणाशब्दः कांतर्भवतीत्यत आह अशक्तिजेति। पस्मादिति। अनुक्रियमाणा
शब्दात्मकयोर्वश्यः प्रत्यभिज्ञातुर्जातिनिबंधनात् सादृश्यनिबंधनाद्वेति भावः। एतेपि यदृच्छाशब्दाः स्वेच्छयैव वक्त्रा शब्द
परत्वेन प्रयोगात् इदमन्येष्वप्यादिकं च गुरोरन्यतरतिष्कृतः अनचि चेति द्वित्वप्रपूर्वोत्तरपररूपे तंतर्भावितण्यर्थाल्कर्मणि क्तेन
तिरनंतरदिति पूर्वपरप्रकृतिस्वरेवत्व्यमानस्वरे णाशिष्टस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं। अन्यतरदिति निघस्त्व

न॰ऋदिद्धदिदितिप्रत्ययानुबंधकरणे न कश्चित्परस्वराग्रहणात्स्नायनात् । स्नाय्य इति । संज्ञात्वेन कल्प्यपितुमिति शेषः तत्र हेतुमा
ह कृदंतमिति प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनान्वाख्यातत्वमेव स्नाय्यत्वमित्याशयेन शंकते । सर्वे शब्दा इति शिष्टप्रयुक्तत्वमपि
स्नाय्यत्वमिति परिहारः न च तस्यैव प्रयोगे त्तनकशब्दो बोधकोपि न स्यादिति वाच्यं बोधकत्वेप्यसाधुत्वान्न शास्त्रीयकार्य
निमित्तत्वमित्याशयात् । तद्ध्वनितं भाष्ये साधुमन्यंत इति ग्रंथेन । अतनक एवासावितीति तकशब्दप्रतियायएवासौ न त्तनक
शब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः इदानीं चिनि । भाष्ये कस्यपि तद्दृत्यस्यापि नियुक्तत्वेन तत्रेप इत्यर्थः । साधुर्नैजनक एव नामत्वेन कृतेन
त्तनकः अशक्यात् नद्योच्चारणमित्यस्य मन्त्रेशत्वान्त शास्त्राविषय इति भावः अशक्तिजत्वादितिजिह्वा । पाटवजत्वादि
त्यर्थः । एवं च साधुरेवेति भावः त्तनकाद्यपि द्वैवैयमपदं शेपति । अतनक शब्द इति । त्तनकशब्दस्येति । अनन्वाख्यातत्वे
सा हि फिङ्फिड्डयोः हराणादिषु दर्शनादाहउणादय इति बाहुलकसिद्धावेतावित्यर्थः । अर्तिप्रवृत्तिश्चैवेति तथा च फिड्ड्फि
ड्ड्योः स एव प्रकृतिर्न तु लट्तिधात्वन्तरकल्पनं संज्ञासु धातुरूपाणीति तु अनादिशिष्टप्रयोगसाधने उपायमात्रं न त्वाधुनि
कक्रियमाणसंज्ञाद्याहकमिति भावः एवं च देशभाषानुसारेण क्रियमाणानां कुचीमचीसाघ साधुशास्त्राविषयत्वं रामः
मुक्तं । अर्तेरिति । पतस्तस्य लोके प्रवृत्तिर्लक्ष्यते कफिडादिप्रकृतित्वेनापि तस्यैव प्रवृत्तिरित्यर्थः एवं पदच्छाश्वदानेगी २९

कृत्यशास्त्रान्वितानां क्वचिच्छिष्टमनुक्तानामेषपत्रकृत्रचित्संज्ञातेन विनियोगोनान्येषामित्येवं ल्तनकल्पिकादीनां शास्त्रवि
षयत्वाभावान्न तदर्थोपस्कारोपदेशः । इदानीं नसंत्येवपदछाशब्दा इति पक्षावष्टंभेन तदर्थत्वं प्रत्याचष्टे भाष्ये त्र यो चे
ति चेनेदं ध्वनितं नन्वेवं डित्थादीनां कथं नभावोत आह । अघत्वेयीति । एवं च सर्वे पि कुत्सन्तः क्रियादिशब्दा एवेति भावः । प्रश
स्यरूपेति अस्येतत्प्रशंसायोग्येत्यर्थः । एवं च येषां क्रियागुणादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं तेषां क्रियाद्यारोपेणार्थबोधकत्वमिति ता
त्पर्यं । पक्षापूर्वं पूर्वे डित्थादिगतप्रशंसागुणक्रियारोपेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तकएवडित्थादिस्वो बोध आ घे डित्थे तु तच्छक्ते
रेव विषयतापत्त्या येन मानमिति सेवप्रवृत्तिनिमित्तमयीति तत्स्य भावइति सूत्रे भाष्ये उपपादयिष्यते । अव्युत्पन्नेति । संज्ञा
शब्दा अव्युत्पन्ना इति पक्षाश्रयेणेत्यर्थः । आचार्येणेति । शिवोवेदस्तुष्टोवाचाचार्यः । एवं च यदृच्छाशब्दसम्भवाश्रये
णाप्रयोजने उक्ते तदनाश्रयणेन तत्प्रयोजननिराकरणमयुक्तमिति भावः । अनकशब्दोत्र नकशब्दस्य साधुत्वाभावक
त्पकत्वमाधेत्यवगमयत्युक्तमित्याह । भाष्ये समानेचेति । तत्रार्थे शब्दः प्रवृत्तिनिमित्ताभिप्रायस्त्वाह । रूढ चेति । तच्छब्दस्वरूप
स्यव्यक्तिस्वरूपस्य वा चैप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाध्यासइत्यर्थः । विपर्यय इति । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । भिन्नस्वरूपो भिन्नप्र
वृत्तिनिमित्तो यदि तु स्यात्तदा कोपि शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तकस्तदाभिन्नस्वरूपत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तविपर्ययः स्यात् केरेव प्रवृत्तिनिमि
त्तत्वमिति पक्षेऽनेकसंकेतविषयत्वेऽप्येकसंकेतविषयत्वे किं भिन्नत्वे वेति तद्विपर्ययोस्त्येवेति बोध्यं भाष्ये समाधत्ते

कै॰टी॰ पक्षांतरैरपीति। जातिपक्षेत्विति। यत्तु अक्षादिनानार्थनामेकशेषापत्तन्नक्षे व्याप्यवृत्त्यपूर्वकमिति तन्न तु जातिगतजातिस्वीकारे
३० णापरिहृतेः पक्षांतरैरपि परिहाराभावात्। नीतिवार्तिककृतैवमुक्तं वक्ष्यत्यप्यत्तु दृष्टपीपक्षेपि दोषपरिहारः सुकरः यदुक्तं भ्रांतको
नत्त्वतकनिवर्त्तकं इति माभूत्तस्यानिवर्तकत्वे शिष्टप्रयोगाभावात्तन्निवृत्तिः भाष्यत्वमपि वार्तिके शिष्टप्रयुक्तत्वमेवेत्यभिसंधा
यभगवतानुक्तमपि स्वयंमंदबुध्यनुग्रहाय स्फुटमाहाव्युत्पन्नेति। पारंपर्यायाताः अनादयः एवं च शिष्टाप्रयुक्ताः पदच्छा
शब्दाः असाधुत्वेन शास्त्राविषया इतिभाष्यतात्पर्ये। यत्तु वत्तुदृष्टपीतिपक्षे स्तनकादीनां विकृभादिवच्छास्त्रविषयत्वमेवेत्य
स्याभ्राष्याद्व्यर्थत्वेइतितन्न पक्षभेदेनैकस्य शास्त्राविषयत्वतद्विषयत्वांगीकारेनवेतिसूत्रस्य भाष्यविरोधात्। टिक्षमा
दीनां पाणिन्यादिशिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वेपि अन्येषां तद्विषयत्वे मानाभावाच्च। किंच साध्वसाधुव्यवहृतेर्नूना
नामपि शास्त्रविषयत्वे साध्वनुशासनेस्मिन् शास्त्रे इति तत्रतत्र भाष्ये कासंगतिः किंच शास्त्रविषयत्वमयत्नबोध्यरूपे साधु
त्वाभावदर्शकमिति दिक्। अनुकरणं शिष्टस्य वा अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा भवति तत्राद्यं साधु अंत्यं न दोषाय नाभ्य
भ्युदयायेति भाष्येन यज्ञेर्थान्प्रतिषिद्धानुकरणस्य दुष्टत्वं बोध्यम्। ननु शिष्टानुकरणेनासाधु अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा राम:
नासाधु। अत एव स्यादभ्युदयजनकत्वात् अंत्यस्यादभ्युदयाजनकत्वेपि दोषाजनकत्वात्। एवं च प्रकृते किमायातमत आह ३०
अनुकार्यस्यदुष्टत्वादिति अर्थलब्धं नेदाद्यपशब्दानां प्रयोगइत्यर्थः। अत एव भाष्येतद्दृष्टांतेनोपपादयिष्यतिपतत्त्वति

ति। एवं वासाध्वनुकरणस्यासाधुत्वात् शास्त्राविषयत्वात्तदर्थं न ककारोपदेशस्यनुपयुज्यत इति भावः। भाष्ये पजेत वेति। यागोऽत्र सा
नोग्राह्यः सादृश्याभावादिति नन्वेकजातीयेष्वपि भक्तिभेदेन सादृश्यसंभवः मुख्यानत्वादेरेव तादृशस्थले सादृश्येन तदिति रि
क्तसादृश्याभावादित्याशयान्तदाह नास्येति। दानादीनां कथं लौकिकत्वे नोपन्यासो तत आह स्मान्नेत्वादिति। अस्वस्थ्येनेति आ
म्निकत्वे सत्यपीति भावः। मास्येणणकेठ इति। मालायां साधुनिमास्यानि युष्माणि नै युक्तोगुणः सूत्रं केठे पस्मिस र्थं भाष्ये दिवास्य
तु निपातः अकार्ये हीति। इहलोके भीरुणोऽस्य र्थः भाष्ये प्रयोजनमस्मास्वानवादी शंकते एव मिहापीति। प्रयोजनवादी समाध
त्ते अयं तत्परइति अर्थभेदेन साधुत्वे दृष्टान्तमाह। अस्त्विति। अस्पृहीति एवं च नत्तदर्थं व्याकरणेनानुगतत्वमपशब्दत्वमिति भा
वः। भाष्ये तु प्रयतु दुर्जनन्यायेन साध्वनुकरणार्थं त्वत्काशोपदेशस्याह। अपेरखत्वपीति यद्यप्यर्थशून्यवर्णानां प्रसाधुत्वं त
थापि वर्णोऽकार विधानेन तेषां साधुत्वमिति भावः। भाष्ये भवेत दर्थेनेति। तदर्थेन कूपिस्य लकारार्थेन लकारस्योपदेशेन प्र
योजनेन भवति एवं यद्यपि भवेत् तथापि तदनुकरणार्थेनार्थ दत्वर्थः ननु क्लृपि। स्यस्यासिद्धत्वात्कथं तदनुकरणमत आह प्रयो
गस्यस्येति प्रयोगे। अनुकरणप्रयोगे शास्त्रे तदीयकार्ये वा सिद्धत्वं योवोपयस्पत्त्रैवसंभवात्त्वेवं प्रकृते इति भावः। ऋकारह
रिणोति ऋकार वृध्ये मर्थः। भाष्ये छिः पञ्चेतितिपञ्चति तिति क्विराहेत्यन्वयः। असम्मतिदेशेति डित्वाभावे हेतुमाह एतच्चेतिस्वर्थेतिए

के·टी तदेमेव बहिर्वचनमित्यन्वर्थसंज्ञाकरणान्नन्विति। एवं च पाठाभावे मूलस्यैवाचत्वाभावात्कथं तदनुकरणेऽकार्यमिति तदर्थं अयदे
३१ श आवश्यक इति भावः। अनुमीयंतइति। इदं वित्यं। आनुमानिकं पववचनेन कृतस्य वर्णस्य प्रत्याख्यानायोगात्। तस्मात्कुम्स्तस्मा
दिस्योत्रकारः धर्माजनकत्वान्न साधुरिति वक्तुं पक्षे एवं चाशक्तिजानुकरणेति वा तिंके। शक्तिजयदेश्यर्थमिति तात्पर्यम्
एवं साध्वनुकरणार्थत्वेलकारोऽपदेशस्य प्रकृतिवदित्याश्रयणेन खंडितेनेनैवाशक्तिजानुकरणार्थत्वमपि खंडयति पूर्व
पक्षीभाष्येऽपदिप्रकृतिवदिति ननु माभूदयशब्दोपदेशः प्रकृतित्वेनानुकथं नेत्यत आह प्रकरणादिति। अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वम
नेन दर्श्यते। तत्र च प्रत्यासत्त्या शास्त्रीयप्रकृत्यादेरेव ग्रहणमुचितमिति भावः। उपलक्षणं भाष्यमित्याह शास्त्र निबंधने चेति। नापि क्षद
तदतिदेष्टमित्याहिविंसं अब्राह्मणोब्राह्मणत्वाद्यतिदेशवत्संभवादिति कश्चित्। तदेवमिति। अशक्तिजस्य शास्त्रीयप्रकृतित्वा
भावान्न तदनुकरणेऽतिदेशप्रवृत्तिरित्यपशब्दत्वाभावादत्र कार्यसिध्यर्थं रकारोऽपदेशइत्यर्थः। इदानीं कसाधुत्वं तस्य
परिहरतिभाष्ये एकदेशेति। रेफभागस्येति। वर्णैकदेशावर्णग्रहणेनगृह्यंतइतिपक्षेऽयमर्थः। प्रत्यभिज्ञानादिति। एवं चाहि
न्नपुच्छश्वदृष्टांतेन लोकन्यायसिद्धमस्यार्थत्वमित्यर्थः। व्याख्याने भाष्ये नमवदित्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः। अन्यसादृश्यस्यापि एमः
निषेधनत्वेदृष्टीकृतं सिद्धांत्येकदेशीवर्तिंदष्टास्यानिवन्सूत्रमनेनोपन्यस्तमित्याशयेनाहवष्ठीनिर्दिष्टस्येति तत्संबंध्येक ३१

देशविकृतमादेशरूपमित्यर्थः ननु अक्ष्णो यो नद्र इत्यत्रानपि षष्ठीनिर्दिष्ट एवेत्यत आह राम्न इति। येन विकारोऽलापस्य विकृतस्य पदरूपमेकदेश
विकृतन्यायेन गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नस्य तेन रूपेणातद्विकारविधौ षष्ठीति भावः। कृपउ रिति कृपेरेफस्य लः स्तदवयवऋकारस्य ऌका
रव इति आदेश इत्यर्थः स्थानिनिर्देश एव तो दशादेशकस्य क इति भावः। एतेन तस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वेन स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभा
वादिदं चिंत्यमित्यपास्तं ननु स्थानिवत्सूत्रे हितया। प्रकृते च न तेनातिदेशः उक्तो। किंतु छिन्नपुच्छश्वदृष्टांतेन मन्यभिन्नयान्यत्वमु
च्यते तत्र षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्तुमेव वश मिमा शायेनाह भाष्ये। यद्येवेति। ननु कादेशो न लमि वैकदेशविकृतन्यायेन नकारांतत्वम
पि कुतो नेत्यत आह नच राजमिति एकदेशपदेन समसंबंधिकृतयोयस्थितावयविधर्म एव विकारविशिष्टे आरोप्यते न त्ववयव एव लो
कव्यवहारादिति भावः। भाष्ये इह न स्यादिति। एकदेशविकृतन्यायेन कृत्वादिति भावः। भाष्ये स एव इति। कृत्साप थें विघमानोऽल्का
रोपदेशो रवनो ह्रस्वस्येति गुरुस्योसरूपासूत्र भेदन प्रत्याख्याकपत इति यन्नदप्युक्तमित्यर्थः। कुत इत्यत आह सिद्धेति। पतः सेषा प्रत्या
ख्यानात्मिकाउक्तिः महतो वंशस्तं वाक्ष्येदानुकर्षे रामप्युक्तं एवं ऌकारप्रत्याख्यानमिति
गम्यते। तदाह निष्प्रयोजनमिति सूत्रभेदपरिकल्पने विनाध्रुक्तशिखे कृतसाधनस्याशक्तत्वान्निष्प्रयोजनमित्यर्थः। वंशस्तंबवादि
ति प्रकृते पंचमी। तमवलंब्येत्यर्थः। लघु यत्नविशेषः फलविशेषो वा। तद्यथा वक्षायासमसाध्यमल्पफलं न युक्तं तथा लकार।

कै॰टी॰ पदेशप्रत्याख्यानमयीमर्थेतितिदिक्‌एओङ्‌ऐऔच्‌विचार्यतइतिकृत्वाचिंतान्यायेनायेविचारइतिबोध्यं।इदंपदार्थमाह।तपरेति।असत्व

३२ भूतेतिएवंचेदमापएमेशेनानुपपन्नइतिभावः।बुध्यायरामइष्टेतिउपदेशपदार्थभूतेत्यर्थः।कर्मभावमिति।इदंपदवाच्यत्वेनेतिभावः।प

र्थेति।इदंचिंत्यंकर्त्तृकर्मेतरकारकाभाववत्वस्यैवासत्वपदार्थत्वात्पक्षद्वयेस्वरूपवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वेनतद्विषयःप्रश्नो

नुचितोतआह।कार्यैइति।भेदाभावादुद्देश्यविधेयभावोनुपपन्नइतिआशंकापरिहरति।पष्ठीत्यादि।फलेचेदिति।संप्रदाने

घञितिभावःफलस्यैवकरणत्वविवक्षया।करणेघञिसन्येसंधीयमानावयवत्वादिति अइउण्‌तितिशिष्यमाणवर्णसहशावयवसंधाने

नास्यनिष्पन्नत्वादित्यर्थः।भाष्येकृतिग्रहणंत्रिमात्रपरं।आदिनावतुमात्रग्रहणंतन्त्रोमप्यादानेइत्यादिनांतरमपरिभाषासत्कृते

नेचरूपकृतविधानादनवलेपितेवाकृतसंज्ञामविष्यतीत्यतआह।नेत्रेवामितितात्पर्यमपिति।बांयथाकथंचिदंतत्वस्यसत्वादिति

भावः।भाष्येऽर्थएकारइति।मात्रकत्वेनार्थत्वात्समांशवाचिनोपिपुंस्त्वमेतन्त्राव्यप्रामाण्यात्।भाष्येतेनाप्येतदुक्तमित्यत्रएतच्छ

ब्देननियामकंसूत्रंपरामृश्यते।सूत्रन्यासमेदेपिगुरुलाघवतोविशेषोनास्तीत्याहसत्त्वारंभप्रतीतिविश्लिष्टेतिउपलभ्यमानेत्यर्थः

।संश्लिष्टेतिस्पष्टमनुपलभ्यमानेत्यर्थः।एवंचेड्‌विषयेनावर्णप्राप्तिःअर्धैङोस्तनपरनिर्देशेनत्वात्ह्रस्वत्वमेवेनेतिभावः। रामः

एङोशुद्धत्वात्वत्वमेवेतिनतयोःस्थानेऽवर्णप्रोमितितिनंसंश्लिष्टावर्णवितिकैपदस्याप्यत्रैवतात्पर्येभाष्येप्रत्याख्यायतइ ३२

तदित्ति। एतेनैज्विषयमेव इति सूत्रे वर्तमानसामीप्ये लट् भूयसा चेति। तद्वारकम् पः स्थानसाम्यादित्यर्थः। भाष्ये इदमपीति एद्वि॰
षयमपीत्यर्थः। एस्थानत्वादिति इकारोकाराभ्यां समानस्थानत्वादित्यर्थः तदाह तालव्य इति। तालव्य एवेत्यर्थः। इदं च मतम्
हमेपि भाष्ये स्पष्टं शब्द परविप्रतिषेधेनोत्तरभागे सदृश इति विवरणोक्तं तु चिंत्यं अंतरंगत्वेन पूर्वसदृशस्यैवापत्तेः स्पष्टं चेदं
निम्यः परयणादेश इत्यादिना चः परस्मिन्नित्यत्र भाष्ये भाष्येतावेवेति। लाघवादितिभावः। ग्रहणमिति। प्रदेशेष्विति शेषः। ननु ए
वमात्रिकयोरेवगुणसंज्ञा स्यादित आह गुणोति। एवमपि अत्र ह्रस्वपाठे अर्धमात्रालाघवं भवति। अकारस्यार्धमिति मुजातेए अ ३१
श्चेति अकारलेशाक्रया मात्रिकः श्रात्वविशिवाध्यापितेनात्समवायः परिषत्पर्षद्वत्तत्र भवाकृतिरित्यर्थः। तदेव मतपरत
परवादिमतसाधारणं पे नेचरिति सूत्रस्यकर्तव्यताकर्मव्यतेज्यपाद्यानपरवादिमतेसाधारणं दूषणमाह। भाष्ये एका
देश इति। एकः पूर्वपरयोर्दीर्घ इति सूत्रे कार्यमित्यर्थः। असस्यासंभवादिति अयं भावः। प थास्या द्योरित्यत्रानपरत्वेस्थाद्वो
दीर्घस्य स्थानेध्कमास्येत्येव दीर्घकारे सिद्धे पुनर्वचनमदीर्घार्थमित्य विशेषान् ह्रस्वकृतपोः प्रसंगेतदुक्तं कृतश्चाविषयेति।
एवं च दुराहृतादिविषये प्यनेनेव कृते प्रसेनुवाददोषस्तत्र हतु कृत एव प्राप्नोतीति खट्वाइंद्र इत्यादि विषयकश्रत्वेप
र्थमेवेत्यनुवाददोषः सोवस्य एवेति विषम्यमिति भाष्ये पः सदृति प्रसिध्यर्थकं वा छेदसीम्यत्रेति। वाच्छेदसीमस्यात्रानुवृत्त

कै·टी·
३३ र्थमित्यर्थः। पूर्वरूपार्थेति। पूर्वव्यक्तात्मकपूर्वरूपार्थेत्यर्थः। भाष्ये परद्रूनीयतेति द्रू खलादिरूपमिति भावः। सिद्धान्ते तद्रूपग्रहणस्य ह्रार्थमेव।
अस्य भाष्यस्य पूर्वपक्षयुक्तिलाभ भाष्ये अकारेणेति। रपरत्वेपि द्विमात्रत्वरूपदीर्घत्वासंभव एव भाष्ये। विगृहीतस्येति। दीर्घश्रुति
परिभाषया वितेऽर्थे जातिपक्षे व्यक्तिपक्षे वानद्विषयकलक्षणानुपपत्तेरवाद्विति भावः। ननु गुणाद्विसंज्ञयोस्तपरत्वाभावात्सर्वोक्तदे
घायुतित्तेष्वभाष्यमयुक्तमित्याशंक्याह तपरसंज्ञोति। नपरशब्दनिर्दिष्टे संज्ञिनि गुणवृद्धिसंज्ञेतेषु वजैनद्वर्ण्यर्थः। एवं च त्रिमात्रादीनां
तत्संज्ञितयानिर्देशान्नोक्तदोष इति भावः। भाष्ये नत्तुपेति। एवं चेदैचौनतपरावितिभावः। नेत्याहेति। स्वरूपतपरइतिनेत्याह। स्वर्थः।
अर्थभेदेन शब्दभेदे तत्त्वन्यायेति तद्भेदे विशेषे मपक्षे आ एकस्यैव विशक्तित्वादिति। एकशेषेति समाहारद्वंद्वविषये। एकशेषाभावे
नैकषनानुपपत्ते दविंस्य सुलभत्वार्थं इति पाठे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। नत्वैदैचिति संज्ञा पाठान्तरत्वेपि संज्ञिनामेकाराद्यो
नोक्तिमागतमिति चेन्न। तपरशब्दबोध्योपि वर्णस्तत्कालस्यैव संज्ञेत्यर्थान्नदोषः। गुणवृद्धीनां चेति अणां गुणानां तत्वाभावेपि अन
रत्वादेव दीर्घो हि विषये तत्वमिति भावः। ननु दिवेद्वि वृद्धि स्यत्रतत्कालग्रहणं न स्यादत आह तपरसूत्रे चेति। इहेति। तपर
सूत्रे दकारानाश्रयणे नवेत्सपि वोध्यं। अकारस्याविकृतेति। तस्य वेतरद्वयाऽसिद्धत्वान्न तत्र तपरसूत्रमदृशति रितिभा राम:
वः। अथ पवग्रहणोनावयसदृशवर्णग्रहणेन यहणं स्यान्नवेति भाष्यार्थः। तत्फलितमाह न तु केवलेति। नन्वकारेणाए ३३

हृवयवग्रहणसंदेहवत् अकारादीनामङ्गादिसंज्ञाप्राप्नोतीति विचारेपि कृते नेष्यत आह। तत्र समुदायेति। अत एव प्राटतोत्या
दौनपररूपे। तत्र दृष्टान्तमाह। अवयवयरेवेति। यथावयवपरे निर्देशो समुदायो न संज्ञाभाक् एवं समुदायपरे निर्देशेऽवय
वा न तत्भाज इत्यर्थः। तदुपपादयति यथेति। अन्यत्रेति सर्वस्यावयवस्यान्यत्र दृष्ट्याद्युद्देशे समुदायनिर्देशः स्वयमेव सर्व
स्यावयवस्यान्यत्रानिर्देशेन समुदायनिर्देशो निर्दिष्टावयवयर इति विवेकः। नन्वेजादिसंज्ञानामवयवावृत्तिले कथमेचोनिवर्त
केनापादिनातदवयवस्यनिवृत्तिरत आह तत्रासत्यामपीति। तन्निवृत्तिं विना समुदायनिवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः। अवयव
कार्ये हि दीर्घः समुदायकार्ये अयन्तत्र च साक्षात्वादिति। दीर्घे अयादिकार्ये हि समुदायव्यवधानेनावयवोनोदितो न साक्षादिति भावः
साक्षात्वोदित। लेशप्रसक्तेहेतुः नन्वायादिरनवकाशो त आह। अयादीनामिति। नन्विति ततश्चाविधेयं तरपूर्वकोयादिः सर्व
स्य बाधकः स्यादिति भावः। प्रदिहरतीति येनेति शाधान्येनानिर्देशादिति। अस्येजादिसंज्ञाभावेपि स्वतन्त्राकारैराग्रहणं स्यादि
दिति शेषः। भाष्येऽप्यन्तरङ्गेति। तदुच्चारणं विना समुदायोच्चारणस्याशक्यत्वादित्यर्थः। तदाहरत घ याद्दृष्टस्य इति तदु
पपादयति तिरोहितत्वादित्यादिना समुदायकार्ये पारतंत्र्यादिति। समुदायसंपादनरूपे कार्ये पारतंत्र्यादित्यर्थः। स्वका
र्यस्याप्रयोजकत्वादिति। स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वादिति। स्वकार्यनिरूपितप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः। तत्प्रयोजकत्वाभावे हेतुनर

के॰टी सिद्धवदिति तद्व्यवधेन रलाघभाववत एतद्व्यवधेप्य लाघभावइतिभावः क्वचनादिति। अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ इदं शसमानादइति पूर्वं आ
३४ करणावचनादित्यर्थः। समानकार्ये। अयूपसमानस्वरकार्यमित्यर्थः। सवर्णकार्यमितिपाठे सवर्णदीर्घरूपं कार्यमित्यर्थः। भाष्येदीर्घा
छेइति। दीर्घस्यच्छेतुगिति हितदर्थः। ननु ह्रस्वस्येत्यत्रावह्रस्वेषु सिद्धे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याद्दीर्घस्य नुग्भ्रेति चेन्न। पदलाघवाभावादित्याश
यात्। भाष्ये असिद्धीतितत्र दीर्घादित्यस्याभावे कुप्राच्छाये मादावपि विकल्पः स्यादिति भावः। असिद्धवदिति। चिणोलुक्प्रापेनेति भावः।
भाष्ये उत्तरार्थमेतदिति। इह किं चिद्वयोः। इति न्यायमस्फुनाश्रितः। अत्र केवलाकारे घास्तोऽ उत्तरत्रककाए कारयोरुच्चारणेगौरवादिति
भावः। संनियातेतिनचेदीर्घर्णोवतितः दीर्घव्यक्तजातिसंबंधसत्वेन नतथा संनियातस्तत्रितिलीयेतुतस्यापि निघ्नते तद्विरोधस्यस्य ह्रला
तइतिभावः। परेतु जातिपक्षेतम् अस्त्वत्र आख्यजातिनिर्देशस्यैवबोधकमितियत्वनिमित्तसंनियातस्य दीर्घेणानिवृत्तिर्जातेरे
नकस्याप्यनुवृत्तिस्तस्माख्याख्यातजातियत्रादिसन्निपातनिमित्तोदीर्घोनस्वसंनियातविघातकलोपनिमित्तं संनियातपरिभा
षायाश्चस्वप्रवृत्तेः। प्राक्स्वनिमित्तभूतो यादृशः सन्निपातः स्वातिरिक्ततद्विघातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थः। मात्राकालिकत्वे
समानाधिकरणव्यापकजातिर्देशपक्षेप्यंगसंज्ञातत्वंनिमित्तस्यादिति हन्मेजंतस्य वचस्यमाणभाष्यरीत्यायादेशनिमि रामः
त्तसंनियातस्यनलेशतोऽपिसत्तोपिसतेतिवदंति। प्रातर्ज्ञ्जंतन्नत्कारह्रस्वादेरोरितोऽसीतितुनापादितं तस्यामितोः। भागसत्वे ३४

नतेनअवधानात्तदप्राप्तेः अग्रेइंदेस्माटोसवर्णेदीर्घेव्याहृतयेआहसामान्येनेति।गोधवोसंख्येतिगोग्रहणेनौधव्वष्टनिमित्तोग्रहणं।
वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्येतिवर्णावयवेष्वमेदेनाप्रतिभासमानेष्ववर्णाश्रयकार्याभावस्येत्यर्थः तेनमात्रहणमित्याद्येणत्वादिसिद्धिः
भेदेनप्रतिभासात्।सामान्यायेस्वज्ञायकंविनापिन्यायेननिर्वाहमाहभाष्येअपंलितिअभिन्नबुद्धिविषयस्येत्यस्यव्याख्याएकत्वालं
बनज्ञानयात्यस्येति।समुदायस्ययोवयवइतिवर्णसमुदायस्येत्यर्थः।अधिकरणेइति।सामानाधिकरण्येनान्वयेःअवयवक्तस्येतिअ
र्थेसर्वेस्याप्यवयवस्यावयविनाःअपृथक्सत्त्वादितिभावः भाष्येअवयवाश्रयः अवयवसदृशत्वात्तत्रवर्णाश्रयः।उक्तेर्थेयुक्तिमाहानही
तिनतुसान्निधेनोशब्दस्यक्रमसुशक्तत्वेनकाष्टमन्तावाधीयतइतिभाष्यमयुक्तमतआहासाहृचयादिति।तदाधेयत्वेनेतिभावः।तत्रस
न्नदृशेति।पद्यव्येकैकासन्निदर्शनमात्रमितिमिलितानांसत्तदृशानांसन्निधानसदृशगरलिमात्रत्वंभवति एकस्यापितावत्वमस्तित
याप्यव्यपदृष्टकसमुदायावयवत्वात् नत्वव्यपदृष्टकाश्रयकार्यप्रसंगइतिभावः।नत्वव्यपदृक्तत्वमात्रंनिबंधनंतदनभ्युपगमेकिंतुअसं
भवतिबंधनमित्याहाभाष्येविषयइति।आह्निकपुनर्ग्रहणस्यनिष्प्रयोजनत्वात्एकस्यकाष्टस्यप्रमाणवत्स्माधानेनसंभवतीतिभावः पुर्क
न्नरमाह असंभवश्चेति।तमुपपादयतिअर्धचतुर्थहस्तेति।अर्धेनचतुर्हस्तेतितृतीयातत्पुरुषः।सन्निधोग्निवेदिवहिर्भाव
निषेधाद्वासंभवइतिभावः अव्यपदृष्टकमितिअर्थाभावेःअर्थाभावःतदाहव्यपवर्गस्येतिवक्तृतःतत्पुरुषएवायंअव्यपदृष्टकमभिन्न

35

कै॰टी॰ तैलमोसहपागावः सर्षपाश्चेत्यर्थः नञ्ञाव्ययीभावस्याभावादित्यत्रैव स्यते। भाष्ये कामचार इति स्पर्शकामचारस्तेन शौचामावद
३५ त्यर्थः एऐः संश्लिष्टावर्णत्वेनव्ययवर्गस्यास्पष्टत्वात् संध्यक्षरग्रहणमेजमिप्रायमित्याह ए ऐ ओ औ इति अकारस्य त्रिपथ्ये वोविवृततमा
स्तथापि विवृततरत्वमस्त्येवेति भावः। प्रपलमेदाद्वेव ए ऐ चोः परस्परं सावर्ण्याभावः। एङो विवृततरत्वादैचां विवृततमत्वादिति बोध्यं सूत्रे
जि आन्तजेद्मत्र नु ठूआदिना चकुपेद्मवत्त्वमात्रस्यापि सार्थेण त्वेवेति बोध्यं सादृश्या चेति चत्त्वर्थं समुदाये। संध्यक्षरादौ समस्य
पिगोसादृश्येगवयेगोत्वस्येव संध्यक्षरावयवेषु अत्वादिजातेरभावात् अकारादिग्रहणेन ग्रहणमिति भावः। ऐकारादौ नामेकेच्छा
प्रयत्नजन्यत्वेनैकत्वमेव अकारादिवत्। अत एवैषां पदवत्त्वर्णसमूहत्वेन प्रतिभासः इति नदेवाह समुदायवाचद्दति। भातिवद्या
दिति भातिगहीतावयवसम्यावाक्ये पीत्यर्थः। एवं च भातिरेवग्रहणापसक्तीजमितिमावः अत एव गोनोग्रहणं चरितार्थं विनामो
णत्वानन्तु विकरणाविशेषनिर्देशेन भ्नाविकरणानिर्देशार्थं स्फुवृत्स्यादेत आहनन्वश्नातिरेवेति। तथाहि सतिनोऽश्नद्यत्स्येववदेदिति
भावः। निपमज्ञापकस्या। नियमबोधकस्य अनन्तवत्सवर्णपक्षे ऋकारद्वश्लेषे पि कथं सिध्यतीत्यत आह नन्वृकारेति। एवं च रामः
रेफपदेन तत्सदृशआरोपितरेफत्ववान् विवक्षितइति फलितं। मात्रशब्दः सामान्याभिप्रायइत्याह जातीति। जातिश्चावयवान ३५
वयव साधारणी साशये नाह न नश्चेति एवं विधावरत्वलत्वजातिरेवेत्यतिप्रसंगेन स्याच्यादेशाभावश्च जानेत्यतः किं फलितबोध्यः

वस्तुतः स्फोट एव श्रोत्रग्राह्यः वायुनिष्ठत्वादिना च तस्याभिव्यक्तिः एवं च साक्षात्सर्वतोभावेन कस्यचिदप्यग्रहणाच्चावयवेषु यथोप
पत्तिः एवं च रेफावभासिनः स्फोटस्य प्रसंगे लकारावभासः स्फोटस्यार्थः एवं च कल्पितरूपिविन्तरतिः संभवत्येवात्रापि रेफावभासत्वात् आ
काराद्येतु नैवं ह्रस्वाद्यवभासं इति न तु आकारावभासप्रयुक्तकार्यापत्तिः तदुक्तं रक्षितैरित्यादि। यत्तु स्वतन्त्रास्तन्त्रसाधारणजाति
परतयोत्तमा व्यवस्थाख्यानं तन्न तादृशजातौ मानाभावात् नरसिंहदृष्टान्तानुपपत्तेश्च सादृश्यात्तु मन्त्रभित्यादित्वोक्तिविरो
धापत्तेश्च। किंचैवं सति रजतत्वे वभगवान्वदेत् किंच तादृशजातित्वे वर्णैकदेशानामपि तज्जातिमत्त्वेन वर्णग्रहणेन ग्रहणा
पत्तस्यैव मिथ्याग्रहणपक्षमुक्ताः ध्वानगत्व इति पक्षेऽतस्य माधानपरभाष्यासंगतेः अत एवाह्यमेरं बाध्यामिति सूत्रेय
थानरसिंहावयवानां नरत्वसिंहत्वजातियोगाभावात् नृसिंहगतजात्याभावे काकृतियोगाभाव एवं वर्णैकदेशयोरपीति केपट आ
हेति वदंति। अकारे गति अकारावयवस्य रेफस्येव तन्मात्रस्यापि केनचिदकारादिना ग्रहणादहूलमितिमन्यते जात्यभिव्यक्तौ ति
अत्वादिजातीत्यर्थः। एवं च नकेनाप्येवानन्तग्रहणमिति भावः अत्र जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावे स्फुटप्रतिभासाविषयत्वं हेतुः श्रो
त्रे अतो न सिध्यतीत्यर्थः। नन्वाकारादिभिः संवादेपि न स्यात् आ स्वरसमात्राविकलाभावादत आकारादयोपीति नन्वत्किं स्वि
ति। असवर्णत्वादनुपदेशाच्चेति भावः। भाष्येऽन्तनमशनहमिति संज्ञाभूतमित्यभिप्रायः। गं धर्वगानमित्यादौ सुखद्व्यंजनः ए

३६

के॰टि॰ वैसमासेपिराल्वाररणायअखंडपदेहस्यर्थैकसमानयदेहस्यत्रपदस्यार्थबोधकस्यैवग्रहणेनसखंडत्वेअसंज्ञायोगात्वा
३६ स्यभावादितिबोध्यं।छंदस्यदिस्यस्यतुनान्तप्राप्तिःईदृशेविषयेवग्रहाभावादित्याहुः।वहिरंगात्वहिरितिक्रियापदमपिवहिरंगवा
भावात्प्रवर्त्ततइतिवार्त्तिकमतेनेतत्भाष्यमतेतुल्यप्रतिशब्दपाठस्यैवतायकत्वबोध्याः।अतोनोनाइतिमात्रगामित्यादौदीर्घस्य
वहिरंगासिद्धत्वाराल्वेपदद्वयप्रशास्तृगामित्यादिनिर्देशादत्रतत्परत्वंमुखसुखार्थमेवउत्तरत्राप्येवमेवफलाभावात्ध्वनितेवेदृष्टेनान
नुगुर्वेवयववंदेशित्यर्थोगीकारेगुरुत्वस्यदेःसुज्ञोनस्यादतआहतत्रेति।स्थानवद्भावेनावयवयवषष्ठ्यन्तयोःगुरुशब्दयोरित्यर्थः।गुर्वेवयव
दिश्लेषेवएवंसंभवति।नान्यस्यआकारादेःतदवयवस्यपष्ठ्यन्तकत्वाभावातदितिभावः।अलभावादितिनम्लहिल्वाभावाश्चेत्यविधौ
ध्येसंयोगइतिसंयोगसंज्ञाहइतिअर्थः।तस्यैकवर्णत्वमिति।एवंवसंयोगसंज्ञानस्यादितिभावः।संयोगेइतिभाष्यंतुसंयोगार्हइत्यर्थ
परमितिमोत्स्यर्थं।शिष्टसमाचारःशिष्टव्यवहारःभाष्येमात्राकालोत्रेतिवहुव्रीहिःसंयोगोन्यपदार्थः।मात्रिकव्यंजनोमात्रेतु
पदिष्टत्वहेतुःकुक्कुटइत्यादावुच्चारणेनुनउपदेशः।अनुपदिष्टवंनामअक्षरसमाम्नायेपठितत्वंग्राहकशास्त्रेणागृहीत
त्वंच।अनुपदिष्टसंतुसत्वेनकथंशाकेविज्ञानमित्यर्थः।एवंचानुपदिष्टस्यासत्वात्तन्मतिपत्तिरशाकेत्याह।असच्चेति।कि राम:
चितुअसच्चेत्यादिप्रयोगनदृश्यते।अनेनत्वत्कारणयाहेनस्यासत्वशंकयानतयोःसावर्ण्यविधिरप्यशक्यइतिसूचितं।यत्रेत ३६

दर्त्तीति भाष्ये हल्लोन्तेनतएहल्त्वत्वप्रकारादिभिर्स्यग्रहणे हल्प्रत्याभावइतिभावः। सानुनासिकेति। अणुदित्सूत्रे श्रिविधमानस्यलोक
सिद्धस्यसवर्णास्यग्राहकमेवनत्वप्रसिद्धसवर्णोकस्यकमितिभावः। हयवरट्नन्वयं हकाररहस्यनेनैक लं हकारस्यस्त्वचिन्त्यमितिकयंत
द्विरुद्धं। एवं भाष्येमादिनोमेदात्रयणाममतआहपूर्वेपरेतिएतम्भ्राष्यादेकसवर्णानामित्येवयसोभगवतःसमनन्तरितिस्तायतेभाष्ये
यदिपुनरितिनचैवंपरहकाराभावेलकारस्याव्यभावेन। नं चाघाश्रयणोनहलेस्यमित्सत्राम्भोमा श्रयपरिहारोवस्यमाणोवि
रुध्येतेतिवाच्यं। रं यंहरितिमासेनलंस्य पलइतिमासेनवातस्यरिहाराणनसाधवाभावेपिएवंकर्तुंशक्यन्तवेत्येवविचारणाम्यपोनपद्य
हेरस्यमित्सत्स्यैवा हत्स्माहवोधकसूत्रसमुदायपास्यमिदिस्यर्थः परेतुपरहकाराभावेपिलइत्येवसूत्रेकार्यप्रातिशारव्यादिप्रसिद्धहल्नादित्र
माहारसिध्यर्थेतदर्थे यतस्यापिशक्तिकस्यनेगोरवातहलंस्यमित्स्यस्माहत्याहस्रस्माहारवोधकसूत्रसमुदायांसमिदितिसंप्य स
र्थइत्यदोषइत्याहुः। अट्ग्रहणोश्चिति। अट्गहवतेपगुसत्रेश्चिप्यर्थः। शश्छोटीत्यस्योदाहरणादानेवीजमाहकारपरस्येतिनवत
तशहिसोहेमुदाहरणसंभवः। शास्त्रबोधितंसोत्रंचविहायपहलांउचाररणाश्योवविनेोच्चारणस्यासाधुत्वेनताद्दशोदाहरणाभा
वइत्याशयात्। अत्रचभाष्येएतदुदाहरणादानमेवमानम्। आतोद्विदिधोदटीत्युभयोरुदाहरणम् इहिसरतिअट्कुधितिस
त्रेपिग्रहणफलमहेल्लोतिवोध्यं। अक्षमयीतिरूदमिएत्वस्याप्युपलसणांतेनलिहिढ्वइत्यादौविभाषाबटरूतिरत्वविकल्पसिद्धिः।

कै.टी रिति केचित् भाष्ये हशिवेतिसिद्धांतरीत्या निर्देशः इदानीं तु यणि चेति सूत्रे। अहकारग्रहणे शिक्षु रिति अत एव तत्र हकारग्रहणं कर्त्तव्यमिति भावः
३१ अदाम्ध्वामिति घत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः स्वरूपप्रतिषेधार्थं एवायमक्षरसमाम्नाय इति भ्रमं वारयति भाष्ये यदीति किंचिदिति तत्र्या
व हेप्रयोजनार्थं इति शास्त्रीयप्रयोजनार्थं इत्यर्थः। एवं वा ग्रहकारस्याशिलोर विप्रयोजनं न सूचितं अत एव वमं चाहंस्मीति पुं
योगादिति सूत्रे भाष्यप्रयोगः संगच्छते एतेन पूर्वहकारोपदेशप्रयोजनं वार्तिकेन्यूनतापरिहारस्ताकर्त्तव्यत्वस्यास्यादिति शे
षः उपदेशोच्चारणमात्रे अन्यत्रापि प्रमाहोयेतरे सर्वथा हकारस्य द्वेधोपदेशः कर्त्तव्यः इत्यत्रास्यतात्पर्यं दोषप्रयो
जनेति। अन्यतरस्य क्षोपदोष एवान्यतरपक्षे प्रयोजनमिति बोध्यं गणकरीत्रेति। स्थानेंतरतमत्वादिति भावः ननु रेफस्य सव
र्णाभावात्कथमत्रानुनासिको त आह निस्वत्रेति ननु ह्वले पिरोरीतिह लोपमामिति लोपान्न दोषो त आह द्विवचन इति। भा
ष्ये वस्तुपधादिति। अवइति लुप्तपंचमीकं ननु पूर्वोपदेशे त्यग्राहत्वादोपथासंख्य निर्वाहः कथमिति चेन्न संज्ञावि
धानसामर्थ्येन न च तन्याविति पक्षा अपरागान्न दोषः। भाष्ये रेफोष्मणामिति विजातीयाविति शेषः तेन सजातीय एमः
षु सत्स्वपि न दोषः ननु मोभद्रेफस्य विजातीयः सवर्णस्त्यादनुनासिकविधौ सवर्णग्रहणाभावात्। अनुनासिकः स्या ३१
देवेत्यत आह। अनुनासिकपरेति। न हि रेफस्य तिनचारेफस्य णाकारः स्थानेनांतरतमो भवत्येवेति वाच्यं। स्थानेंतरतमेद

तिसप्तम्यंतपाठे।स्थानप्रयत्नोभयांतरमेस्पर्शेचिन्मात्रमित्यादौचरितार्थोनुनासिकविधिःप्रयत्नासदृशेरेफेनप्रवर्ततेइतिभा
वात्।नाधीतियषयोस्थानतरतमानंतरतमयोःप्राप्तावंतरतमएवेतिस्थानेंतरतमइत्यनेननियमः।कुंडं रथेनेत्यादौचानंतरतमस्यैवप्रा
प्तिरितीदमपुक्तं।तथापिसंभवदनुस्वारांतरमकेअं किंतइत्यादौचरितार्थः यरःसवर्णविधौरेफेनप्रवर्ततेइतिभावः इदंजातिप
क्षेइतिकेचित्।वस्तुतोव्यक्तिपक्षेपितादृशयत्कोचरितार्थः स्यात्मकोनप्रवर्ततेइतिवक्तुंशक्यंतदुक्तस्यतीकोयणाचीत्यत्रकै
यटः।दृक्षेपिपदार्थेउत्सर्गापवादभावःसंक्षिप्यलाघवाश्रयणात्स्यैवेतिकेचित्स्थानेंतरतमइतिसप्तम्यंतपाठपक्षेव्याख्यानपरमा
ष्यविरोधेनाप्युक्तेरसंभवत्किंचिदेवंसति ग्रहणभाष्यस्यवैयर्थ्यं स्यात्।तस्मादनुनासिकविधौसवर्णंपदाव
कर्षपरंभाष्यंरेफोष्मणामित्यस्यचानुनासिकोनुस्वारोंतरतमश्चसवर्णोनास्तीत्यर्थः।अतएवमहिष्यादौसूत्रेरीत्या
स्थानप्रयत्नोभयांतरतमऋकारसंभवेपिनानुनासिकःनाज्झलाविति निषेधेनसवर्णत्वाभावादितिभाष्याशयइत्याहुः।
नन्वप्रयत्नोन अप्रसक्तश्चिलस्यहस्यग्रहणमयुक्तमतआहहकारएवदिति।ननुएककर्तृकयोर्भोजनपरिवेषणयोर्युगपद
संभवात्अस्तुनत्रबाधः।प्रकृतेतुलस्यभेदेनभिन्नवाक्यावगतनिमित्तकार्यभावःकिंनस्यात्।पृथग्वाक्यगतकार्यत्वस्यापि
इकोनिमित्तत्वेरधुदकादावनआहतत्रैति।लस्यभेदेनकार्यत्वनिमित्तत्वेसंभवेपीत्यर्थः।सामान्यविशेषविध्योरेकवाक्यता

कै. टी. पामित्यन्वयः शब्दो वाक्यात्मा अर्थस्तदर्थः संबंधः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः तेषां परिज्ञानं तद्यथा लोकव्यवहारादेव तथा तयोर्बो
३८ ध्यबाधकभावः संभवेपि भवतीत्येतदपि लोकव्यवहारादेव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यादिरूपादवगतमित्यर्थः
विशेषसंनिधाने सामान्यशब्दस्य तद्व्यतिरिक्तपरत्ववचनं द्विजं परिज्ञानवदिति पाठः । एवं वा बोद्धव्यमित्यत्र सामान्यविशेष
विधित्वाभावेपि तत्र बाधे यद्बीजं तत्प्रकृतेप्यस्त्येवेत्याह । प्रत्यक्षस्येति अविलंबितप्रतीतिकत्वमेत्यक्षत्वं । विलंबितत्वकत्वं वा
नुमेयत्वं । लक्ष्येति । तायकान्न्यायानुरोधाद्वासमत्वपि सामान्यविशेषभावे क्वचिद्बाधकत्वं विशेषविधेनां श्रीपत्तेरेतिव्याप्ति
पक्षयोरुभयोरपीति भावः क्वचिदपेक्षानास्तीति । बाध्यबाधकभावस्येति शेषः । पद्येति । बाध्यबाधकभावाभावे दृष्टांतो
पे । न तु कार्यित्वनिमित्तयोः समावेश इति बोध्यं । केचित्तु तक्रकौण्डिन्यायोपि सामान्यविषयानाक्रान्तविषयाभावरूपा
नवकाशत्वमूलक एव अस्ति च प्रकृते तत्तत्स्वेतद्बोध्यं निर्जितत्वं सामान्यपर्युदप्रयुक्तकार्यित्वानाक्रांतं क्वचिद् व्याप्ति सर्व
त्रावः परत्वादनवीत्यस्य प्राप्तेस्तोपुत्कोलस्यानुरोधात्सामान्येन कार्यित्वबाधः न चैवमिकोपसिमादौ । मत्वर्थस्त्यादे
सामान्यप्राप्तनिमित्तत्वाभावेन कार्यित्वस्य वारितार्थ्यादिति भाष्याभिमायमाहुः । ननु कार्यार्थस्य तु कार्यसाधु ए मः
त्वे चेत् स्वस्वसानयोरिमादिना सिद्धमत आह विधानादितिउ यदि श्रयंतइति पाठ भाष्ये वर्तमानसामीप्येलट् उपादि ३८

शाद्गमर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तेति। प्रकृते भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिरूपः कार्यस्य मर्थ इतिभावः। केन प्रवृत्तिनिमित्तेनायोगवाह शब्दवाच्य
तेषामित्यत्र तात्पर्येन च नुपदिष्टाश्चेति वकार अवणादनुच्चारितत्वमयोगवाहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तत्र निमित्ताभातिन इत्येकं अनुप
देशपदार्थस्यानुच्चारणास्यतन्त्राभावात्। प्रयोगेष्वच्चारितत्वात्। न च समस्या हारस्यानुच्चारितत्वे तथापरत्पुरुषाद इत्यनेनैव तत्र ऽर्थेला
भेनयोनरुक्तापत्तेरत आह अपुरुषा इत्यस्य वहेनकथनमिति। न समाहारबोधकत्वस्य नापुरुषाद्यन्वयः। तथा च उपदेष्टे पाठाभा
वादिति। ग्रहणकशास्त्रेण प्रदेशेष्वर्तमानेन ये वर्णास्तेषां ग्रहणकस्तस्य पाठाभावादित्यपर्थः। एवं नास्तीति। अतो ऽयुक्ता
इत्यर्थः। एवं वाक्षरसमाम्नाये ऽपठिताः सन्तो वहन्तीत्ययोगं भिन्नोऽह पंतीत्ययोगवाहपदव्युत्पत्तिर्दर्शिता। न पश्यन्तीति। तत्र
पतत्वस्य अध्याहार्यमितिभावः। भाष्ये उरः कोरोतिशब्दापत्तीति सुसुमतेः पूर्वसमासे ऽपि सोपदादाविति सत्वं पाशकल्प
ककाम्येष्वेव ते प्रत्रते: ननु शरं जशो भवंतितिलक्षणाभावात शर्षु पाठस्य न जनभावः प्रयोजनमत आह शर्षु पाठे
इति यारीति पूर्वत्र द्विर्वचने इत्यन्वयः। ननु पूर्वं छितेजस्त्वान्पूर्वमेव हलादिः शेषे कथमुपध्मानीयस्याभ्यासे जस्त्वे स्तस्य
त्वाभावात्। अभ्यासे वर्वर्त्त्यनेनत्रात्तरतम्यात्। प्रकृतिचरां चरः एव तिजय ध्मानीय एवस्यादिति चेन्न छिंत्समेवेतत्। उ
पध्मानीयश्रवणापादनेनापि भाष्य सामंजस्यात्। अंत्यनु द्विवेकृतेपि खिखाश्रयस्य कार्ये कर्तव्ये सिद्धत्वेनेमपि

कै.टी पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्यार्थं इति यत्वाज्जशत्वे कृते एव हलादिःशेषः इमाशयान्तरोषः द्विर्वचने कथमिति। वकाररहित
३८ तिशेषः ननु निपातनाद्ग्रहणमात्रं स्यान्नतु प्रदेशविशेषावच्छिन्नमत आह। अयामीति। नवाभ्यु हृ इत्यादेः दकारे
चारणासार्थकेनैतदुक्तरूपमिति भाष्योक्ताभावात्। उपयतापातिरिक्तविषये ऽस्मात्पश्चन्नानभिधानादिति तदाश
याः अकुत्वविषये निपातनमिति पक्षान्तरे लाघवमेव समाधानं अनुस्वारस्य शत्वादि इति पचपिद्रणकवर्गाभ्यामु
तरोनुमाध्यवहितःसकारः सुहिनसु इत्यादेः संभवति तथापि तत्रनभिधानमिति भावः। पुंस्त्वमत्र संपुंकानामित्ये
तस्मिन्निति परविवरणग्रंथत्वकिंस्वेवातस्य समः सुटि पुमः खय्यम्परे कानाम्रेडित इति सूत्रत्रयमात्रविष
यत्वात्। ननु सूत्रविषयत्वात्। ननु सत्त्रविशेषानाश्रयणात्प्रत्याहारासंनिवेशात्कथं तन्निबंधनकार्यप्रवृत्ति
रत आह प्रयोजनविशेषमिति। अविशेषेणेति भाष्यस्य प्रयोजनविशेषनिर्देशं विनेत्यर्थ इति भावः यत्र यत्रेमा
दिः यथा प्रयोजनसिद्धिस्तद्देशपातनं तद्विषयसकलप्रयोजनोद्देशेनेत्यर्थः। जस्त्वे कृते संयोगसत्तायामिति। कार्य राम:
कालपक्षे इदं। भाष्ये इदुदुपधस्येति। विसर्गस्यात्वे स्युपधात्वमिति भावः। इदुदुपधस्य सकारस्येति। विसर्ग ३८

स्याम्नुपलक्षणमेतत्। अतएव निरोपि निरुक्तमिति सिध्यति। अतएव वस्यमाणापक्षान्तरेणाविरोधः। निरुक्तमित्यादौ सुत
त्पतेः पूर्वं समासेपि रणः षदिति। नापाशकस्य कर्म्मैषैव तत्प्रवृत्तेः द्विर्वचनप्रयोजनमिति विसर्गजिह्वामूलीयादेर्हि हुत्वा
रणो विशेषस्याग्रहणात्। उच्चारणस्य कर्त्तुमशक्यत्वाच्च शास्त्रप्राप्तिमात्रेणैव तत्प्रयोजनकथनमिति सती ष्टव्यं। ननु सोपदेरौ
दाविति सत्वस्य निवर्त्तं पूर्वत्रासिद्धीयेदिति निषेधान्नेत्यत आह। पूर्वत्रेति। इमे इत्यनेन न हपवरट् सूत्रस्याप्येवग्रहणं ने
किन्तु वर्णमात्रमित्याह। इदानीमिति। अर्थवत्त्वं इति साध्यं। वर्णाद् इति पक्षः पक्षतावच्छेदकमेव हेतुः धातुप्रातिपदिकेमा
दिष्कदृष्टान्तः अनुमतिज्ञाने अनुमत्युपायत्वानं। भाष्ये धातवदस्याद्धि प्रक्रियाश्रयप्रकृतिप्रत्ययानां वाचकत्वमित्येवव्यव
वर्णस्फोटाश्रयेण। अपं च शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगी। एतद्वासनावशादेव लोकव्यवहारेपि शास्त्रज्ञास्तथा व्यवहरन्तीति ध्ये
मेवविधत्वान्नस्यापवेणादि ति बोध्यं। हि लतरमाह वर्णाव्यत्ययेचेति। ननु कपादौ न सिंहोदाविव वर्णव्यत्ययोत आह केषे
तितस्येवान्वयेति उपशब्दस्य तु तदीपशब्दबोधकत्वं पबोनकत्वं प्रादिवत् अत एव स्त्रेषामिवेषाम पिमातिपदिक
संज्ञापादनेकरिष्यतेतत्तीयहेतुमाह वर्णानुपलब्धेचेति अनर्थगतेरित्यस्य नहूर्ण सन्नायां योर्थः स्वार्थानवगतेरित्यर्थ
गतिरस्ती स्यभ्युपगम्य परमते कटाक्षेण अन्यस्यसीपार्थगमयेपक्षयात्रातिशयेनार्थगतिरस्तीति विवक्षितेतिभा

वः। तत्र द्वार्थमाह वर्णस्येति। परे तु तत्त्वेन तद्दुर्णोपरि तयरामर्शेन कश्चिद्दोषः अत एव पूर्वं भाष्ये सकारेणाकश्चिद्वर्थोगम्यत इत्यु
क्तमित्याहुः। लाघवेन तु कर्मधारयमाह भाष्ये सोर्थ इति। प्रकृतोर्थः तस्मिन्वर्णे सतियोर्थः प्रतीयते स इत्यर्थः। ननु दृष्टान्ते सप्त
म्युपमानपूर्वेति वचनेनोत्तरपदलोपे विभक्ते तेन तत्त्वे लोपः केन। किंच तत्त्वे द्वंद्व उत्तरपदमपि न। तत्त्वेन नञ्जतः समासाभावा
दत आह गतार्थत्वादिति। तथा च तद्वदत्रापि समर्णोतिभावः। चतुर्थहेतुमाह भाष्ये संघातार्थवत्त्वाच्चेति। एकामिकते
ति भाष्यम्प्रयोगादेव सिकताशब्दस्यैकवचनान्तत्वमपि तदन्तगतत्वादिति। इदं चिंत्यं। इत्येतल्लक्षणाद्द्वेतिसूत्रस्य स्वव्य
यविरोधात्। न त्वहि संज्ञाप्रवृत्त्युत्तरकालजातविभक्तेस्तन्मध्यपतितत्वेपि तदवयवत्वेनेत्युक्तं। तस्मादेतत्त्वेंगत्वात्तदव
यवप्रातिपदिकत्वेनेतिमितमपि तदनेनेत्यैकदेशं तत्त्वेति मितकप्रातिपदिकत्वेसुप्लोपइत्यिवकुप्युक्तं धनतीमादौ तु न तदा
पत्तिः धातुप्रत्ययोः तयदयोत्तरवपंवयरत्वेन तत्र तदप्राप्तेः धात्वादेस्तदवयवत्वे तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यमेव स्फुटत्वं
भवेतेति सूत्रस्थकैयटोक्तिरयुक्तेति तत्रैव निरूपयिष्याम इति न दोषः धकारेजस्त्वमाशंक्य यदर्थः सुबन्तावयवसमुदायस्येति
। सुबन्तावयवेति बहुव्रीहिस्ततः कर्मधारयः इदमुपलक्षणं भेदे सति पदार्थयोः संसर्गस्तद्व्यवहारकार्थं च न समुदायस्तान तिङन्त
समुदायस्यप्याहृतिः प्रकृतेन भेदइत्याह यैनेवचेति। तच्चैकमिति। संघातस्यैकत्वमिति भाष्यस्य संघातस्याप्येकत्व

राम: ४०

मर्थः एवं च विभक्तिः समुदायादेवेति भावः । ननु समुदायादुत्पद्यमाना विभक्तिः सर्ववर्णसंबंधिनी चेत् प्रतिवर्णं पदत्वं प्राप्नोतीत्य
त आह पदसंज्ञा त्विति । यतश्चार्थबोधनाय विभक्त्युत्पत्तिस्तस्य संज्ञा प्रवर्तते न त्वेषामिति भावः । केचित्तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थगतप्र
कृतिवाच्यसंख्याद्योतिका । संख्या च समुदायस्यैवार्थो न प्रत्येकवर्णानामिति न तेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिः । एकत्वं संघातस्यार्थ इति
भाष्यस्वरसात् प्रकृत्यंशे वर्णव्यत्ययायापयोः संख्यान्तरानुपजननात् समुदायस्यैवार्थ इति तद्भावः । न चाव्ययेभ्य इवैक
वचनं दुर्वारं । संख्यारहितार्थप्रातिपदिके तथास्वीकारेऽपि वस्तुतः संख्यावत्स्वर्थे संख्यानभिधायकत्वाद्युत्पत्तौ मानाभा
वात् । एवं चैषां प्रकृतित्वमेव नेति न केवला प्रकृतिरित्यस्यापि न विषयः । एतेन प्रत्येकं पदसंज्ञानुग्रहाय यद्धिवचनैषम्या
स्यादेव प्रत्येकं सुबुत्पत्तिरित्यपास्तमित्याहुः । अनुमानेन साधितामर्थवत्तां प्रत्यक्षविरोधेन दूषयति । अनर्थकास्त्वि
ति । सर्ववर्णानायस्त्वे हेतोर्भागासिद्धत्वं स्यादत आह धात्वादीति । विपक्षे बाधकमाह । अन्यथेति । वर्णस्यस्यपेस्मादिहे
तोरर्थानुपलब्धेरिति हेतोश्च धात्वादावतिरिक्तवर्णविषयत्वे एव संगतेरित्यपि बोध्यं । असमासांशकपेति । तथा च गी
प्सानप्रतीपेतेति भावः । तेनैवेति वीप्सायां न स्याद्विधानादिति भावः । ननु वर्णव्यत्ययादिष्वर्थदर्शनेनार्थवत्ताभावसा
धकमत आह पदुक्तमिति । एवं चार्थवत्त्वसाधकहेतोर्व्यभिचारप्रदर्शनद्वारा अनर्थकनासाधकत्वमस्य । भाष्ये अर्थ

।कै·टी दर्शनादित्यस्य वर्णोच्चस्य पाचभावे यो ऽर्थस्तस्यैव दर्शनादित्यर्थः नार्थमस्य पदस्य स्वनार्थान्त एव गतिः किंतु तस्यैवावगतिरित्य
४१ र्थः उभयसमाम्नायत्वं विषयभेदेनैत्साह। यत्रान्वयेति। यथा एति इत इमा रो। सर्वं चक्षुरादाविष्यर्थः। न कूपसूयेति। वर्णानाम
र्थवत्वे कूपशब्दस्य त्रिषु वन्वयादर्थान्वयः स्यात् तन्न वदत्यपतेः। ततः समुदायान्तरत्वप्रयुक्तमेवार्थान्तरत्वं तदर्थानवगतिश्च नतु
सत्त्वपादिकृतमित्यर्थः। ननु ककारसकारयकाराणामेवार्थवत्त्वमुपपत्तश्च शास्त्रं ह्याधक एवेति कस्यार्थस्य सज्ञान्तत्वं तत्रा
पाघतद्वृत्तिवत्तद्विभयमेववर्णानामर्थवत्त्वात्। तत्रैव पदेऽपि पर्यायाभावात्। किंच संख्यासमुदायस्यैवार्थ इत्यपि निपेत्तु
मशक्यं कूपगते कत्वस्य पूर्वादिभिस्सतो सासं ख्यायादिकादिभिरन्वयव्यतिरेकसत्त्वात् किंवचनेन नैव संभ्य तु प्रायुक्तमे
व तस्मात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वं तेदेवधनपत्ताहभाष्येऽदं खल्वपीमादिदृष्टाहीतिअमरर्थेनेरथागेनगुणिनाऽर्थस्य पृथ्या
र्थवत्तात्तयाप्रकृतेपीतिभावः। भाष्ये न्यग्रहणोष्विति। प्रत्याहारेः स्वसमाम्नाये न्यग्रहणेषु अच प्रत्याहारग्राहकेषु पठि
तानामनुबन्धानां प्रत्यासत्त्यास्तु ग्रहणाकुतो नेत्यर्थः। तत्कृतिमित्याह यणात इति अस्मुतद्वोधक सत्त्वेषु प्रयोगक्तेषु प्रत्याहारा रामः
र्थाः तदुपकारकाः अन्यग्रहणेन। अच शब्देन। अणगादि प्रत्याहारेषु तेषां ग्रहणे फलाभावं मनसि निधायाऽन्यग्रहणेने ४१
त्युक्तं नु चतुर्थ्याशेटग्रहणस्यापत्तिः। हल्सु उच्चारणार्थाकारोच्चारितो नोच्चारणार्थं वर्णहीन हलां हल्घटितप्रत्याहारेष्व

णाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् प्राधान्येन प्रत्याहारे ग्रहणार्थत्वेन। परार्थेति। अजादिस्वरूपबोधनार्थत्वेन परार्थत्वं यथा कारादे
पः संज्ञिविशेषसमर्पणायोपात्तानन्तर्यात्स्यादयह्यस्यार्थः अप्रधानत्वमप्याचार्याचारेण साधयेति। भाष्ये आचार्यस्येति
।आचार्यशब्देनानादिः शब्दपुरुषः एवं चात्र संज्ञिविशेषसमर्पणायोपात्तत्वादितामसंज्ञित्वमेवेति भावः परत्वादित्यर्थं
तरंगत्वोपलक्षणं एवं च पूर्वमनुबंधलोपादादिरित्येनेति संज्ञाविधानकाले संनिधानादित्यन्वयः एवं चानुबंधसदृशभि
न्नानामेवमध्यमसदृशानां ग्राह्यत्वं बोधयतीति भावः भाष्ये लोपः स्वरूपितावदिति। सर्वतः प्रथममित्यर्थः यत्तु एवमपि च
णिस्यकारस्य हल्स्यग्रहणाय जेराकारादिमेव समाधिरव्ययुक्त इति। तत्र अतोलोन्तस्येति सूत्रे लकारोच्चारणेन लणसूत्रस्य
स्यानुनासिकत्वमावेज्ञापनात् एवं च तस्यानुबंधत्वमेव न किं तु वीरणार्थत्वमेवमेव। अत एव भाष्ये ऊणिमादि सूत्र तुष्
चोयादानैनैवैकद्विवारप्रवृत्तिः कृता श्लोके चानयग्रहणोद्धिमेवोक्ते ऊरणपर सूत्रे च लपरत्वस्योपसंख्यानमेव कार्यमिति
तुल्यास्यसूत्रे व्याख्याने। भाष्ये तत्कालानामेवाग्रहणमर्थ्येन पथास्यादिति योगविभागः कार्य इत्यन्वयः सिद्धं त्वइति। अ
कारादीनामुपदेशात् सवर्णग्रहणाच्चेति भावः नतु ककारद्वयस्य मात्रिकेव र्णत्वं यं एकस्यैव कालकृतगणित्वत्रोपदेशात् अ क२
त आहाक ककाराकृतेरिति। नववर्णद्वयेनेति। जातिरपि स्वपर्याप्त्यधिकरणव्यंग्ये वतद्वारैव कार्यभागिति भावः। भाष्ये ए

कै॰ टी घएवातिभावः। भाष्ये एष एवार्थ इति अपर आह इत्यादिना वार्णिककृतो ऽर्थ इत्यर्थः। ह्रस्वादीनामिति। ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यतः प्राग्याव
४२ त्तेषु कालोजिति त्वावदेवास्कः पृथक्सूत्रं। फलंदर्शयति। अत्र निमित्तकार्याणि तत्कालेषु स्युः कर्तुमर्होति। यथा स्युरित्यन्वयः।
अणः सुपदेशः अणसूपदेशः अणिरशद्वो व्याख्यानं इत्यादिनां बोधकं अणुदित्यत्र किमर्थं क्रियत इत्यर्थो भाष्यस्येमा
ह अजुरदिति। अणसु अणमध्ये तिना त्रस्याने किमर्थं उपदेश इति तु नार्थं इत्याह अग्रहणेनेति। इह संयं तेत्यादि भाष्यं
गुणाभेदकाइति पक्षे भेदकत्वपक्षे वेदमेवाणग्रहणमानमिति भावः यथास्थितसूत्रन्यासे इदं जातिपक्षे णाणाग्रहण
प्रत्याख्याने तु न कश्चिद्विचारः एवं गुणा अभेदका इति। भाष्यपक्षेपि न विचार इति बोध्यं भाष्येवस्यमेतदिति सिद्धत्ववचु
नेवावश्यकं अन्यथा परस्यानुस्वारस्य वा यंदान्तस्येति परसवर्णेन स्यासिद्धत्वात्पूर्वस्यानुस्वारस्य यमीत्यस्य नान
यत्तौ रूपासिध्यायते। तर्हि द्विर्वचनसिद्धिरेव फलमित्याह परसवर्णेन तर्हीति। ननु न भेदानुपलब्धेरित आह। ऋकृति
कृत इति। पदिनित्यो लोपः स्यादिति। तदाभेदान त्स्यादित्यर्थः। विभाषाचैतिवक्तव्ये। एकदेशपाह यथाभेद इतिय
था द्विर्वचनप्रसक्तस्य प्रसक्तो भेदो न भवतितथैवा स्कमोनुवृतद्विभाषाग्रहणमिति भावः। ततो योज्ञायकमुपन्य रामः
स्यति। अनुवर्त्तेत इत्यादिना। झरोझरीति लोपे इत्यर्थः। मध्यस्य याहतोपमामिम स्यापि वैकल्पिकत्वं सिद्धमिति भावः। लाया ४२

दइतिायद्यपिइर्यनुभवइ्मादौतदुदाहरणेलोपेःप्राप्तेपिद्विर्वचनमारभ्यतेतथापिकृतेद्विर्लोपश्चात्स्लोपेपिद्विर्वचनंव्यर्थमित्याशंवे
नापवादत्वोक्तिरितिभावः।तयोर्योगयोः लोपविधायकयोःप्रतमित्यादौदाधातोःकृआतस्तकारोचडपसर्गादित्यनेनआदित्वेआ
दित्यामरवाधर्थरापातात्रापःतद्याचष्टेज्ञायकत्वमस्पविधटयतीतिसर्वथाऽसंभवीत्युपसंहरतीत्यर्थः।ज्ञापकेनतदनुइर्त्ति सा
धयतस्लत्त्वंइनेनुहृतिःसंदिग्धैवेतिभावःलरणसूत्रेविभाषासलोपदूत्तुक्तेएहाआवार्येति।अस्य।ग्रहणात्तन्नायकादित्यपि
कश्चित्ततत्तुवार्तिककृताग्रहणाभ्यात्ख्यानान्नोक्तं।लराकिमितिक्रप्रत्यासतिःकस्यापिरितिसंदेहइत्यर्थः।भाष्येक्त
तमस्मिन्निति।वक्ष्यमाणरीत्यासर्वत्रनिर्णायकसत्वात्सत्त्वश्रःकतरस्मिन्नितियाठेपिउतरादिविधौउपाधिमत्याख्यानान्तहि
षद्रतिवोध्यं।नहिद्रलोपइतिवर्ठैत्यादौगुणाःसिद्धइतिभावः।दीर्घोचइत्येवेतिमात्रालाघवाभावेपिसंख्यास्यत्लाघवायासंदे
हायचेतिभावः।कैातथागोधेकि।तावत्सिर्गस्यासिद्धत्वादितिभावः।तिष्ठुवेकृतेद्विविति।परत्वादितिभावःयोगविभागस्यभाष्ये
नाऽस्ठत्वाहोकेत्यादिभाष्यात्केपरेइतिभाष्यांचेतेषांप्रनमिधानंवकुयुक्तं।भाष्येअचोहीतिअचश्चेतिपरिभाषणादि
तिभावः।नहिपदांताइतिपदानामेवानुनासिकोऽवसानेजायतइत्यात्रित्येदमुक्तं।नतुतत्त्वपदांताधिकारोस्ति।लोपइति।अशाहत्वे
विशेषणादितिभावःपर्युदासेनेतिक्रियमाणेप्यणएग्रहणेइत्यर्थः।भाष्येपिनसत्वंनिषिध्यतेकिंतुकार्यित्वमेवेत्याहकार्यभा

कै॰टी
४३

जेऽइति एवं चानुनासिकप्रास्त्रियोग्याः पदं तानसंतीत्यर्थः व स्कृतो स्या। अयेमि हांसुकिलेन तदज्ञानेनैव पूर्वपक्षस्यौचित्येनैवं
भाष्यव्याख्यानमनुचितं पूर्वपक्षस्यसंदेहस्य चानुस्यानात् तस्माद्द्ह माध्यायस्यं भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्येवोचितं व्याख्यातं
चतत्रोपाध्यायैरित्यमेव भाष्येकदेश्युक्तिरिति अवामुपलक्ष्य अणा अत एवाचो प्रगृह्यस्यैत्यनुक्तं मन्यथा कोप्रगृह्यस्येति वदेत्। नि
षेधात्संप्रसारणप्रसंग इति चिंत्यमिदं गोणोपरतत्स्त्वप्रकृतिभतप्रातिपदिकस्य टिलोपविधानेन ह्वको प्रगृह्यस्येति वदेत्। निषेधात्सं
प्रसारणप्रसंगइति चिंत्यमिदं गोणोपरतत्स्त्वप्रकृतिभूतप्रातिपदिकस्य टिलोपविधानेनह्व श्वतेः स्यानित्वेमानाभावेन वकारैक
देशविकृतन्यायेन ह्श्वतिलस्यदुर्लभत्वात् अर्धाधिकविकारेणाप्रत्यभिज्ञाभावाच्च। अत एव राजकीयमित्यादौ अद्योपान
ह्श्वएवटिलोपस्यानित्वस्यदुर्लभत्वात् अर्धाधिकविकारेणाप्रत्यभिज्ञाभावाच्च। अत एव एजकीयमित्यादौ अद्योपाना
ह्श्वएवटिलोपस्यानित्वेतु प्रकृतिभावापत्तिः। एतेन विविएकदेशविकृतन्यायेन ह्श्वतित्वात्यत्वापत्तिः न वणिलोपस्य
स्यानित्वात्नषत्व। पूर्वत्रासिद्धीयत्वनिषेधात्। इतिपरास्तं नं चश्वतिसूत्रेपदाधिकारेणाश्वंग्राह्यंन लभेकदेशविकृतन्यायेन
सुलभमितिवाच्यं। स्कोणितिसूत्रात् अंतेग्रहणमनुवर्त्य वैयधिकरण्येन वान्वयाश्वपतो नादोषात् अत एवानेन्यहराणवरि राम:
तार्थ अर्धाधिकविकारेणच एवं वहस्सभ्रन्तोणिजंतात्किपिहस्सभ्रमादौ षत्वेनेमाद्रुः वलोपप्रसंगश्चेति। इदमुपलक्षणं ४३

क्वोविधौस्थानिवत्त्वनिषेधादृट्प्रसंगश्चेत्सपिबोध्यं भाष्येरोरी निर्त्रियार्थावहिरंगासिद्धत्वाभावादितिभावः।मपूभावएकादेशवशिम
नेनात्वत्वेकाचरितिस्त्वंतस्येतिचधातोरित्सयेसयाव्यधिकरणाबष्ठीभावः।रुत्वेरिश्चेत्यनेनभाष्येइहापितहीत्यस्यऋतद्भत्वमि
तिशेषः।ननुधातुग्रहणेनऋकारस्यदीर्घोनरपरइतिज्ञापनादृस्तनेतिदीर्घस्याप्यरपरत्वात्कथमत्रैसामाप्तिरत आरधातुग्रह
णेनेति।भाष्येतस्मात्तत्रैतिनचरइहकिंचित्रयादितिस्यायेनज्ञापकत्वमप्यस्तितिवाच्यंगृहदृत्यादेरनुकरणेमकृतिवदनुकरणमि
त्यस्याभावेश्रोयश्लीत्यादौविलाभावार्थंइहापितदावश्यकत्वात्।गम्यतएभावेएवतन्नाममेनज्ञापकत्वाश्रयणाच्चांतरोहतस्मा
दिति एवंचरपरत्वेपिमातृणामित्यादौत्रयधायाश्चेतीत्वावारणेनधातुग्रहणस्यचारितार्थ्यैनरपरत्वनिषृतेनज्ञापकतेत्यर्थः
भाष्येसामर्थ्यात्पूर्वैलोति।नचगम्लेसादेपरत्वादृशेत्वपरत्वार्थमेवपरैणणोग्रहणस्यादितिसामर्थ्यकथं।ऋकारंशेहल्पणि
तेरीतिप्रवृत्त्याफलाभावेनतत्साहचर्यात्तत्कारंशेपिहल्परपाणिअप्रवृत्तिरित्याशयात्।ऋकारेयणरघटितप्रयोगानभिधान
मेवेतभाष्यप्रामाण्यादित्यन्ये।भाष्येसवर्णेएतपरामित्यपटकेन्सूत्रेतपरंकरोतितज्ज्ञापकंसवर्णेणग्रहणपरणकारकमि
तिवार्तिकाक्षरार्थः।ऋत्येवमर्थमितिह्रस्वोपयथास्यात्दीर्घोमामृदित्येवमर्थमित्यर्थः।ऋकारइतिउद्देश्यसमर्पकरसर्थंन

४४ वभाव्यमानत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यं तपरत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वे त्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थत्वेनापूर्वबोध्यत्वाभावेन वा
विधेयत्वात्। कृते तु तपरत्वे भाव्यमानतापीमम्यत। भाष्ये संप्रद्ध इति आदेशेन तौ निवर्तेते इत्यर्थः अर्धचतुर्थ इति चक्रमुचितं आह अर्धेने
ति भाष्ये तिस्रो मात्रा इतिपदच्छेदाभिप्रायेणेदं तत्र एकं विभक्तिनिर्देश इति। संहितायां तु सार्धमात्राद्वयमेवेति बोध्यं। अणादिग्रहणाद्यर्के
मेहसिंर्पत्वे: संदेहपरिहारे मति पतिगोरवमिति लाघवाय पवर्णान्तरमेव किं नानुबध्यत इत्याशयेनाह। भाष्ये किं पुनरिति। एतत्तो वस्यमा
णा आचार्यः शिवः। नन्वेतापि ते पि प्रवर्तं कतयानि वर्तकतया विनाप्यचारितार्थ्ये मत्त आह मायादिति। ञको म्यावः आगमत्वं यदेश
यं परात्सिद्धएवायमर्थो णकारानुबंधनरूपस्वव्यवहारेणावोध्यात इत्यर्थः। एवं वभाव्यानेनैव पूर्वणाकारेणोकेचित् केचित्त्वणा
कारेणेति निर्णेपज्ञापकानुसारणाक्रेशोहत्थेतिसूचितं समन्नानाख्येन प्रकारेणादि। अत्र हि तद्भाव्यमानुकरणं तत्र वाद्यत्वेनास्वी।
तिहपवरद्व सूत्रे प्रपंचितं। सकारमकारयोरपि हि पदान्तयो रिति। पदान्तयोरिति। पदान्तयो स्त यो: सतोस्तत: पास्याजादे: पदस्य स्वभो
स्यातामित्यर्थः एवमपि पंचागमा इति लक्ष्यसंस्कारकालिकसंख्यासाम्यं पथा संख्यमहत्त्वो निमित्तमितिमन्यते। सिद्धांती तु प्र राम:
तिपत्तिकालिकमेव संख्यासाम्यं तत्र हेतोर्निमित्तमित्याह संस्थितिः। ये षामागमानामागमिनः संति तेषां भवंत्वित्यर्थः। अत्रादेशाः। ४४

प्रतिनिर्देशः भगवतानुस्मृत्य प्रतिपत्तये तु वर्णक्रममदर्शीति। व्यवहारादिति। अत एव ऽऽरात्सूत्रेयं व्यवहारो भाष्ये। प्रत्यत्र इति। नन्वत्र कीमकास्व
रपदार्थावगमायेति भावः। भाष्ये अक्षरमिति सस्मिन्नक्षरमिति विग्रहप्रदर्शनं। नक्षेति। अक्षरं चेमर्थः। ब्रह्म तत्त्वमेव तावे हेतुगर्भ विशेष
णमाह। परमार्थतो नित्यमिति। यतस्तत्प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्ववदित्यर्थः। नन्वेवं प्रकृते किमायात
मत आह व्यवहारनित्यत्वपाद्वेति। सर्वेषां शब्दानामाकाशादिवत्सृष्ट्यादावुत्पत्तिः प्रलये च नाश इत्यर्थः। एवं च व्यवहारनित्यतया
ऽक्षरत्वं ब्रह्मसादृश्यवत्तां तेषां पदादिरूपाणामयं वर्णसमाम्नायः शास्त्रप्रवृत्तिद्वारा बोधक इत्यक्षरसमाम्नाय इति वक्तुर्देशस्त्री
विषयव्यवहारोपपत्तिः। एवं च शब्दे औपचारिकोऽक्षरपदप्रयोग इति भावः। न्यायादिनये व्याहन्नाति स्फोटस्यैवेति भाष्ये श्लोकोते
वैतितथाच हेऽर्थमप्ययनं तेऽइति वर्णानामनर्थकत्वेन चिंत्यमिदं नानादेशेषु युगपत्तत्एकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तिदर्शनेन स्फोट
स्यापि व्यापकत्वमस्तीति भाष्यार्थ इत्यन्ये। ननु न्यायादिनयेऽप्यप्रहृतिषु विनाशिषु वर्णेषु कथं तद्व्यवहारो त आह वर्णं
वा इति। वेति। वा पठितः पाठो नु प्रामादिकः व्याख्यानभाष्येऽथवेत्युक्तेः। नन्वनेनतरोक्त योगाभावात्कथं तेषु प्रयोग तत्र आह तद्दिति
न तदुक्तं भाष्ये ऽक्षरमिति संज्ञेति। व्याकरणान्तरे इति पूर्वसूत्रशब्दे व्यष्टीतत्सूत्रस्थ इति भावः। एवं चाक्षरसमाम्नाय इत्यस्य व्युत्पत्तिरूपो
वर्णसंघात इत्यत्र तात्पर्यं। भाष्ये उपदिश्यत इति अक्षरसमाम्नायोपदेशः किमर्थ इत्यर्थः। पूर्वं कृतो यः यं विचारः केचिद्विशेषे वक्तुं

45

के॰ टि॰ ४५

पुनः क्षिप्यते येन शास्त्रे रोति। चतुर्दशसूत्र्यात्मकेन तन्मूलकपाणिनिव्याकरणेन वेत्यर्थः। तत् शास्त्र। वाच्यो विषयः वेधनं प्रतिपाद
कमित्यर्थः। आक्षेपत्वं चेत्स नेन वाक्यपरामृश्यते इत्याह यदेवं तर्हि इत्यादिना। शास्त्रे विषयः इति प्रतिपादकमित्यर्थः। वर्णज्ञाने शास्त्र
कर्त्री विषयः का सा वाक्यपत्वं वस्तुवर्तते चासुराणामिति भाष्यस्यार्थः। तदर्थमिवेत व्याचष्टे शास्त्रमहत्त्वमर्थमितिकलादी
ति इदं प्रयोजनं यस्य शास्त्रे दूषितं। अनुवेधकरणार्थमिति। लघ्वर्थमित्यस्यारणामत्वार्थे स्वार्थस्य चिंत्यं अनुवेधकारणमल्पक प्र
त्याहारग्रहणाय चेमं शास्त्रमहत्त्वमर्थमित्यर्थः। वा वाक्समाम्नायः वाक् संप्रदायोपायः इत्यर्थः। तदाह एतावद्भिरेवेति। दृष्टफलेना
भ्युदयेन वा पुष्पितः अदृष्टफलेन निःश्रेयसेन वा फलितः वाग्व्यवहारस्येति। तत्सेयाह कस्य चतुर्दशसूत्रीरूपस्येत्यर्थः। यथा
श्रुते हि भाष्ये अक्षरसमाम्नायोद्देशेन प्रवृत्तविशेषणानामन्यपरतया योजने भाष्यविरोधः। अत एवैतत्प्रतीकमुपादाय पह
रिणास्याक्षरसमाम्नायस्य वाग्व्यवहारजनकस्य मकश्चित्कर्तास्ति वेदमेव वेदयारंपर्येणास्य प्रमाणमिति व्याख्यातं ब्रह्मत्व
मेवेति तदुक्तं नंदिकेश्वरेण। अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वरः इत्यादिना सर्ववर्णानामाद्येश्वररूपता वर्णिता एवं च महदा
दिसृष्टिरित्यर्थपरतया चतुर्दशसूत्री ब्रह्मपरतया नंदिकेश्वरेण। तदर्थं सकलवाङ्मूलत्वार्थं। ब्रह्मबोधनार्थं च अनेन राम:
सकलवेदाध्ययनेन यत्फलं तदक्षरसमाम्नायज्ञानेन सूचितं तद्योजयन् आह। सर्वं चेत् इत्यादि। अन्ये तु वर्णज्ञानं चतुर्द ४५

शास्त्र आत्मकं शास्त्रं वाचो वेद शास्त्रपुराण रूपायाः सकलवाचो विषयो वेधनेः। पत्र च वर्णे समाम्नायेत्रस्मे वोध्यतयावर्तते। आ
ख्यानाचेष्टा चतुर्दशसूत्री+स्पतिसर्ववेदेत्यादि। सोयमित्यादिभाष्य ग्रंथश्चैतत श्लोक पूर्वार्ध स्यैव व्याख्यानपरः। तत्र वर्ण
ज्ञानमित्यस्य व्याख्या सोयमक्षरसमाम्नाय इति। वाग्विषयस्य स्य व्याख्या वाक्समाम्नाय इति। सर्व वाङ्मयत्वात्। तदध्याप
नतन्मूलव्याकरणाध्यपनाध्यांपुष्पितः फलितः तदर्थभावनयाजनिततत्त्वज्ञानरूपफलः चंद्रतारकवत्प्रतिमंडितश्चेत्यस्य केना
ख्यानाद्विलसूचयति। तादृशोयं ब्रह्मराशिर्वेदितव्यः बोध्यवो वघकपोऽस्मेदात्। सर्ववेदेतिसर्ववेदाध्ययनजन्यमपुण्यफलस्य वि
तरस्यहितरूपस्यमाप्तिरस्य ज्ञानाध्ययनमात्रे भवतिदमेव पूर्वपुष्पितत्वान्तादृशपुत्रवत्वेन च मातापित्रोः स्वर्गेपूजा भवति। पथा
कृतराजसूयपुधिष्ठिरस्य पूर्वजानां स्वर्गे पूजेति। इहपुण्यर्थमित्यादिनु भाष्यव्याख्यातत्वान्न व्याख्यातमित्याहुः। इति काशीोप
नामक शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्। वृद्धिरादैच्। द्विपदं सू
त्रं कृतमनयोः साधुत्वमिति भाष्यदर्शनात्। अन्यथा उद्देश्यानेकत्वात् वृद्धिशब्दस्यावृत्तिर्वा स्यादर्थवोधाय का पोस्माने ठेंते समाहारस्ये
क स्मोद्देश्यस्य शब्दत्वेः संभवात् तो विनापि सिध्यतीति न च समाहारे द्वसंगः समासान्तविधेरनित्यत्वात्। तेरेश्वादेः पद इति सूत्रे श्वादिग
णो राजन् शब्द यावन्त इति गात अन्यथा एजाह इति ठवा सिद्धे किं तेन पद्यापद त्रयं पस्य श्या या भाष्ये वृद्धिः आ तदै जिति पद विभाग

कै·टि दर्शनानन्तर्दृष्टिशब्दत्वाद्धस्मायोज्यः। अत्र पक्षेऽनयोरिति भाष्यं खंऽयोरिसमर्थकं। असाधुशब्दोच्चारणे पाणिनेरश्रद्धेयतापत्तानद्
४६ क्रमपदानां साधुत्वविचारपतिभाष्यं कुत्वमित्यादि। ननु एवं छन्दस्यादिरित्यनेनत्यनेन कृत्रिमतया लौकिकवैदिकव्यवहिर्मतत्वेन कथ
सुवादिशास्त्रप्राप्तिः। लौकिकत्वं च लोकेऽर्थबोधनाय प्रयुक्तशब्दत्वमत आह। अनेकेति। निमित्तत्वाच्चेति चोदितोऽयन्तः शब्दार्थसं
बन्धस्यनित्यत्वमतो लौकिकत्वाच्छास्त्रप्राप्तिरित्यन्वयः लोकेऽर्थान्तरेऽप्रसिद्धानामपि संज्ञानां नित्यत्वमिति बोधयितुं सर्वं श
ब्दः। नन्वेवं वृद्धिरादैजित्यादीनां वैयर्थ्यमत आह शक्तीति। शक्त्यवच्छेदः तत्संकोचः। विनियोगः। विशेषनियमः। अभिमतार्थाति
रिक्तार्थान्तरव्युदासाय पर्वसः परिसंख्यायां चात्र शास्त्रे प्रायेण नियमव्यवहार इति बोध्यं पक्षे शक्त्यवच्छेदः शक्तिनिश्चयः शब्दार्थ
स्यानवच्छेदेऽस्मादावच्छेदः शब्दस्यतदर्थकत्वदर्शनात्फलरूपे हतो तन्तीया। विनियोग उपदेशः शक्तिनिश्चयफलकोपदेशादि
त्यर्थः। एवं च तत्संकेतकरणरूपप्रकरणादर्थान्तरामतीतिरिति बोध्यं। इदमेवयुक्तं सर्वार्थवाचकत्वेऽपि संकेतरूपत्वेनाज्ञातश
क्तिबोधकतया विधित्वसंभवेन एवं नियमार्थत्वासंभवात्। नन्वेवं लौकिकार्थबोधो न स्यादत उक्तमनेकशक्तेरिति। स्वशास्त्र एव
प्रकरणादस्मार्थबोधक इति भावः। अनेकस्मिन्नेका वा शक्तिरस्येति विग्रहः। अंशे सर्वे नाम्नोऽहतिमाचरन्ति एवं त्वाकोऽयधमतिवे रमः
धेनद्वितत्त्वग्रहणाद्धा त्विरिया इति पूर्वत्वं। आश्रयभेदादेव शक्तिभेद इति मते आद्यनिरूपकभेदाभ्देदे द्वितीयः। निसश्शब्दार्थसंबे ४६

धेपुरुषव्यापारात्प्राग्वाचकस्य न पुरुषव्यापारेण वाचकता शब्दाकर्तृमतः सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमात् अनेकशक्तिला
वसायः तादात्म्यमेव च शब्दार्थयोः शक्तिः अत्र पक्षे गौणमुख्यविभागः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिमूलः अन्यायोनेकार्थत्वमिति तत्त्वमत्रैव
मेवेति निरूपितं मंजूषायां अपूर्वाः संज्ञाः क्रियंत इति पक्षेपि लौकिकत्वं साधयति। अनुकरणेति। अयमपि लौकिकत्वे हेतुः आ
दिरिंसेनेत्यनेन संज्ञात्वेन विहितपुत्रकस्येव शब्दस्यानुकरणत्वेन लक्षणयापातनेनोपस्थापितयोरैकारौकारयोस्तात्पर्यवशाच्छा
ब्दबोधविषयतेति बोध्यं। अनुकरणे च सर्वशब्दानां साधुत्वेन शास्त्रविषयत्वेतिभावः। यत्तेजिसा एतावयवद्वारा समुदायानुक
रणमिति। तन्न तथा सत्यादैरिंसेनेति सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः वृद्धिशब्दादेः शास्त्रविषयता या एवमप्यनुपपादनाच्च। नन्वनुक
रणत्वाननुभवः किंच त्रयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे उक्तहेतुरूपस्याप्यभावोत आह। जातीति। वैयाकरणव्यवहारादुत्प
त्तिसिद्धिरिति भावः अत्र पक्षे जातिबोधार्थमेव संज्ञासूत्राणीति बोध्यं। अत्रापि पक्षे लौकिकत्वं संज्ञायक्षवदेव बोध्यं। ह
रदत्तस्तु। वृद्धिशब्दो द्वैधर्मादैचेक्षितेनतः अमेदोयचाग्रचवृद्धिपुकारैस्तु वृत्तिः लक्षणायैव सिद्धे सूत्रं नियमार्थं वृद्धिपुक्के
प्लुतदीर्घकारादीनां बोधो माभूदिति त्रयीपक्षे सूत्रार्थमाह तन्न अदेङ्गुण इत्यादावसंभवात्। ननु केवलमियत्र संज्ञात्वप
क्षे ककारादिपंचकगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद् अव्याप्तिप्रसंगयोनुपपत्तेः किंचात्र ककारस्याप्राप्तिरेव न तु केवृत्तिधर्मस्येति केवल

कै॰टि॰ मिससंगतमत आह तत्वेति आसक्तरूपः संबद्धस्वरूपः एवं च कुशब्दः कुशब्दवत्ककारादिषु शक्त इत्येवं शक्तिग्रहात् कुशब्दस्य प्रवृत्तिनि
४७ मित्तत्वं सिद्धं धर्म्यानादिव्यवहारसिद्धतादात्म्यतादात्म्येन कुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तीकृतस्य शक्तित्वेन तस्य ग्रहे बाधकाभावात् केचित्तु श
मा३ ब्दस्य स्वरूपं कुशब्दत्वं सांप्रतकादिष्वारोपितप्रवृत्तिनिमित्तानत्वाकृत्या वा विकेतादृः तेन च कुत्वशब्देन स्वार्थाश्रयः ककारो लक्ष्य
ते इति ककारः कस्मान्नेति चोद्यपर्यवसानं वस्तुतः कुत्वकुपदयोर्भेदलाभसंज्ञायद्वयोरप्यपर्यायतेन्नित्टन्नकृत्सूत्रे निरूपितमि
ति न कश्चिद्दोषः। अंगत्वात्। परपदार्थकथनद्वारा वेदोपकारकत्वात्। मुख्यं व्याकरणमित्यादिना गत्वनिरूपणात्। प्रधानं
च षट्स्वंगेषु व्याकरणमिति पस्पशायां भाष्योक्तेश्च अस्यामिष्टोनायत्वं प्रयोजकं क्वचित्तु नैव पिकारस्य छेदो वल्कवपः कुर्वन्तीति
पुल्लिंगरूपं विति सुत्रे भाष्योक्तेः ततस्मादंगत्वमेव प्रयोजकमिति भावः ननु छंदसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरत आह आर्
षिरिति तथा च भाष्यकारीयातिदेशात् सूत्रेषु छंदःकार्यप्रवृत्तिरिति भावः भाष्ये जस्त्वमपीति संहितायां पाठ इत्यर्थः। उ
भयसंज्ञान्यपीति। उभे संज्ञे येषामिति विग्रहः संज्ञाद्वयहेतुककार्यदर्शनेन तद्बलकल्पनेति भावः ननु सूत्रादावेजमात्र वृ
णापक्षे एवं प्रतीयत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह उभयथेति लुगादिसंज्ञासु तं प्राप्तितयक्षस्य लोपसंज्ञायामदर्शनमा राम:
त्रस्येति भावः ननु टिघुभादिसंज्ञास्वतन्त्राविताना मेवग्रहणादश्यनेरिति सोपि पक्षः शं किन्तु मुचितइति चेन्न तत्र हितम्प्रा ४७

वित्तासंभवादनभ्याविनानामेवग्रहणं नचनतथामहन्नेरितिउभयथेसक्तो। वृद्धिरादैजेतंत्रापि गीकारेनभ्याविनग्रहणं। वृद्धिर्यादैकलेक्षि
यःपसइतिभावः।भाष्येवृद्धिलक्षणोमपरिति।निमित्तवृद्धशरारिम्पदति।अस्यहद्धसंतास्वारावृद्धिलक्षणालंबोध्यं।वृद्धिलक्षणा
इतियाद्देएषांवृद्धिलाभावेनसमुदायानांवृद्धलाभावादिसर्थः।किं जितिउदीचांवृद्धाद्गोत्रादितिनवमाचामवृद्धादितिफि
नाप्येतत्सिद्धंपुवन्भावनिषेधोप्याम्रगुप्तायनीभार्यइत्यादौजानेश्चेतितिसिद्धमिति वाच्यं।अगत्रमुप्तापेशपसंपुवेसर्थः।गो
त्रपत्सन्निपातेविनितरइतिलुकि आम्रगुप्तायनिरिमेवरूपंपितरिपुंवेवेष्यतेफिन्तुजितःपरलाभावान्नसिध्येत्।
नचात्राप्याणागोत्रमात्राश्रुतमसयस्मोयसंख्यानमितितनसिद्धिः।ब्राह्मणगोत्रेतदग्रहणेः।भाष्येएवविधिरिति
।पूर्वंपदांतोदात्तत्वमिसर्थः।तावभ्यार्थेआसर्वनाम्नइसालस्यवत्तुर्न्नेमितमिति पुंवत्वनिषेधप्राप्तिः।पदमिथमय
क्षेदोषोदुसदृशेस्कृतत्रेहीसन्नयः।तद्धृत्तरपदेइति।समासासिद्धोत्तरपदशब्देनसामानाधिकरणपायोत्तरयद्स्ये
त्येवंवृद्धिर्यस्मिन्नितिवहुव्रीहिरितिभावः।तत्राधिकारलक्षणायांवीजमाह।तत्रहीतिनचआअवतीति ओःसर्वस्य ओः
सवौरिसादौवृद्धिरूपोत्तरपदसंभवःनवेकादेशेव्यपवर्गाभावः।नेंद्रस्येतिनिषेधेनपूर्वोत्तरपदसंबंधिकार्यस्यैकादेशा
स्राक्प्रवृत्तिस्वीकारात्तथाचसर्वशब्दांतोदात्तत्वेशेषनिघातेनऔकारस्यानुदात्तत्वेएकादेशस्यस्वरितोवानुदा

कै.टी जेइतिपाक्षिकस्वरितः स्यादितिवाच्यंतादृशानामभिधानेदृष्टतरमानाभावात्स्वरितत्वाद्याधिकारलाभइतिबोध्यं ।अन्य
४८ थाहृद्धेरितिराद्ध्यात्मकतद्विलाभावाद्धिविमित्तग्रहणमितिभावः व्यधिकरणत्वबहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्याद्देव्यपदेशिव
द्भावाप्रवृत्तिरितिभावः तेषामेवेति ।एवशब्दोप्ययंविशिष्टस्यनिमित्तत्वेविशेषणानामपिनत्वमितिभावः ननुदृष्टतावभे
दैकत्वसंख्यावगतेर्वृद्धवचनात्तेनविग्रहोनुपपन्नोतआहनिमित्तेनैत्रकार्त्स्न्यप्रतिपत्तिकालिकेत्यप्रयोगसमवायीतिन
पौरिषघाभावेदोषः नचवैयाकरणभार्येविनिषेधापत्तिरिष्टापत्तेः ।अतएवादैज्मात्रस्येतिपक्षेऽप्रदोषानुप्रावनेन
प्राविताानामेवेतिपक्षेपि नघाभ्यामितिसूत्रएजेशेपिवृद्धिपदसंबंधेननिषेधप्रवृत्तिरत्रसूयपादा ।अतएवदैविका
र्शिंशपेतिसूत्रेभाष्यकृतातत्संबंधोदर्शितइत्याहुः आदैज्मात्रग्रहणादेवमालादीनांचेतिसार्थकं ।अन्यथाऽ
स्यादृद्धत्वात्प्रस्येः वृद्धमित्येवसिद्धेकिंतेनवार्तिकेनेति सूत्रेऽनुक्तदुरुक्तचिंताकरत्वंवार्तिकत्वं ।एतेनसूत्रव्याख्या
नापग्रहेऽजस्यकात्यायनस्यापुक्तादुरुक्तचिंतेत्यपास्तं ।प्रस्तावेति ।वार्तिकेऽधिकारशब्दोऽक्तः सइतिभावः हृध्यादी राम:
नांसंज्ञात्वाभेदेदनिबंधनषष्ठ्यनुपपन्नेत्यतआह ।संप्रसप्रइति ।भाष्येसप्तम्येषइतिशास्त्रार्थज्ञानानामितरेतराध्यासा ४८
दिदनानुपपन्नंभाष्यकारस्वितिअधिरेविनाः संप्रसपेरद्दष्टान्तस्यलौकिकस्याभावादर्थापरिज्ञानेदृष्टान्तानुपपत्तो

कौ

गाच्चेति तन्मध्यवः वाक्याध्याहारेणेति। इदमिदानीमिति वाक्याध्याहारतोऽस्यार्थः ननु द्विगौ अकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रीत्वे ङी-
ष्प्राप्तं तदत आह। बहुव्रीहिरिति। अन्यपदार्थस्याशब्दत्वाद् बहुव्रीहिर्दुर्ज्ञेयोऽत आह। समाहारेति। पात्रान्तादित्वात् स्त्री-
त्वे ङीष्प्राप्तं तदत आह। बहुव्रीहिरिति। अन्यपदार्थस्याशब्दत्वाद् बहुव्रीहिर्दुर्ज्ञेयोऽत आह। समाहारेति। पात्रान्तादित्वात् स्त्री-
त्वाभावः। अत एव त्रिसप्तर्षीत्यादि सङ्गच्छते। बहुसूत्रशब्दस्यैव तत्र पाठ इत्यभिमानः। नन्वनेर्थकद्योतेऽर्थे वेत्यादिष्वर्थम-
त आह। यथेति। पदव्यन्विताऽर्थैकपदसमूह एव वाक्यशब्देनः प्रयुक्तोऽतोऽनर्थकानि वाक्यानीति न विरुद्धं। सदिति। विनाचा-
र्यां चारादित्यनेन पराऽर्थानां कुंडमजाजिनमित्यादीनां स्मृतत्तोपसंस्पृष्टकृतः उपचारो नाम गौणी वृत्तिरिति मंसु-
दस्यतिव्यवहारादिति। अनेन व्यवहाराच्छक्तिग्रह उक्तः। स च शक्तिग्राहकशिरोमणिः। भाष्ये वेदे पाणिकारदिति यत्तत्का-
उद्रष्टारो भवपरस्यार्थः। वेदकर्तृत्ववत्सूत्रकर्तृत्ववैरस्याकर्तृत्वं तेषां द्रष्टृत्वं भाष्ये दृष्टैवेति। वृद्धिरादैच सूत्रे एवमस्यार्थः
असमासः शक्त्यार्थ्यानेन्नो मातापितृमशकमलादाद्यवृद्धिशब्दस्यैवेति प्रसापनशक्तिः प्रसापने बोधजनने कारणीभूता शक्तिः भा-
ष्य उदाहरंतीति वृद्धिशब्दे जितिसूत्रार्थकथनार्थे तस्मदेशत्वेन सिद्धिवृद्धिरिमुक्ता तदुदाहरणत्वेनाकार्षीत् अस्येबीह
श्रौपीदित्युदाहरंतीत्यर्थः। एवं वृद्धिशब्दस्य प्रसा यकत्वमादैचां प्रसाप्यत्वं निर्णीय वृद्धिरादैच्सूत्रस्य संज्ञाबोधकत्वं

आकृतेति॥ वहुव्रीहिरिति भावः। अनाकृतिरित्येतत्स्यापसिद्धमित्याह। लाघवार्थमिति। अन्वर्थस्यापि तत्स्यादेरनेकाः ... संज्ञा क्रियते अत आह। प्रयोजनेति
सति हि प्रयोजने तथा क्रियेत न तथा प्रयोजनाभावादिति भावः। अस्त्विति निमित्तकमस्त्विति॥

कै॰टि॰ ४९ वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वं च निर्णीयतीभावः तेन अयणावार्थो को दाहरणे ननु न्याकृतिर्जातिस्तस्मेदादेशपि तद्भावस्तत्र वृद्धिशब्दे यीम॥
प्रत्ययमाणकमित्यर्थः। वस्तुतो भाष्ये आकृतिमतस्य स्वभेदवतद्व्यर्थः। अवस्थाभेदेन पतत्रारोपितः सः आरोपितभेदेव जाति
सत्वेन मानं अत एव वृद्धे वृद्धे सारेण ... तिक ... तास कार्यत्विति कारानिति ता तस्येवेति भाष्यस्य तद्वीयस्येवेत्यर्थ इति भावः। लिं
गेन वेत्येतदिति लिंगमसंग इत्यलिंगासंज्ञेति विवक्षमिति सर्थः ऊकारादिष्विति धातादिपाठे तेष्विति त्यर्थः। ननु संज्ञालिंगे कृतेयोस
साधभावे कथं तेषां निवृत्तिरत आह। भाष्ये स्वभावत इति नाव्यावहे संज्ञासंज्ञिनमिति। भाष्ये पाणिनीयेति। अनंतस्य
लेपु दोषविशिष्टपठने आनुनासिक्यादिवत् प्रतिज्ञाकरणं च दुर्ज्ञपत्वादिति भावः। ननु भवतेर्जन्मार्थत्वेनाभूततद्भावप्रतीता
वो सति प्रमाणे भूतत्वमिति स्यात् तद्विवक्षायां तु प्रमाणमावार्थः प्रकारेण तेन आभूतत्वमिति अर्थः स्यादत आह। प्रमाणमि
ति। इति विषयेइति प्रकृताभिप्रायं प्रमाणः पिशाचादि सर्वध आगमः संप्रदायः प्रकृतभाष्याक्ति भाष्योक्ति भाष्येनर्थकेति
वोध्यार्थ सहितेनेत्यर्थः तेन याए पोस वैषामदृष्टार्थत्वेपि दृष्ट प्रयोजनराहित्यरूपमनर्थकत्वं वर्णायदस्तु त्राणामस्येवेति
न वक्ष्यमाणे सूत्रादि प्रत्याख्यानासंगतिः संज्ञासमत्यापासंज्ञात्वनिश्चयाय। भाष्ये। किमतइति अतस्ताद्दृशकर्त्तृ राम:
कत्वाल्लौकिकयमर्थवत्वंपतत्पनत्त्र शब्दनिरूपणमित्यर्थः। साधनुशासने ... नेन साधुत्वयस्ये स्याकांक्षतावा ४९

रिता। छंदस्त्वादिति। अनयोरित्यस्य पदयोरिति विशेष्यं। पदानामेव साधुत्वान्वाख्यानादिति भावः। भाष्ये। विशेषेणेति। प्रत्ययविशेष
मनादायेत्यर्थः। ननु वर्णसमाम्नाये आकाराद्युपदेशे ध्यादैच्छब्दस्य किमागतमत आह तेषां चेति। संज्ञाग्रहणद्वारेणेति शेषः। तपर
इति। आदित्येवेति। चुतेषां कृतयोरादैजयोर्द्धिनिर्देशेन दृष्टशास्त्रेण कृतं साधुत्वमित्यर्थः। ऐजिसमपितन्मूलकादित्येनेत्यनेन बो
धितमिमाशयेन भाष्ये। स्वरसमाम्नायेऽपदिष्टाइत्युक्तं। तन्नूपसर्जनेपूर्वपरश्चमादिभिः प्रयोगनियमओरभ्यत एवेत्यत आह स्म
पुज्यन इति स्वतन्त्रस्येति। गत्युपसर्गनिरासः। तौ हि द्योतकत्वात्परतन्त्रौ। पदावयवस्येति आदिनाद्योतकाः। युक्त्यंतरमाह लो
केचेति। शिष्टलोकाभिप्रायं प्रयुक्तानां चेदमनुशासनमिति भावः। केवलः आदैच्पदासंबद्धः। भाष्ये संस्कृत्येति साधुत्वेनान्वा
ख्यायेत्यर्थः। अभिसंबंधः। पौर्वापर्यलक्षणः। षष्ठ्यभावेपि नामिनभामिमादावादेशदर्शनादाह स्थान इति षष्ठी स्थाने
इति सूत्रगत इति शेषः। तत्र हि सूत्रे स्थानशब्दोधिकरणव्युत्पत्त्या साधवाचीभावव्युत्पत्त्या प्रसंगवाची च तंत्रेणोपादीयते।
अन्यथा केवलार्थे शब्दमात्रे शब्द चोपादीत एवं च यानि योगाः षष्ठी सा प्रसंगनिरूपितसंबंधार्थिका चैव सैकोर्थः। द्विती
ये तु षष्ठी शब्दो लक्षणया स्थानिपरः स्थाने इति सप्तमी वा अस्यार्थस्याधिकरणत्वविवक्षया वा प्रयोगशब्दे
श्च पुज्यत इति व्युत्पत्त्या आदेशवाचीनतोर्थ आपद्यते स्थानी स्वार्थाभिधानसमर्थादेशवानिसर्थ इति भावः। भा

50

कै.टि ष्यस्तु षष्ठी निर्दिष्टस्य स्थानिनो योऽर्थस्तस्य वाचकाऽवयवं ते । न वा त्रादेशे षष्ठीनिर्दिष्टस्यानिनोऽर्थानभिधेयत्वेन यत्पाम इत्यर्थः ॥ ष
५० ष्ठ्यर्थाभावादिति षष्ठीबोध्यस्थान्यर्थाभिधानसामर्थ्याभावादिति भावः । न तदर्थसम्भवादिति । आदेशस्य स्थान्यर्थबोधनसामर्थ्यस
म्भवादित्यर्थः व स्तुतस्तु स्थानं प्रसंग एवासचार्थवत एव । अर्थमप्रत्यापनाय शब्दप्रयोगात् । एवं चार्थबोधनसामर्थ्यप्रयुक्त एव स्था
न्यादेशयोः संबंध इति स्थानर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वेति वदंति । अत्रापीति । वस्तुतो व्यपदेशिवद्भावेनागमाऽवयवं ते इत्यर्थो भाष्यस्य
कलादिलिंगभ्रममपाकर्तुमयेआहादेशेत्तिादेशविशेषप्रतिपत्त्यर्थं परत्र साध्यागमप्रतीतिर्यत्नाभावेनेत्यर्थः । इदं खल्वपीति भाष्य
पूर्वोक्तप्रकाराणामसंभवमप्रतिपादयति । अत्ति सामानाधिकरण्यमिति । भिन्न वतादृशे संज्ञासंज्ञित्व संभावनेति भावः । इत्युभयो
रिति । विशेषणविशेष्यत्वसंज्ञासंज्ञित्वसंभावनास्थलमदर्शनायेत्यर्थः । संज्ञासंज्ञिनोरपीति । उभिदादिसंज्ञा हि स्वरूपेणैव सं
ज्ञिनं सजातीयाद्व्यावर्तयति एवं द्विजातीयाच्च होमादेर्व्यवच्छिनत्तीति विशेषणसंज्ञो च व्यवच्छेदकः सा च विशेष्यः विषयेणाविशेषरूप
मपितत्त्वयोरस्त्येवेति भावः । प्रसिद्धेति द्वयोर्हिमतीतेसारिना भाष्ये उक्तमेतत् । यद्यप्यन्यापि व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावे संज्ञासं
ज्ञिनोर्विशेष्यविशेषणभावो लोके न प्रसिद्ध इत्यर्थः । ननु सामानाधिकरण्यं नाम द्वयोः शब्दयोरेकाभिधेयसंबंधस्तत्र
न युक्तं सामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वेन विशेषणत्वादेश्चार्थधर्मत्वेन विशेषणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्यमिति रामः
भाष्यासंगतेः संज्ञासंज्ञिनोरेकाभिधेयसंबंधाभावेन संज्ञासंज्ञिनोर्वा सामानाधिकरण्यमिसस्याप्यसंगतेरत आह । नेत्यादि ५०

भिन्नप्रवृत्तीत्यनेनपर्यायपनिरासः वस्तुतस्तदंचिमेअग्नेदेविसरस्वतिइडेकाव्येविहव्येएतानितेघ्न्येनामानीत्यादौनामंत्रितेसमानाधि
करणेऽस्त्यस्यव्याहतेयतत्रसामान्यवचनग्रहणमितितत्सूत्रस्यभाष्यविरोधापत्तेःयुगपदधिकरणवचनतापक्षेयत्नीमत्राबि
त्यत्रसमानाधिकरणलक्षणपुंवद्भावशंकापरभाष्यविरोधापत्तेश्चविशेषणत्वादिकंचोपपद्यतइत्याहविशेषणेतिभाष्येसं
ज्ञासंज्ञिनोरित्यत्रसंज्ञिपदेनसंज्ञिसमर्पकःशब्दोभिमतःसंज्ञाशब्देचशब्दःप्रवृत्तिनिमित्तसंज्ञिनितत्संबंधात्संज्ञिबोधकशब्देचसं
ज्ञितत्तत्रधर्मःप्रवृत्तिनिमित्तंएवंचवृद्धिशब्दवदभिन्नाआदैचइतिबोधःवृद्धिशब्दवत्त्वंचलोकसिद्धतादात्म्येनेत्याशयःअन्येत्विति
संज्ञासंज्ञिनोरुक्तंप्रवृत्तिनिमित्तमितिसामानाधिकरण्यंएकविभक्तिकत्वंत्वत्रयस्सेशब्दद्वाराबोध्याविभक्तिशब्देनशक्तिर्भाष्येसं
ज्ञासंज्ञिनोरित्यस्यतत्प्रवृत्तिनिमित्तयोरित्यर्थः।अन्येत्वितिमतेरुचिबीजंतुप्रतीतपदार्थकयोरितिदकुत्रीहिस्वरसभंगः।विशेष्यविशेषणा
भावोभवतीत्यस्यतदर्थप्रतिपादकत्वंभवतीत्यर्थः।ननुवैयाकरणानामादैच्छब्दःप्रतीतपदार्थकएवेत्यतआहनन्वीतिवृद्धिशब्दा
र्थान्वययोग्यइतिशेषोत्रइष्टव्यःकेचित्तुवृद्ध्यादिशब्दाःशब्दपराएववृद्धिशब्दाभिन्नाआदैचइतिबोधःतदुक्तंहरिणाऽवृद्ध्यादयो
यथाशब्दाःस्वरूपोपनिबंधनाःआदैच्प्रत्यायितैःशब्दैःसंबंधंयांतिसंज्ञिभिरिति।सामानाधिकरण्यंचैकविशेष्यकप्रतीतिजन
कत्वमितिप्राहुः।भाष्यप्रत्याभेइति।प्रत्ययअनीयाविनीयादौलघ्वर्थमित्यपलाघवार्थमित्यर्थः।नमासपिंडइतिदूरस्थस्यापि

51

कै.टी.
५१

नामोच्चारणमात्रेणादानादिसंभवादितिभावः। सतो हीत्यादिना न भावरूपं विवक्षितं अभावस्यापि लोपादिसंज्ञादर्शनात्। ननु विद्य
मानत्वमस्य विधौ संज्ञाविशिष्टस्यापि विधानादत आह बुध्येति। अत एव सावर्णीभिर्वितामनुरिम्यादौ न दोषः। एवं च सच्छब्देन पू
र्वं बुध्या विषयीकृतत्वं विवक्षितमित्यर्थः। बुद्धिसत्तासमाविष्ट एव चार्थः शब्देन बोध्यत इति सिद्धान्तात्तान्तत्वं हि पूर्वोच्चारितस्यै
व भवतीत्याह शब्देन पूर्वमिति। भाष्यमांगलिको मंगलप्रयोजनः। महतो यत्नत एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रैकावयवेष्वनुक्रमं मं
गलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजनं श्रोतृप्रयोजनं चोक्तं प्रथन्ते विस्तृतानि भवन्ति भवन्तीति तेन समाप्तिरर्थाक्षिप्ता। आर्थत्वमथे
ति आदैज्वृद्धिरित्याकारः आनुपूर्वीज्ञानस्यासत्तिविधया हेतुत्वादिति भावः। कथं तर्हि वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वप्रतीतिरत आह
अभ्येत्विति तिलाद्यवादयः। आदैचो वृद्धिपदाभिन्ना इत्यर्थः। एवं चानुपूर्वीमन्यासेन विलंबेन बोधजनकशब्दोच्चारणं मंग
लार्थं क्षम्यतामिति बोध्यं। अत्रैककशब्दः प्रथमार्थकः। प्रथमं तथाकरणं मंगलार्थमेव। एवं चान्यत्रापि तथाकरणेन
हेश्यविधेयभावेनान्वये तादृशस्यैव साधुत्वमिति भ्रमवारणार्थमित्याहुः। परिभाषेति। तदाहिपत्राष्टकपदं तत्रैका
लिसाधकयतिष्टतद्त्यर्थाल्पायम्पपुकंमेवेत्यर्थः। वस्तुतस्तु दृष्टिसूत्रेपि स्फवं किं चैवमष्टकसंज्ञायामित्यादिभाष्यवार्ति रामः
कव्यवहारानुपपत्तिः केचित्तु परिभाषात्वेपि एकान्तत्याद्देशेनाष्टकपदवदेशस्यत्वं विधेयं। यदपरत्वार्थं तवापि लक्षणा ५१

वश्यकत्वेन सामानाधिकरण्यापन्नपदार्थतावच्छेदकत्वेनलक्षणायामुक्तविनिगमनाविरहात् पदद्वयाध्याहारे गौरवाच्च। एवं च परिभाषात्वेऽप्युद्दे
श्यत्वेन तस्यैव पूर्वपाठे ९ क्रः आनुपूर्व्याव्यत्यासाधस्तनभयोः समइतिवदंति। भाष्येनुवर्ण्यस्यादिति। तच्चासंबद्धत्वरूपव्यवायादशक्ते
मितिभावः। अस्थाने। अनवसरे विधेये। विलक्षणं भवतीत्यर्थः। अभिसंबंधः संज्ञासंज्ञिभावः। ततो ज्ञातुं शक्यमइतिभावः। तस्याकृतत्वम
स्यतेनाज्ञातत्वमित्यर्थः। तथा च तेन कथं प्रतिपत्तुं शक्यमितिभावः। आ यत्तत्रेति अनुमानादिना ज्ञातत्वमित्यर्थः। सतो वृद्ध्यादिष्विति। स-
तो निष्पन्नस्य संज्ञाभावात् संज्ञासंबंधानंतराश्रये संज्ञाश्रये संज्ञप्तासंज्ञि विधायके शास्त्रे प्रवृत्ते हि सिद्धिरादैचवृद्ध्यादिपदेषु
इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिर्वाक्यार्थानभिसिद्धिरित्यर्थः। अविद्यमाने संबंधस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। वाहनक्रियायामि
तरेतराश्रयत्वाभावेऽपि तत्कल्पनीयाहुर्नौरिति। सामर्थ्यांतरेति। कारणांतरेत्यर्थः। सूत्रकंकीलादिनवत्सामान्यलक्षणायामनुभा
विसकलविषयकशक्तिग्रहः संभवत्येव। अन्यथा तत्त्वापि तत्त्वज्ञोधबुद्धौ असंनिहितसकलाकारविषयकशक्तिग्रहासंभवेना
नुवादेऽपि दोषः स्यात् सामान्यलक्षणानंगीकारेऽपि शक्तिग्रहबोधादीनां समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावाभ्युपगमा
न्न दोषः स्यात् सामान्यलक्षणानंगीकारेऽपि शक्तिग्रहस्य स्वाश्रयीभूतसकलव्यक्तिबोधकत्वेऽप्यनुत्पन्नेजासाश्रयत्वसंबंधस्य वक्तु
मशक्यतया भाविव्यक्तेर्जात्याश्रयत्वाभावात् तद्बोधासंभवेन प्रवृत्ते हि सिद्धिरित्यत्र तज्जन्ययोः सत्त्विज्ञस्योः परस्पराश्रय इति भावः। वृद्धिरादै

जिसस्य विद्यमाने पुत्रुद्धिस्थ्येखुवारिता र्थेन भावि नामुद्देश्यत्वासंभवेन तत्र दृष्टिपदस्य शक्तिग्रहासंभवाच्च यथ्यस्य सूत्रस्य शाटकेव
येत्यादाविव भाविसंज्ञाविज्ञानेन न सिध्यतीति यथा च तत्रोत्पन्नं तरं गृहीतशक्तिकशाटकशब्दः स्यात् शाटकपदशक्तिग्रहस्त
थ्या प्रकृतेपि स्यादेवेदमिप्यरा इति सूत्रे भाष्ये तथाप्यत्र वास्तु वमित्र परिहारमाह। भाष्ये सिद्धत्विति। एतच्च मंजूषायां वित
रेण निरूपितं न्यायेति वस्थ्यमाणान्यायेनेत्यर्थः। ननु वृद्धिर्यस्येत्यादौ समुदायासंभवात् प्रत्येकमेव संज्ञेत्यत आह। अन्यथेति। ए
वं वृत्तमात्रायन त्रापि संभवः इदुदिंद शात्समुदायस्यैव स्यादिति भावः। समुदायेति मातापित्रोर्मिते हुनीति वद्बोधे सा हि संन
तु क्रियायाः मिष्यतो इति भावः। उभयत्रेति। समुदाये वयवे चेत्यर्थः। उभयत्र तात्पर्याभावे हेतुर्युगपदिति। फलाभावादिति भावः
प्रयपि पर्यायः प्राप्नोतीति तथापि समासविधिनियमो भयपरत्वे गौरवमित्यतो लिंगत्वकल्पनमेवोचितमिस्त्रतात्पर्यं भाष्य
कारस्येति तदेकदेशीसर्थः हृद्द्रस्यनेरन्यैव सिद्धे उभे गृहणसहार्थकमिति भावः। नज्ञापकादेव किं तु युक्तितोपि प्रत्येकं
संज्ञेत्याह भाष्ये प्रत्यवयवमिति। प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिमुपक्रम्य प्रत्येकं भुजिसमाप्त्युक्तिरयुक्ता न हि भुज्यर्थो नृवाक्या
र्थः। किं तु रोपता र्थोन आह अत्रेति। वाक्यार्थत्वं। अत्र प्रयोजकव्यापारस्य समुदायविषयत्वसंभवात् फलग्रहणं। तच्च रामः
प्रयोज्यव्यापाररूपमित्याह तस्येति। ननु विशिष्टपारिमाणत्वादनीयस्य भोजनक्रियासमुदायपर्याप्तेस्तस्यापि वकुं शक्यमत ५२

आहत्वपिबलत्वाच्चेति सर्वोपि क्रियामात्रैकं समाप्यत इति भ्रमेण कार्यद्वयमाह। नाद्येति। गीतादीति। अंतिद्विनान्तत्वाद्याद्यादि। अ
न्वयेत्वं वा। सप्रमुक्षंते वर्ता। अत्रेति। सिंहस्याजुसाराज्ञत्र समुदायवाक्य प्रतिसमाप्तेरपवर्गमिति तत्वं। प्रकृते। न्यत्तरस्यायामप्र
पराह्णेहेतुमाह। वृद्धिसंज्ञेति। लिंगादीति। प्रख्य्येः वृद्धमितिनिषेधवानार्थहितत्रिति भावः। नचनामधेयरूपमात्वादीनामाघु
दात्तार्थं ततत्तस्य वानामधेयस्येति। पूक्षे वृद्धत्वादिति वाच्यं। अभिव्यक्तेति मायेनतत्रामहतेः। समुदाये समासोगुप्ति
माहः। अत्र शतस्येति। एवं वाकथितसूत्रेदंइरिपिपर्याणानीयइति भावइत्येके नन्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं शतस्येत्यनु
देश्यत्वेन गर्गागुणकर्माद्दंडे भ्वसमैमप्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः शासनस्यार्थः शासने न्नियंत्रणेप
तेऽत्र कर्तृ ईप्सुभयोः कर्मत्वकर्तृमन्यपसमाधिव्याहारेधात्वर्थप्रधानेव्यापारविशेषणाफलाश्रयत्वेन गगोणेण शाब्दप्रा
धान्यंतत्रैवप्रधानेकर्मणिलकारः प्रधानकर्मणपात्व्येयेत्वादीनां द्विकर्मणामित्युक्तेः दुहादिषस्याप्राधाणिकःपा
टइतिवस्तते अपादानस्यानप्राप्तात्स्येनेनचानुदेश्यत्वमात्रमभिप्रेतमितिपरे शतस्यप्रधान्यमिति। शारीरामिहननल
सणदंडस्यावर्जनेनेति भावः। नत्वंतरेणापीतिवाच्येसार्वकालिकासत्वप्राप्तिपादकमपिशद्वरहितमप्रुक्तमतआह न्यायाया
दिति। शतदंडमन्यापेसमर्थः। योगविभागेति। तिङंतसमासायेतिभावः। भाष्येकिमर्थमितिचेत्तुर्थीतत्पुरुषः तत्परकरणं

कै॰टी क्रियत इति पाकं पचतीतिवत्सामान्यविशेषभावेन सहप्रयोगः। अलजाते भिन्नकाला वर्णा इति त्वाभागद्वितीयमाश्रयतीत्यक्ति
५३ रितिपतग्गुणस्येसादिर्बहुव्रीहिः। भाष्ये किंच कारणमिति निमित्तकारणं हेतुर्षितिहेतोमथमा अनिप्रयोजनमेतदितिका
कासूचितमनुशयं पृच्छति किंतर्हीति। किंतर्हीति मन्त्रेर इति इदं वक्तव्यमित्यर्थः। तदाहमेदकत्वादित्वादिना द्विजात्यात्म
नैकत्वेव्यक्तिभेदादेवोपपत्तेर्न गुणाभेदकृतभेदेद्दमुदाहरणं स्यादत आह। उदकत्वेनि। आत्मशब्दो द्रव्यवाची भाष्ये वा
लोपवेतिभाष्ये स्वामास्त्यां नजहातीत्यनुकर्षः। एतेनाभेदकत्वेप्यन्यभिन्नाभेमाणादर्शितं नन गुणोषभ पाणीकारे स्वेदि
कोपाध्यायपचेपरादानं विरुध्यतेति चेन्न पतत्रभयमिति। लोकमात्रविषयमिति न विरोध इत्याह। आम्नायेति। तिन्न
भयोरपिमाप्यत्व प्रतिपादनेन किंपुनरत्र माप्यमिति प्रश्नोपयुक्तोत आह। शास्त्रेइति। अत्रेति निर्धारणसप्तमी
नेतिभावः। इत्येवम्याप्यमिति विधेपाणमित्रविषये इति विशेषस्तत्रेनत्कृते मा पिअमत्यप इति निषेधात् अनत्त
थेवज्ञायकमुपम्यस्यतिपटयमिति मपत्नेस्वशब्देनोपादानरूपं। कथमिति यथावध्यायेशेत्रदन्तनियात तेनेनरएकाच इति सूत्र
स्यमेकाजग्रहणं न कार्यमिति। यः स्वरोमात्र इति। हेतेसुदात्तलादनुदात्तं इत्यर्थः। नचैवमस्थ्यादीनामाद्युदात्तत्वेनादेशान्तः रामः
स्यात्स्वस्वेनुदात्तेत्वारणीयेत्रदात्तोचारणाविव साध्यमिति ज्ञापितेपिव्यर्थमुदात्तग्रहणमिति वा व्यपरमास्थि शब्दादा ५३

वं नोदात्तेऽदात्तगुणाकस्यापि स्यान्निलेन विवक्षायां मानाभावादिति मा शायात् । नन्वेवमपि चतसर्याद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात् चतस्र
इत्यत्र चतुरः शसीत्यस्याप्रवृत्तिरिति भाष्योक्तमनुपपन्नं । चतुःशब्दस्य नःसंख्याया इत्याद्युदात्ते तन्निपातनस्यानिकृ चतसरि स्यानि
स्वरेणाद्युदात्तोच्चारणोपपत्त्या चतुरःशसीत्येतद्बाधकत्वायोगात् । अत आह । अन्ये त्विति । एवंकृतिभ्ये विभाषाच्छंदसीति वैक
ल्पिकीतस्माद्वैकल्पिकाद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं । त्रैस्वर्येण पाठमभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रस्य ज्ञापकमित्यविरोधः । अन्ये त्विसहृविवी
र्यं तु निपातनं नाम स्याद्दृशप्रयोगेभ्यो प्रत्यादृशप्रयोगकरणं तद्बाधबलात्तत्र तत्रोदात्तादिविवक्षाऽतिस्व चतसृट्स्वत्रापि इहम
पुक्तं नोदात्ते उच्चारणेपि आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं संपूर्णाष्टाध्यायी आचार्येणोक्ता सा पठितेत्यत्रनमानेकविल्कस्य चितम
दस्येकश्रुत्या पाठे यथा दोषः इति ज्ञापनादि सूत्रेऽपि स्वा केति । एतावदेव भाष्याक्षम्यते पदार्थ्याख्यतात् एकश्रुत्येवांगानि पठंति
ब्राह्मणावत् तथापि ब्याख्यानेनानुनासिकत्वादिवदुदात्तनिपातनादिज्ञानमिस्माकं । स्वरितादेरिति भाष्ये उपलक्षणं उदात्ता
नादेरेतानुदात्तान्नप्राप्नोतीत्यपि बोध्यं । आश्रीयमाणा इति शब्देन निपातनेन वाश्रीयमाणा इत्यर्थः । नन्वेवमनुदात्तादिग्रहणांषा
र्थं स्यादत आह । अजिति । एजर्थं तपरत्वमित्याह । इदं तहींति भाष्ये चतुर्मात्रोपि प्लुतः क्रतावेव च इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः कार्यंकाल
मात्रिस्पनोरयतिनवितिअयं भावः । तस्य क्षेम्पजेर्दृष्टिरित्यादो उपास्थितं दृष्टिरादेजिति परे कवाभनपान्वेति एकं दृष्टि पदंतम

कै.टि. स्मभिज्ञामात्र फलकं अनुवादत्वमेव। एवंच भाष्यमानत्वं स्पष्टमेवेति। उत्तरस्य त्वयं भावः अनुवादत्वकल्पनायेत्स्यात्तत्रोपस्थितं
५४ दृष्टिरादैजिति। तत्रैव शक्तिग्रहे सोपाधवाक्यभेदेनम्रजेर्वृद्धिरित्यस्यार्थं बोधयति। ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ तु शक्तिग्राहकशास्त्रा
न्तराभावाद्गत्याविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः कल्प्यते नतु विद्यमाने शक्तिग्राहके तथा कल्पनमुचितं पदस्या
नुवादकत्वकल्पने चेति यत्तु कार्यकालपक्षे वृद्धिरादैजित्यादेर्यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपतिष्ठत इत्यर्थः। यथा ज्योतिष्टोमादिपदा
नां यागविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिस्तथेहापि म्रजेर्वृद्धिरित्यादौ सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः
उपस्थापकेन वृद्ध्यादिपदेन उपस्थाप्यस्य स्वरूपमात्रबोधनात्परं संज्ञासूत्रत्वावगतिरिति तत्र कार्यकाले संज्ञापरिभाषेभ्यस्येत्यु
पस्थितमिदं भवति पचिभमितीति च्छ्रुः संप्रसारणमिति सूत्रस्य भाष्येण कार्यकालसंज्ञापरिभाषं प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थि
तमिदं भवति ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति ईदूदेदिति सूत्रस्य भाष्येण च विरोधात् इत्वदीर्घसुपास्थितमिदं भवति पचीतीत्येवं चक्तव्यं
स्यात् अथ संज्ञेत्यादि प्रकृतसूत्रस्य वार्त्तिकविरोधश्च प्रकोतरेणात्रमतत्वम् स्यात् व्याख्यानपरभाष्यविरोधश्च किंच म्रजेर्वृद्धिरि
त्यादिसूत्रस्य वृद्ध्यादिपदानां तदुपस्थितिसंपत्साचारितार्थ्येन स्वोपस्थापितपदार्थं अन्वयेमानाभावात्। म्रजेर्वृद्धिरित्यादौ रामः
मदोयस्यायकस्यापि विधेयाकांक्षासत्वात् विधिविषये एव तत्प्रवृत्तेश्च भवत्येवान्वयः एवंच ज्योतिष्टोमवाद्वैलक्षण्येनात्र ५४

नामधेयत्वाद्रूपपादात् किंचोपस्थाप्यार्थस्य ह्रस्वबोधनासंज्ञासूत्रत्वे वाक्यभेदो गुणो स्यादिवद्रुपस्थायकत्वात्परिभाषात्वे चेत्सन्निविनि
गमकाभावः अनुवादेपि संज्ञासूत्रोपस्थितिरागोप्रयत्नस्य वृद्धिर्यस्येत्यादिविषये भाष्ये स्पष्टेति दिक् भाष्ये किंतकार इत्यस्य तद
पिपरस्तपरइत्यनंगीकुर्वतइति शेषः सवर्णाभावादिति शेषशेषिभावाभावादित्यर्थः तांतस्य पदत्वाभावे जस्त्वं न स्यादिति भावः
अनुवंशिकं फलं दर्शयति ज्ञापकत्वरेणेति इकोगुणवृद्धी इति गुणवृद्धिग्रहणस्योत्तरत्र निषेधपरामर्शतायावश्यकत्वेपि इकयदस्य
कः स्यानरत्यर्थो यथा भावः प्रकल्पेपि योगविभागविषयकोयं प्रयत्नो भाष्ये इकग्रहणमिति ननु इग्रहणेनाकारादीनां निवृत्तिर
शाकाकर्तुमतआह स्यानिलस्येति ननु आकारस्य वृद्ध्युदाहरणादाने गुणे शेव अकारोदाहरणोदाने किं बीजमत आह
आकारस्येति वृद्धिविधौ सति विहृद्धिविधौ अयासीदित्यादौ अयवादत्वात् सगिप्राप्तौ साबाध्यतेइति भावः इतरवृद्धिविधौ संभवेप्या
हविशेषाभावादिति अकारस्येति रापदक्षोपाविति पूर्वविप्रतिषेधेनातोपस्य वृद्धिगुणबाधकत्वादिति भावः पुत्रीपतीत्यादौ ल
विशेषइतिबोध्यं आकारस्य गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनेनानन्वेकारोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणो नेत्यत आह एवामिति
सर्वेषां विहृतएव प्रयत्न इत्यभिमानः आर्धधातुकोपदेशइति गुणनिष्पत्तावप्यनतुमरकालिक इति भावः मतिपन्ने लाघवं
प्रक्रियालाघवं तस्यापि विहृतावेंकेन प्राप्तमेवोत्तरे यचेति पाणिनीयशिक्षोक्तेः प्रयत्नलाघवमपि बोध्यं इत्यत आह रोति ततश्चमि

कै॰टि॰ ष्टीति नावयवषष्ठी किंतु स्थानषष्ठीति सर्वादेशो गुणः स्यादित्यर्थः। भाष्ये नैतानि संज्ञाज्ञापकानीति छत्रिन्यायेन। ननु नैतानि संज्ञा
५५ पकानीति प्रतिज्ञायां ज्ञापकसमर्थनमयुक्तमित्यत आह। विशेषेति टंकः। कित्वं ज्ञापकं यं विधिं प्रतीत्यादिविशेषप्रतिपादनायेत्यर्थः
शंकते केचिदिति। परस्मै च्यत इति सम्बन्धः यथा यो पि शब्देनेति शेषः। आर्थेन सामर्थ्यप्रापितेन। भंगस्य भंगः सरूप इति भावः। ग्लापत
इति। आदिना जग्लाविमादिनन्वेवमालमपि बाध्येत। न हि लस्य एकारो तिमिजंग्लेरिति पाठेपि सुकरत्वात्। अत आह न ध्या ख्येति
ध्या इति कृतालनिर्देशेनेकारोच्चारणस्यालबाधकत्वज्ञापनादिति भावः। न चास्य सोत्रत्वं बाधकत्वमंगीकृत्य सौत्रत्वकल्पना
पेक्षया बाधकत्वज्ञापनस्य लघुत्वादित्याहुः। न च रैशब्दादिष्वआचारक्विपि रायतीत्यादौ संध्यक्षरस्य गुणः स्यादिति वाच्यं
।एजंतेष्वआचारक्विब्भाव एतत्। भाष्यप्रामाण्याद्रायादिष्वदोषात्। गुणवदिति। वैधर्म्ये दृष्टांतः। ननु पररूपेपि गुणानामभे
दकत्वया कदाचित्तानुनासिकोपि स्यादत आह रूपग्रहणस्येति। परे तु अत्र पररूपशब्देन परशब्देन वा यदुपस्थितं रूपं भयो
गस्य तस्य ग्रहणं स्थाने जायमानः किंतु गुणकल्पाकांक्षायामन्तरतमपरिभाषयोभयगुणकः प्रकृते चोभयान्तरतमासे राम:
भवात्परशब्देन पदुणस्योपस्थितिः सद्गुणक एव भविष्यतीति भाष्याशयात् रूपग्रहणस्येत्यादि चिंत्यं गुणानां शब्दत्वा ५५
दिचतशब्दरूपत्वाभावेनाहत्य संभवश्च रूपग्रहणेनेत्याहुः। ननु गमेरप्ययं ङिति भाष्यमत उपपन्नं गमो गमश्चानामन्ता

स्यंता च्छब्दरूपायेति सूत्रे पठितेनान्यत्रापि दृश्यत इति वा । किं केन न गोआद्यन्तादौ उक्तसमत्वादिति आह्वाम प्रम्यामिति । मसम्यांजनेरित्यत्र रपटि
ते भ्यसभ्यां पिदृश्यत इति सूत्रे दृशिग्रहणात्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं तेन नते नेव प्रकृत संतरादपि उमित्युक्तान्यतेति प्रकरणात्स्यवार्ति
कं नकार्यमिति भावः । भाष्ये आंतर्पते ओंकार इति । स्थानंतआंतर्यादिति भावः । ननु तनोते उडः सञ्च चेति डित्करणात्तन्त्रसं
नेन स्यागुण इति । चेन्नाउरणादीनामव्युत्पत्तिपक्षांगीकारात् तानवेवमापि स्थानप्रयत्नानरतमेषु रकारादि सुवचीता
यों निगुणादि शास्त्राणि च जनेनप्रवर्त्तंत इति वा व्यादुरादेशकारेन थाप्यनिमसंगात् । सूत्रमतेस्थानप्रयत्नैकादिति
भाष्यापपः । स्थानेतरतमेदृतिसप्तम्यन्तपाठस्य भाष्यप्रत्याख्यानेनास्पामुक्तेरसंभवदुक्तिकलाद्या । भाष्ये एतेनेति ओ
कार इयः एवाराहरणोत्थितिकः । प्राश्रस्तंतौ स्यव्ययः स्त्रस्यत्व तु न स्यादेवेति भावः । मश्रादीनाम रस्य च स्य दोनामितिनुत दोः सः
साविम्सुतरार्थं स्यात संज्ञोपसर्जनस्यापत्यर्थं वस्यादिति वो ध्यं । आश्रितेति । आश्रितो गुणवृद्धिशब्दस्यायार उच्चारणं
येषु आदेशेषु विधीयमानेषु तदर्थमित्यर्थः । तेनेति । इत्येवमित्यध्याहृत्य स्वरूपपरार्थकेनान्यतरेणाविशेषणादीह
शार्थलाभ इति भावः । अत एव सर्वधातुरिति मदर्शन परं भाष्ये गुणवृद्धी इत्युच्चार्य गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तत इति उक्तं ।
उपक्रमस्य गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्येतन्द्राष्यस्वारस्यादाहअथवेति । पुनरुपादानसामर्थ्यादिह संगुणाह

द्धिग्रहणं गुणवृद्धिपदाद्विहितगुणवृद्ध्युपलक्षणमिति भावः। यादेशादीति स्वरूपपदार्थकस्येत्यर्थः। नन्वेवं सति उत्तरत्र निषेधस्य स
मर्पणार्थं गुणवृद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्यं स्वरूपपादं। अनुवर्तमानस्य स्वरूपपरत्वेन निषेधसमर्पकत्वाभावादिति
चेत्। आगन्तूनामन्ते निवेशादिति सूत्रेऽपि न धातिमादिमाहचर्येणार्थपरत्वं इकइति षष्ठीनिर्देशाच्चेति भाष्याशयात्। नपुंसकस्ये
ति। घञजयाः पुंस्त्वमिति नु प्रापिकमिति भावः। यत्तु भावविषय एवैतदिति तन्न। मासेऽभ्यस्तोऽस्येति कर्मण्यणिति सूत्रस्य माध्यमप्रयोग
विरोधात्। नैनेति। अन्त्यादेशे जिग्रहणं तु इजिर्न स्वकार्योपयोगि किंतु वृद्धिशब्दस्यान्यसंबंधनिवृत्त्यर्थमिति भावः। भाष्ये वृद्धिरादैजदेङ्गुणइति सू
त्रक्रमनिर्देशः पुनर्वृद्धिरादैजिसामिधानमदेङि सूत्रसंबंधानुवृत्तिं दर्शयितुम्। इकोगुणवृद्धी इत्युक्तिस्तु यथान्यासाभिप्रायेण
आदैजदेङ्ग्रहणमिति। स्वरितत्वाप्रतिज्ञानेनादेङ्ग्रहणस्यादैजिमपि निवृत्तमित्यर्थः। कश्चित्तु आदैग्ग्रहणं निवृत्तमिसे
वयाहः नन्वङ्कस्यचेतनत्वात्तथा गतिसंभवेऽपि शब्दस्य कथं से सन आह वृद्धिशब्दस्येति स्वरितत्वासंगादनुवर्तमान
स्यापीति शेषः। इकेति। इकइति सूत्रे इकस्यार्थः। अदेङि सत्र तु न संबंधः गुणसंज्ञासंबंधेनादेङो निराकाङ्क्षत्वादिति बोध्यं। न
न्वेकयोगत्वेनैकार्थत्वं भिन्नविषयसंज्ञाद्वयविधानान्नापि निरंतरपाठः। तस्येदानीमपि सत्वेन करिष्यत इत्यस्यासंग राम:
तेः। रागविसादोऽपि एकयोगेऽप्यनुवृत्तिरदर्शनाद्वाताह एकइति प्रतिपत्तिकाले लस्य संस्कारकत्वाकोऽयदश्वकाले। ५६

एककालेति। आदैज् वृद्धिसंज्ञो देङ् गुणसंज्ञो भवतीति संबंधः। एकवाक्यार्थबोधएककाल इति भावः। समूहालंबनात्मक एको
वाक्यार्थबोध इति तात्पर्यं। यद्वा दैज् वृद्धिसंज्ञो देङ् गुणसंज्ञश्च भवत इत्येको वाक्यार्थबोध इति तात्पर्यं प्रतिपत्तिर्वाक्यार्थबो
धः। गौरवणाविन्यादो अवांतरवाक्यार्थभेदान्न दोषः। केचित्तु एककाला प्रतिपत्तिर्भवतु तावतापि स्वरितत्वगुणप्राप्तवृद्धिपद
संबंधाभावः कुत इति चिंत्यमेन चस्वविषयवाक्यजनबोधानंतरं निराकांक्षतयान्यत्रान्वयाप्रायोहितनप्राप्ये स्वरितासंगो
नस्वेन तरेकयोग इति वाच्यं व्यवधाननिबंधनायामनेकसंबंधाप्राप्तावनेकसंबंधाय स्वरितत्वासंगइत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् तत
स्मादयमत्र भाष्यार्थस्तदधीतेतद्वेदेत्यत्र वृद्धिस्त इहणादेकयोगेनुवृत्त्यभाव इति। स्पष्टं चेदं तदस्मिन्नस्तीति सूत्रे भाष्ये ए
कयोगत्वं चद्वयोः संहितापाठएवव्यक्त तएकयोगेप्यनुवृत्तिर्भवतीति तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रे वृद्धिस्त इहणाभावान्। तदधीत
इति सूत्रे तु बालानां सुखबोधाय वृद्धिस्त इहणमित्युक्तं तत्रैवातो न भाष्ये एवं समाधिरेकदेशिन इत्याहुः। ननु वृद्धिगुणसं
ज्ञयोः सामान्यविशेषत्वाभावात्कथं मुन्सर्गोपवादसाम्यमत आह यथेति। आनइत्युपादानाद्वृत्तद्विवपेकस्यासंनि
यत्वे अत एव त इति। निरवकाशविरहः तदुद्देशेनेवप्रवृत्तिरूपं तोमध्येचनत्वगुणसंज्ञया वृद्धिसंज्ञा वनकृत्ताद्विसंज्ञ
यापि प्रत्ययसंज्ञा बाध्येते मत आह प्रत्यये नि। नेन प्राधान्यस्यप्रत्ययसंज्ञया संबंधः। येन संनिहितकृत्यादिसंज्ञया

वि·रा·प्र· निराकांक्षत्वान्न प्राग्पसंज्ञया संबंधः स्यात् किंतु संज्ञाकांक्षया साहित्यस्य बहुविषयस्य लाभाय कतिपयानंतरविषयलोभेपि
५७ पुनः पुनर्विषयांतरमाकांक्षते। बहुविषयत्वं चास्याः संज्ञिविशेषासंबंधेनाधिकारकरणादेव सीयत इति भावः। प्रकृते तु नत
थेति बोध्यं। एतेनोभयप्राप्ताविति परत्वमुक्तेरतिशेषः। मंडूकगतयोधिकारादृत्यस्यैव स्वरितलिंगेनानुवर्तमाने यत्राकांक्षा तत्रै
व संबध्यते इति विशेषमभिधातुमयं पक्षः। सर्वसंबंधायतत्र विभाषाग्रहणं रूपं यत्र विशेषं कुर्वतः सूत्रकृतोप्यभि
मतः अस्य विशेषस्य प्रागकथनं तु एतद्विशेषद्वारा पुनरुक्तम् राम्भूर्येन तत्रैव परिहारेसुखमता बोधनायेति बोध्यं। इ
हति तिअकर्त्तम विशिष्टे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणमनर्थकमित्यर्थः। अनुवृत्तौ हि नद कर्त्तव्यं भवतीत्याह। भाष्येत्र भवं निवृत्तमि
ति स्वरितलिंगानासंगेनाननुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्यर्थः। अपेक्षेति। एकदेशेनावन्मात्रस्येन एकांक्षत्वात्। समुदायापेक्षायां च
लस्यानुसार एव बीजम् अनंतरस्येति न्यायेन गुणस्यैवापेक्षायुक्तेस्मेन तत्रास्तीमन्वयः समुदायत्वं च पुनरप्यदृष्टो संनि
धानात् क्रमेणास्तितिधानात्र्चेति बोध्यं। षष्ठीति स्यात् न षष्ठीमर्थः षष्ठीस्य नर्दृनि परिभाषया न त्वमिति यः। अस्य च
सूत्रस्य गुणवृद्धिशब्दाभ्यां विधीयमानो वृद्धिगुणावितिकः स्यातिरुत्सर्थः वां तत्वात्मार्थं बोधोत्तरमेव प्रवृत्तेरुभयोरपि राम:
समकालप्रवृत्तिकता बोध्या गुणस्यापेक्षस्य गुणाश हैह निधेयत्वबोधिकपेत्यर्थः। तत्रपदीति। वृद्धः क्रमिकत्वाद्धि ५७

शेषणाविशेष्यभावेकामचाराच्चेतिभावः।सोस्येतिइगंतस्येतिषष्ठ्यास्तेनांमेस्यनुसंहारादेतद्विशेषणत्वमेतस्यापरिछेदकत्वंतस्ये
तिभावः।तदात्तस्याप्येविशेषणत्वादिति।तछेषशह्देनत्रेणावहुव्रीहिषष्ठीतत्पुरुषाविति भावः।भाष्येइकोगुणवृद्धीतिपूर्वप
णच्वपितेनतद्रूपलाभइतिभावः।परिछेद्यपरिछेदकभावकृतएवचशेषशेषिभावव्यवहारइतिवोध्यं।अथवेति।अवांतरवा
क्यार्थवोधकालेनिर्णीतार्थकत्वेनस्थानषष्ठीत्वसंभावनयातत्वज्ञानादपिपश्चादिकइत्यस्योपस्थितेरिमिदमित्यादौयो
ग्यत्वेनतत्साहचर्येणाभ्यामत्राप्यवयवषष्ठीत्वनिर्णयेनतदसंवधइतिभावः।वाधायोगादिति।आत्यंतिकवाधायोगादि
त्यर्थः।पाक्षिकस्तुवाधः।षोडशीग्रहणादौभवत्येवेतिवोध्यं।समुच्चयइतिमिदेरित्यस्यकेवलस्येवमाकारः।नहीत्यत्र
त्यर्थशब्दनिवेशेनेकस्यनानेकाभिधायकत्वं।तंत्रेआवृत्तौवचनभानमिति भावः।आनेकयोगेति।एवंचैकंवाक्यमितिभा
ष्यमप्युक्तमितिभावः।अतरमेकस्मिन्नित्यादि।अगतेतिभावः।गुणागुणेतिभावदसाहाविशेषणेति।इकस्थानित्वादितिसा
चनालोस्यसूत्रप्रवृत्तौनिमित्तंअनसमुदायोनरस्थानषष्ठीलाभावात।अंगस्येतिचनस्थानषष्ठीतिभावः।तद्विशेषणत्वा
दिति।अवयवित्वेनविशेषणत्वादित्यर्थः।नानावाक्यत्वमिति।अत्रयक्षेयुगंतेमादिनियमार्थोमिवोध्यः।मिदादीना
मितिगुणादिविधेयरिभावादृपस्यपरस्परसंवंधायरिमागेनोयस्थानंतछेषत्वंनत्रैकस्याअसंभवेद्वितीयापि

।कै.टी नप्रवर्त्ततइतिभावः।भाष्येनेमत्वाद्वितितिछेषपष्ठेनेमत्वादिकोगुणोनमासोनीत्यर्थः।अंगस्येतिचस्थानषष्ठीतिअंगस्यस्था
५८ नेगुणोभवतिसवयत्रांमरक तत्रासस्यैकइत्यर्थइत्यभिमानःतदाहभेदेनेति।शास्त्रस्यवविषयत्वायेमर्थः।तत्रेगंनेछेवेति।तछे
षत्वादितिभावः।अन्यत्रअनिंगतविषयेगुणशास्त्रेअंसमलमितिइकूपरिभाषाशेषभत्तालोत्यपरिभाषयेत्यर्थः।अंगस्येत्यपि
स्थानषष्ठीतिभाष्येत्यमिकमुयसेकांनेत्यनुकर्षः।एवंचसंग्राहकवाक्यस्येगंतमात्रविषयत्वादनिगंतविषयकलक्षणाभा
वएवआहत्रोचनमानमितिभावः।अतएवगायोष्टकः।किलेसार्थकंहिश्वहेत्वर्थइत्याहामेदादिष्ठितिअनंत्यस्यचेकइति
पघपिजुवितेमादीनांप्रधानमृतेद्विशेषणात्वेतस्मिन्नितियरिभाषयाव्यवहितस्यैकोनभविष्यतित्नथापिमत्यपस्यां
गाशेत्रथितांकोक्षतयाजुमिचेत्यादिभिरप्यंगमेवविशेष्यतइतिअभिमायः।समानन्यायेति।गुणामवाणावेतत्प्रायसर्वत्रां
गस्येत्यवयवषष्ठ्येवस्यादितिभावः।निर्दिष्टेतिअनियमेनियमकारिणात्वात्परिभाषायाइभावः।अस्येत्विति।अंयंभावः।
नस्वनियनइतिस्मृतिःस्मृतिर्वाकिंतुपरिभाषालिंगवतीफलवतीचेतिनियमफलंचेतरस्याहन्तिवदितरसंग्रहोपीति रामः
हृस्वस्येत्यस्यांगविशेषणात्वमावर्तनेनावयवषष्ठीत्वबोधनेनानंत्यस्यापिगुणसंपादनमेवफलंस्यानअकारेतुगुणागु
णयोर्नविशेषइतितदेनहृस्वस्येतिअनंत्यस्याप्युकारस्येति।नन्वेवंहृस्वग्रहणंव्यर्थमतआह।दीर्घस्येति।घिसंज्ञावर्णायोरेवेति ५८

पक्षेऽपि तिगुणस्याग्निचितेऽस्मादौ प्रसंगो बोध्यः पुनः प्रकृतिः पुनर्गुणविधाने ननु चेति बहुव्रीहि समासः सामर्थ्यादिक
परिभाषानुपस्थितिरेवेति भावः भिन्नोदकारो वारणानुभिन्नो भिन्नमिथ्या दोचरितार्थकोः किल्वेनानिग्लक्षणत्वेपि निषेधप्र
वृत्तेः पुग्विधानमापि श्रमा यथनीत्यादौ पलोपार्थ ओकाररूपगुणार्थं च चरितार्थमित्याशयः पुकीति लाघवात् पुरुषेति रीणी
ते निषादस्य यतिन्यायेन नियमार्थत्वं न दोषावह इत्यर्थः नन्तगुणं तद्ग्रहणं दापयत्यादौ अनन्त्यस्यानिकोपि गुणार्थ
स्यादिति कथं नियमार्थत्वमिति चेन्न गुणोऽपधा इत्यादि विशेषाभावात् प्रकृते तस्यैवेति। अनन्तरस्यैवेत्यर्थः। ननु तत्तरस्ये
तिन्याय विरुद्धोयं नियम इत्यत आह। अनन्तरस्येति लक्ष्यानुसारव्याख्यानाश्रयणो वीजं बोध्यं अभ्युपेत्यवादो हे शेनागीका
रस्यादुः। पिच्छेति भगवादिपत्नश्च वर्णान्तस्यां गस्ये कोगुणाइति भाष्यानमभिप्रेत मन्नदो बोध्यः मासः परं तु सोऽप्यक्तर
मत्रापि प्राप्नोतीति भाष्यानुगुणा साम्या व्याख्यातिचित्तो यकेपटेऽस्मादुः क्वचित्तु केयट युक्तके पिचव्य इति नद्यस्यत एव
नच्छेद इति शाखो संभवइति कल्पस्तोथीत्याह। परस्येति शेविशेषणाविशेष्यभावि मात्रेणा शेषशेषिव्यवहारेणैकापि ह
पृच्छ रइतिभावः अत एवायेऽन्तपक्षोक्त इवसोग्रहरेपि नापंतच्छेद इत्युक्तिः सगच्छन्ते संति यात रतिजापमानो पि संनि
यातः साधकाशत्वेन विप्रतिषेधोयमयो ज्येवन नच्छेष लोपाभीत्यत एव नापवादत्वम पि। उक्तदोषाच्चेति भावः असंवद्धम

कै॰ टी॰ नयेतिभाष्यस्येषशेषिभावानायत्रमुत्सर्गोपवादभावानायत्रं चेत्यर्थः।नियमादितिअलोंत्यपरिभाषायाः पूर्वाचार्यसंज्ञा
५९ नियमइति।तेनैवतस्यायुक्तइति।स्थानेगेनस्वस्येत्यर्थः।शेषशेषिभावात्तरमेदंमत्वातेनैवेत्याद्युक्तं।तन्वेगस्येति।स्थानषष्ठीदर्शना
त्सार्वधातुकेत्यादावप्यलोंत्यपरिभाषाप्रवृत्त्याकथमिकृपरिभाषप्राप्त्यवचनमित्यवकाशः।तआह।लोंत्येति।अंगेनेकोविशे
षणेनपुगंतेत्यादितियमेनवचनस्यप्रयोजनसिद्धेरितिभावः।अत्राह।इति।अचाविशेषितांगेनेकोविशेषणासंभवात्स्यापय
तिगावाविस्मादितियमेनचतत्प्रयोजनसिद्धेरितिभावः।अत्राह।इति।अचाविशेषितांगेनेकोविशेषणासंभवात्स्यापयतिगावा
विस्मादिष्वेषनजानातीतिभावः।इष्टेति।इष्टसिद्धिफलकत्वमेवहितस्ययुक्तत्वमितिभावः।ननुकार्यमिति।ह्वयोरप्येकदेशस्य
त्वेनपरत्वासंभवादितिभावः।वस्तुतः कार्यकालपक्षेपिपाणिनिसूत्रारणात्सूत्रपाठक्रमेपरत्वामस्त्येवा।अन्यथैकत्रप्रयो
गस्यपदेशेसर्वेषांमिलनेनपरत्वस्योच्छेदएवस्यात्।प्रयोगसाधनफलकान्येवशास्त्राणिनचैवंकार्यकालपक्षमादा
यत्रिपाद्यामेषांप्रवृत्तिर्यथोद्देशेतुपूर्वांत्रापेतानिप्रतिप्रियाघाअसिद्धत्वेनाप्रवृत्तिरेवस्यादितिभाष्याशयोविस्तृतस्त्वेतेति
वाच्यं।परिभाषायाः सिद्धत्वेनतस्यासिद्धेनापिकार्येणास्वार्थंतदाकर्षणासंभवादिमसूत्त्रमेत्रपादपेक्ष्यमाणत्वात् रामः
धतितेचेदंतस्मिन्निति निर्दिष्टइत्यत्रभाष्येकेपठयोरिति।चिंत्यमेतत्।नानुद्धिकार्यपयोगइत्यस्यसूत्राभ्यांकार्याभ्यामन्यस्य ५९

योगइत्यर्थः उतद्वयोः परस्परेणायोगइत्यर्थे उभयथापि त्रिपदतत्पुरुषोदुर्लभः कर्मधारयपूर्वपदको पिनदिक्संख्येइतिनियमेनात्स्य
दुर्लभत्वादत आह द्वाभ्यामित्यादि। अत्रापि पक्षे विप्रतिषेधशब्देन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह। विप्रतिषेधेति। द्विकार्ययोगेप्यसंभ
वसंत्वादाह केवलोपीति। ननु आएइतिएआइतिवादेशसंभवोस्त्येवेत्यत आह नचेति। द्वयोरिति कार्ययोरित्यर्थः। अनंतरेपाञ्चि
दीर्घः साधुरनंतरे [illegible]लि एतत्संसाधुरित्यर्थ इति भावः। आद्गुणादित्यादौ द्वयोः स्थानिनोरेकादेशस्य संभवादाह। मिथइति। न चास्ति सं
भवोपुगयदिति। पुगयणाकार्यद्वयबोधाभावादिति भावः। ननु उक्तरीत्या मप्रयोजनाभावादलौम्यस्याप्रवृत्तेः अत्रापि नि
यमः प्राप्नोतीत्यसंगतमित्यत आह यदीदमिति एतदभावे संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्स
षेत्रांगस्येति स्थानषष्ठ्येवाकृते तस्मिंस्त्वयवषष्ठीसेति भावः। अष्टापिकर्यविदिति भाष्यस्य तु उक्त एवाशयः। कोष्ठीप
मतेविप्रतिषेधः। असंवद्धपाठाभावाय स्वश्वतरूपजीव्यः। तत्र विप्रतिषेधरहितोत्स्य तत्त्वयुक्त एव। अकसंनियातः क्वान्यतरेत्या
गः सचकस्पेसत्र विनिगमकाभावेन सर्वेष्टासिद्धेस्तस्माद्धप्रमप्येकपक्षसमूतमेव वोध्यं। पूर्वे शार्धत्वादिति। परस्परेणा
संवधाभावादित्येतेनतच्छेषत्वासंभव उक्तः परोपस्थितिपक्षेच विधेयसमर्पकत्वेन गृहीतगुणादिपदस्मृतिरस्याः लिंगाभि
धांतरंगा। तत्त्वेन ग्रहस्त्वप्रथमायाविधेय विभक्तित्वेन गृहीतगुणादिपदस्मृतिरस्याः लिंगमित्येषांतरंतदंतत्वेनपदज्ञानका

कै॰टि॰ ६० तएवतद्भक्तंभाव्येगुणोभवतीतिपत्रेत्यादिनियमफलस्यानपष्टीलिंगकइतिअर्थान्तरवाक्यार्थधीत्तरकालिकत्वेनवहिरंगः
एवंचभिन्नदावुपस्थितेकरिभाषायाःसामानाधिकरण्यासंभवाद्वैयधिकरण्यपान्वयेष्टत्तेनिमित्ताभावादेवालोप्यस्येत्यस्यानु
पस्थितिःसार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यादौसामानाधिकरण्यपान्वयेलोपस्येत्यनेनांत्यस्यादेशव्यवस्था॥एतेनैकस्माअ
प्रवृत्तौअपराणिनप्रवर्त्तेतेमयास्त॥यथालोचनयेति।प्रदेशेसत्तिसंभवेपरिभाषाद्वपेक्षवाक्यतयावाक्यार्थःअन्यथा
त्विकपरिभाषागमएवअप्राप्तांतरंगत्वाद्दिवेर्थःभाव्येष्टद्विर्भवतीतित्यादिइतिशब्दोयत्रेत्यर्थः।क्रकरत्येनादितिसूत्रे
इकरतित्येव्छ्यतानुकरणमित्यर्थः।अनुवृत्तस्यरूपरत्वेनगुणशब्दोभवतीत्यादर्थःस्यादतःपुनरत्रगुणोद्विग्रहणाअ
नुवृत्तस्यार्थपरत्वेतुनशब्दाधिकारायत्तेःउभाभ्यांवगुणशब्दवान्नुलोपयत्रेत्यादिरर्थस्तदुक्तमितियत्रेत्यादिगुणायदंपत्र
वर्त्ततेइत्याद्यर्थकमनअतोगुणादित्यादावप्याप्यत्तेःभवतिकिंपायाअंतरंगत्वाञ्चअस्मादेवगुणाद्विग्रहणादत्रविधी
पतइत्यस्यतदर्थकस्यभवतीत्यस्याध्याहारइतिएतन्मूलकमेवानुवादेपरिभाषानोपतिष्ठतेइतिअतएवतदेतद्वि
षयमेवाचष्टेसतद्विषयमेवचअचोञ्णितीत्यादौतुवाक्यार्थबोधकालेश्रौतत्वान्मदेनेवाकांक्षाशांतेनोलिंगोपस्थि राम:
तस्यदुर्बलत्वयानन्वयइत्तिदिक्॥७॥किंअंतइतिसुप्तुपेतिसमासःभिनत्तीत्यत्रगुणापादनं।क्तिनीसस्यनिमित्तसप्तमी ६०

त्वान्न इकः सार्वधातुकार्धधातुकयोः। इति विशेषणमिति तु न न युक्तं संयोगे शेउ त्यिता कांक्षात्वात् भाष्ये यणादि परं गुणाद्
ति। यणादि परं लुप्यते। अवशिष्टस्य गुणाद्रस्थौ कावपि परणाये स्यादेः परस्मिन्नर्थे पूर्वस्य गुणाद्यनेनापि तन्न एव पूर्वस्य गुणा
यन्नौ स्यूतादिषु अकारादेर्गुणः स्यात् अपराादिर्यस्य तद्रूपे परं लुप्यते ततः पूर्वस्य च गुणाद्यर्थे क्षिप्रक्षुद्रयोः रस्य व्यञ्जन
स्य गुणः स्यात् न आह्वाच्चेति अनिमित्ताद्दिति आसनिमत्त्वलोपनिर्हृत्यर्थोत् श्रसोरल्लोप इति तपरकरणादिसर्थः तथा
ट्टिः अस्तु अंतीति स्थितेऽपरत्वात् लोपे तस्मात् सिद्धत्वात्सु न प्रसंगे नाट्टिविकारान्यानुपूर्व्यैकाभावेन लक्ष्ये लक्षणास्येति स्या
यामा त्तौ मा प्रलोपचारणार्थं न परत्वमाटः सिद्धत्वे व्यर्थस्तन्न दनित्यत्वज्ञापकान्न वा टोप्यनापत्तिः। तत्रानित्यत्वे मान्ना
भावात्। तस्मादेवं चेति। पूर्वत्वस्यावध्याकांक्षायां परत्वेऽवधित्वेन लक्ष्यत्वादुत्वादुपस्थितत्वाच्च तस्यैवावधित्वमिति भा
त वः। तथा न यस्यावेष्टेपंचमीसमासेति सुस्युयेत्यनेन अवयवभूतेयणादौ सप्तमीसमुदिते वेसर्थः। नचैवं ह्रस्वसाहे रुख
रस्यापि लोपापत्तिः स्थूलादिसाहचर्यं रोता यांस यणादेः परस्यैव लोपादि स्यादुः। पक्षाश्रयणाच्चेति परिभाषाणामेनियमे
नियमकारिणीत्वाच्चेमपिवोध्यं। एवं क्ष्मायपतित्यादौ पुगते ति गुरोश्च य धातुवृद्धि इति न दोषः। क्रमुनोरिति। एतत्किति
चेति सूत्रे उयपाद्पिष्यते। भाष्ये शंकते अ य ह्रस्वियह्वणामिति। नक्वचित्स्थानी निर्दिश्यते इत्यन्यासर्वत्रैव न निर्दिश्य पन्नो
तिप्रतीयते क्वचिद्रादियद्ग्रागवर्त्तिनन्नः। क्वचिदादियदवोध्याधिकरणादौ सर्वत्रामावप्रतीतेर्युज्यत इति सिद्धत्वात्तत्र चापुक्तम

61

कै.टी. तआहकचिदिति। भाष्ये सिद्धं सा हृद्धिग्रहणमुत्तरार्थमिति पूर्वस्य स्याहकश्चेत्यादि अविशेषे योज्यते सा क्ङितीति प्रत्ययविशेषा
६१ नाश्रयणामत्राविशेषः। उत्तरस्याविशेषेणोपसंस्यस्यानिविशेषानुवादेणो नेत्यर्थस्तदाहतत्र हि सूत्रे। इति अउगमात्पूर्वमितिना
देशोपुकृते घशितिपक्षेइदं। अदिकृतेइति विकारस्थानुपूर्व्यामेदेन तस्यभेदार्थेमपि मिदं परत्वाद्विप्रतिपिद्धयोर्योगयसंभवा
त्। एवं तर्हीति। लावस्थायामडितिपक्षेइतिभावः। भाष्येनेत्यविकारेइतितत या। पिसिध्यतोत्यभिमानः। सिद्धंतेत्यन्यार्थमि
कृग्रहणोक्तेनेनैवारोपादृति सिद्धेसानेनतदर्थेतिष्यतः इतिसूत्रेव स्यातइतिनविरोधः। तस्मान्मजेरिति। निषेधस्य सिद्धये
योगविभागमकृत्वास्यानिसमर्थेगायास्यासाएवोयस्थितिरंगीकार्येतिभावः। संक्रमइतिगुणवृद्धिप्रतिषेधविषय
क्ङितः प्राचां संज्ञा अचिरमेववनं आदावितितुतदाद्यिपरिभावालभ्यार्थानुवादः। अतएवाग्रेवक्ष्यतितनो विक्ङितीति एवंच
ममजे पूयंममज्जेत्यादौविकल्पोभवत्येववनं आदावितितुतदाद्यिपरिभाषालभ्यार्थानुवादः। अतएवाग्रेवक्ष्यतिततोवि
क्ङितीतिएवंचममज्जे पूयंममज्जेत्यादौविकल्पोभवत्येव। एतेनादियहणसामर्थ्यान्मुख्यान्जादावेवमप्रवृत्तिसिद्धेन पूर्वोदाह रामः
तेषु नवृद्धिरिति हरदत्तोक्तमपास्तं। तुंदपरिमृजइत्यत्रप्रदिष्टध्याभावइष्टस्तर्हि अवश्यंतंभाषापनेतिबोध्यं। अजादावे ६१
वेति। विपरीतनियमस्तनाहदृष्टानुरोधात्। सिविवदोस्यानिविशेषानाश्रयणादयोः विशेषः उत्तरार्थत्वेतवडितेसिद्धं सा
षि

न
हाद्द्दार्थमेवेति न त्वेदं यतिपूर्वे पक्षीकस्यैयुरित्यादि पूर्वविप्रतिषेधेति। एषश्चो पाविपदित्यादि विकीर्षेकरद् इति अस्य थास्त्वत्र पर
त्वात् हौ पुकिचिकीर्षोपकरद् इति स्यात्। यरला स्यैति। अपवादत्वादित्यर्थः। यस्य शब्दस्य कृष्टवाची भाष्येन वैसंध्यस्वर मिति। वृद्धियो
स्यमिति शेषः। उपदेशे आतविधानादिति भावः। अंसमिति अंगस्य वृद्धिरित्यर्थे सौं स्यपरिभाषाप्रवृत्तेरिति भावः। ठलोपस्यासिद्धत्वा
दिति। पूर्वं हलंतलक्षणायां वृद्धेर्जातत्वेनेदानीं सिचि वृद्धिरित्यस्य प्राप्त्यभावात् स्येल क्षणास्येत्य स्याप्रवृत्तिरिति भावः। धातुग्रहणा
मिति। सिचा तदास्येपेति हृदूति भावः। एवं वक्ष्यादित्य आचारक्विपि अकवापी दित्यादौ वृद्धिर्नेति लभ्यते माधव स्फुरद्धिमनुते
। वहुलं छंदसीत्यतो वहुलग्रहणानुवृत्त्या संध्यक्षरान्तनामधातोर्वृद्धिर्न अस्य नभवत्येवेति न दाशयः। तेन सेशब्दादित्य आ
चारक्विपि न वृद्धिरित्यर्थः। वस्तुतस्तु नैव संध्यक्षरमिति एवं गर्भे तम्प्रत्याख्यप्रमाणेन संध्यक्षरान्तेभ्य आचारक्विपि न वृद्धि
नलक्षणा वृद्धिर्वाधिकेति भाष्ये रक्ष्यग्रहणाभावे येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः। स्यादेतिदित्या शंकायामाह इत्यर्थः। नैकत्वेति
वाध्यसामान्यचिंतेयं नेटो सत्त्रह्लंतस्येत्यनुवर्तते हलंतस्य यावृद्धिः प्राप्ता सा सर्वापि नेत्यर्थस्ततो नालावीदित्यादौ न दोषइ
ति वोध्यं। वाध्यविशेषचिंतायामाह भाष्ये अथवेति। न छात्रवृत्ते अपि शब्दादिति। स्वप्रतिषेधस्य हलंतलक्षणा वृद्धिः प्रतिषे
धद्वारा एतच्छाव सरन्यायेन सिचि वृद्धेरप्यभावः। प्राप्तियाधके तत्स्यार्थस्तस्य ध्वनयनाय भाष्ये अस्ति पुनः क्वचिदित्यादिनानुनव

कौ.टी प्रकृतिभावेन साक्षाद्देवोत्सर्गापवादयोर्निवृत्तिरिति तयवादेन बाधादुत्सर्गस्यैव सत आह्वानान्न इति भाष्येन भवतीति निष्ठाय संस्का
६२ येनेति भावः पूर्वसवर्णदीर्घवदिष्टेऽपीति अवर्णादिविषयत्वमात्रेतन्नेतिवाच्यं सामान्यचिंतारूपाद्यय ससे तयेशं कात्रापकाद्वाच्यवि
शेषचिंतैवाश्रीयते इत्युत्तरं पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधेऽपीति यावते ऽष्टावसन्नायानित्येनेक विदपवाद इति तावत्पितद्विष
येऽउत्सर्गप्रवृत्तिर्बाध्यते इति भावः। परोलथयेति भाष्यप्रत्येयस्मृतिकिताश्रौव्यामष्टावसन्नाय स्कूनास्येवोक्तेनिर्देशात् अ
तएव नोऽनः पादमिति सूत्रे एङो तोऽस्मनुवर्त्य एङोतियधव्याप्रोतितस्यनिषेधरत्यर्थमाप्रियमसर्वनिषेधकत्वं न स्यादतमिति
वदतिरिहार्थत्वे पूर्वपक्षिणा प्रोक्तापि रवेऽ इति सिद्धान्ती तदप्युपेक्षायाह। उत्तरार्थमेवेति तथा तु कुमारीभाष्येणेत्यत्वादि
ति। अचोऽनन्त्यत्वादित्यर्थः। नन्विक्षरिमा या भावेऽप्यात्माभस्य सामाप्नोतीति अनन्त्यत्वादित्यसंगतमिति चेन्नाह। हलेतेषु हलेन ल
क्षराया बाधेनास्या वृद्धेरजन्तत्वमवस्थितेरित्याशयात्। सिद्धान्तमाह। पदान्तत्वादिति। अत्र यदीत्यनेनापवादत्वात्तद्विषयेन्तरेण
प्रवृत्तिरेव कक्कुमश केति ध्वनितं इतरत्र नतु रयंथक्त सिद्धान्ताशयानभिज्ञपूर्वपक्ष्येकदेशि सिद्धान्त्येकदेशिनोरिति बोध्यं। लु
स निर्दिष्ट इत्यत्र पूर्वनिर्दिष्टः पश्चात्क्षुप्त इत्यर्थेन मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। नवगुणो वा णोदंग मिति न्यायेनाव बाधि रामः
त्वाद्वृद्ध्यौ भावादेशे ऽलावीदित्यादेः सिद्धौव प्रश्ले षोव्यर्थ इति वाच्यं। सिचि वृद्धिरित्यस्यापवादत्वात्तानेनैव एत्यभिभाषा ऽ ६२

ज्ञानेनैवास्य प्रवृत्तेरदोषात् न च वकारप्रश्लेषः शावीरशावीरिति शबुधातोर्निम्प्रत्ययापत्तिः। अस्याएकदेशपुंक्तिलेनन्तर
ज्ञानेनैवास्यभाष्यस्यप्रवृत्तेः। जिरिविर्यादितानवतत्रमाह्नः एतन्मते चाप्राप्तमाराप्यात्सधाधनुःपर्वणीवातो ववयोः समानश्रुति
त्वाच्छोकेदंसो द्वयश्रुतिरित्यप्येवं एतेरिति द्यष्ट ध्योरविशेषइति आ द्वितिहत्त्वये भाष्येमाह्नः प्रयुक्तः। एकादेशेपुनरप्यवि
शेषस्तद्वस्यइतिभवातिस्पुकंमधौ नुम योजनांतरासत्वेप्येकरूप्यापत्तमयोगः। आविमस्योर्नेति निषेधश्च मध्येप
वादन्यायेनातोल्लांतस्येत्यस्यैव तेनप्तोहलादेरितिविकल्पोभवत्येवेति गोध्यं। सिद्धि वृद्धिरिति सूत्रेतु अचैषीदित्यादौ गुणो
कृतेचरितार्थमेतत् अतेरितिवोध्यं। तेनदत्तिज्ञापकमितित्यक्तौ दित्यादावंतरंगतया वृद्धिवाधकगुणस्य निषेधेपिच्छाव
सरत्यायेननवृध्यमावः सिद्धांतेत्यायाभावादितिभावः। यत्तुहिंसाश्वोरिति। ननुसिद्धिरिष्यानेऽविमवीदितिवदंतंप्रति
सिद्धिप्रतिषेधस्यज्ञापकत्वाभिधानमयुक्तमितिचेन्न। ज्ञापकत्वे संभवतिनिमानासंभवत्स्माश्रयात्। पवक
रोतीतिवृत्कयहणाभावे। कोषीदित्यादौ मंजनस्यवृद्धिवारणाय वाध्यविशेषचिंतायक्षेत्वपासिद्धिप्रध्वयवाद
हसंतलसगायानिषेधेतेनन्यायेन सिद्धिवृध्यप्राप्तेः स्वीकारिराल्वदीत्साज्ञायकमेवेतिभावः। एतेनसिद्धिरंतरंगाभावेपि
परत्वाद्गुणस्यवृद्धिवाधकतापादुर्वीरत्वेनाकोषीदित्यादौलघुत्वाभावादेववृध्यभावे। नदतिव्यर्थमेवेत्यर्थे ज्ञापकम

कै.टी. संगतेतथात्वोत्कर्षो गुणतोचार्त्तोपरिमाणयाऽयादेशेवाधिताप्राप्तत्वेहेत्वे र्निषेधायतोऽस्विग्रहणमप्यावश्यकमित्याशयमप्यसं
६३ गतमित्यस्यात्ते एकदेशयुक्तित्वेनादोषात्। एतदेवध्वनयन्नाह अतएवेति सिद्धान्तमुक्तोपघेतर्भावसूचितत्वकृतेस्यचारितार्थ्येपि
स्वप्राप्तिकालेप्राप्तस्यपेनताप्राप्तिन्यायेनवाधस्यैतराह न्यायादपीत्यादिवाध्यसामान्यचिन्तयावसकसान्तरंगवा
धइतिवोध्यं। एवंचनुत्तापकोपयोगःनापित्तापकसंभवोनापिप्रयोजनंवार्त्तापरिमाणयाऽचितायीदित्यादौगुणतोकृते
ऽयादेशात्पूर्ववृद्धिप्राप्तेःनवावकोरश्रस्लेषस्यफलेतात्पर्यविमर्श्योः प्रतिषेधस्येतिशावधातोवृद्धिक्किकिस्य एवेतिवोध्यं। ए
वंचस्यतुवीरित्यादौउवर्देवाधिताप्राप्तायाहेतुर्निषेधायेग्रहणसिद्धिवृद्धिरस्येयेनसुपसंहरतिसिद्धान्तीतस्मादितिभाव्ये
ऽल्लस्यगलेनतिषेधायाकोर्षोरित्यादावनिकोगुणाभावात्तयेचेतिभावः। वाध्यसामान्यचिन्ताग्रस्थावसरस्यायश्चैकदेशु
क्तिर्नतुसिद्धान्तः अतएवस्यस्वारीरित्युपक्रम्यहलन्तलक्षणायाश्चनेटीतिप्रतिषेधइत्युक्तमित्यलंविधायकमिति। एको
परान्वीत्यादित्वस्वविषयेस्यवाधकमितिनतद्वैयर्थ्यंतयोरोषः। माभ्वेरेकनिष्टत्वमितित्यस्यगुणवृद्धिरूपादेशेनेत्यादिः पुनर्व
वनाभिहेगुणादित्यादित्वंनियमादिधेरिति। प्राप्तवाधान्तवादरूपदोषापत्यापरिसंख्यानत्वयोनियमोगुरुः इतिभावः द्वितीप रामः
मितिकेवलविधायकत्वेतुहन्स्येवसिद्धेरहल्यगुणाद्धृद्ध्यग्रहणमनर्थकंस्यादितिभावः पातीत्यादिनिर्दिष्टेशेर्गुलेरपिनियम ६३

स्याश्रयत्वामित्यन्येतुस्यन्यायेनेति। षष्ठीदर्शनतद्रूपोन्यायः वाक्यभेदेनेति। ष्यङः संप्रसारणमित्यादिनिर्वाहाय सामान्येन संज्ञा
विधानार्थं वाक्यभेद आवश्यक इति भावः। विषयार्थमित्यस्य इति मित्र नियमार्थमित्यर्थः। गुणादिविधावपि आधिकारत्व षष
ष्ठीस्याह। अंगस्येति। तत्त्वोरणयत्रस्येन षष्ठीत्यनुवर्त्यपूर्वोक्तार्थः सुलभः एतयोरपि तत्रानुवृत्त्या षष्ठीति संबंधेन तदर्थलाभः
तत्रानुवर्त्तनेयदिलौकिकोधिकारस्ताहि स आकांक्षानिबंधनः। नच षष्ठ्यास्यान इत्यस्यकांक्षेत्यत आह। स्वरितत्वादिति। तस्यानु
रोधाद्वेत्यपिबोध्यं। षष्ठीतिसूत्रेसाकांक्षमितिलौकिकोयेस्थलस्थलेगोधिकार इति भावः। योग्यत्वादिति व्याख्यानाद्वेत्यपिबोध्यं। अ
यतिष्ठतइति। अनुवर्तनतइत्यर्थः। अस्यनतार्थमिति। केवलविधिलेपुनर्गुणाहृद्धिपहरणावैपर्थ्यमुक्तमेवाननवाक्यभेदेनेति। ए
कवाक्यत्वेसंभवतितस्यायुक्तत्वमितिभावः। एतेनेग्परगादूत्यपिव्याख्यातं। तत्रापिसंज्ञाविधानेइगनुवादः भन्नुवादत्वेव
ष्यङः संप्रसारणमित्यादीनांसार्थकमायावश्यकं। एवं चैकस्याप्यनुवादत्वमेवास्तनतुविधेयत्वेनविस्वयीत्यादीनां
तियामकत्वायादकमितिबोध्यं। तदयेष्पिस्यामहइति। एवं चयथाविधेः स्थान्याकांक्षातथाऽस्यापिस्वसंबंधिविधेयबोध
कशास्त्रापेक्षेतिएकवाक्यत्वेवेतिभावः। एवं चस्थानसंबंधः यास्तमेवातदाह आस्येति। आवृत्तौतुनमानमिति। शिवं इति
श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्यप्रथमेत्नीयमाह्निकं नद्यातु। प्राधान्यादिति॥

कै.टी. तिप्राधान्यं च संस्कार्यत्वरूपं।असंबद्धमिति।अलोन्त्यस्येत्यनेनापि इक एव प्रसक्त्या परिमाणानिषेधे वैयर्थ्यं। कृत्स्नस्येति
६४ दृरिणो लोपश्चेति कृत्स्नं नियोगेन कृत्स्नधातुलोपोस्तीति तदसंभवोक्तः।अथवेति आद्यपक्षे अवयवधर्मस्य समुदाये आरोपो
त्ये समुदायधर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य अवयवे आरोपितत्वमिति भेदः। परामर्शः शब्देन पृथग्गुणादानं प्रतिपादितमिति।बु
ध्या पृथक्करणं निष्कर्षात् इति भावः।लोपविशेषणमिति।सूत्रे श्रुतत्वादिति भावः।सिद्धांते त्विति निषेध्यत्वेन गुणस्य ध्येयः।प्रा
दप्राधान्याल्लोपस्य तद्विशेषणत्वादिति भावः।नत्वलोपशब्दोधिकरणघञंतः।अदर्शनं लोप इत्यादौ भावसाधनस्यैव
प्रसिद्धत्वात्।गणे सानुबंधस्य पाठात् शिष्टस्यैव धातुत्वं स्यादत आह अनुबंधस्त्वविति।यस्मादिति।उपदेशे यदाभावे पि अंतरं
गत्वात् सर्वतः पूर्वसा धातुसंज्ञा तु प्रत्ययविशेषे विधित्सिम इति भावः।धातुसंज्ञेत्संज्ञयोः समकालत्वे पि नक्षतिरित्याह लू
शब्दस्येवेति।अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यैव क्रियावाचित्वावगमात् गणपठित क्रियावाचिनां च धातुत्वविधानादिति
तिभावः।रोरवीतीयङ्लुगंतस्य रूपं।शब्दत्वात्।शब्देनोपादानात्।नाम्यर्थेति।अन्यथांतरंगत्वात् नुरुत्व एव स्यादि
त्यर्थः।ननु परप्रयोजनं विना इत्कारस्योचितानध्यायाध्यकारस्येत्यत आह क्रमेणेति।तत्र त्यदप्रयोजनस्य खंडनक्रमे रामः
णेत्यर्थः।क्रममेवाहार्धधातुकस्य चेति लोपाविशेषणत्वाश्रुतत्वात्।गुणादिविशेषणं प्राधान्यात्।तत्र लोपविशेषणत्वे ६४

आर्धधातुकेपरेपूर्वस्यधात्वंशस्यलोपइतिवाक्यार्थःतत्रक्ङितिसूत्रेभाष्येआर्धधातुकनिमित्तेलोपइति।एवंगुणवृद्धिवि
शेषणत्वेआर्धधातुकेपरेप्रत्यासत्त्यापूर्वस्यधातोर्येगुणवृद्धीइतिवाक्यार्थःअनुवादेपरिइकोगुणवृद्धीअचइत्येतत्परिभाषात्विरि
क्षपरिभाषात्वांतप्रवृत्तिस्वीकाराज्जक्ङितिसूत्रेआर्धधातुकनिमित्तेयेइति।प्राकृतश्चानेनप्रसक्तस्यैवनिषेधइतिसूचय
तिबहुव्रीहीति।अप्रयानुग्रहायेतिभावः।पदव्यपिधातुलोपइतिसप्तमार्धधातुकविशेषणत्वेनयापिविशेषणशब्दःपरि
च्छेदकपरइतिनदोषः।नत्वात्रगुणाइतिनन्वित्कस्यानिकलादयमपिगुणलक्षणःभवत्वात्प्रसूत्रमिकइतिस्वरूपपरं।अन्तर
सूत्रेइकस्वरूपपदार्थकत्वव्यवस्थापकचशब्दाभावादितिचेन्न।इकोगुणवृद्धीइतिसंपूर्णमनुपमपत्रेदंतत्रनधा।लिस्लुपति
ष्टनश्चार्थेनास्यापिपरिभाषात्वाभिकारइतिभावात्।यद्वापचेदंतद्विहितेगुणवृद्धीनेत्यर्थः।तदृश्यति।पचेत्रअपरिभाषात्वप्र
यतेतत्रापिनिषेधइतिइक्कुरुकरणादितिभाष्यप्रतीके।अर्थाधिकारेणास्वरूपपरस्यैवेकश्चस्यानुवर्तनाद्धा।पदेइति।पूर्व
धातुःसाधनेनेतिसिद्धांतपक्षेइत्यर्थः।पदत्वमिति।पूर्वधातुरूपसर्गेणेतियक्षेपूर्वमेवजातस्यनिषेधायोगादितिभावः
वहिरंगस्यासिद्धत्वादितिछितीयेबहिरंगनिमित्तस्यासिद्धत्वाद्विधिप्रवृत्तिकालेःनिष्पन्नत्वान्ननिषेधाप्राप्त्येष्टसि
सिद्धिरित्यर्थःएतेनजातस्यवहिरंगस्यांतरंगेकर्तव्येनेनासिद्धत्वाद्विधिप्रवृत्तिकाले।निष्पन्नत्वान्ननिषेधाप्राप्त्येष्टसि

कै.टी ष्ठिरित्यर्थः। एतेन जातस्य वहिरंगस्यांतरंगे कर्त्तव्येनेनासिद्धत्वप्रतिपादनेपि जातेंतरंगे पश्चात्प्राप्तवहिरंगस्यानेनासिद्धत्वप्रति
६५ पादने मानाभावः फलाभावो ज्ञापकविरोधश्चेत्यपास्तं परं त्वेवं पस्पशः पुल्क्षा एवं वक्ष्मादिसूत्रेषु भाष्ये दूषितं इति भाष्योक्तक्रमेवस
स्य कृतत्वादिति द्रष्टव्यं च षत्वतुकोरिति सूत्रेण ज्ञापिता। अन्यथा वहिरंगासिद्धत्वे नैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अचोरिति द्विवम
पि वक्षितो धर्मिग्राहकमानस्य तथैव सत्वात्। अनुपस्थानमिति। अस्यादिः। तत्र्यहीति। ततश्च यएप्रत्यसिद्धानेमर्थः। ति
नासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यते। अत एव भाष्ये विप्रतिषेधसूत्रभिन्नस्यलेनकाव्येतदुक्षोस्वोयथाः सिद्ध
परिभाषाज्ञापकं विप्रतिषेधसूत्रे उक्तमपि पुनर्वाहऊव सूत्रे उक्तमिति विवरणाकृतः। आस्मिन्निति। निषेधस्यमाध्नि
पूर्वकत्वास्यश्चान्यवर्त्तमाने इत्यर्थः। कूपयोनोर्विविपुकिलोयोच्चोरितिपलोपः। वाक्यकारः सूत्रे व्याप्यतिव्यास्मि
परिहारोपपर्णिरातमाह। परिगणनमितिभाष्ये। अत्र पस्पहलद्र्तिलोपः समुदायसोपद्र्तिमत्वायकक्यो।
परिगणनं वैभिद्दितेषूदाहरणं च बोध्यं। ननु भंजिरंज्योरोपदेशिकनस्यैव मंनेश्च विणिरंजेश्च घतिवेसादि रामः
नालोपद्र्तिनुम्लोपद्र्त्यसंगतमत आह। नुमितीति। नन्वनिर्दिष्टहितुगाद्द्रं सिद्धमत आह। हहिहस्वावितिसनास्यैवे ६५
ति पूर्वपक्षाशयः। ऋडादेशद्र्तिन्नरात्वरस्त्रिवीत्यनेन। भाष्ये इत्यत्रापि यामोनीतिहृद्धिरितिशेषः। नप्राप्तोनीतियाः

निषेधइतिशेषः। निपातनादिति स्पष्टोऽजवे। अवीदे धौग्रमश्च थहिमञ्जव्या इतिनिपातनेऽस्य न लोपमात्रफलकत्वेन लोपविधा
नैसैगवापन्नस्याद्देशेनिषेधःस्यादितिभावः। पत्रे कृपरिभाषेति। नचेकरस्मन्नुकस्मैकोनतद्द्स्येवव्याख्यानं मुचितमितिवाच्यम
रीमृजः स्पृशीसृप इत्यादाविकः प्रत्ययाप्यवहितपूर्वत्वाभावान्निषेधानापत्तेः तदाह भाष्ये एग्लक्षणायोरितिप चेतद थेला
मस्तयोक्तेपादिभाषालक्षणायो रितितदर्थः। लोपेतिप्रत्ययाश्रयत्वादितिभाष्यस्यलोपे आर्द्धधातुकप्रत्ययनि
मित्तकत्वाश्रयणादित्यर्थइतिभावः। नप्रत्ययेतिप्रत्ययस्याकृतत्वादनाश्रितत्वाच्चेतिभावः। अवश्यंजीरदानुशब्दस्ये
वसैवसृत्पत्तिः कार्येत्याह एवंचेति अवान्तरपदत्वे सत्येवावग्रहः स्यादुत्सर्गादितिभावः। ननु रदानु प्रत्ययपेरे काकाए
दानुः समासेत्वंतोदात्तः स्यादत आह वक्ष्यतीति जीरस्य प्रत्ययस्वरेणानोदात्तस्य वङ्प्रोहोवृर्वेष दप्रकृतिस्वरेणे
त्यर्थः जीवेविवितु गुणनिषेधो भवत्येवा एतेनार्धधातुकत्वेन यत्र लोपे निमित्तत्वं तत्रैव लोपे निषेधइत्यायपरासांवर्णि
कविरोधात्। यङोचिचेत्यत्रापित्वेनानिमित्तत्वाज्ञोलुङ्माधस्मिन्नापत्तेश्च धिव्यादिष्वप्यस्यविजभावएवाभाष्येयावतावेदानीमितिकिलें
नगुणनिषेधादितिभावः। अत्रवलोपोलयोप्योरिमन्मनेन। इदं वययाश्रुतसूत्रमतेवलोपभ्रम्यास्थाने गुरकिज्यपड्न्येवशरणायस्पष्ट
येयीत्यापिबोध्यं। गुणोरापाश्रयः शिलोपोपर्मीश्रयः अयवादिति। प्रकस्यवायतादविषयमितिपरिभाषयेतिभावः। एतेनगुणस्य

तिषेधोयत्रसमानकालोतत्रचरितार्थो निषेधो नांतरंगगुणं वाधितुं क्षमत इत्ययास्नानच मेघतेइत्यत्रावः परस्मिन्निति णिलोपस्य
स्थानिवत्वेनतत्राभावातिदेशस्यचसत्वेनस्थानि निरिणो विसत्ति अभवतो निषेधस्य लोपेय्यभावानिदेशात्र दोष इति वाच्यं। स्थानि
वद्भावाश्रयणे सूत्रप्रमाव्याप्तमेवेतितदनाश्रयणे एतत्सूत्रवत् तदनाश्रयणे नैवायं दोष इत्याशयात्। भाष्येतस्मादिग्लक्षणा
वृद्धिरितिप्रतिषेधश्चेतिशेषः। आ एतवामाजीत्यादिसिद्धिरितिभावः। अकारलोपइति अतोलोपइत्यनेनापद्गलुगंता एवुलितुसू
त्रमतेपिनिषेधोन आर्धधातुकनिमित्तलोपाभावात् मरीमृजकइति अत्राल्लोपस्यस्थानिवत्वे किंस्यज्ञादोवेष्यत इति विकल्पो
मव्यवस्थितविभाषाश्रयणात्। नन्वेवं लुकशास्त्रस्य थं स्यादत आह। कृतेपीति। अवशिष्टेन चारितार्थ्यमितिभावः। भाष्ये लुकि
कृतइति। अनवकाशत्वादंतरंगानपीति भ्याद्याच्चलुकिकृतेतोलोपोनप्राप्नोतीत्यर्थः। इतरआशयान्तभिन्नआह यस्त्वादि
तिननुपपन्नलोपः कृतस्तस्यलुगमावेत आह लुकशास्त्रेतिगोरात्वादिति। अतिदेशविषयेगोराणां लोगीकारइति देशावैवर्थ्या
यत्रेरिदं विंत्यं किंपभिन्नविषयेपिवाध्यवाधकभावोदृष्टः पथाम्यथोर्लिटीति संप्रसारणस्यवकारेवारितार्थ्येपिहलादिः
शेषबाधकताभाष्यकारोपिमिदंवीत्यादित्यस्यविषयभेदेपिप्रत्ययरत्वबाधकतांवक्ष्यतितस्मात्कृतेचारितार्थ्येपित राम:
त्मातिकालेवशंपप्राप्त्याऽपवादित्वमवगत्येवेत्याशयः। असंभव एव वाधकत्वमितिवार्त्तिकात्तुपापिनालावकशोलुगिप्रके ६६

स एवाद्यायीमादेति तदुक्तिः कथं विदिति। भाष्ये अतरस्येवेति। अलोन्त्यपरिभाषया अतदन्त्यस्य नुडर्भेन्तीति भावः। अयं च लुकीय
वादः एवं चार्थादवशिष्टस्य लुगवोध्यम्। अत्र च भस्तोरो यधेति सूत्रादस्य तरस्याग्रहणमङ्कक्रमानुवर्तनेन योगविभा
गास्येष्टसिध्यर्थत्वेन च क्वचिदेवइष्टत्वाद्धोयेन सर्वत्रेति बोध्यं। मुरीमज इत्यत्र विकल्पस्तकोन्न। व्यावस्थितविभाषाश्रय
णात् तद्यहात विकल्प इष्ट एवं तदर्थं सूत्रकृतोप्येतत्कल्पनावश्यकत्वमनभिनिधायैव तामाश्रिमसूत्रप्रत्याख्यानमेववरमि
तिभाष्याशयः। लो लुवादोत्ववदिः अनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावेन स्थानिवत्वाभावेपि नोपधागुणाः। अवः पूर्वत्वेन दृष्टलोल्लश्रा
हानपरस्य गुणोक्तत्वमयं च मीसमासेनाध्नोपस्य स्थानिवद्भावसो लभ्यान् निमित्तत्वेनाश्रिता पूर्वस्मादिम पर्थे तु नमानअतिप्र
संगस्यतदानिसत्वैनेवयरिहारात्भाष्यानुक्तत्वात्तदनित्यत्वाभावेपि पूर्वस्मात्परस्याव्यवहितस्येव ग्रहणे न हेगोरित्यत्रादो
षः अचः पूर्वत्वं शेखस्य ग्रहणान्माष्यप्रामाणपाद्यात्व्यवधानांशवाधेय्यत्र तद्बाधेमानाभावान्। अतिदेशप्रवृत्ति प्राक्कालिकं
चतदंशे व्यवधानं निविष्टं किंचाशास्त्रीयस्यापितस्यानायान्नेतद्धर्मलाभ इति लोकन्याये न तिदेशइतिस्थानिवत्सूत्रेवक्ष्य
ते लोलुइत्यस्य लोलुवादेशत्वस्य च गुणाद्यरिलोलोविर्त्यादेश इत्यादुः। दरीदृशहत्यत्राङ्क्रिमित्तगुणास्तकन। अस्य इङः स्लकैक
गोचरत्वेनलाक्षणिकत्वपाअङ्गस्यहरोनाग्रहणान्न। अत एवदरीदृशकरमादौ यंदुनारावुलि अङ्क्रिमित्तगुणाभावः। जंग्म

कै·टि· कइत्यादौ यङ्न्तात्सनि लिङ्धातोपश्च अनङ्गीतिनिषेधाप्रवृत्तेः जंगमङ्त्यादौ तु क्रपुनरावृत्तमुदायलुगेवेतिनदोषः निजेगिलङ्त्या
६१ दौ यङोपङ्गीति निमित्तत्वमिष्टमेव सूत्रमतोपि न लुमतेतिनिषेधस्यानित्यत्वात्परत्वमस्ति नवेति दिमाषेति सूत्रे भाष्ये चेवं दध्वनि
तमितितत्रैवनिरूपयिष्यामः पद्विजरीगरत्यादेः समर्थयतेश्वाविसंप्रसारणाय दिर्चिंगुतिपुरणाविष्टोनहि सूत्रे माष्येचेवं दध्व नितमि
तितत्रैवनिरूपयिष्यामः पद्विजरीगरत्यादेः सास्मर्यतेश्वाविसंप्रसारणाय दिर्चिंगुतिपुराणाविष्टो नहि सूत्रमते पिनलुमतेति
निषेधानित्यत्वेनसाधनीयो। भाष्ये प्रामाराणा दिष्टावितिगम्यते। अतएवहृष्टयगध्नोयेयङोविषसायहाराभावेन अजेर्वीआ
देशेयणिवेव्यङ्तिस्यादित्यायां तस्ययोग विभागस्यक्काचित्कत्वेनतत्र लुक एव प्रवृत्त्याऽऽसतेः पूर्वादिभ्योवांतेभ्योवित्वात्स्मे
वा अनभिधानात्। द्दंवलोयोभारितिसूत्रेभाष्ये पिध्वनिता एतम्द्राष्य विरुद्ध प्रयोगाणां भाष्यानुक्तानामनभिधानमिम
स्येन चैवंन धातुजुकावीत्येव सिद्धे अर्धधातुकग्रहणंस्मर्थमिनिवाच्यं। लोपार्धधातुकइत्येवमष्टीतम्सुहषेणालोयनिमि
त्तार्धधातुकइत्मर्थेनलुक्नादेर्धा हतिसिद्धो धातुग्रहणाचवन्न स्यापिसत्वात्। भाष्ये लुकं वस्यतीति। लुगतोलोपायवादः अय
वादश्च प्रायेणापश्चाद्भ्रावातिभविष्यन्तिर्देशाः। ननु भिन्नायश्चयपोरपिदीर्घेहृध्वोएपायेत्यादौवाध्यवाधकभावो रामः
दृष्टइत्यतआह तुल्यकालेति। वडुलेति। पङ्क्तोविवेत्तिवकारेणा। अंतरंगइतिमाकुमहृतिकत्वमंतरंगत्वं। नहितदायवाद ६१

प्रवृत्तिरितिभावः।अकिलस्येति।अदुयथाभ्यवादिकर्मणोरितिविहितस्येत्यर्थः।एवंचाकिलाभावेक्रिनिवेत्यवनिषेधांसिद्धोमि
कुचितइतिभावः।सेनिपातः।संबंधस्माद्धिघातइतिकर्मणपरण।अनादेशेमत्स्यपेद्इतिपायापतेः।क्रिचियातिरित्यादेआलोपाना
यत्तेवेरेग्रहणस्यवैयर्थ्याप्तविंत्यमेतत्।अस्यसमाधानेत्वस्माभिसकमेवसंभवेति।अतएवनपदांतसूत्रेवरेग्रहणंचरितार्थं
ससकारेपदिस्याघकारलोपस्तदासंभवत्ववजरेरितिभावः।क्रितिचातत्रयदीति।निमित्तेतिपरिभाषानुग्रहायेत्यर्थः।प
दात्विति निबध्यत्वेनतयोःप्राधान्यादितिभावः।नहीति।अनभिनिर्वृत्तेपूर्वपरव्यवहारस्यकर्तुमशक्यत्वात्तदनुपस्थाने
निमित्तमिषेधेतुदेवग्रहणेनहननमापेनचितमित्यादाविकः श्रवणंनस्यादितिभावः।निमित्तेति अत्रयस्यत्वभावेनेतिस
प्तमी।साचज्ञापकत्वार्थिकाज्ञापकत्वंचसंबंधंविनानुपपत्तेःमत्वविधिशास्त्रकृतनिमित्तत्वमादायपर्यवस्यति।एवंचनि
मित्ततयाक्रितःनाव्येगुणाहद्धीनेत्यर्थः।तदाह।क्रिनिमित्ताहितयोःप्रवृत्तिरितिकेचित्तुसिसाध्यसममभिव्याहारन्यायेनमि
मित्तत्वंफलतिइत्याहुः।परेतुक्रितीत्येतद्गुणाहद्धिविशेषणमेवःभवनक्रिपातदभावयोरमूर्त्तत्वेनक्रित्वरूत्वासंभवात्।इक
इत्यस्याघाप्यनुवृत्त्यनुक्तेः।अनुहत्तावाप्येतस्यश्रावयरत्वात्।तस्मान्निमित्तग्रहणाभावेक्रितीतिसप्तम्यानिर्दिष्टप
वेस्येत्युपस्थित्याक्रिति अव्यवहितेपूर्वस्यपेगुणहद्धीप्राप्नुतस्तेनेत्यर्थः।अनुपादेयपरिभाषानोपतिष्ठतइतित्रिको

कै.टि. गुणादृष्टीअवच्छेदेति सूत्रद्वयविषयमेवेत्युक्तं। भाष्येतस्य निषेधस्यानुपलंभाच्च तद्द्वयमिति भाष्ये क्रियमनेन रोगुणाभावस्त्वीति
६८ ।निमित्तग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्परिभाषानुपस्थानं तत्प्रत्याख्याने तु लिंगादिनाज्ज्ञदनुपयस्थाने संभवं त्यां यरसत्तम्यो यस्मेवे
ति सप्तम्या असंभावात्पञ्चम्यपरविभक्तेरितिन्यायात्। सिद्धसाध्यसममिहारन्मायस्थापितस्मिन्निति शास्त्रेराबाध एव
अत एव निमित्तग्रहणप्रयोजनावसरे दृष्टतत्कुदाहरिष्यति कैयटोक्तरीमार्कुपदानुवृत्तावेव निमित्तग्रहणमितिवार्तिक
स्योक्तिसंभवेन तत्प्रयोजनादानुक्तिसंभवः स्पष्ट एवेत्याहुः। उपधाया अपीति। उपधायां रेरवीमो वार्थः प्रयोजनं प्रह
न्नितिवृत्तिमित्यां प्रतिषेधोपस्यतत्र निमित्तग्रहणमिति भाष्यार्थ इति भावः। उपधारोर्वीतिम्यामित्युपधारोरवीत्यर्थमिस
र्थेन निमसमासदत्समस्येनन्वसेनिहितंपुगंतोगादिकथंतम्परत्वेन विशेष्यमत आह। आकांक्षयेति। ननु निषेध्येगुणादृष्टी
प्रतिक्रियापरेयूपं तिषेधविषयंप्रतिषेधांकांक्षानां गमतीसत आह। अथवेति। निषेध्यगुणादेरप्रत्ययेक्रियत्वप्रसंगेन प्रस
पग्रहणमितिभावः। एवं च प्रत्ययस्यांगं शेषत्रप्रियताकांक्षत्वात तस्येव तद्विशेषणमितिभावः। आद्यव्याख्यायां परिहार
म्पव्यं योजयति तत्र प्ल्वसमुदेति द्वितीये त्विदं वोध्यं। नाकांक्षविशेषणत्वं माप्यमिति। भाष्यं गविशेषणो हीति पुंगंतपू रामः
यधस्येत्यस्य वडुव्रीहि रांगविशेषणत्वेदत्यर्थः। यदीमनेन स्वपक्षस्योयादेयतोच्यते। किंत्वभयोः साम्यमुच्यतइत्याह। न ६८

त्रिमित्तपक्षस्यापीति।सार्वधातुकनिमित्तस्य शनिमित्तस्य।लघूपधलक्षणस्य तिपनिमित्तस्य।माध्यंतरंगलक्षणत्वादिति।मा
धान्येनाच एवं घञानंतर्यो ऽप्यपरांततत्रैव नाजानंतर्य इति निषेधप्रवृत्तेस्तस्या अभावाच्चेत्त स्या अभावाच्चेति भावः।नन्वदुद्रुवदि
त्यत्र सार्वधातुकेति गुणात्पूर्वं नित्यत्वाच्छिद्विर्वचनेचीति निषेधात् द्रुवङ्भावे कृते लघूपधगुणो दुद्रावीदिति चेन्नांतरंग
त्वात्कृतस्यैव प्रवृत्तेः ओरोर्के कृते कारणेनोपधाकार्यस्य कृतत्वात्स्यावस्यवोधनेपि न क्षतिः ज्ञायकस्य सजातीयापेक्षत्वेनोपधाका
र्यस्य पत्रकृतसमाननिमित्तत्वात्कृतनिमित्तत्वाद्वोप्यिति मित्तनावात्तत्रैव तद्भावस्यावोधनादित्याहुः अपः पुनरर्थे।एवमका
रोपीति किंत्वारेगुणाद्वृद्धीनप्रयोकश्येद्‌ तिसूत्रार्थः ततत्रयथा चितमिमादावसतो गुणादेः प्रागभावः पाल्यते एवं सतो
पिनिवृत्तिः स्यमध्येनासतोपिनिवृत्तिरदिमप्रवृत्तिप्यदस्मादौ दृष्टत्वादिति भावः।तच्चिंतितं तथाचास्मन्नद्वृत्तिसामर्थ्यादसते एवाप्र
योगः प्रतिपाद्यत इति भावः।नेनिकेरस्मन्वनिजानत्रयाणां गुणाश्लाविन्यभ्यासस्य गुणः प्रसक्तत्वान्नभिनिर्दिष्टत्वयोर्विरोधमा
शंक्याह।सामान्येति निवृत्तिः अनभिनिर्दिष्टत्वाः।विहितमति विरुद्धयोर्विकल्पस्तर्हि स्यादत आह।परमार्थेति।गुणविध्येकवाक्य
तया किंत्वत्र सार्वधातुकादौ गुणाद्दत्यर्थात् क्ङिति तयोरप्राप्तिरेवेति भावः।साच पर्युदासविधयाय कृप्रसज्यप्रतिषेधेन वा
कार्यवोधेतदंशे सामान्यशास्त्रजन्यज्ञानस्याप्रामाण्यापकस्यते।एकवाक्यतापन्नफलसंबंधोस्त्वेकवाक्यतायामित्युक्तमिति दृष्टव्यम्

कै. टि. नाकारेतिसिद्धाभावपरिपालनेनैनेवासिद्धिरसिद्धाभावविधानेगौरवादिति भावः।प्राक्रियायामितिवक्तव्यतत्रापि लुग्ग्रहणानुमति
६९ रेवान्वाख्यायतेइतिबोध्यंनैषदोषः।एकांताअग्वेधादिति भावः।अयमेवमार्ग्याइतितस्यलोपइति सूत्रेवव्यक्तं।कार्यित्वादिति।अं
गस्यगुणोभवति।सचनत्संबंधाभ्यासेकरस्यपूर्थइत्यभिमानः।उत्तरस्त्विति।पक्षइतिशेषः।क्ङित्वरस्यपस्यगुणःप्राप्तस्तस्यनेतिसू
त्रार्थइतिभावः।भाष्येधातेष्क्ङिदितिपरत्वेननिर्दिष्टपत्क्ङितितितत्तानुमतिविहितमितिविशेषयिष्यामः।तथाचधातुविहितंक्ङि
तपतःकृतलक्षिवस्यरंतदवयवस्यगुणोनेतिसूत्रार्थः।तथनयन्नाह।मत्वामश्चनइति।धातुर्वेतिधातुनाविहितविशेषणंचलल
धमेतदुभयंयेनन्नेतिगुणंतलघूपधेतितन्मुरूपइतिभावः।क्तत्वोनसार्वधातुकादिकंक्ङिमीतिचपुगंतादीनामेवविशेष
णामित्यभिमानःप्रतिषेध्यायेस्यामिति।गुणवृद्धिक्ष्मात्तत्रपप्रतिषेध्याकांक्षायांयावद्गुणवृद्धिविधायकशास्त्रविषयवि
षयकनिषेधवाक्यानामपेक्षविनिगमनाविरहादुभयपरइत्यर्थः।प्रधानानीति अनेनतद्विषयकनिषेधोपलक्षवीजंदर्शितमि
त्याहुः।अंगविकलेति।पूर्वस्यपरस्यचेतिसंदेहेनेतइत्युपस्थितेरितिभावः।नचैवंनेतिक्तेरूत्यक्तोपिनिषेधःस्यात्।येननेतिन्याये
नैकवर्णव्यवधानेएवनिषेधप्रवृत्तेर्बोधनादिति न्यायेस्मुमादनेति।न्यायमुक्तपतिःतत्प्रतिपत्तिःश्रोहृणांतदुत्पादनायेत्यर्थः रामः
भाष्येहलंताच्चेतिनन्वेतद्विहितक्ङित्वस्यनत्तापकत्वेक्ङिसतामादावमागमनिषेधेनाधिमतीत्यादौनलोपेनचवार्तिनाख्या ६९
तइकोझलित्यपिनःतद्विषयेइकःक्ङित्वरलस्येवासंभवादितिचेत्रस्तजिइकोमैत्यमाक्ङिसतिइकोसलदंभेरितिलचुन्यासे

नसिद्धे सामान्यतोऽतिदेशस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेन ज्ञापकसामर्थ्यात्तदिदमुषां स्कोमनोर्मृदरमदगुधकुषक्लिशां क्वः
क्लित्वविधाने वज्ञापकं बोध्यं। अंगाधिकार इति। स्वरितत्वलिंगासंगेनेति भावः। कीर्थकालमिति। तथा च न ज्ञापकस्थितत्वात्
द्वद्रमयंगाधिकारस्थैकवाक्यतायन्नत्वादितिभावः स्वरितत्वासंगवशान्तदधिकारपठितमिव तदधिकारस्थैकवाक्यतया ज्ञाप
त्रमपि गत्वतेदितितासर्थेनिषेधेपि परिभाषाप्रादुरूपासरिभाषात्वमुक्तेसादृश्यं च निषेध्याकांक्षयातदेकवा
क्यतामात्रेणेति बोध्यं। छंदसमितियङोविवेति चेन बहुलं छन्दसीमन्त्रह्यपङोनु विधानादिसर्थः। न च द्विशनु
वोरितिसूत्रस्थेन ह्रस्वनुवोरितिसूत्रभाषायांपदः लुक्सज्ञाज्ञापकत्व परभाष्येरणोवरणातेभ्योपङ्लुक्भाषायामप्यसीतिव
प्यतेस्मयाज्ञापितेप्यवारितार्थ्यंस्पष्टमेवेतिवाच्यं तत्प्रामाराणेनाज्ञातेक्लितिकचितन्त्मनंगिकारेपिसर्वत्रभाषापात
त्सलेमाभात। तत्र समाभ्यासेकदेशपुक्लित्वाद्गुणोवहिरंगइतिगुणस्य बहिरंगता वहिर्भूतसार्वधातुकाश्रयत्वात्।
नन्वसिद्धस्यानिष्पन्नस्यैवानिषेधः क्रियते तत्राह। सेत्वादितिशास्त्रासिद्धत्वादत्रासत्वबुध्याप्रतियोगिज्ञा
नाभावान्निषेधानुपपत्तिरितिभावः। उभयविशेषणायवर्द्धीलर्थमिस्यन्वयः। पथेति। प्रथमस्यसत्क
मेधारयेति विशेषेषासंकर्तुमितिनतत्रबहुव्रीहित्वामकमितिभावः। ननु सुत्रांतरप्राप्तनिषेधक्तिःकथं तत्राह। सामर्थ्यादिति। अय

कै.टि. मारायः आर्धधातुके इतियोगो विभज्यते धातुलोप इति वर्त्तते। षष्ठीतत्पुरुषश्च। एवंच धात्वेकदेशलोपे सति। प्रस्मासत्मांतरं
७० गतपाचलुप्तधात्वेकदेशनिमित्तो गुणो वृद्धिनिषेधश्चेदार्धधातुक एवेति नियमस्तस्य सामर्थ्यात् न इति। नन्वनपन्नाहपदं नि
मितश्चेति। धात्वेति। इकोरोः सार्वधातुक इत्यत्र द्रष्टृग्रहणादिति भावः। इत्यादिम्पर्दस्यादिनाद्रष्टृग्रहणं। ए लोप इति तत्र हि किंति
तिनानुवर्त्तते। तदनुवृत्तिपक्षे तोतोमीत्या कदाहरणं। नन्वेवमपि क्ङितिचेति निषेधो प्रदवो इति। तद्धारणे विना ऽस्य चारि
तार्थ्यं कथमत आह। अनेनेति। बहिरंगलक्षणोयस्मांतरंगे पञ्चम्ये चातिषेधे कार्ये सिद्धत्वात् तन्मध्यव्यवधानात् तदप्राप्तिः स
नः किलेनतु एकव्यवधानमेगाश्रितमितिभावः। वस्तुतस्तु भाष्यामामारणादेर्बांग योगगणो लोके ऽभावस्य वाश्रयणी
यानल्विगलसरणयो। लिङ्गक्ताव पि लिंगवापनेइ कुस्यानिकलेनेगलक्षणत्वात् तस्मादेव गुणनिषेधो ऽन्याह। इकइती
ति। अर्थाधिकारानुरोधेन पदपरमिवेक इतिसंवध्यत इतिभावः। लोपादिति। यदाथीय स्थितिफाल एवांतरंगत्वात्
लोपप्रवृत्तिरितिभावः। पिनिन्नेति। सार्वधातुकमित्सत्रापिदिति योगविभागेन प्रसज्यप्रतिषेधे नाप्रसर्योलम्य
नेतत्र योगविभागसामर्थ्यात् तस्यानिवत्प्राप्ता अन्याहाङि· त्वप्राप्तिः सर्वाप्रतिषिध्यत इत्याशयः। भाष्येस्यानि राम:
वद्भावः। प्राप्नोतीतितत्थाचाविनवमितादोगुणनिषेधप्रसंग इति भावः। ननु ङि·तइति। तथा वतस्या निपलेन ७०

डि॰ त्वंप्राप्स्यमितिभावः। डि॰ तस्मपदे शाद्गतिस्यानिलसंबंधिद्ध्यस्येत्संज्ञाभाव एवज्ञाप्यते तस्मिनस्य लवदितस्येतिख्यापरव्याकार्येस
र्थः। पत्कार्यं पूर्वस्मिन्प्राप्तमितिशेषः। नलिति। प्रथमोपस्थितेत्संज्ञाशास्त्रबाधायेत्यास्यानियत्वबाधस्यपुक्तइति
भावः। पुत्संतरमेप्याह। अन्यथेति। लङ्ःलिङ्ःदेङ्ः व्यपदेशस्योछिन्नत्वादित्यर्थः। डि॰ तआदेशस्येत्यर्थः तस्मिन्नेस्वकृतमेव मत्द्भा
वस्येवेतिज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादितिभावः। भाष्ये यासुट एवेत्यस्य न समुदायस्येत्यर्थः। एवंस्मावधारणार्थत्वात्
पादिसमुदायस्यापि डि॰ त्वंस्यात्तत्राह डि॰ नीयकार्यं तदपि तत्र प्राप्तियोग्यमिति तदभावमपि ज्ञापयेत्। तथाहि निसं डि॰ तइस्या
देर्डित आदेशस्येत्यर्थः। यद्वा वः पत्यंतीत्यादौ तु न दोषः सार्वधातुकमपिदित्यत्रानुवृत्तेः डि॰ दित्यस्य लुसेत्यस्मिंक
नया डि॰ तीव्रकार्ये स्येवातिदेशादितिभावः। नव्य यासुडि डि॰ ति किं कार्यमाप्नोति तन्निमित्तग्रहणेन निषेधामापत्तेरिति
वाच्यं। संप्रसारणं मापं हितत्रमस्य यइस्त्वात्माहुः। नन्वेवंपयवेकृतस्यडिंगस्य समुदायविशेषणत्वाद्यासुटोडि॰ दित्युक्ता
वपि समुदायस्य डि॰ त्वंभवत्येव अत एव तन्निमित्तग्रहणोपि निषेधः सिध्यतीति तत्वस्थानिवत्वेन सिद्धमिति भावः डि॰ त्वे स्या
निनो डि॰ त्व पूर्वेशो छेदेपि ज्ञापकं स्यात्। डि॰ नीयत्कार्यं तदभावस्यापि ज्ञापकं स्यादत आह भाष्येऽपर्याप्त्यैवेति। अस्य
डि॰ त्वस्य केवले आगमे संप्रसारणविधानेन धानेन चारितार्थत्वात् अवयवे चरितार्थस्येवक्वसमुदायविशेषकत्वमतएव

कै॰ टि॰ वयठितावि द्वेस्याटोङिमेतिभावः। ङि॰ तेचैन मिसवयवमितित्यर्थः। पास्फटएवहीति। पासुड्डि॰ दितिसामानाधिकरण्यात्। पासुङ्पद
११ स्यस्वविधानापस्वरूपपरस्यहि॰ लसंबंधेतदादिल स्मरणायांमानाभावदिति भावः। प्रत्याख्यानत्वादिति। स्वरिति लप्रतिज्ञानात्समुदा
याननि मि नेलस्यावयवेआरोपाद पिनिवेधप्रवृत्तिरिलम्येपदिसमुदायेइतिननुस्यानिवत्त्वेनसमुदायस्यङि॰ त्वेपासुटः क
थंङि॰ त्वमितिचेन्न। ततङि॰ लसाध्यपूलस्यतावतापिसिद्धेरितिभावः। केषांचिदिति। अत्रयादेपासुटएवत्वेमेवकारः प्रसिध्यर्थ
कः। केवलपासुटोहि॰ त्वमर्थंगुणनिषेधेतन्निमित्तग्रहणात्। संप्रसारणमपिधात्वाक्षिप्तेमस्पयेएव एवं च सामर्थ्यात्स
मुदाय विशेषकत्वमितिभावः। ङि॰ तेचैन मितिस्थानिवत्त्वेनङि॰ त्वेसिद्धेपीतिशेषः। ङि॰ तोपलक्षार्थमित्यादिः ज्ञायकस्यसजा
तीयापेक्षत्वादितिभावः। नहियासुट्विशिष्टस्यङि॰ त्वमयुक्तं किंत्वनेनङि॰ त्वेनप्राप्नोति। निरस्यङि॰ तड्ग्रहस्यचङि॰ तोलस्येसेवार्थ्यं
त्। आदेशस्यङि॰ तद्ग्रहणार्थं तुदोषउक्तएवसार्वधातुकमित्यादौङि॰ दित्यस्यउपमेयेप्रथमादर्थेनेनसमन्वंततापा अन्याव्य
त्वादितिभावः। नन्वदङि॰ त्वक्षिपादिमादावनिग्लस्यगणग्रहणाद्वाधनार्थं चिनुयुरित्यादौनुसिचेतिनिषेधार्थं च वचरिता
र्थ्यमितिचेन्नः। ङि॰ च्चापिनेतिभाष्योक्तकल्पनयैवसिद्धेः एतदर्थमेवहिभाष्येतत्स्वीकारः। पत्तुसंज्ञापूर्वकविधेरनि राम:
त्यत्वेनदृष्टिवारणाः। अतएवगोजओदितिनास्त्वीतितत्रासामर्थ्यस्यभाष्यास्पष्टत्वात् ज्ञाजनोर्जाइत्यस्यांगवृत्तपरिभाषाज्ञापक ११

त्वपरभाष्यासंगतेश्चानर्थैवास्य याप्तसिद्धेः। जुसि चेत्यत्र कृतस्यावीत्यतो वीत्यनुवर्त्य अजादौ जुसि गुणविधानाद्वि नु पुरित्यत्र दोषः
।एवं चात्रत्य पूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिन एवेति बोध्यं। दीधीवेव्योपामिति। अन्यत्यत्र भावो दिविषये शङ्क्यार्थ इति भावः। इ
ष्टस्यैवेति भाषायां तु संप्रतियोगेऽदृष्टस्यापि व्याकरणान्तरानुसारेण शिष्टप्रयोगादिनावगतसाधुत्वस्य प्यनुविधान मि
त्यर्थः। एवं च वेदे आदीध्यनमित्यादिलक्ष्याभावादसंभवदुक्तिकं सूत्रमिति भावः। अर्थवेति। एवं चलक्षणस्याप्राप्तिप्रति
पादकं भाष्यमिति भावः। व्यसपेतेति। दीधीङो डि. त्वात्परस्मैपदे यत्नस्वरांतिविति। अंतरंगत्वादिति। नन्वेवं बहिरंगस्य जुसि गु
णस्य कथमनेन निषेध इति चेत्तत्र सर्वस्यापि गुणस्य प्रत्ययाश्रयत्वेन बहिरंगनिषेधाभावादिति भावः। सर्वत्रैतन्न्यायानाश्र
यणे हेतुमाह कार्यविशेषेति। पष्ठे ह्नेनन्नन्नरूपेण कार्याणां यणम श्रौदिति भावः। क्वचित्तु सामान्यचिंता विषये प्येतंन्मा
पं योजयतीति। तदायेनेत्यस्य स्वेतरे लोप्य थः। क्वचित्तु शाव्यस्येति पाठः। भाष्ये कशिष्ठमिति सिजंतस्यांगस्य मियोमिलघूपध
गुणः प्राप्नोतिश्च्वः प्रयोगो लुङर्थः तत्र हितियोडादेशेशि लोपे च तास्यास्य यान्तमंगं भवति। तद्विद्घनंगत्वान्न गुणप्राप्ति
रिति भावः। भाष्ये त्वनुनरिङ्ग्रहणस्येनिन चनेत्यस्य निवृत्यर्थं तत्स्यष्टं चेदं नेड्वशीत्यत्र भाष्ये इति वाच्यं। क्वचिदेकदेशीप्र
नुवर्त्तत इति न्यायेन नेड्वशीत्यत्रास्य नतो निवृत्तिसिद्धेरिति भावः। वस्तुतस्त्वत्रत्यमिदं भाष्यमेकदेश्युक्तिः। आर्धधातुकस्ये

कै·टीवी तिसूत्रस्येऽग्रहणस्यनद्व्यीति सूत्रेभाष्येप्रत्याख्यानात्तत्करणेननियमरूपगुरुतरयत्नमाश्रित्येतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात्
१२ अंगस्येत्यनुवृत्तावपिअंगाधिकारविहितविकारस्यैवव्यावृत्तेः शब्दमर्यादयालाभाच्च।अंत्येविशिष्टत्ववचनस्यज्ञापकत्वाच्चयणो
गौरवमितिबोध्यं क्विवितिअप्रसपद्यप्रस्यापूप ग्रामाणीप्रसपदस्यर्थः।कृदंतत्वात्प्रातिपदिकत्वेस्वादयः।फलेनतत्वाभावादि
ति।स्वविधौस्थानिवत्वाभावाट्जंतलक्षणोपिनेतिद्दष्टव्यंतनुक्कौलुप्तस्यस्थानित्वनिषेधाद्ध्यो[illegible]स्यस्थानिवत्वंदुर्लभम
त आह क्काविति अलावीदिति नेति न वसमा नैत्यत्रहूस्वादंगादितिसिऽलोपायसिद्धत्ववचनंचरितार्थंरितार्थसिद्धत्वेहिपरि
त्वात्सिल्लोपेततोवृद्धिरम्यथापूर्वंहृद्बोसनस्यादिति बोध्यं।लावस्यापामदितिपक्षेसर्वंतोद्दहेरंतरंगत्वेनतत्सक्षेत्सिऽलोपायाप्ता
तदेकवाक्यत्वेनपक्षांतरेपिसिजलोपस्येवेोविध्येनसमाहेत्येवरूपस्यैौविधानस्यत्यभिधानेसिऽलोपएकादेशेइतिनुसिऽलो
योतरप्राप्तस्यकरणेदीर्घह्रस्वैकादेशविषयमेवेतिबोध्यं।वस्तुतोनियमस्यैकदेशयुक्तित्वाद्धिफलोयंविचारइतितत्वादसोनांअं
ताःशाक्षोमध्येइत्यर्थः।नत्वाधारस्येति।कालमात्रस्येत्यर्थः।अर्धेति।वर्णोच्चारणकालोऽर्धमात्राकालस्यानियतत्वात्तदधि
कोऽर्धमात्राकालइत्यर्थः।अतएवमात्राकालोवग्रहाइतिभाष्येतिसारख्यांतरेरविशेषः।नैवदोषइत्यादेः संज्ञाभावेनदोषः संज्ञा रामः
यांचनप्रयोजनमित्यर्थइत्याहदोषनिहृत्तयेइत्यादि।असव्यशब्देइतिअस्तुशक्षादिगादिपतिअयोयोनियम्यनुष्ठितस्तुक् १२

प्रकृत्यवयवस्यत द्वितप्रकृत्यवयवस्य। अत्र च वैदिकसंप्रदाय एव शरणो अंत इति। समासे समस्यमानपदांते एवावत्र
होपमपि वैदिकसंप्रदाय एव नन्वनंतरग्रहणात् एकैकस्य संज्ञा तुल्येम्मत आह। आनंतर्येति एवं च तदुल स्य गा
मिति भावः। संज्ञाप्रतिषेधेति पाठे कर्मणि षष्ठ्योध्यः संज्ञाप्रतिबंधेति पाठः सुगम एवकस्मादित्यबहूनां संनिधाने ऽवि
शेषेणाग्रहणाद्वयोर्बहूनां च संज्ञायाः सिद्धांतयिष्यमाणत्वादिति भावः। परिहरति एकत्वे इति। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति
द्विर्वचने कार्ये ऽस्यासिद्धत्वं नेत्यर्थकं न तु द्विर्वचनस्य तद्भावप्रतियोगिकमिति भावः। संयोगो भवत्यादिष्वेति। अस्येकसं
ज्ञायक्ष्वेस्कोः संयोगावयवत्वासंभवेन षाष्ठीसमासासंभवाद्ध्याधवा बकर्मधारय एवेति भावः। आदिशब्दश्च पूर्वभूतस
मीपवाची आदित्वे च प्रत्यासत्त्या संयोगत्वाक्रांतवर्णान्तरापेक्षयेवेति पदांतो शेसंयोगादिग्रहणाद्वादिता थ्यं वीध्यं। अ
न्यथा त्वर्कपतेरप्रसपेऽर्कद्रत्यादावेतकस्यापि लोपः स्यात्। कथं हृद्धाविति। अयं पूर्वपक्षे युक्तः संयोगस्य द्वित्ववत्वे
न प्रतीतेरेवाभावात् संयोगत्वेनैवानेकसंयोगप्रतीतेः नहि हृत्वा वनेकबोधउपसर्जनात्त्रेति भाष्यसंमतं संख्याविशेषा
नवगमस्येव भाष्यकृतोक्तत्वात् न त्वनेकानवगमइति तेनोक्तमिति विभाव्यतां संयोगान्तस्य इति। न चांगावयवसंयोग
ग्रहणात् यादिग्रहणं त्यत्र यद्यपि द्वित्वेन फलं आर्धधातुकविवक्षायां तस्याप्युपविधानात् तथापि लवद्गादिष्व

आचारक्विंवं तेभ्यो लिट्टिःखवृयादिसादौ एत्ववाररां फलमितिवाच्यं।स्यमिव सूत्रादुपदेशपदानुवृत्त्या घमास्याघम्य स्योपदे
शिकस्यैव ग्रहणेन नामधातुष्वेत्वाप्रवृत्तेरितिभावः।एवद्यादिष्वआतोधातोरितिसूत्रस्यभाष्यमामारोपेनावारक्विपोःभावा च्च
सिद्धांतेतुनिर्णायादिमादिवारत्यायांगापवयसंवसं योगग्रहणायत्नदितिवोध्यं।भाष्येआदीइतिपधविमुखवादित्वमुभयो
र्ग्राहतंतथाप्येकआदिशब्दोगौणाइतिभावः।पूर्ववद्विवचनांतसमसेनदोषपरिहारइतिनम्पष्यार्थः।उभयत्रापिद्विवचनो
यादानादतआह।षष्ठीति।एवं च सलंशेपि संयोगादिविशेषणामर्थः संभवतीतिभावः।आदिशब्दस्यनावयववाचीअ
संभवादित्याह।सप्तमी यद्गतिसलादिविशेष्यस्यसंयोगस्योपसर्जनत्वेपिसौत्रत्वाद्विर्निचशात्केमत्र म्येपदेशिवम्भावेन स्व
स्यापिस्वसमीपत्वेनदोषः स्वदवस्थः।आदिग्रहणसामर्थ्याच्च पदेशिवम्भावाप्रवृत्तेः व स्कृतस्कम्भ्ने कंसंज्ञेतिपक्षोवाच्य
इत्यासूत्रात्रलभ्यतएवेतिक्षुमाद पितेगूढाशयःएछति।भोष्येकयंकृत्वेति।तमेवालाभंप्पाचष्टेसंयोगेति।एवंचान्वर्थसं
ज्ञाविरोधात्प्रसेकंवाक्यपरिसमाप्तिन्यायोनात्राश्रयितुंशक्यतइतिव्यर्थंसप्तमीतिभावः।किंचकृतमानंतर्यंप्रसेकसंसंज्ञा
वादिनोपलक्षणमाश्रयितव्यं।विशेषणत्वमेवोविजंतत्वेसंभवतिउपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वात्।किंचाचंतग्रहणसाम
र्थ्याद्विवचनांतेनैवविग्रहइत्यर्थः स्पनियमेनालाभःवहुवचनांतेनापिसंभवादित्याह।वस्कृतोन्वर्थसंज्ञाविंमातदाश्रय

रोघटपटौ संयुज्येते यत्रेत्यादौ संयोगानुयोगिप्रतियोग्यतिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतेर्मुख्यत्वेनतत्वातिरिक्त
तत् घटितपरत्वात्समुदायस्य संज्ञा यत्नावनिष्टापत्तेः। तस्मान्महासंज्ञाकरणसामर्थ्यान्मनुरोधेनैतेवन्नायः अतए
व भगवतागर्गादिवन्न्यायमाश्रित्य सहस्र हरणप्रसारख्याते भनुमहासंज्ञयेत्यनयोरानन्दविशेषेणोमम स्यहुयोर्वहूनां चेति नार्थः
अस्माविशेषस्याग्रेव क्ष्यमाणत्वात् तामसौदोषदानासंगतेश्चात आह। द्वयोरित्यस्येति। अतएव भाष्ये समुदाये संयोगादि
लोपइति वक्ष्यति। तत्र युक्तिमाह। पथ्येति। भाष्ये पूर्वधातुरुपसर्गेणेत्याश्रित्यक्वचित्कविचवाक्यसंस्कारपक्षाश्रयेणादो
षोयं मासः। हलइतिजातावितिवस्तुतो हलोचहलश्चेत्येकशेषः स्वरितादितिसूत्रेनुदात्तानामिसस्त्र भाष्येत थैववक्ष्य
माणत्वात्। परेनंतराइतिस्मादिमुत्तरस्येत्यत्सो यस्यितेरितिभावः। वेद्रीपतेः सनोभिधाने पथेहंनामधातुच्छिनि
द्विती पेक्षावोद्धित्वेनकारसहितस्यैवा। आद्यवयवावः परत्वाभावेनैतन्निषेधात् प्रह्वेनेरितिवोध्यं। वहूनां चाविवक्षेरतिः व
हूनां वानंतरत्वे इतिक्वचित्पाठः। अत्र विग्रहे कमिसादेकमयोः संयोगसंज्ञास्यात् तयोर्मध्ये वर्णाश्रम छिन्द्राभावात् र
तिचेन्नवर्णाभ्रून्यकालव्यवायमात्रवारणेोपकलाभावात्सामर्थ्येनसवर्णकालव्यवायोपिव्यावर्तत इत्सदोषः द्विवच
नवदिति। एषामितिबहुवचनादितिनभ्रमितव्यं। तस्य सूत्रे हलइतिवत्सत्वात्। अंतएव शब्देन विग्रहेपितत्त्वाच्च। अ

74

कै·टी·८ न्यथा द्वयोर्नस्यात्किंचं तरशब्देन विग्रहग्रहणं समवधाने तेषामप्यनंतरत्वादिति भावः संसर्गे विप्रयोगावेव भाष्ये दर्शयति द्व
७४ योश्चैवेति। विघतइत्येतद्व्याख्याता थेअवेत्साधेनुरित्यादौ विप्रयोगोपि विशेषावगतिहेतुर्दृष्टः अंतएव विघतइतिनवि
घतइतिवार्यंतद्व्योरेवेत्यर्थः नियतावधिरूपतेति। अवधित्वंहि अभ्यासहितत्वे एव तयोर्नियमेन भवति अन्यस्याहिस्येतुन
तत्रावधित्वस्य नियमेनप्रतीतिरवधित्वविवक्षायामेव च द्वितीयेति भावः प्रत्ये च नियमेनावधित्वं तस्यैवावधित्वविवक्षश
द्वेनेतितामर्थ्यं नियतमभ्यासहितत्वं तद्धि शिष्टे तयावधिरूपता सा स्विवक्षिता यदा भवतीत्यक्षरार्थः अभ्यथा अवधित्व
विवक्षायां द्वितीयातत्वा विवक्षायां षष्ठी सर्थस्यैव शब्दतो लाभेन नियतेति कथनं धिकं स्यादिति बोध्यं पुक्रमहणादिति
न वतद्भावे अंतरेणंतरेण शब्दाभ्यां द्वितीयायतिः तयोरप्यत्वेम विशेषाभावात् नच प्रथमा बाधनेन सपूर्वी पाः प्रथ
मापाद्व्यस्यां प्रवृत्त्यर्थं व्यवस्थित विभाषयातस्य सुपरिहरत्वात् तस्मात्कक्रयहणं संवेध विशेषस्य प्रातिपादिनार्थः
अवधित्वस्य प्रतियोगित्वस्य वा तेन प्रयोगमंतरेणास्य पि सिद्धंएवंच संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति भावः ननु भा
ष्ये द्वयोरिति षष्ठी द्विवचननिर्दिष्टस्य द्वित्वाधानं ही तिवहुवचननिर्देशोनुपपन्नइति चेन्न। प्रकृते द्वयोरित्यनेन केवलौ राम
वर्णौ निर्दिष्टौ न तथा सतितयोरवधित्वे द्वितीयापत्तिः किंत्वन्यसहितावपि। अतएव षष्ठी एवंचत्रेयायारागंसमव ७४

धानेह्वयोः समुदाययोरवधित्व विवक्षणेन ह्वयोः समुदाययोरनंतरत्वेतत्समुदायवर्त्तिहलां बहूनामुपयपत्तिः अनंतरग्रहणमनेन वचनविधानेत
रायोर्वर्णौ तौ यौ च समुदायावंतरा न विद्यते तौ च गत्वं तेनैकशेषादिति न दोषः तत्सर्वमभिप्रेत्याह यदाह्वयोर्ह्वयोरिति ह्वयवयवः क्व स
मुदाययोरित्यर्थः अपान्तराणां न ह्वयोः समुदाययोरित्यर्थ कषष्ठ्या प्रतिनिर्दिश्यतीत्यभावः अनंतरग्रहणस्यात्र पक्षे व्यावर्त्यं दर्शयन्न
पूर्वोक्तमेवाचंदृष्टांतेनोपपादयति सुमाह यदाहि बहूनामिति नवस्त्न हेमाहारेरफषकारयोर्वर्णयोरंतरागकस्यचित्तत्त्वे विसरोरखेबोध
ति समुदायोत्त योऽर्थांतरा न कश्चिदिति धांसयो गत्वं स्यात् इतिवाच्यं वर्णयोरंतरं न सविद्यमानत्वेनानंतरत्वाभावात् सर्वविधाने
तरत्वस्यैव निमित्तत्वात् इत्याह अनुबंधो नकारः तद्लोपो निर्दिष्टामित्यनेनावद्धनामयोतिन्यापतः सूत्रात् संभवमात्रेयो
दमुक्तं न तु फलोदाहरणमस्यम्याप्यमस्तिध्वनितं वेदं मंगेन संयोगादिमितिग्रंथेन भाष्येननुद्विर्वचनमायेन समुदायस्यैव सं
ज्ञा स्यादिति कथमेतत्पक्षोत्थानमत आह कार्येति । द्विर्वचनं हि श्रवणार्थमेव न शास्त्रीयकार्यार्थ एकस्याचो वद्धवयवत्वं गुण
पद्विरुद्धं वा एकेन द्वित्वेन सर्वेनुग्रह श्चेति वैषम्यं । ननु प स्यान्ते रेणाव्यवधाना दासम्प्रभाव इत्यत आह यारेति । शहस्यार्थम
न्यायनांगत्वेन रणत्वात्तदीयः क्रम आर्थ क्रमविरोधेदुर्बलइतिभावः । पदधात्वव्यवेति संयोगादेरित्यादावावंतशाहयोरव
पववाचितपेतिभावः अयमाशयः अंगादेराद्यावं नेवा व्यंजनत्रयाभावात् त्रयाणां फलाभावात्संज्ञाः प्राप्तोक थं ह्वयोर्नस्या

कै.टी. तद्इतियद्यपिसामानाधिकरण्यान्वयेपिअंगावयवस्यैवसंयोगस्याश्रयत्वान्नास्येतिअंगेनसंयोगादिविशेषणमित्यस्यानुप
७५ पत्तेस्तथापिसंयोगरूपमादिंअंगेनपरिच्छेत्स्यामअंगावयवसंयोगस्येवबहुव्रीहिरन्याश्रयत्वाम्नित्यर्थइतिनदोषः।एवंचबहुम
पीत्याश्रयणेफलाभावःइतिस्पष्टमेवोक्तंक्लिष्टकल्पनयानादृशासंयोगानयनंतुनअनभिधानादित्याशयः।अरादिषुबसस्वप्ने
इत्येवपाठेनतुषससक्तिस्वप्रवृत्ति।एतम्भाष्यमामाराणाज्ञोस्वत्मादिसूत्रस्थभाष्यमामाराणाचेतिबोध्यं।व्याख्यानांतरमि
ति।यादृक्क्रमाबाधायैवंव्याचष्टे।नमाप्नोतीतीमत्रेतिशब्दोयस्मादर्थंउत्तरान्वयीयस्मादंगेनसंयोगादिर्विशेष्यतेऽगाव
यवः।संयोगोगत्वतेइत्यर्थः।एवंचबहूनामेवसंयोगत्वेयःसंयोगोनासावंगावयवः।यश्चांगावयवोनासोसंयोगस्तस्मादेत्वं
नप्राप्नोतीतिपरंपितद्य्यसत्यतो विशेषणासंज्ञोच्यतेइतिशेषइतिततक्लिष्टशेषपूरणात्।अतःस्वासतोवाक्यसमाप्यर्थ
तायाःप्रतीयमानत्वाच्चएवंतावत्सर्वमोगपरिहृतमित्यस्यास्वारस्याच्चहलइतीतिनहिभ्रमोवित्याद्योस्कोरितिसलोपवारणाया
वश्यकमितिभावः।नवेतिआनंतर्यस्यसप्रतियोगिकत्वादितिभावः।प्रकृतेचान्यस्यप्रतियोगिनोनुपादानादुपस्थितत्वा
त्वेवप्रतियोगित्वेनाश्रीयतइतिबोध्यंमाभूदुतोषेतिप्रसंगोद्वाविंशतः।तस्यविकल्पितामकृत्वातउवोरवेतिकवर्गद्वितीयांतो राम:
वापाठः।इयावेति।इणाल्इमस्यामवस्थायांयपदेशिवद्भावादिजादित्वमस्तिगुरुमत्वंतुननवेपरंकिंतेगुरुमदिजादिलादाम्प्रत्ययां ७५

दिति वाच्यं लिङ्धातुसंनियोगेन संपन्नस्य गुरुस्म दिजादित्वस्य तद्विधातकत्वाभावादिति भावः कुलं मन्त्रगृहं ग्राम नगराकुले
मपीतितद्रूपेराग्रहणेतस्यापि विजातीयत्वादिति भावः भाष्ये जयोरतरेतिष छायादानाद्न्यसहितत्रयोरवधित्वस्य च
नात्तत्रद्रूपेराग्रहणेबोधनाद्र्ाम्नगराकुलस्याव्यवधायकत्वमेवेत्यन्ये भिन्नजातीयेतितयोर्ग्रामतरनधश्वपर्वताश्व
भवंतीतिभाष्येरोत्यर्थः ग्रामशब्दोपमितस्यतथः सारणपकदूत्यस्य वाविरोधापाहकेचिदितिअन्यायश्वानेका
र्थत्वमितितदाशयः सामान्यंवदीमशब्दत्वादिअन्येत्वितिय्यक्तिभेदकस्यनायांगोत्वमितितदाशयः तत्रवेतिनि
रूपकभेदाच्छक्तिभेदइतिभवः एकेतिसमवायेकत्वानपेरसौरूपवानिसादिप्रयोगवतअन्यार्थबोधकालेअन्यार्थबो
धोवारणीयः तदर्थसंबंधेनशक्त्याहातत्तत्तदर्थविशिष्टशक्तिभेदेनचनानार्थत्वव्यवहारइतिभावः तत्रपदेतिएक
शक्तित्वपहेत्वर्थभेदादुपचारितभेदाश्रयमितिबोध्यंग्रामशब्दोपंचबहुर्थइतितुमुख्यार्थमेवअत्रसर्वार्थनिरूपितशक्ती
नांवर्त्ततेत्यनेकशब्दबोध्यत्वेनाभेदबोधनादेकशक्तित्वपक्षोभाष्यबोधितः तत्रवर्त्तनक्रियायाःकर्त्रीःशा
लासमुदायादीग्रामशब्दस्यवृत्तिरित्यर्थः वाटपरिक्षेपोनामशालासमुदायरक्षणायसर्वतोमोरांप्रति
रोधकंपत्परितःक्षिप्यतेतदुच्यतेः सारोपकससोमकव्रत्रिस्त्वत्रनष्टत्वचेतेरस्माहम्भुवाविति सोमनीतिच मुखना

के॰टी॰ प्रातपं गत्वा दिति एतेनेनतेतरयोगं देरूपसिद्धिरित्यपास्तो अर्थ इति अभिमतो र्थइत्यर्थः सोत्र त्वादिति कुतो नोक्तमित्यत
१६ आह मसंगेनेति अबाधकत्वे तिपक्षे त्विमने नाबाधकत्व स्वीक हेत्वत्रिमतमसंगतमित्युक्तं भाष्यकृदर्स मतत्वापत्तेः बा
धकामेव निपातनानीति सर्वोरि त्युक्तं भाष्यकृद्भिः अस्मिन्पक्ष इति आइरहितस्येति शेषः वस्तुत आघपदे सैकवाक्यतया मा
इहि नेतत्य इवचन पदाभ्यां समासस्यानभिधानमेवेमाहुः ननु भागस्यमुखापुच्छापेत्वेनमुखनासिकं वचनमुच्चारणकर
णं पस्य वर्णस्येत्यर्थकोमुखनासिकवचन इति प्रयोगस्तत्रासंगतोत आह यो हीति सहापेति अव्ययसत्रो क्षिनो
पशब्दः सहापवाचीत्यर्थः शाकपार्थिवादित्वादुत्तर पदलोपे शब्दानित्यत्वापत्तिरत आह तत्रेति परं त्विदं चिंत्य
भाष्यकृता एवरीत्यातरमत्याख्यानात मुदित्वादुत्तरपदलोपे शब्दानित्यत्वापत्तिरत आह तत्रेति [redacted]
[redacted] तमुखस्य चेति उपशब्दसामर्थ्या दिति भावः पद्यपि वचन शब्दे कर्मणि ल्युटि
ठि मुखनासिकेनाव वनः मुखनासिकपावचने इतिवात त्पुरुषो पिवक्तुं शक्यस्तथापि कर्मणि तस्यवाउलकलभ्यत्वा
त्करणे ल्युडवरूढी हिरेवाश्रितो भाष्येः तत्रान्यपदार्थो नासिका शब्दसामानाधिकरण्यापत्त्वीत्व विशिष्टस्येव करणत्वे रामः
नल्युटि डीपि नष्टत्वश्चेति कत्वापत्तिरत आह परसंस्कारे ति भागस्यमुखेनोच्चारणानुभवादाह तत्रेति जस्यादिनइति १६

त्त्वस्वासानवर्णानां सवर्णत्वमित्याशयः। ननु तत्तद्देशावच्छिन्नवाय्वभिघातस्य तत्तद्वर्णजनकत्वात् स्थानानां करणत्व
मेव स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णजनकवायुसंयोगाधारत्वाद्वर्णाधारत्वभ्रमाद्वेत्यत आह अत एवोत्तरसूत्रे नाभ्येत्र स्वस्थानेन व
र्णानित्यास्यास्मति करणे व्युत्पत्तिर्दर्शितेति वदन्ति तन्न तेषां स्यादवासिद्धतोसंगतेरापत्तेश्च हेरा वेत्तिएनेन कंठादि
कं तु स्थानेनासिकातु कारणमितिमिदो क्रमपास्तं अत एवात्र सूत्रे हरिणा सहितवतीनि मुखेनैवेनापि नासिकयैव वा
त्मवृत्तिं लभते किंतु वा पुनानुपरनशक्तिनाऽन्यतरकरणमभिहत्यान्यतरकरणेऽभिहन्यमाने ह्यात्मव्यक्तिं लभते इत्युक्त
पमोनामवर्णपंचमेपरेव गोघचतुष्टयान्यतमसदृशोवर्णः आदित अत्वारोवर्णाइति विवरणेपि चतुःषष्ट्यस्य च तुःस
दृशोलहृणावोध्या अत एवायोगवाहत्वप्रतिपादकहृपववर्ह्व्हत्वचस्यभाष्यादविरोधः माषानवतीतिकचटतपाना
मेवैत्येवकारेप्यत्रैवपक्षेनासिकायां आस्यवास्त्वत्वपक्षेचवोध्यः। अमतिपत्तिरितिअचविडुनोर्जमइतिवक्तुं शक्यपरोनु
नासिकइत्यत्रैवप्रतिपत्तिः तत्रज्ञमिजम्बेत्युक्ते सकलेष्टाऽसिद्धेः वकारलोपेतिनिष्ठावत्वकुर्वेपोरसिद्धत्वात्पचेरनुदा
त्तोपदेशवन्नीस्यनेनेतिभावः ननुमासास्वासिन्यायेन मुख्यग्रहणमन्यास्यनवत्सूत्रमेवकृतेनमन्यास्यायतेइत्यत
आह अपमिति योगेन त्युभयग्रहणं सरूपविधुन्याज्ञीसर्थः। अननासिकशब्दस्य चकृटिशाब्दतस्य क्रियाशब्दत्वं तु ष

कै॰टी॰ क्रमशश्चान्ननुपश्चान्नासिकाव्याप्रिपत्तेप्रसक्तिरिति योगस्य जमरःणानेषु निरूपयितुमशक्यत्वात् न विनिगमनाविरहेणायुगपदु
११ भयोर्व्याप्तेः। एतेनानुपश्चान्नासिकां गतवृत्त्यर्थको नासिकामनुगत इति योगोऽपि परास्तः। यथा कथं वियोगोपपादने नु
हठिरेव फलितेति दिक्। तुल्यास्यप्रतुल्यास्यशब्दयोर्मपूरत्वं सकारादित्वात्पूर्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषश्चास्यप्रयत्नशब्दको
श्चसाधनेकृतेत्यनेन समासः। ननु स्यानादिकं न तुलया समीपतेः न चाहब्धन्यस्यार्थमेवेति किमुव मिति तच्छिन्नं तान्त्स्व
शब्दविषयकः संदेहः स्याशपः। तच्छिन्नं तमपि लोकिकमेव न वैदिकमिसन्तेन्नाहपश्चादिति। ठि तिपरश्चवणमात्रेणोलर्थः
निमित्तवशात् अवयवार्थवशात् जातिस्फोटेति वर्णानिति वर्णपदं बोधकपरं ते न मानेवोधकत्वेन तस्यानित्यत्वात् भिन्न
क्तिरसनंतराश्रयप्रत्तीनां वाचकत्वपक्षेतत्त्वमितिरिति भावः। अत एव वर्णानिति बहुवचनं संगच्छते एकैकव्यक्तिस्तत्र इपे
णाभिव्यक्तावाविकेतिपक्षेतरदसंगतिः स्पष्टो वक्कवितुमक्तिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिजातिस्फोटपक्षे तत्सत्त्विरिति अयमेव
वसंप्रदायिकः पाठः। एकैकव्यक्तिर्वा विकाकत्वादिकं तु ध्वनिनिष्ठध्वनिविशेषधर्मगं वा सा च नित्यैनित्यव्यक्तिस्फोटकादस्त
दाभिव्यक्तिः स्यादेव बहुवचनं लोकस्येव बहुरूपत्वादारोपितबहुत्वमादायपनेयंव्यक्तयोनंताजन्याश्चनतत्रजातिरेव शाके रामः
तिजातिस्फोटकादस्तदाउस्वत्तिरिसर्थः। अमेघपीतिदशिगनहरागाहत्वतरादपिसङ्गमिभावः। ननु साधनशक्तेति ११

जातिस्फोटवादस्तदाश्रयत्वात्तेत्यर्थः। अन्येषामपीति दर्शयितुं इहाद्यासंतरादपि स इति भावः। ननु साधनशब्देन कारक
शक्तिरभिधीयते इति भावस्य साधनत्वमनुपपन्नमत आह भावेइति ननु। पज पाचयते समने ननु तु स्यावा स्यस्य पत्नमात्रो
पेक्षां जातु नकादिभिर्वैनासिकास्यानजादिनिवृत्त्यर्थमास्योपादानं स्यादत आह नासिकायापीति एवं चास्य ग्रहणेऽपि नव्यावृ
त्तिर्द्रूपपादेति भावः। वस्तुतस्तु अवधारणागर्भसमासे हस्वाकारादिभिर्दूस्वाकारादीनां सावर्ण्यापत्तिः तत्र न कवा पुसं
योगो नामपितुल्यत्वात् अवधारणागर्भसमासेत्वनुनासिकस्यापि निरपिद्रूपपादेवेति भाष्याशयः एवं च नासिकाया
वायत्वेपि नहतिः अतएव मुखनासिकेतिसूत्रे मुखवचनासिकाचेति मुखद्वितीयानासिकेति च विग्रहप्रदर्शनं भाष्येन
त्ववपवावपविविधपे एवं प्रयोगः सचेतं सः महस्तो देवदत्त इत्यादौ विद्यमानवाची सहशब्दः अतएव मुखवचनो
नुनासिक इती पन्नु अमाने कवरतपानामेव प्रसंगे इत्येतेति भाष्ये एव प्राप्तः संगच्छते अन्यथा यमादीनां सदीनां च मुख
वचत्वात्तदसंगतिः स्यं दैव आस्यानंतर्गतत्वे तु न दोषः। मुखमात्रवचनत्वाभावात् मासादवासिक्यापमदर्शकमा
ष्येणापि प्येनितमेतन्न केषेपटो स्यातर्गतत्वपुस्ते तु सूत्रे मुखपदं मुखावयवपरं आहेत्वगावसिष्ठ्याचेन च नासिकाति
रिक्तावयवग्रहणं एवकारश्चाप्यर्थः दृष्टान्तो प्येकांशेन बोध्य इति न चैवमपि विसर्जनीयस्याह त्वयेत स्यादत आह

 विसर्जनीयस्येति तत्रत्यानामेषां कण्ठादिस्थानत्वमेवेति भावः। उरस्यमते प्याह साव र्णाभावेपीति ननु इदानीमेव किं नोक्तं ते

 तत्राह नास्येति द्वंद्वे मयपत्यस्यास्येनाविशेषणात् द्विस्स्योपयोगश्चिंत्यः। अत्रेति एतद्ग्रंथसमूह साध्यमत्राहारे त्यर्थः। उ

कं अत्र च तत्स्मात् ज्ञातं च गंजः। अत्र स्यादिति देशविशेषणावैयर्थ्याभिप्रायेणाप्यदूतिभावः। न च नासिका या अत्र स्थानेन गतत्व

प्रसेन व्याकरणवेदे शाविशेषणाभावस्य कमिति वाच्यं अनुनासिकास्य दो कण्ठादिषु वा ष्य भिधानात् द्विमिश्रलेषु वर्णेषु नासि

काभिधाते नानुनासिके ऽधर्मत्वप्रसंगेन च स्वानुभवेन द्विष्टा देव्यवस्थानभेदकलात् गुणस्येति वा अत्रानुनासिकस्य ग्रहा

र्थं तत्र पथ्ये कोपमात्मत्वादिभाष्यकैपटाच्च र्थेव त्राभेनतने पुनासिकापादेशात्वाभावस्य कप्रसात् जातिद्धपिते

येवेत्यभिमानात् देशपदेन तात्वादिस्थानमेवोच्यते इति जवगादिषु न दोषः। भाष्यमप्यत्र विशेषणमिति दिशप्रय

त्नमिति द्वंद्व इत्युक्तौ सोत्र त्वात्माधुरीति भावः। स्पष्टनेस्या दिः अत्र स्थानगत तत्रत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां वर्णाभिव्यक्तिजनक

स्यशेषस्पर्शी दूराव स्थानसमीपाव स्थानरूपाभ्यांतर कार्यकारिमलस्य पक्षाधनेज्ञत्नक इति शेषो वाभाष्यतेहा

पिना इति सवर्णसंज्ञास्वनिमित्ताचेनवासात्मपत्वाज्जहातीति तत्पात्वस्वनिमित्तत्वहापितादृत्यर्थः। विवारसवारोकट विले

स्यविकासस्संकोचो विवृतः। कण्ठबिलस्यासौ नु प्रादी पते यैरित्यर्थः। एकेउक्त वाक्यपोः प्रथमो पान्नाः। नादो वर्णोत्स्वनं

तरभावी अनुरणनरूपः शब्दः पश्चात्तीपाद्यमनेन तेषामस्य माणात्वं बोधितं देशविशेषणमस्यास्यग्रहणमावश्यकमिति गूढा
शयेनाह भाष्ये अनुनासिक्यमेषामधिकोगणा इति अपभावः अत्र देशपदेन ताल्वादिस्थानमुच्यते स्थानशब्देन च योगरूपा
वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगानुयोगिताल्वाद्युच्यते तत्र यद्यपि अकारादीनां गुणमात्रे देशपदेन ताल्वादिस्थानमुच्यते
स्थानशब्देन च योगरूपा वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगानुयोगिताल्वाद्युच्यते तत्र यद्यपि अकारादीनां गुणमात्रजनिका
नासिकास्वरूपस्य कंठादिभिरेवाभिव्यक्तिसिद्धेस्तथापि जादीनां स्वरूपस्य न केवलताल्वादिनानापि केवलनासिकया
भिव्यक्तिरितिविनिगमनाविरहादुभयावच्छिन्नवायुसंयोगानुयोगिताल्वाद्युच्यते तत्र यद्यपि अकारादीनां गुणमात्रजनि
कानासिकास्वरूपस्य कंठादिभिरेवाभिव्यक्तिसिद्धेस्तथापि जादीनां स्वरूपस्य न केवलताल्वादिनानापि केवलनासिकया
भिव्यक्तिरिति विनिगमनाविरहादुभयावच्छिन्नवायुसंयोगस्यैव तज्जनकत्वम् अतः पौभावादिति वाच्यं स्थानेनान्तरतम इति
सममम्यं तयाठस्य दूषितत्वेनास्यासंयोगस्यैव तज्जनकत्वम् अतः पौभावादिति वाच्यं स्थानेनान्तरतम इति सममम्यं तयाठ
स्य दूषितत्वेनास्यासंयोगस्यैव तज्जनकत्वम् अतः पौभावादिति वाच्यं स्थानेनान्तरतम इति सममम्यं तयाठस्य दूषितत्वेनास्या
प्रक्रेगेर्भ स्वावात् अनुनासिका कारादीनामपि सा स्थानमिति तत्पक्षमेव एवं हि उत्पादकसामग्रीभेदात् कंठो वि स्व

कै: टी:
१९

रूपभेदस्यैवापन्नोऽभेदकगुणपक्षेऽपि निरनुनासिके: सानुनासिकग्रहणानापत्तिः एवं च पाचारस्थानसाम्ये सवर्णो
न स्यादिति सिद्धान्ते नासिकारूपदेशभेदात्कण्ठादीनामप्राप्तसावर्ण्यप्रसिद्ध्ये आस्ये न देशविशेषणमावश्यकं नासिकायाश्चास्या
नत्वेऽपि मुखनासिकेति सूत्रे नासिकातिरिक्तावयवकमुखस्यैव ग्रहणेन न तस्याह्वपादत्राप्यास्यपदेन तादृशस्यैव
ग्रहणाबोधं न्नम् यावत्स्यान्ने एतत्कथनवैयर्थ्यापत्तिः आस्ययहणाभावस्थाना सावर्ण्यानुपपत्तानोप्रदर्शन
मेवेत्यत्र प्रकोठहनवेदं प्रपत्नाविशेषणास्ययहणाभावस्यैवास्तु अननुनासिकयकारादीनां जातिभिः सावर्ण्यं च व्याव
र्त्तम्पत्वे च तज्जरु वृत्तेन मन्तीसादेनुस्वारस्यपयोर्म्मने न पकालस्कार यो नुनासिकपोरभाव इति वाच्यं अनुस्वारस्य
नासिकास्थानत्वेन स्थानतौल्यमपोजेनवाररेवयहन्नेः अनुनासिकयादीनां तु उक्तरीत्या न नासिकास्थानमित्यदो
षात प्रकेपन्नेवहपतिः उदात्तादीनामपि हृस्वसंज्ञासद्भावात् अत एव बाल्यप्रपत्त्यानुपक्रम्यामोनुनासिकनह्रावितिशि
लायामुक्तं अत एव उदात्तादिभिः सह एकादेशवात्यप्रपत्त्यादिति इदमेव ध्वनयितुं गुणात्स्युक्तं गुणपदेन च सावर्ण्या
नुपयोगिनं आन्तरतम्यपरीक्षोपयोगिनो विवारादय उच्यन्ते एवं च तत्सादृश्यादत्रापि गुणशब्दस्तच्छेषे गुणत्वेन व्य
वहारात् अत एव एतन्मप्यवतो स्य संज्ञान प्राप्नोति वा स्वस्यास्यात्स्थानमवर्णस्य एवमपि व्ययपरे शोन प्रकल्प्य   राम:
ते आस्ये येषां तुल्यो देशप्रभृत्याभ्यन्तरस्तत: संगृह्यते अप्ययप्रयत्नविशेषणमात्रस्योक्तदेशविशेषणत्वाभावेन तद   १९

संगतिःस्पष्टैवव्याप्त्येनदेशविशेषणाभावान्नदोषइत्येववक्ष्यमाणसर्वमुक्त्वेत्यादिसमाधानस्यापिनिर्दलत्वापत्तिश्चएकदेशत्वेनेनसर्वं
मतेनतुकेवलस्थानमितिध्वनयतिव्यवहितत्वस्येतिपक्षविरुद्धयोगापहारिणीनयाव्याप्यपदोपादानसामर्थ्याद्व्यवहितस्था
पिग्रहणमितिभावःताल्वादीतिजिह्वायोगेनत्वेरोववर्णास्थानत्वकथनादोषात्ननुप्रयत्नपदेनैवतद्ग्रहणमिति हि रत्नव्या
हजिह्वायाश्चाग्रेस्यादिप्रसक्तेर्लिविनिमत्सेकनिरूपितस्याद्रस्यग्रहणनिरासार्थमित्यर्थः।पक्षविज्ञापकेनापिप्रसेकव्याप
रनिरासःसुकरस्तथापिपावदास्यभवैमविवस्यापोहस्पष्टीर्घयोःस्थानतत्प्रयोगात्प्रपत्तिःतत्तत्स्थानकवायुसंयोगानामतुल्यत्वा
तस्मात्तःप्रयत्नपदमास्यपदेनस्थानमात्रग्रहणार्थंस्थानेकरणेचेतिभाष्येकरणपदेनवायुसंयोगोपिप्रयत्नग्रहणा
खनातिप्रसंगइतिनास्यपदंस्मात्तएवपावत्स्यानेकयोगानेतोनुल्यस्यानाविति भाष्येतानविरोधइतिदिक्भाष्येप्रारंभोप
त्मस्येतिनिर्धारणेत्नस्येतिनिर्धारणेषष्ठीजातौचैकवचनंस्मारंभइतिकंठतालुध्रजप्रयत्नानांमध्येप्रथमंचरमोत्पन्नेःपूर्वमार
भ्यमाणत्वस्यार्थःअत्रापिनासिकापास्मग्रहणमुपपादितरीसैवेतिबोध्यंअत्रेदंबोध्यंशब्दप्रयोगेछपोस्मत्नयत्नोस्माभि
मदेशान्येरितोवायुर्वेगान्मूर्धपर्यंतंगत्वाततःप्रतिनिहतोयत्नविशेषसहायेनतत्तत्स्थानेषुजिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकं
तत्तत्स्थानाभ्याहत्यवर्णानभिव्यनक्तितत्तोपत्नविशेषसहायेनपराहतेत्तिसमयेगलविवरादीनांविकासाद्दीन्करो

कै० टी० तितत्रपेतत्त्वस्यानाभिधानकापत्वास्तेऽत्रा स्यात्तगे ततश्च त्कार्यकारित्वादास्ये प्रयत्नास्त्वुच्यंते आभ्यंतर इति प्रारंभ इति वत्र
८० त्वविवरादिविकासक एवास्यवहिर्भूतदेशे कार्यकरत्वाद्बाह्या इति एवं मात्राकालिकत्वादिकमपि वाघस्यत्वमहत्त्वकृतमि
तिनाभिप्रदेशात्प्रेरकप्रत्न एव कश्चिद्विलक्षणोऽस्य वायुं प्रेरयति काश्चिदधिकमिति तस्य प्रयत्नस्य वायुप्रेरणरूपकार्यमा
स्यशास्वदेशमिति तस्यापि व्याहृतिरास्य पदेनोक्तारउरास्त्रे भाष्ये मूर्ध्नि प्रतिहते वर्णोत्पत्तेः पूर्वं स्पृष्टतादयः पश्चाभि
हन्ते प्राणाख्ये इत्यत्र च पः केपरे अत एव सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः वर्णान् जनयतीति शिक्षायां न विरोध इ
तिदिक भाष्ये पदि प्रारंभ इत्यत्र पदीत्यस्य पर्यंपीसप्तम्यर्थः। अकारे रोतितनतथ्य व स्वसवर्णाकारस्यैतत्र सत्वेनन ह्यगतुस्य
स्यानत्वेनावर्णोऽज्ञेः सावर्ण्यं गत्यमित्यत्र चपस्येति लोपप्रसंग इत्यभिमानः। पां सू। केतिप्रश्लिष्टावित्यस्य प्रकर्षो ताश्लि
ष्टो मिलितावित्यर्थः ततश्च तदननुभवेन केवलतात्वादिस्थानकत्वेन च नतयोः सावर्ण्यप्राप्तिरिति भावः विभागो चेति
एवं च पूर्वं वजयोः सावर्ण्यं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः। भाष्ये एतद्वृत्तेरविवृततरावर्णात् इति एवं च नतश्चात्तयोरपि विवृततर
त्वेन प्रयत्नभेदादृस्वेन न सावर्ण्यं आकारस्य तो तपि विवृततरत्वात्तेनाप्यनवोन सावर्ण्यफलाभावश्चेति भावः। ए एम:
तयोरेवेति पत्किंचित्स्थानसाम्यं स वर्णोरहितज हूनासामिति निर्देशात् यावत्स्थानसाम्यमत्र विवक्षितमिति भावः। ८०

पत्वेषां समुदितत्वस्याानमिति तत्रेदं श्लोको च्छ्रोवः स्यतो बुधैः ए ऐ तु केचन तालव्याविति शिक्षायां प्रत्येकं तत्र भवत्स्वधिकारस्य पद-
नापपत्तेः । दंतोष्ठं नद्वति पाठस्तु संगतः शरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् स्वांगसमुदायस्य स्वांगत्वाभाववत्तत्स्वजनरूपाणु
संयोगावच्छेदकेकदा दोस्वाधारत्वमारोप्यकेऽभवद्गमाद्युपपत्तिः । शरीरे मे वेदनेत्यत्रेव मे वेतिदिक् उदात्तादीनीनोतहीतियावात्स्या
नैकवत् पावत्यपत्वेकस्य विवक्षणादिति भावः स्वशब्दात् उदात्तादिशब्दाः एवं चात्र प्रपन्नशब्देनोदात्तादीनां ग्रहणमिति भावः । अ
ष्यउदात्तादीनां सवर्णसंज्ञानमायोनोत्तमस्याससेन प्रयत्नो विशेषितः तत्स्य समाधत्ते नरमाहेकदेशी अथवा किन्नए
तेनेति नोस्माकमेतेन प्रारंभो पत्नस्येत्यर्थकप्रयत्नशब्दाश्रयणेन किं भिन्नमर्थः किंश्चलादितिभावः वास्तवप्रयत्नभेदेऽपीति
एवमुदात्तादिभेदेऽपि भविष्यतीत्यपि बोध्यं यद्यपि सवर्णसंज्ञायां न प्रयत्नभेदागर्भत्वं तथापि ज्ञापकादेतदर्थसिद्धिरित्या
हाक्रोत्ती तिभाष्यसंमतेव हि भेदेरति यत्किंचित्प्रयत्नभेदे सत्येवेत्यर्थः कुतएतदितिसूत्राहरे स्तदलाभदितिप्रश्नः स
माधत्ते भेदाधिष्ठानाहीति यत्किंचित्प्रयत्नभेदे सत्येवेत्यर्थः कुतएतदिति सूत्राहरे स्तदलाभदितिप्रश्नः समाधत्ते भेदा
धिष्ठानाहीति यत्किंचित्प्रयत्नभेदेत्यर्थः तत्रज्ञापकमाह यदि हीति सवर्णसंज्ञावचनमित्यस्य सवर्णपदोच्चारणमि
त्यर्थः संज्ञावगुरित्सवर्णस्येमाघर्थमावश्यकत्विबोध्यं भेदो दिति वास्तवप्रयत्नभेदादित्यर्थः ननु एवं यत्किंचित्स्या

कै·टी नैक्यादेकारौकारयोः सावर्ण्यापत्तिरिति चेन्न तापकाल्पप्रत्नांशे पावण्यप्रयत्नसमानत्वं भागेपि स्थानांशेन त्यागे मानाभा
८१ वइत्याशयात् पञ्चम्येकेषामिमाद्विनिर्देशोः स्थानांशेयावत्स्थानतुल्यत्वविवक्षणाद्यप्रयत्नतुल्यत्वस्य भेदघटितत्वात्सवर्ण
संज्ञाभेदाधिष्ठानेप्यर्थइतितत्र नेन सावर्ण्यं निपामकप्रयत्नयोः स्थानयोश्च परस्परं भेदत्वाभेपि वर्णान्योयस्किंचित्प्रयत्न
भेदस्यततोऽलाभात्स्थानानां भेननतस्तत्कालरूपोपाधिभेदेन भेदोबोध्यः भाष्येयदिनहिसतिभेदेरन्यादिसिद्धांति
वचः। शकारछकारयोरितित स्यात्मारंभोपयत्नस्येति आवश्यकमितिभावः। ननुनिष्ठ्येप्यत्रहलः परावाभावात्कथं लोप
प्राप्तिरतआह। नचिवेतितत्रैकदेशीमैत्र्यासमाधानमाह एवंतर्हीत्यादिस्वांगवाच्ये वेतिअमूधैमादिपपुंदासादेवस्वां
गेलक्ष्येस्वांगादितिपुनः श्रुतिरवधारणार्थेतिभावः। संज्ञायामित्यनुवृत्तेनेदोषइत्यभ्येनन्वेवं भिन्नस्थानानामपिस्या
दतआहतद्धितांताश्येतिआस्यपदोपादानसामर्थ्याद्वतद्वृहइतिभावः एकत्वंविवक्ष्यतेइति तद्धिवत्तांश्विरापिप्रत्या
सत्याप्रयत्नयोरेकास्यभवहत्विलत्वाभदस्यप्येत्रिपदवऊभ्रौहौ समस्यंतस्य पूर्वनिपातापत्तेः पूर्वपदार्थप्रधानतस्तु राम:
स्वस्याद्यगतिकगतिलाभ्यंशेष्यवती पञ्चाश्रितः। रेफोष्मेति रेफोष्मणांसवर्णास्संतीत्युक्तेरितिभावः। तस्यावचनमितिः ८१

वार्त्तिके तच्छब्देन कस्य परामर्श इत्यत आह तस्येत्यपि मितितस्या वचनमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुष इति भावः। एवं च स्थाने विभक्तिरिति लुग
भावः। वस्तुतस्तच्छब्देन पूर्वोक्तस्यैतस्येशब्दस्य परामर्श इति वक्तुं पुस्तके ऽप्यायीति रेफोपगमा मित्येतद्विजातीयसवर्णाभावमति
पादनपरमित्यर्थः। तत्र रेफांशे तुल्यास्यप्रयत्नासंभव एवं ऋष्मसु तु नाज्झलाविति निषेधादिति बोध्यं एवं च व्यावर्त्याभावेन सव
र्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात्प्रस्यतस्येतिलभ्यत इति भावः। ननु सवर्ण इति संज्ञाशब्दस्य कथं संबंधिशब्दत्वमत आह तुल्यास्ये
त्यादिस्वार्थमित्रप्रतियोगिकः संबंधनिमित्तशब्दः संबंधिशब्द इति भावः। परे तु अत्र स च द्वंद्वनिर्देशात्स्यौ तुल्यास्यात्तुल्यप
त्नशब्दाविस्पष्टौ भाष्यस्य सवर्णशब्दो हि प्रदेशेऽपि सवर्णपदवस्यरोन नु तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तकः इति लस्य सं
बंधिशब्दत्वं दुरुपपादमुपक्रमोपसंहाराभ्यां चैवमेवोचितं उपक्रमे हि तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवती
त्युक्तमित्याहुः। योऽरिमत्र अल्प कइति महत्तिभावः। वार्त्तिके प्येवमेव पाठ इति प्रामाणिकाः। सावर्ण्यप्रतियोग्यनिर्दे शा
दाह अत्र चेति भाष्ये होतल्लकारः होल्लकार इति विग्रहे नल्लकारस्य दीर्घस्याभावात्कारो दीर्घ उदात्त इति बोध्यं नैतदस्ती
ति सवर्णसंज्ञापावर्णसंज्ञावश्यकीत्याह तत्सवर्ण इति अग्रमात्रस्येति अनन्याहत्स्यर्थ अकइति वर्त्तते सवर्णसंज्ञाभा
वात्सवर्ण इति नानुवर्त्तत इति भावः। स्वेऽपतिपरेतदिति· भाष्ये सवर्ण इतीति आद्यवार्त्तिके सवर्णग्रहणमनुवर्त्तते इ

तिभावः॥त्रिनत्रतोतिसिद्धांते पियव स्थितविभाषयाक्तनभिधानेनवाहोतल्लकारेपूर्वेवात्रिकं गम्ललकारेवोत्तरवा त्रिकेनअव
ङ्लेते एवकइत्तिदीर्घस्यककारेपरेपूर्वस्यतस्यैवल्लकारेउत्तरस्यवाप्रवृत्तिस्तत एवेतिभावः रूपद्वयमितिईषत्स्पृष्ट
ठितंविवृतंतदीर्घघदितंचेतिभावः तत्रासंहितायामितिसमासे संहितानित्यात्रसमासेलीदशंहूपदंदुलमंहोतलशब्देविभक्ति
अवराप्त्वेः होतलशब्दस्यनपुंसकेसंबुद्धौरूपमिसप्यतिक्लिष्टमितिविंस्यंभोध्येतुहोतल्लकारइतिदीर्घप्लुत्रियोग्पद् शोडारेता
इतिस्थितेइतिशेषः एवंशाकलेहोतल्लकारइत्यपिविंत्यसवर्णोत्तविधायकवचनाभावेएतहिवारसलेनतत्रत्रसकद्
त्यस्याप्राप्तेः इकोसवर्णेइत्यपिनेसमासइतिनिषिद्धेनित्यग्रहणात्तु तत्रभाव्येमत्याख्यानमित्याहुः सवर्णेसक्षावचने
नैकेनैवसिद्धेतद्वपेनकार्यमित्याहभाष्येतत्त्वग्रक्रममितिइतरेआहअवयपमितिअर्थेतनीयेतिनावतापिस्थानमपत्वसा
म्येनतात्म्यांग्रहणांस्यादित्यत्त्वेणहईषत्स्पृष्टेति॰विवृतलाभोवेउपस्थितरेकीपप्रपत्त्यागेमानाभावादितिभावः॥ताभ्या
मितिअसावर्ण्यादितिभावः॥वचनद्वेपप्रत्याख्यानवाधाहऋकारस्येमादिसत्त्वद्वेइतिअयोगवाहेषुपाठादितिभावः॥
नावकार्यमितितस्यसतसंज्ञातत्स्यातिस्तुतश्चेतिभावः॥अत्रपक्षेपिमवस्थितविभाषयाहूस्वऋकारद्वयस्यानिकदी रामः
र्घकारेशातिरिक्तविषयेआघस्यह्रस्वऋकारल्लकारद्वयस्यानिकदीर्घंकारेश्यातिरिक्तविषयेद्वितीयस्यनसाधते ८२

मिति नातिप्रसंगः पक्षयोस्तुल्यफलता चेति बोध्यं तदेव ध्वनयन्नाह इतीति भाष्ये किं पुनरत्रेति त्राऽत्राकार इति विवृतत्वम् इत्यर्थः ॥ ऌकार इति ई
षत्स्पृष्टत्वमित्यर्थः ॥ भाष्ये दीर्घप्लुतौ चैव हीति ईषत्स्पृष्टविवृतरूपो दोषौ वर्णावित्यर्थः एवं भाष्येऽपि वेत्यादिना खण्ड ऌकार इति हो
तॄलकार इत्यस्याप्युपलक्षणं वचनस्य क्वाप्यदर्शनादाह व्याख्यास्यामीति अस्येत्युक्तस्यानुनासिकत्वेऽजोऽत्रेति सूत्रे पाणिनि
ले कारं नोच्चारयोऽनस्माहारेऽचोऽनिर्देशात् तस्माद् पृथग्वचने कार्यमित्येव भाष्याशय इति उचित इत्याहुः ॥ अन्तरेति रश्रुतेरप
रः लश्रुतेर्लपर इत्यर्थः सवर्णसंज्ञावादीन्तरभाववाहिनं प्रति तत्वाप्यावश्यकं तदित्याह तच्चावश्यमिति ऌकारस्याल
लपरत्वेतन्मस्यास्यादितिरवाभ्यामिति वचनादित्यर्थः नन्वत्र लकाराभाव इत्यत आह भाष्ये वर्णैकदेशा इत्यादि ॥ अ
ग्रहणापलेलितिप्रक्लृप्यमानमित्यत्र क्लृप्यमानमित्यत्र चेति भावः ॥ आद्येकस्य चरति द्वितीये अवर्णोन्त्यस्येति प्राप्तिः
भेदेनेति अक्षोऽध्यगमल इति भेदेनानुबन्धनिर्देशः ॥ नाग्लोपिशास्वृदितां पुत्रादिषु तादृदित इति भेदेनोपादानमित्यर्थः
नाग्लोपी ऋकारेत्यादि एवं च हृ इ इत्यादौ दीर्घः शायनमित्यादौ परत्वाद्वृद्धिरिति भावः ॥ अत एवेति पूर्वसवर्णदीर्घनिर्देशादि
त्यर्थः ॥ किं चेवं सति अकः सवर्णे इति फिरोऽरि सवर्णे इत्यस्यासंगतिरिसपि बोध्यं भेदाधिष्ठानत्वादिति व्यक्तं कैयटे हि तु त्या स्यप्र
पत्त्वासंभव इति भावः ॥ सवर्णग्रहणेनेति भाष्ये सवर्णग्राहकेयाणुदित्सूत्रे लोप इत्यर्थः ॥ अत्र हि सूत्रे इति उच्चारितस्ये

83

कै॰ टी वप्रस्यापकतामत्रस्य पर्वपक्षीनजानातिमत्याहारेषुजातिग्रहणमितिचेनजारातिसवर्णत्वेइकारःशकारंगृह्णीयात्॰ तदेव
८३ ननाज्झलाविति निषेधादतआह स्वात्मनीतियद्यपि स्वाध्यायोध्येतव्य इत्याम्नानमपि विषयीकरोतीति एकस्य विषयत्वावि
षयित्वयोर्न विरोधस्तथाप्येतद्वाक्यार्थबोधोत्तरमस्यत्र निषेधेपि स्ववाक्यार्थबोधात्प्राक् स्वघटकपदार्थोपस्थितिवेला
यां स्ववाक्यार्थबोधरूपस्य सावर्ण्याभावज्ञानाभावात्तत्रेकारशकारयोस्तदभावबोधनमितिभावः। अपवादस्यैवासंपत्ते
रित्यपवादस्य नाज्झलाविस्यस्यापि स्वप्रापकबोधाभावेन स्वविषये प्राप्त्यभावात् घटकपदोपस्थितयोरिकारशका
रयोर्नोपवादविषयत्वमित्यर्थः वहुलेतिमपूरयंसकाद्वित्वात्सुप्सुपेतिवासमासइत्युचितेननकथं श्रस्य हित्वे अचिने
तिशरोवीतिवानिषेधापत्तेरतआह शरोचीतिनरमपत्वमेस्यानत्वे स्तत्रमेवयथर्थं स्यादतआह स्तत्रेभाव्येईष द्विर्वेति
एङ्वोः परस्परसावर्ण्याभावायद्वितत्वव्याख्यानामपि सवर्णसंज्ञानियामकत्वस्य सूत्रमते प्याव श्यकत्वेन तेदाप्तित्यस्य सू
त्रानारंभएवज्यायान किंचदीर्घप्लुताकारहकारयोन्सावर्ण्याभावज्ञापकमिदमपितस्यावश्यकमितिभावः। वाक्यापरिसमा
प्तेर्वेति अस्य यथानाज्झलावित्यस्य निषेधस्य स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तौ तत्र पूर्वपक्षस्यैवानुत्थानं स्यादिति भावः आनिष्पाद्यमुपपाद राम:
यति अस्मिन्नीतिसूत्रे निष्पन्नेरतिजनितवाक्यार्थबोधेइत्यर्थः प्रवृत्त इति एतेपरस्परं सवर्णसंज्ञा इति प्रमारूपे निश्चय ८३

पत्तानेनिष्पद्यत इत्यर्थः। तदेवचलस्य संस्कारकमिति भावः। निष्पन्नस्यावस्थायां वाक्यार्थबोधावस्थायां सवर्णत्वेषु नि
ष्पन्नेषु तत्र सवर्णत्वनिष्पत्तिरिह विषये सवर्णायद्वा अत्वामहः नापि स्यात्मनीति कृत निष्पन्नेरिति भावः। अङ्गगाग्रि ष्पन्ना
अङ्गस्येह विषये सवर्णापद्वा अत्वत्तानस्यानिष्पत्त्याभावेनावेत्यप्रसंग्र पदेशोत्तरकाले निज्ञानस्य संज्ञाविधानादि
ति भावः। प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञेत्यादेरिह विषये सवर्णसंज्ञासंज्ञित्वयग्रहणात् दुत्तरकालमणुदित्येतदकाण
दिभिः सवसवर्णत्वेन ज्ञातानां ग्रहणबोधयतीत्यर्थः अपरिसमाप्तिश्च सवर्णानिर्णयं विना तद्ग्रहणबोधना सामर्थ्य
मित्यर्थः तज्जन्ये शक्तिग्रहे बोधकसंभावना ऽऽ हिता मामारोपसंभावनासत्वादिति तात्पर्यं। पत्तु नाजल्यावित्यतः
प्राक् तुल्यास्येत्यस्य बोधाभावेन सवर्णपदार्थज्ञानाभावात् अणुदित्यस्य वाक्यार्थबोधजन्यत्यर्थ इति तत्त्रस्य
भावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणतया तुल्यास्येत्यतः प्राक् निषेधे वाक्यार्थाभावेन न तु विपरीतमित्यदोषात् इति
दिक् सिद्धमिति। अत्र त्याव पदार्थापस्थिति कालेवाक्यार्थबोधरूपं सावर्ण्यभावज्ञानाभावादिकार शकारयोः सव
र्णत्वज्ञाने प्रणादित्सूत्रजन्येह विषये वाक्यार्थबोधरूपशक्तिग्रहस्याभावान्नेकारेणात्र शकारग्रहणमिति भावः
न तु वाक्यापरिसमाप्तिप्रापप्त्यादार्शित्यतिप्रसक्तत्वेपि यात्रिनेत्तन्नेष्वात्वमरायनाम्नव्यानुपपत्त्यानन्तद्विषयञ्ञ

84

कै॰ टी॰ नस्य मागपि सत्त्वा वृस्य कलेरन ज्ञानस्येन तच्छा स्त्रासाध्यत्वेन वनात्कलाविद्यादौ सवर्णाभिशयेन प्रयोगः स्यात् अस्मदा
८४ दीनां बोधस्तु तन्त्रात्ययेऽज्ञमात्रत्वात् तत्परत्वात् लक्षणापाम भिख्यतो तिशकारयोः प्रतिषेधः प्राप्नोति एवमकारपोरपीति चेत् अज्ञान
सत्त्वे पि तदभिप्रायेण प्रयोगे तात्पर्यग्राहकाभावात् करिष्यमाणसंज्ञाद्यभिप्रायेण पाणिनिव्यवहाराभावश्चैवमपि तिवा
दनाच्चत्वत एव हलन्तस्य सवर्णेतरेण रामप्रयोगमाशंक्य शेषत्वमाह तेन भाष्ये प्रयोगपाणिनिनाहल्पदार्थस्य ज्ञातत्वे
नेन स्याम्पो माश्रपाभावात्तेन तदभिप्रायेण प्रयोगे बोध्यबोधस्य लक्षणाये गोपयहोनस्त्वयं न भावनमनर्थकं स्या
त मम तु पाणिनेस्तथाव्यवहाराभावान्न दोषः उक्तार्थज्ञापकमप्युपन्यस्यति एवमोकारोपीति अत्र तु पसे ऐषु स्
ताकाभ्यां हकारे स्मावर्णपवारणं तु प्रश्रेषाद्बोध्यं तत्र तात्पर्यग्राहकावेलाक्षिसादिनिर्देशः प्रागुक्तं भाष्यं चेतिबो
ध्यः प्रदर्शनाय बोधनायः भाष्ये पदे ताइतिन्द्वे लापावाक्यपरिसमाप्तेरिति भावः एकत्र तितुस्थाप्पोनो विकल्प
इति न्यायादिमर्थः मा वाभूदिष्येत तत्सूचितमतिज्ञाया आशयमाह अस्तु वेति न तु अंजन परस्यैकस्याने कस्य वा एमः
नोच्चारणे विशेष इति न्यायात् कर्थं मेदइस तन्त्राह अप्रतिहतमिति भाष्ये असति लोपे त्रिशकारमिति वदन्नप्रष्टस्: ८६
किंद्विशकारं न स्यादिति तवाशयः उत्तनिशकारं स्यादिति भाष्ये आह नपीति द्विशकारं भवत्येवेत्यर्थः द्वितीये आह एवमपीति

विभाषा छिवं वचने यीत्यर्थः एवमपीमनेन भेद एवेत्युक्तान्तरुपपादनावसरे यदि लोपो न स्यादिति वाच्यं किमुच्यते नेनं स्मो लोपः
स्यादिति अत एवाभिन्नकालत्वे फलेन योजयति स एव इति त्रिंशकारमिष्टमेवेति तात्पर्यं ऽपोह इति इदं दृष्टान्ति रीत्या भाष्यरीत्या
तु वावसानत्वमत इति बोध्यं इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमे पादे चतु
र्थमाह्निकं ॥ हलन्त्यम् ॥ क्षिपत्ते इदं इत्तोस्मयपो रूपादानं भिन्नकालनिर्दिष्टत्वे पेगगुणान्तरपक्रम्य इहगणपवास्यान्तनचना
घ इत्याह इदं इत्तोरिति एवं वाणादि दिव्यस्य माप्यभावात न न तद्वाधकत्वपरसूत्रमपि हि तत्पेतयाल्वमित्यर्थः तपरसूत्रेण
ग्रहणानन्तरं स्मानत्स्य प्रामाण्यपि फलाभावान्न क्षितीपदस्मादुदात्तादीनामिति तेन नु जातिपक्षे भिन्नकालनिर्दिष्टस्यर्थस्या
त्तमे हेहितपरसूत्रं नियमार्थमेवेत्यत आह जातीति मुतानां चेत्यत एवेति एतद्वाग्रे भाष्ये एव स्फुटं इष्टव्याघातमिति
जातिपक्षे इदं इदं शेषितपालैनैव स्मृतत्वात् दृष्टान्ति रित्यभिमानः भेदकाप्यगुणा इति भेदकत्वात्स्वारस्ये तिवार्त्तिके कोके रणवि
षये भेदकप्रसंगोप्यस्तीत्यभिमानः इदं प्रयोजनमोद्गतो रेवन ते दंशे ऋणुदित्सूत्रे सेव सिद्धेः ननु तत्कालत्व सवर्णा संस
ग्रहायेत परत्वमुक्तं नात्र कालव्याहृत्यर्थेन कुतः सुतानां नम प्राप्नोतीत्यत आह व्यक्तिपक्षे तिइदं हृदं शो इदं एदं शेनु
तपरत्वादेव दोष इति बोध्यं ननु इति शास्त्रादि समभिव्याहारे कार्यार्थं प्रगटस्य संज्ञा प्रवृत्तेरंतरंगत्वात्पूर्वं त्वमेतेन नस्या

85

कै॰टि॰ निनोनिहन्तत्वेनस्मृतासिद्धत्वेपिकथंस्यान्माश्रपाप्रगृह्यसंज्ञेत्यतआह शास्त्रेतिप्रवृत्तेपि शास्त्रेऽसिद्धत्वेनतत्स्वह
८५ त्रिवृद्ध्यभावेनस्मृतवृध्यभावाद्विमात्रविषयायावृद्धेस्त्रिमात्रेसत्वात्द्विमात्रवृध्यात्रिमात्रस्यसंज्ञेत्यर्थः।एतेनशा
स्त्रासिद्धत्वात् शास्त्राप्रवृत्तोस्यानिनःप्रगृह्यत्वेपिपुनःस्मृतेतस्यतन्नस्यातनवस्यानिवत्वंअनलविधावितिनिषेधात्
स्मृतस्याप्लवत्त्वविधमेत्वात एवंचागच्छतमथीप्रमादाष्णोप्रगृह्यस्यैसनुनासिकःस्यादित्यपास्तंननुप्राधाप्मात्कार्पो
सिद्धत्वमेवस्यादतआहतथाहीति तुत्सर्गस्याभीसामान्येनेतितदुत्सर्गयोस्यर्थः ननुप्रकृतिभावे स्वरसंधिप्रकरणस्य
त्वाहसोत्सर्गमितितदुत्सर्गनिरूपितापवादत्वंस्यात्त्रापिसत्वेनेदमपितत्प्रकरणस्यमेवेतिभावः प्रगृह्यत्वहेतुके
प्रकृतिभावेयोसन्धयः।प्रकृतिभावएवेतिस्मृतप्रकृतिताप्रवत्रसंज्ञासत्रेतत्प्रकरणस्यमितिभावः प्रतिषिद्धइतिप्र
स्मृतवप्रावेनवाधितेइत्यर्थः।भाष्येप्रगृह्यस्मृतप्रतिषेधेतिप्रगृह्याश्रयेप्रकृतिभावेस्मृतप्रतिषेधप्रसंगइ
त्यर्थः प्रगृह्याश्रयस्यापिकुतोननिहन्तित्यतआहस्प्रमेनेतिप्रगृह्यःप्रकृत्येत्यनेनेत्यर्थः नन्वीदशेपिविषये
प्रगृह्याश्रयेप्रकृतिभावेसतिस्मृताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधोःस्मृतवदितिवाधितोव्यर्थइत्यतआहपत्रेति रामः
नपुनस्त्वपरत्वादितितद्वस्वतिभाष्येदीर्घीतांचोच्यमानास्मृतानांनप्राप्नोतीतिप्लुतानांत्वितितन्यरत्वाभावेइत्यार्थः ८५

तपरत्वेनतुतपरस्यत्र स्वजातिपदेन त्यागविनिगमार्थत्वान्नस्यादितिभावः। इदमादि स्त्रीत्वाद्यनतिरिक्तमन्यते आकृतिरिति। वि
नाम्नस्तूच्चारणं जातिनिर्देशाभावादत्र शंक्यमनुव्याख्याणीयायां लाघवायद्गुत्व एवमप्रयोक्तव्यमगुरुदोर्बोधाद्वारतोनतश्च
क्तेरूपलक्षणत्वं विहायविशेषणत्वस्यैवाश्रयणाद्विशिष्टव्यक्तिस्थैवजातिर्गृह्यतइतिमूलकालव्यक्तिगतायाइवाधि
ककालव्यक्तिगतायाश्चापिनग्रहणमितिभावः। भिन्नव्याप्यजातिस्वीकारेतुनिर्दिष्टव्याप्यजातेः सुतेभावएवेत्यपि
वोध्यं एतज्जातेस्तुसुतेसत्त्वात्तेनसुतग्रहणंभवत्येवततोलघुत्वक्तेरभावाद्वत्वन्वेवंभाष्येन गृह्यतादितिहेतुरसं
गतेनोतआह आकृतिपदेपीति ईदृशेविषयेतन्नदित्वादिजातिविशिष्टव्यक्तिरेवगृह्यतइत्यर्थः। जातिप्राधा
न्येफलाभावात्व्यक्तिद्वाराकार्यसंबंधाश्रयणेगोत्वाच्चतत्स्यापुंस्त्वाच्चतद्विशिष्टव्यक्तिग्रहणेव्यर्थतास्या
भावात्रैतौआह कावितिभावः। भाष्येतस्माद्दीर्घाणामेवतत्पराणामितिगुणानांनएकैकसंग्रहोयासंदेहापत्तेरसर्थः
कर्मधारयश्रमेव्यपदेश्यमतिः सुतोभावीतिपदध्याश्रयात्सिद्धत्वेनापिसिध्यतितत्वापिशास्त्रबाधायेत्तुपालस्य
गोश्रयणमुचितमितिभाष्याभिप्रायः। प्रकृतइतिस्पष्टःशब्देनबोधितइत्यर्थः। बुध्येतिशास्त्रीयेकार्येसिद्धत्वं
नचायंव्यवहारः शास्त्रीयेकार्यमितिभावः। कार्यकालपक्षमाश्रित्येतिश्लेयंभावः तत्रपदे संज्ञाशास्त्राणांनए

यद्बोधकत्वं पूर्वत्रासिद्धमिति व्यातिदेशः कार्यार्थः कार्यज्ञानं वाक्यार्थबोधात्तरमिति पद्देशो वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्य त्वमे
वतस्य किंच पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेन पूर्वत्रेदमसिद्धमिति तदर्थः तत्र कार्यकालपक्षे तत्र देशोपस्थित संज्ञा
परिभाषाणामप्यसिद्धत्वबोधनं एवं च तद्बुध्यानुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नस्यापि तद्बुद्ध्या
सिद्धत्वेन त्वत्र शास्त्रेनुवृत्त पूर्वत्रासिद्धमित्यत्रैत्य पूर्वग्रहणेनादसोमादित्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वमिति पयोद्देशे तु
त्यातेंत्रेणमेतादीनां कार्यबोधकत्वात्तत्रातित्युतासिद्धत्वबोधनं शक्यमेव एतेन कार्यकालपक्षे। पयात्संहृत पू
र्वत्वाहातिरिक्तत्वात्तमभाष्येपन्नसिद्धत्वेन ततः प्रागेव सत्यापातततः त्युतेतेतेष्टिमात्रत्वेनयथयन्याश्रपिसंज्ञा
याः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात् त्रलिपित्वेन स्याद्भिवत्वाभावाच्चाप्रगृह्यत्वेनानुनासिकः स्यादिति चेन्न संज्ञाया
कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्यसिद्धरूपबीजसत्त्वेन पुनस्तस्यासुलभत्वात् एतदेव ध्वनयता दनुतस्यासिद्धत्वात्त
त्कालाएव भवेनीत्येवकारः प्रयुक्तः दनुनालाक संज्ञा यवनत्काप्याएवेति तदर्थस्त्वसमर्पणापत्तेः बोध्यते एंद्रा
दयइति प्राय यस्याददसोमादित्यनेनैकरूप्यादेतिभावः। तदेति। अत शब्दोवयवव चनस्तदंतस्येति बहुव्रीहित्वे रामः
त्यस्यवर्णस्येत्यर्थः गौणत्वेतिपदान्यत्वसामान्यात्त्वासत्रिकमपिगौणायदेन गृह्यत इतिभावः प्रथमो ८६

पश्यिते दुस्व रित्यागे न एकारान्तो दाहं रणदाने बीज माह दुद्व ते रिति नाश्रितमिति वार्त्तिक कृते ति शेषः तदंत विधिरिति अ
स्मादेव वचनाक्ष रस्वरूपं विशेष्यमादायेति भावः। इत्यपेत त्तीयः पक्ष इति व्यपदेशिव द्भावानाश्रयणाम स्मा दी
र्घ तदंत विध्य भावोत्र नोक्त इति ईदादि भिः श्रूयमाणत्वेन द्विवचन विशेषणमेव न्याय्य मित्येतन्म ध्या संभव रूपो दो
षोक्त इत्यपि वोध्यं आदेशेन ति एकार्थ पूर्वादादेः विहिते जत तकाराद्यादेशेनेम र्थः। प्रकृतिभावेनेति अस्य पान्तुप
पद्यमानेनेत्यर्थः सुएव सिद्धान्ते प्रगृत्वत्वाभावेन द्विलक्षं जकाभावे दस्य प्रयोगस्यासाधुत्वापत्तिरसाधु प्रयोगे च भ
गवतोऽभ्यूपनापत्तिरता पूर्वपदार्थता वच्छेदकपेतोव वोधोनतु समासवत्वेने मात्र भाष्य संमतं अतो हस्तौ सरव्या नव
ग मेप्यनेकार्थ प्रतीत्यात थाविग्रहे वाधकाभाव इति वोध्यं सुतरा मिति अकारान्तरागुरुत्व स्य च तात्प
कत्वेनाश्रयणामिति सुतरां गौरव मित्यर्थः ईदादि भिरिति भाष्ये श्रूतस्य श्रुतेन संबंधो न्याय्य इति भावः। साक्षा
त द्विवचनमन पेक्ष्य समुदायस्य प्रत्ययान्तस्यैव न्वयत्त्वं द्विवचनेनेदौ दिवि शेष्यत इति कथमीदादिव द्विवचन
ग्रहर मितीमतम्राहेदंदादीति तदंतत्व चास्य व्यपदेशिव द्भावेनवोध्य श्रूयते सूत्र इति पत श्रूयते सूत्रे द्विवचनं तदीदाघे
त मिति भाष्ये योजनेत्याशयः अनित्यत्वेपिलुकः शीभावो भिन्नश्च न तुल्य वलत्वात्परत्वात्मरत्वादिति पूर्वोक्त

कै.टी. मनुपपन्नमतोभाष्ये शीभावोप्यनिष्टत्वमुक्तं कृते तु किं तदप्राप्तिस्तु प्रसंगरूपषष्ठ्यर्थस्याभावादिति भावः। अग्नीइती तिः
८१ खट्वेद्रस्य सम्पत्स्युपलक्षणाम्प्रेनेतत् ह्रिती पद इति प्रयोगे शेते तदेतत् विधिसेत्वनपक्षसूद्धुपस्य चैकवर्णात्तस्यमध्यमस्यमतो क्तिरितिबोध्यं।
तदितिवृत्तिकारोक्तमित्यर्थः। अदसोमात् अग्निमितिमात्परदीर्घवितेरस्य यर्थः पदितु अदसो दादिरुच्यते दात्परश्च पूर्वोत्तरसा
ह्रचर्याद्वर्णाभिन्नोच ओकारैकार एवतदानस्यादोषइति भावः इदमेवध्वनयितुम दसः प्रगृह्यसंज्ञायामिति नोक्तं नन्वी
त्वोत्वयो रसिद्धत्वेपि अदसो मादित्यत्रैव दादिति निवर्त्यमात्परैकाररयोरपि प्रगृह्यता त्रापादिप्रसंगो न आह च शब्दान्तरस्ये
ति एवं चे॰ दो नोर्मात्परत्वाभावादेवमपि न प्रगृह्यताप्राप्तिरिति भावः नचीत्वादीनामसिद्धत्वेपि तन्निवर्तितो कारधभावेन क
थमयादिप्राप्तिः किंचापादौ अमसिद्धत्वेपि प्रगृह्यसंज्ञायामाश्रयात्सिद्धत्वेन तत्संज्ञायां तस्यामर्थात् नमादयो न आह शा
स्त्रस्येति नादेशलक्षणामिति प्रकृति भावस्येत्यर्थः प्रगृह्यत्वं नुनासिकयर्ण्द्रासेन चरितार्थमिति भावः एकादेशः एङः
पदांतादतीतिनाज्ञानं तयेइति अपादावूजानपादितिभावः नेयादिके तरं गेवह्रिंगपरीभाषाश्रप्रवृत्तेर्विसर्जनीपसंवे
भाष्येवस्य मालालात्र दोष इतिपूरेप योदेशे तिनन्वायास्त्रिद्धत्वेन प्रगृह्यतेपिमत्वादेरसिद्धत्वात् आपादिकं स्यादेव ८म:
तिचेन्न एवमपि संज्ञाशास्त्रेपथ्योरत्नमात्रपरोनापादिकं मत्वा सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः भाष्ये पत्सिद्धेरिति नचनत्वप ८१

र्वमनेरोगेवसिद्धिः असिद्धवचने तदप्रवृत्तेः पूर्वत्रविषयेषष्ठोद्देशस्यैवभाष्यकृतांगिकाराच्चेनन्वीदृशउपजीवनापात्रकरणामित्य
तआह नवेति हेः सकच्चमुकारस्यादेरनुच्चरसइत्यावस्नविघतेरस्यस्थानेसोपस्यतादृशरस्यारसरत्वयोर्नानुनासिकःस
मतेपिभवत्येवेतिभाष्याशयमाहुः तादृशानामभिधानस्वेमन्येप्रकरणोत्कर्षेणेति संज्ञाप्रकरणोत्कर्षे गुणभूतस्यासेनेत्यर्थः
सर्वेतिप्रकृतिभावानुनासिकप्रतिषेधेत्यर्थः।भाष्येविप्रतिषेधादितिअंतरंगत्वान्नलाद्दोषइत्यनेपरांतरासमभिव्याहारेपादिमंःप
रत्वात्संज्ञासिद्धौनत्सामर्थ्यान्नलादिकमकृतिभावप्रत्यपिनासिद्धंआश्रयाद्धेसंतांप्रत्यपिनासिद्धमितिभावः।ननुप्रग्र
ह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमानेत्यादिवस्तुमात्रामकारेणाद्यवतएवविरोधस्तत्प्रक्रमेतदित्यआहइतिभाष्येपरैवेतिपूर्वपाठेपि
तत्रत्वैकार्थ्यबोधाभावेनेतिभावः परपतिकार्यकालमितितन्मतेसंज्ञाशास्त्रस्यप्रदेशदेशएवार्थबोधस्तदुक्तंचविरोधो
पस्थितिस्ताकार्यतातंचेतितत्रत्वपालमेवाविप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तेर्बीजमितिभावः।परैवत्यैवपरैवेत्येवपरैवेत्येवकारे
णापाठकृतंपूर्वत्वविधानमपिविप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तेरननियामकमितिसूचितंपरीभाषाणांतुनत्यहेपितत्तद्देशेस्थैवो
धोस्त्येवेतितद्विषयेविप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौपाठक्रमएवतन्नियामकमितितात्पर्यंआकडारस्थ्यभपदसंज्ञादिविष
यपेतुषष्ठोद्देशपक्षएवेतितत्रपरयापूर्वबाधसिद्धिःष्यङःसंप्रसारणमितिसूत्रस्थभसंज्ञायाःकार्यकालत्वपरंभा

कौ०त्रि० षत्वेकदेशयुक्तिरिति तत्रैव निरूपयिष्यामः। ननु यदैवेत्यस्य संज्ञापदेन तत्कार्यं प्रकृतिभाव उच्यते इति भावः। आशयान
८८ मिमममग्रः। कथमिति एकदेशित्वनुउजरं कार्यकालमित्यादीत्याद्युः एतेन कार्यकालपक्षेपि पारकनयरत्वमयादी
नामेव अर्थमर्थः। मोहत्वादथवीत्यादौ त्रियादिस्थे कार्यकालपक्षेएव परिभाषाप्रवृत्त्यापरत्वात्तस्मात्तन्नदितुत्तरस्यैत्वे
वतिसिद्धांतासंगतिरभ्यपोय्यैकदेशास्थत्वेनपरत्वासंभवादित्ययासेत्ताभ्यामितियोगइतिकर्मणिघञ्‌ठिकार्यशब्दस्यपा
त्राघतत्वात्स्त्रीलिंगस्ययोगशब्देनकर्त्रेतेतिसमासः ईदूतौ। भाटस्य संज्ञेमस्य तत्कार्यप्रकृतिभावइत्यर्थः कदाचिदि
ति एवं च प्रकृतेकेवलासंभवरूपः सइत्यर्थः केवलढिकार्ययोगोनसर्वथास्तिप्रतिषेधइत्याहतथाहीतिर्यत्वमत्वचेतिनदूघा
तेनसंज्ञाभावेतत्कार्यप्रकृतिभावविघातः स्पष्टएवेतिभावः। केचित्तु संज्ञाकार्यस्य अयादिभिर्विप्रतिषेधोऽयुक्तः वाक्यसं
स्कारपक्षेमत्वादितः पूर्वमेव अयादिप्राप्त्यम्। त्वाद्युत्तरं च संज्ञायां तत्प्राप्युगयत्प्राप्त्यभावात्तस्मात्प्रगृह्यसंज्ञाशब्देनतल्ल
नकमत्वादिकं लक्ष्यपितातस्यायादिभिर्विप्रतिषेधइतिगार्हिकार्थस्तमपिदूषयतिभाष्येएवमयाकार्यित्वेनाप्र
पत्वादितितत्रामर्थ्यादयादीन्यस्यपिसिद्धत्वमित्यर्थः प्रथादेशेइदं कथं कार्यकालमितितत्प्रकृतिभावेयादिवि रम०
प्रतियेधविषयमिदानीतसनेतिस्पष्टमेव असिद्धत्वाभावादितिईत्वादीनामसिद्धत्वाभावादित्यन्वयः सामान्यतएवासिद्धत्वा ८८

भावबोधनादित्यर्थः। तेषांईत्वादीनां परत्वादिति रैत्वादिषु जातेषु तेषाम सिद्धत्वाभावात्पादीनाम प्रसंग एवेति भावः स्थान्या
नांतरमिति। प्रसत्यत्वकार्यप्रकृतिभावाद्याषो विप्रतिषेधपरमेवभाष्यं सतो रित्यस्य प्रगपतत्प्राप्तयोरित्यर्थः वाक्यसंस्कार
पक्षेईत्वादीनामसिद्धत्वेन ततः प्रागेव तत्प्राप्तिः कृते लोत्वादावेसितिनतयोर्युगपत्प्राप्तिरिति भावः तदाहानवाचेसादिस्थापा
दिप्राप्तिकाले स्वस्मत्वेहेतुः उभयप्रसिद्धमिति। पूर्वत्रासिद्धेनेति शेषः। परिहरति स्वाश्रयादिति पदसंस्कारपक्षे रागत्राप्री
पतदिति भावः एवञ्चाभ्यर्योर्युगपत्प्राप्तिः प्रागस्येसत्तायात कार्यं च नयोः सिद्धत्वाद्यादीन्यपि चासिद्धत्वादित्यपपन्नो
विप्रतिषेधइति वाक्यसंस्कारपक्षेऽप्येतस्य पूर्वपक्षस्य परसंस्कारपक्षाश्रयेण परिहार इति केशात्परित्वनुक्तेदादिवि
प्रतिषेधखंडनं तत्सामर्थ्यं न परत्वेन व्याख्यापेक्षयेदमेव पुक्तं पक्षांतरे रोषपरिहारकरणादित्याहुः रोः सुपीत्यस्यानं
तरमिति नचैवं हशिचेत्यस्यैतदुत्तरत्वाद्रोरीति रश्चा ऽसिद्धत्वापत्तौ मनोरथ्याः सिद्धिः ठो ठे लोपः रोरि समयोर्यत्वेनु
नासिकस्त्वतः पूर्वपादः कार्यहत्याशयात्स्वनुनासिकपर्युदासेन चारितार्थ्यमाशंक्याह यथोद्देशेति एतत्त्व
चनसामर्थ्यादिति वार्त्तिकतत्स्यारुयान भाष्यवचसर्थः पूर्वभाष्यस्य व्याख्यांतरवादिनस्तु वाक्यसंस्कारपक्षे ध्याह
अथ चेति चस्तु नस्तुप्रकृतिभावो पस्थितसंज्ञायां नयोर्निमित्तत्वेनाश्रयणात्स्वपवचनसामर्थ्यादयादीनन्यविसि

के·टी· ह्रस्वसंज्ञाप्यतेऽस्मर्थ इति कार्यकालेपि न दोषः किंच यथोद्देशेपि संज्ञाप्रतिनिमित्तत्वेनाश्रयणात्तद्दृष्टामीत्वमात्वस्यासिद्धत्वेन संज्ञा
८८ पाञ्चानुनासिकप्रतिबंधेन वारिता ख्यं मत्स्येव प्रकृतिभावविषयकसंज्ञोपस्थव सामर्थ्यान्नाश्रयणेनुकिंचि विशिष्यपयो
द्देशाश्रयणेनैवमुपक्रमस्य भाष्ये विवोध्यामिसाङ्ः भाष्ये योगविभागादेतिवार्त्तिकस्यावहेत्रश्च यवेति अदसह
त्वस्यापंच स्यत्वे उत्तरत्र सादिस्यस्य विशेषणानापत्तिरत आह संबंधेति पत्तत्स्वेवेत्यतिसूत्रेरतिशेषः पत्रकार्ये सूत्रे
सिद्धं तत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः अयुरो पदूसिद्ध इति पत्र सूत्रसमसिद्धं तदित्यर्थः ननु समसूत्रत्वात्समुदायानुवृत्तिः स्या
त्तत्कल्पमेतो निवृत्तिरत आह ईदूतौ रेवेति नाम्य थेति सिद्धांतेनेतु मम र्थमेव मातस्यहणमिति भावः भाष्ये मार्थादाह
घर्थानंवेतिवार्त्तिकस्याचहेत्रश्च यवाहेति ननु एवं सति अदेः दोरस्य स्यामवस्थायां प्रगृह्यत्वेपि मोत्वसूत्रयोः क
तयोरीकारादीनाम प्रगृह्यत्वादेत्रलिविधित्वेन प्रगृह्यत्वाभावादितिवदेशे प्रगृह्य स्यानिकयाग्रहणोनालहत्वाद्धि
तीये ति छितीपि ति हिलोति छितिपपदूस्येविपत्कार्येतत्रासिद्धत्वेनेत्यर्थः सिद्धइति प्रगृह्यत्वे सिद्धत्वमयादीन्प्रति सि
द्धत्वं विनाप्रयोजनं नेति सामर्थ्यान्नात्र स्यपितो सिद्धाविति भावः विशेष्यासंनिधानेकथं तदंतविधिरत आह रामः
पूर्वसूत्रे इति अर्थाधिकारादिति भावः शरमात्रमिति एवं च विशेष्याभावात्र तदंतविधिरिति भावः शेप्रसक्तमेव ८९

ति एवं वेदे ति भाष्यस्य इहेवेत्यर्थः पुष्पेद् इति सुपां सुलुगिति विभक्त्यादेशः शे शब्द इत्यर्थः शेष्वात्मा अर्थवांश्चेत स्य ग्रहणादित्य
र्थः शक्तिग्रहनिरपेक्षप्रतीतिकत्वेनांतरंगत्वेनार्थप्रतीतावपि प्रतीपमानत्वमहेयत्वं शब्दांतरैरप्रमाणनाद साधारणत्वाच्च
प्रादुर्भावेऽपि नीतिः स त्वर्थी यो लोमादिशः। अनर्थकमिति प्रमहानुमानिकमायायेस्य पारूपग्रहणानुगतार्थवत्सरिभा
षाप्रबलेति भावः निपातनानर्थक्यादिति अर्थवत्त्वानिश्चयादित्यर्थः। तत्र हेतुः कल्पितरूपत्वादिति ततः किं तत्राह कास्य
नायाइति। अत एव केचिदूचुरितिपंक्तेर्नेशप्रियोवदंति तत्रैपतोऽर्थवत्त्वमिति निश्चेतुं शक्यतत्वमर्थः। ननु निपातनग्रहणाभा
वे एकाजितिवर्णग्रहणादर्थवत्परिभाषाप्रापांत्वर्थवत्तग्रहणमानाभावइतिचेत्तत्र यद्भीहि रिमाशपानगौणमुख्य
न्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिः पर्युदासे नैवाज्नत्वे लब्धे एकाज्ग्रहणस्य गौणमख्यस्यसंग्रहार्थत्वात् न्यायानिष्ट लावा। एतेन
नसमभिधाने निरीभवता ईत्यपवादिता दोषगत्वसंनस्यात गौणमुख्यन्यायादिति परास्तं अत एवोत इत्यत्रैवेत्र नप्रति
षेध आरब्धः अन्वयेति याकरणानुसंधानानुगृहीतान्यामित्यर्थः तस्यैवचास्य स्वापुनरप्रयोगित्वादिति भावः वस्तुतो
नर्थकनिपातेपि च स्य प्रवृत्तेरेत्सूत्रे भाष्येव क्ष्यमाणत्वादन्नार्थवत एव ग्रहणमितिन नियमः प्रश्नाशयस्तु अनाङः प
दासाद प्रत्ययस्य ग्रहणमिति उत्तपर्युदासेन तथापपाणेनमानं निपातनग्रहणादेव तेन प्रत्ययन्तु करणे एतामवृत्तिरिति

कै:टी: अश्वागाद्येम त्रापि प्रकृतिभावो दुर्वार इति परास्तम्। प्रकृताभावे कथं विद्द्वाश्गालमपपदितर्हि सवर्णदीर्घेन याबोधः। एकग्रहणेति
९० स्वाङ्ग॰ समुदायेष्याङ्गत्वाभावनवद्व्समुदाये ष्वाभावे नैकग्रहणं विनापि कर्मधारयार्थलाभादिति भावः। अन्तरंगत्वेनुमाहवस्य
त्रापि निरशापसूववृष्ये इहकस्मादितिनिपातस्याप्राप्तविशेष्यत्वाभावापेमर्थः। पदिहीति अजेतग्रहणोऽग्रहणवैफल्य
मितिभावः। प्रागस्य संज्ञापामिति ननु सांतस्य प्रगत्त्वले एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनांतस्यापि तत्त्वात् प्रकृतिभावः स्यादिति चेन्न
प्रकृतिभावेप्यसिद्धत्वात् अथ निपातस्य विशेष्यतया अजेतइति व्याख्यानेपि अग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजंतपरिग्र
हेण केवलाच्प स्याहृहिरज्ग्रहणस्य फलं स्यादिति मनसि निधाय पृच्छति एवमपीति भाष्ये अन्यतरनिवृत्त्येति। नि
पातस्य विशेषणत्वे तदंतस्य विभाषाऽप्रसक्तिरेव निवृत्तिः विशेष्यत्वे तु जिति विशेषणसामर्थ्यात्तदंतस्यैव ग्र
हणं मुख्याजंतपरिग्रहादाघनवद्विसस्य निवृत्तिरिति भावः। विपर्ययः निपातस्य विशेष्यत्वेनाजन्तपरिग्रहः केवलाद्वो
निवृत्तिरिति। इतिविशेषाभावादिति। अक्षाकारणाभावादित्यर्थः। सन्न्यायेन विधिरिति अहिदेशस्यायन्तवदिति। लाक्षमिति
तिङ् उ शब्दे इत्यत्र भावप्रत्ययके पपदनभिधानान्नेति भावः। पदितर्हीति। एवंद्व्यनिर्हभवतीति भाष्यमनुपपन्नमिति भावः। ननु राम:
पूर्वस्यस्य पश्चात्सरिसागापेत्तयाऽप्रवृत्तोलाघवमिति समभिप्रेत्याह अथवेति ननु एकग्रहणाभावे समुदायस्य स्यादिति तत्रि ९०

दृत्स्यर्थमेकग्रहणेन चाहसंज्ञायाद्तिगुणत्वादिति । संज्ञोपकारकत्वादिस्यर्थः । पक्षेरपि प्रयोगोपकारत्वाद्ग्रहणत्वेन हि प्रयोगः

पश्चवर्ध्यं अपि तु प्रयोगार्थः । पक्षुः अहं समाष्टीत्यादौ न ग्रहणार्थत्वात्तं मार्गस्य ग्रहस्य प्राधान्यमिति नतं न तत्संख्या विवक्षित

इति भावः । परे तु संज्ञा स्वकार्यं व्याप्तं सुपकारिकां न तु संज्ञी संज्ञोपकारकः । अन्यथा ग्रहोपि कर्मत्वेन संमार्गार्थः स्यादिति वि

धेयविशेषणतो विवक्षितमनुपाद्यविशेषणम विवक्षितमिति मीमांसकमर्यादैव न्याय्या यसीभाष्य समं मावेनीदं विंस्येन स्मा

त्स्वांगसमुदाये स्वांगत्वाभावचदस्मसमुदाये त्वाभावात्तत्तद्ग्रहणप्रसक्तिरित्येकग्रहणं विनापि सिद्धिरिति तन्न्यायकमि

ति भाष्याशयइत्याहुः । जातिग्रहणामिमस्य तन्त्रतामाश्रयाने कस्य क्तियहरणामिति भावः । अन्यथा जातिमहणोपि जा

ते रेकैकस्य क्तिव्याप्तनया संगतिरेवग्रहणि मित्रतयाजातिग्रहणस्य सर्वत्र सत्वेन तस्यावक्तव्यत्वाच्च रहेत्यादिष्वा

त्रेदं चिन्त्यं समुदायसंज्ञयावयवानामन्तग्रहान्त्राच्च द्विर्वचनस्यावः नापिनियात समुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं

स्वांगसमुदायस्य स्वांगग्रहणेन वा एकैकत्र सत्त्वाश्रितात्र्यादिति तस्मान्निनउ शादेकदेश अत्र शब्दानुकरणेउक्त समु

दायानुकरणेवाति परे निपातसंज्ञकेउ अकरोदिसादौ मध्यत्वं स्यात्तद्वारणायैकग्रहणमिति तन्नोभाष्ये दंमेरितिरिंभेः सनि

दंमरिहवेतीलवसनीवंतेतिइ्भावयह्नेइकसमीपोनकारेणनन्तोभसादिः सन्नपरः पतश्चभासरः सन्नसइकसमीपद्गतिहलोना

के.टी. श्चेति किंत्वाभावो निर्दिता मितिन स्यादिति चोद्ये जात्या अयानेकस्येक समीपत्वेसन श्चत स्यामारत्व मिति किंलेधिष्य तोतिसिद्धि
९१ रित्यर्थः अनेन समीपमवहितएवेति सूचितम प्रदर्शनायः प्रदर्शनेकारपितु मित्यर्थः किं विद्धि धानायो यात्तस्याप्य विधाना
पुनरूपादानमन्वादेशः प्रकृते विधान द्वयाभावात् एतमिस्मैनादेशो नकृतस्माह: विनातेनेस्मादिपथा स्याकाशीह
ष्टादेवइत्यादौ काशीमभिसाप्य कश्चो वजपिवेतिवाच्यः स्रोतृ दर्शनादिति वेदेचा हीनां पादपूरणार्थो नावलोकेपी
त्यादिः अर्थभेदाभावे पितत्वानात्वाभावेपि· अवयवा अनर्थकाः निपातसमुदायएवार्थवानिति भावः। उशकेत्वनि
रनुबंधकः तेनुञ्ज इत्यनेनु न सिद्धिरिति नभमित ध्यंपर्युदासे वितिवस्तुतः पर्युदासेपि दोषः आङ् भिन्नत्वस्याघा
त्कीयत्वानन्नचस्वा अयमाङ् भिन्नत्वमाङ्त्वस्य पूर्वोक्तवत्वेनातिदेशोऽतिदिश्यमानविरुद्धत्वाभयधर्मस्य मुक्त
कार्यस्य निर्दिष्टेरतिदेशस्य स्वभावसिद्धत्वात् नेवांतवत्वमेवं दुलभं यात्कीयकार्याभावादितिवाच्यं तत्रापि प्रतिषेधस्य
गम्यत पाशास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन प्रात्वत्वाभावस्य शास्त्रीयतयांतवत्वमहृतेरितिबोध्यं तस्याश्चेति प्रगृत्वेषुपदपाठे
द्गतिशब्दप्रयोगनियमादपिफलेविशेषोवोध्यः॥ भाष्ये स्रोतश्चीति पूर्वसूत्रवदत्राप्यर्थाधिकारामैरामुखेन्याय रामः
स्याप्रवृत्तिरित्याशायः प्रतिषिद्धार्थत्वादितिः प्रतिषिद्धसंज्ञाकपदं प्रतिषिद्धपदेनोच्यते परत्वादिति· निषेधाश्चव २

लीयांसमस्य समस्तुनायं विषयः तस्य पूर्वेणा सह पाराङ्गविबोधकत्वादिति भावः। अनियतोक्तस्येति नन्व प्रति बिम्बार्थोपमानं
भइति पूर्वभाष्या संगत्या चैतन्मरिभाषा पाठस्य अप्रवृत्ति रेवानियमत्वाद्द्वितेतिवाच्यं अत्र स्येकदेश्युक्तित्वात् तन धनपभा
ष्ये आह एवमपीति ननु लक्षणेन प्रतिपादितत्वादिरमपि लाक्षणिकमत आह यस्येहीति प्रधानत्वात् अर्थानस्प्रतीतिनिरपेक्षतया
प्रतीयमानत्वान्नतादृशार्थबोधकत्वाछक्यस्यापि गौणत्वं मुख्यत्वं च बोध्यं गौणमुख्यमायवीजं दर्शयितुमाह तत्र स्वरूपमि
तिप्राथम्यमेवोपयाद्यति गौणत्वादीति आरोपापन्नपर्वतद्रुपस्थितिरितवश्यकीतिभावः। मुख्यार्थारोपेणानि आरोपितेसिंहत्ववान्
माणवकादिसमभिव्याहारे सिंहशब्दार्थ इति भावः। मुख्यस्यैव ग्रहणे प्रयुक्तमन्तरमाह अत्र निपातस्येति सिंहशब्दस्य माणवकवलीवर्दा
दिषु प्रयोगादिति भावः। एतेन वर्णग्रहणे प्रतिपदोक्तपरिभाषा ऽप्रवृत्तेरेकान्तस्य लाक्षणिकत्वमित्यादिचिन्त्यमित्यपास्तं अत्र
नयैव तस्यापि वारणात् क्वाचमश्वेत्यादेरलाक्षणिकस्य लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषा ऽनित्यत्वमात्रज्ञापकतया वर्णग्रहणे
सर्वत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावात् खलवेयमपि अर्थवत्परिभाषामूलकत्वात्तद्वदेव विशिष्टरूपोपादाने वेति कथं तत्र वर्णग्रहणे प्र
वर्त्तेतां तत्रैवार्थोपस्थितेः सत्त्वादिति वाच्यं निपातइति विशिष्टरूपोपादानस्वत्वात् निपातसंज्ञाविधायकत्वादिपदोपस्थितवादी
नामसति सम्भवे ऽर्थवतामेवेति ये सार्थकास्तेषां निपातत्व देनापि तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति प्रकृतसूत्रस्य निपातप

के·टी देच मुख्यार्थकनिपातानामेव ग्रहणं न तु गौणार्थकानामिति भावः एवं च कार्यकालपक्षे पि ख्यतानिपातादस्य स्यात्रानुप
९२ स्थितिरितस्य रिभाषावशात्तु विशिष्टरूपपदेन चार्थवद्रूपमेवोच्यते प्रकृते गौणत्वमप्ययपादपत्तिजाप्याद्दिनेति त्रा रोये वीज
माह प्रकृतेः कर्तृत्वमिति एवं च गोभवदित्यस्य गोभिन्नकर्तृकगोसदृशरूपेणाभवनमर्थः पत्रचयो गोश्वरशायादिनामुख्य
गोरूपशाहित्स्तत्र्वश्चिन्तेष्यतेऽ इति गोसदृशरूपेणाभवनप्रागितेस्तस्य गौणत्वमिति भावः ननु सुवर्णोपि उः स्वदिरांगारसदृशे कुं
डले भवतः इति भाष्ये विकृतेः विकर्तृत्वदर्शनादुक्तत्वाविति एवं च प्रकृते प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति भावः प्रकृतेरेव कर्तृत्वे हेतुमाह
संपद्यीभवंतीतीति ननु शक्याश्रयेचेति भाष्यस्यार्थरहितवर्णमात्राश्रयेदमर्थः प्रतीयते स वायुक्तः सर्वनाममास्यानामश्नसाहि
त्य प्रातिपदिकस्योतरस्यानेन विशेषणादनयोरपि विशिष्टशक्याश्रयत्वादतस्त्राह स्वार्थं इति स्वार्थोद्दिश्य प्रयुक्तकार्येण
पूर्णस्य पदस्यार्थप्रतिपादनापप्रयोगार्हस्य पदार्थान्तरन्वयेबाधमतिसंधारे गौणार्थप्रतीतेरिति भावः आहेयेत्यासिप्र
स्यवाशब्दे न्वपेमानाभावान्वा गौणपक्षस्येति मुख्यपदस्याभावादित्यन्वयः । एवं च शक्याश्रयेचेति भाष्यस्य मुख्यव्यपदे
शरहितस्वार्थसंबोधकप्रातिपदिकरूपशक्याश्रयेदमर्थः पदव्यपदेशरहितस्य कार्यित्वेनाश्रयणमिति फलितमिति तात्प रामः
र्यं ननु द्वितीयादेः कर्मत्वाद्यर्थकस्य कारकत्वज्ञानसापेक्षतया गौवाहीकमानयेत्यादौ विशिष्टस्य क्रियासंबंधेन कर्मत्वेपि तद ९२

भिधानायजायमाना द्वितीयासमुदायस्यप्राप्तिपुरस्कलात्मस्येकं प्रवर्त्ततेनतथापूर्वमेवगोरालादात्वेनस्यारततः आहत
त्रेतिश्रोतःक्रियासंबंधइतिद्वितीयाप्रथमनुपपत्त्याकल्पितद्रमर्थः विभक्त्यंतेनद्वितीयप्यिताथस्यक्रियान्वयइतिततः
प्राकृगुणेसाहृत्यापारासाधारणेनद्वयेवसाक्षात्सामान्यतःक्रियाजन्यफलाश्रयत्वादिविवक्षायोभयत्रविभक्तिरितिभावः
वाक्यीयाश्रयातन्त्राकोलादिमूलकशत्त्वापश्चात्त्विभक्त्युत्पत्त्यनंतरं एवमितिद्वितीयपदेः सामान्यतःक्रियासंबंधज्ञा
नापेक्षत्वात्तत्ज्ञानमूलकद्वितीयाश्रुसन्नोगोपदार्थस्यवाहीकान्वयःपश्चादेव एवंचकर्मणोरेवविशेष्यविशेष
णभावः। नतुविशिष्टस्यकर्मत्वमितिभावः यत्तुविभक्त्यर्थस्यक्रियाकारकसंबंधरूपत्वेनतयोःसंबंधबोधःश्रुतिरू
तद्इतिश्रुतेर्वाक्यस्येहयाशीघ्रमदृष्टस्यप्रथमंतयोरवयवबोधःपश्चाद्गुणाद्वयोःपरस्पराणचयबोधएवंगोवाहीकमा
नयेत्याद्ववयीतिकेपदार्थव्याख्यायद्रूषयंतिगोवाहीकंपाठयेत्यादौयत्रगौणार्थस्यादुर्भावंविनाक्रियासंबंधएवा
संभवीतत्रपूर्वमेवगौणत्वावगतेरात्वाद्यनापत्तेरितितदेतेनयएतत्विभक्त्यंतस्यैवप्रयोगेणानंतरउपस्थितानामर्था
नामितरान्वयेनप्रातिपदिकमात्रार्थेनपूर्वमन्वयस्यस्यवक्तुमशक्यत्वात्तादृशबोधरूपकस्यनेगौरवाच्चश्रु
भवाभावाच्चकिंचश्रयदस्याप्रयोगेणतोहृभिःसर्वत्रपरस्यैवगौणार्थत्वग्रहेगाश्रत्वंसमयघतेश्रमहानमहान्भतत्व

कै. टी. न्द्रवतीत्यादौ भाव्यप्रयोगे त्वाद्यादेशदीर्घादीनां कर्त्तव्यत्वेन वाक्यस्यापदस्य पदकार्यमात्रविषयत्वं तु यावन्न विशिष्टरूपकेऽस्यापि
९३ बोध्यं अत एवानड्ित्यादेः अश्वश्वरसदृशस्यायस्यामित्यर्थेऽपि प्रवृत्तिः। किंच गामित्युक्ते सर्वा क्रियाप्रसक्तेस्याधर्थवत्सूत्र
स्य भाष्यबलात् सं स्त्रम सं स्कृत्य परास्तु तस्यां ते ते धातुपर्थे ष्टमभिसंबंधो भविति हृदि सूत्रस्य भाष्याच्च सामाम
तः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादेव द्वितीयादि निपातमकत्वेन महदुक्त्या स्येव नस्योचिताप्रयोक्तापि पदान्येवार्थे मुख्ये गौ
णो वा प्रवृत्तिर्न तु प्रातिपदिकादिक्रमेणेति सूच्यते पदकार्यं हीति सामानाधिकरण्यादितीदमुपलक्षणं पटनादि क्रि
यान्वयादि स पि बोध्यं युजं इति मश्व इति एवं चात्र उः आदेशः प्राप्नोतीति भावः संज्ञासिद्धिरिति रियान् एव काजिसनेनेसर्थस्या
नि वृन्नाननुनेनक्षेम्यं एकादेश एप्यान्यलवृत्तिधर्मत्वात् पकादेशस्यान्यलवृत्तिमात्रधर्मस्तु नापं उ जितिसमुदायेऽपि
सत्वात् तेनां तादि वृभ्यावेतादृश्यातिदेशेऽपि न दोषः भाष्येऽप युज इति सामान्येन ज्ञापकमिति भावः वर्णाभाव षष्ठे ज्ञा
देशो नस्यादित्स दिशो बोध्यः। नित्यैवेति आदेशाभावपक्षे इत्यर्थः। न तु विनीतिन व उ इतीत्यस्य नि न वंधे कारमादा
प्रसिद्धत्वेन शाकस्यानुवृत्तिसामर्थ्यात्पक्षे विनीतिभविष्यतीति वाच्यं मयः परत्वे किञ्चिनीत्यादौ मकारसहितनिसु रामः
नासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसंगात् शाकस्यानुवंधकबोधस्यापीष्टत्वेन तदानापत्तेश्चेति भावः अन्ये तु अनेन म ९३

करणात्प्रगृह्यत्वस्यौँ आदेशस्य पविधानेन तस्य निपात इति प्रगृह्यसंज्ञापवादत्वादेतदादेशविकल्पे हुं रति विनीति
सिध्यति न तु उ इति अतो योगविभागेन वापवादे विशिष्टे ॐ आदेशे अस्मत्तिरिपाते तिप्रगृह्यत्वं स्यात् अप्रवर्त्तमानापवाद
स्यो त्सर्गबाधकत्वाभावादत एव पारेमध्ये इत्यव्ययीभावाभावे उत्सर्गः षष्ठीसमासो भवतीति वाच्यं पगृह्यपदस्य सर्व
त्र साहाय्ये इदं स्य संबंधस्य कृत्स्नेनात्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावात् सह विधानेन कभेदस्याप्यभावात् स्यानि
वृत्साविनव ॐ इत्यस्य प्रगृह्यकार्यबोधमेव च पक्षे प्रगृह्यपदस्यादेशेन संबंधे उ आत्रस्य निमं प्रगृह्यसंज्ञकस्य ॐ भा
वस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्य दैवर्थ्यापत्तेः उ वर्तमानप्रगृह्यपदं षष्ठ्यन्ततया विपरिणामय्य
स्याविना संबध्यत इति भावः हे एवं तिन्न च इतीति रूपमपि निरनुबंधकोकारमादाय सिद्धं सानुबंधकग्रहणे स्यनाप
त्तेः मयः परत्वे किम् विती स्याद्दोनकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसंगाच्च वस्तुतस्तु उ ञ इत्यस्यात्रा
नुवृत्त्या स्याथाधिकाराद् प्राप्त्यपुरैव प्राप्त्यमिति वादेशविशेषणतामेव तथैव भाष्य स्वरसादिति दिङ् इति उ इति च रूपे
स्यातां न तु विती इति न दं थ्यं विकल्पानुवृत्तिः ॐ इति दीर्घोच्चारणात् प्रगृह्यपदस्यात्र संबंध इति सर्वं मवदाते किमर्थो
योगविभाग इति प्रगृह्यत्वादेशयोः शाकल्यमत एव प्राप्तः एकप्रयोग एव प्रवृत्तिः स्यादेवं च हुं रति विनीति च रूपे

कै·टी· तेचैकयोगेपिसिध्यतइतिप्रश्नः एवंचैकयोगेवितीतिनसिध्यतीतिप्रागुक्तकैयटग्रिमएवेतिबोध्यं। शाकल्येतिएवंचयोग
९५ विभागसामर्थ्यात्शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्चतत्रच्चपथाश्रुतं। किंतुविकल्पमात्रतात्पर्यकमितिविकल्पद्वैधेनसक
लेष्टसिद्धिरितिभावः एवंचशाकल्यमतएवविकल्पःफलितः तदाहभाष्येशाल्यस्यविधावेतिशाकल्यमतेॐग्रादेशवि
कल्पेपत्फलतितदर्शयतिप्रगृह्यसंज्ञादेशाश्चेतितन्मतेपर्यायेणोभयंसिध्यतीत्यर्थः ननुप्रगृह्यमित्यस्यप्रथमा
तस्यकथमुभइत्यनेनषष्ठ्यंतेनान्वयइत्यतआहयद्यपीतिफलरूपत्वेतिफलसंज्ञायाबोध्यतयासंज्ञिनःतेन
वत्तद्बोधकंपदंलक्ष्यतेतद्रूपतयातत्समानविभक्तिकत्वेप्यर्थः द्विवचनाद्यभिधेयइतिवहुव्रीहिः प्रगृह्यशब्दवदभि
न्नद्विवचनादीतिबोधः प्रगृह्यशब्दत्वेनवद्विवचनादिप्रगृह्यपदाभिधेयमितिबोध्यंस्वरूपपदार्थकइतिओषधावकंप्रगृह्यपदमि
त्यर्थादितिभावः वस्तुतः पूर्वत्रापिशब्दपरएवशब्दार्थयोरभेदात्सामानाधिकरण्यंपटः प्रक्तोः इतिवत्तक्तेतुपरस्यप्र
त्यइत्यत्रेवोक्तरीत्यावैयधिकरण्येनान्वयइतिनक्षतिदोषः केचित्तुभरेशेत्वद्विपदाभिन्नान्नादेवइतिउपस्थितिः संज्ञा
वाक्येतुतथाशाब्दबोधः द्विवचनाद्यभिधेयइत्यस्यद्विवचनादिविशेष्यकबोधजनकइत्यर्थः षष्ठीसमभिव्याहारेतुविशेष्यत राम:
यास्वरूपपदार्थकइतिकैयटेयोजयतिईदूतौचईकारोकारात्मकसप्तम्याश्चसंभवेमत्वाहसप्तमीमद्देमादितोसयोनपय ९५

नवगमात्पृथगनुपस्थितेरित्यर्थः। पांसू रकेमिलितेप्यासंसृष्टमेवज्ञानविषयो न तु पृथक् तथा समासात् संसृष्ट एवोपस्थि
तिविषयो न तु पृथगिति। अर्थः पादानित्यस्य विवरणं केवलइति केवलमित्यस्य विवरणमिति असंसृष्टमुपस्थितइति असंसृष्टत्वविशेषणावि
शिष्टत्वेनोपस्थितत्वेऽन्तरङ्गविशेषणत्वमिति बोध्यं समुदायरूपोऽर्थः पूर्वपदार्थविशिष्टोत्तरपदार्थोऽभिधीयतेऽभिधाभिः परस्परसहका
रेणोपस्थाप्यतइति भावः। अर्थग्रहणसामर्थ्यात् सम्बन्धमात्रपर्यवसन्नार्थकमर्थग्रहणमिति भावः। गोरीत्यादौ तस्ते
वगोर्यादिपदानां सम्बन्धे पर्यवसन्नत्वे समभिव्याहृतपदान्तरैर्योन्नत्वपि लेनोपस्थितिविषयत्वस्यैव सम्बन्धे पर्यवसन्नत्व
नुपपत्तेर्न चार्थग्रहणेऽपि गोरीत्याद्यसिद्धिः सम्बन्धेर्थे ईकाराद्यभावात्तदंशे वक्तुमित्यर्थे स्तु तुल्यो विशेष्याभावादिति वाच्यं साम
र्थ्यात् शब्दरूपविशेष्यमादायान्तरङ्गत्वाद्विधिरिति भावात्। तादात्म्याद्वा शब्दपौरिति प्रयोगस्य दाधारूपाणामेव सूत्रेनुकर
णादिति भावः। दोर्दण्डवेणामेव जेतानामिति एषां चात्र प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति न्यायादशिनोतित्यस्य प्रतिषेधाअपराणाम्वा
त्वमिति भावः। अत्रैव पङ्केलहरणप्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुबन्धकपरिभाषादीनां न प्रवृत्तिः सर्वेषां स्वरूपेणोपादानुकृतत्वात्तदा एप
तिधार्यस्य न्यायोऽत्रनातिप्रसङ्गः तयोरनुकरणेऽज्ञात्वासंभवेनेह हद्धमस्य नयोरनुयाहृत्वात् दोङोपि नेह ग्रहणं एतद्विषयाभावेन्तद
नुकरणेऽज्ञात्वासंभवादिति बोध्यं न त्वातमनामनामित्यस्य ज्ञातानामित्यर्थे दाणादीनां संज्ञानस्यात्तेनिष्ठायाः पूर्वनिपात

के॰टी वात्रप्रकृतिवदनुकरणंभवतीति मायादर्शितेति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणाच्चालमिति भावः। अत्रैव षष्ठेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभा
९६ षानिरनुबंधकपरिभाषाहीनांनप्रवृत्तिः सर्वेषांस्वरूपेणानानुकृतत्वात्तदारयतिधारपसोऽश्वनातिप्रसंगः तयोरनुकरणे आ
त्वासंभवेनेह दृष्टत्वाऽनम्यः। नयोरनुपात्तत्वान्नदीर्घोऽपिनेत्यग्रहणेऽएतद्विषयाभावेनेरनुकरणेऽआत्वासंभवादिति वोध्यंनन्वा
त्वभूतानामिमस्यजातात्वानामिमर्थेहाराणादीनांसंज्ञानस्यात्। निष्ठायांपूर्वंनिपातश्चस्यादन आहम्भवतेरिति प्राप्तत्वाना
मित्यर्थः। प्रमाणाभावादिति प्रयोगार्थंत्वाच्छास्त्रस्योपस्थितप्रयोगस्यानुकरणेसंभवति अनुपस्थितेऽजनानुकरणेप्र
माणाभावइत्यर्थः। गोरवाच्चेति दीजस्तज्जाणंगात्वेकृतेप्रणिदानेस्यत्रनेग्रौदेति णत्वंभायते इत्यपि बोध्यं एकशेषस्यस
वेदाधारूपाणामानत्येनतानासंभवादुक्तैयत्वेप्याह सामान्येति ननु समाहारद्वंद्वे दाधमिति स्यादन्यत्र दाधाविति स्यादत आ
ह पृथक्स्वरमिति। असोरुत्वे पत्वेलोपेच निर्विसर्गंसाधु विकृतानांदोदद्घोरिति सूत्रे धेतिनद्रस्य प्रदायग्रहणपर्यालोचनया
घुत्वंसुलभमिति मत्वा त्रिकेशिदर्थमित्युक्तं भारवाजीयेस्तु नावद्विवेकासमर्थाः इति विकृतार्थमित्यप्युक्तं प्रणिदानेसा
ठौलाहणिकत्वंस्कः प्रतिघते दै इत्येवेति प्रकृतपदत्वस्य सापेक्षत्वाद्दाहृत्वोरेरिति दाणिति आत्वभूतादस्यनेनउपदेशेआ रमः
कारान्तात्एवाव्यंतेतद्धिलक्षणात्वेनालम्भूतादिति भावः। प्रत्यासत्त्येति। एवंवेषामिति नापूर्वमिति भावः एतन्मामथ्यादेवला ९६

ह्णिकानामप्यनुकरणमनुमास्यतइतितात्पर्येणानन्वेकयाकत्वेदारयन्माघेकदेशानर्थकव्याप्त्यर्थमेवतत्स्यात्तुनतत्स्वरूप
प्रापकमतआह एतद्द्वितीयमितिअर्थवत्परिभाषयैवानर्थकव्याहृत्तौसिद्धायांअर्थग्रहणानुवृत्तिर्वाक्यभेदार्थैवेतिभावः।भाष्ये
प्रीणातीतियथापित्रर्थः प्रीणातीत्यादौननुतत्त्वेभयान्वयायप्रकृतिग्रहणद्विकल्पेके।त्रेवकरणंपुत्रमतआहतदुभयथा
मितिद्विप्रकृतिमात्रावाद्देशसंनिधानाविशेषादुभयप्रकृतिर्गृह्यतइतिप्रतिपाद्यतेप्रतिमपतइतिउभयत्रापिताल्वंसिध्य
तीत्यर्थः।आत्वविधानादितिएतद्विषयेइकारांतानामात्वविधानादितिभावः।भाष्येएवंक्रियमाणेयोतिराल्वविधोमाइस्यतीति
निर्देश्यमितिभावःयद्यपिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयामीनातिमिनोमीतिदेशाभावाग्रहणाभावोवक्तुंशक्यस्तथापिमेङ्
ग्रहणवारणायपणमादाग्रहणेघरिशेषस्तुक्तेर्मांग्रहणेतदप्रवृत्तिर्मीनेस्वरूपयोगेणत्ववारणायचक्षिमाठआरभ्यक मा० ७
इतितात्पर्यंसामान्येतिएतत्सूत्रगृहीतदाधायेत्यापरिभाषागृहीतगाघयेत्यापरिभाषाद्व्यापेत्यावेत्यर्थःनिरनुबंधकेइति
सचदेशवरवंअनइत्यर्थःधेटोपीतिअन्ययासफलासत्तिकत्वात्तग्रहणासमक्तिःपत्तुसानुबंधकत्वादितितत्रनिरनुबंधकस्य
धाइत्यस्यासिद्धत्वात्पेतुदाविषयमेवतज्ज्ञापकंमन्यंतेतन्मतेधेटंशज्ञापकोनत्रनमाहसोदइतिसमानत्वेनार्थतइत्याह
श्रुतीनामिति।नोचेतिएतेनानर्थकत्वात्तयोर्ग्रहणेनेन्यपास्तम्।पश्चादितिप्रतिदायपनोमत्रयुगिवेतिभावः।आगमभूतसात्।

९७

कै.री. अभ्युपगम्येति। अदर्शविति प्रतिषधार्थेन देपः पित्यनेन च परिभाषामात्रानुपस्थानज्ञापनसंभवादिति भावः किंत्विति तयोरेव क्रि
२१ यावाचित्वादिति भावः भाष्ये तद्गुणीभूत इति यमुद्दिश्यागमो विहितः स तद्गुणीभूतः शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधितो यस्तद्ग्रहणे
न तद्ग्रहणे केवलस्य बोधकेन ग्रहणं तेनोच्यते आगमविशिष्ट इति परिभाषार्थः तदाह लक्ष्यलक्षणस्येति तेन दाधारोर्धाट्त्तिःस्य चिना
अपवर्पर इति दृष्टान्तार्थं अतंगत्वादिति इदं यथादेशे कार्यकाले तु लत्वदेशसंज्ञासिद्धस्यादिति बोध्यं वस्तुतः कार्यकालपक्षे
पूर्वं पुरप्रवृत्तावपि दाधोदाशब्देन ग्रहणान्तघुत्वं सुलभमेवेति चिंत्यं घुप्रपदे शेन निवर्तयतिनाप्यर्थवत्त्वमितीतिस्वविशिष्टे तयोग
हणयनादिति भावः आकारग्राकारयोरितिरेक विशिष्टयोरित्यर्थः इहलिति घुसंज्ञास्त्रेरित्यर्थः। अत्रेदं बोध्यं अगावयवाकार
रूपमुग्विधायकानेमुगितिमत्त्वारंभसामर्थ्येन ककविदगोग्रहणेनास्याः प्रवृत्तिः तेन दिदीपे इत्यादौ परगादिकं तत्र प्रमेवार्थो
भाष्ये स्थेव गृहणेन घ्वस्यत इत्याहुः प्रयोगे तिष्ठदे चिंत्यं आगमवन्महत्यपादेरपि प्रयोगसंपादने उपकारकत्वेन तेषामपि
प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणाय निर्मूलपुक्तेस्तुल्यत्वात् अस्य मूलपुक्तिखाभावेन तत्कल्पनवैयर्थ्यापत्तिस्तस्मान्मदुक्तव्या
ख्यैव न्याय्येति भाष्येयन्तित्यं चित्तिविपदार्दिवतदर्णप्रकृतिप्रत्ययवद्वाक्यादिरूपाः सर्गाद्यकालिकोत्पत्तिमंतः प्रलय एम:
कालिकनाशवंतश्चेति पक्षे इति भावः। दापशब्द एवार्थे वात्र दापशब्द इति एतेन दाशाद इति अर्थः एवं च घुत्वाभावात्तदस्यो २१

दोषइतिभावः श्रौतस्यानपष्टभावात्स्यानित्वत्वस्यनैतद्विषयेप्रवृत्तिरितितात्पर्यं फठस्यत्वंभाष्येविवालिभिरितिन
द्विवरणमनुपायेस्मारिंदुत्वन्नत्वर्थीयेपश्चान्नज्ञमासः नवेतावतापिस्वपहाम्स्यापनोच्छेतंदकत्वमस्यस्यादतः आहपश्येति
प्रसंगवाचीतिषष्ठीस्यानद्वस्यत्रसःप्रसंगश्चवृद्धिरितिभावः संतएवप्रयोगेनिस्मात्द्वहितिआरिशब्दूपारस्य पंःवुध्युन्मज्जनेन निम
ज्जनेनपयाक्रममादेशस्यस्यानिनिश्चभाष्येशब्देतेरेतितितनकुहैमामायामित्यर्थः आदेशास्तहीदतिइमेआगमत्वेनव्यवहि
पमाणाअपितथाविधीयमानाअपिआदेशास्तत्सदृशाभविष्यतीत्यर्थः आघंताविस्माघेकवाक्यतयाआर्द्धधातुकस्याधान
पपवद्दृतिस्पष्टेठत्रेनित्यत्वानुपपत्तिमूलकवाक्यांतरकल्पनेनकेवलतत्पबुद्धौप्रसक्तायांरकारादिःसाधुरितिबोधः तेनात्रापिवुद्धि
विपरिणाममात्रस्यैवसुतेनननित्यत्वहानिरितिभावः पदागमाद्दतिन्यायस्यवाचापिपदेहेसत्वात्मशिदायपतीत्पादोनदोषः ये
त्वात्रयहेआगमत्वेनास्त्येवेतिवदंतितेमान्याः अनागमंकानांकिमादिव्यवहारासंगतेः निरवयवकबुद्धिनिमग्नेनसावयवकबुध्यु
न्मज्जनेनागमत्वव्यवहारस्यापिनिर्बाधत्वात् तत्कथमितिप्रश्नेतुस्यन्यायत्वादाहसर्वेसर्वपदेतियथाएरूरित्यादेरवयव
योः श्रौतस्यान्यादेशभावेपिनित्यत्वानुपपत्तिमूलकः समुदायकोरपिसकल्प्यते एवंत्र्यवयवत्वेनविधानेपिअयंयात्रिमूल
लकवाक्यांतरकल्पनेननिरवयवसावयवबुध्योर्विपरिणाममात्रेणादेशत्वव्यवहारोगोणाणानित्यत्वरहरणायकल्प्यतइतिय

कै·टी· यावत्तत्र कल्प्यमानस्यान्यादेशभावेन श्रोतावयवस्यान्यादेशभावस्यनन्यागोन एवावः परक्षितिन्यादीनामुक्तिसंभवः
१९८ तथा चापि श्रोतावयवावयविभावस्यनन्यागद्रतिपदागमाद्रत्येतन्महत्त्विश्याहतैवेतिइंदशस्यान्यादेशिभावेस्यानिवृत
स्यनमहत्त्वि:स्यानिवादतिश्रुतेःश्रोतस्यान्यादेशभावानुपपत्तिमूलकत्नयोःकल्प्यमानस्यान्यादेशभावकेएहरिमा
दावेतन्महत्त्वेःनलत्रेकेवलानुमानिकेनत एवलावस्यायामट्टितियत्तेश्चादिविशिष्टस्यापिवदिमादौनपिवाघादेशा
इतिदिकृतदेतराहइहभवतीत्येतद्वारेलोतिश्चागमाञ्चयीत्यर्थइत्यस्यतघेम्यादिश्नतएवाग्नेवस्यनिवृद्धिविपरिणाम
मात्रेस्यान्यादेशागमागमिभावद्वारेणाक्षिपतेइतिएतेनागमान्नयीत्येवसर्वपदव्याख्यायांएकदेशविकारेहोतिवाम
शेषविरोधः आदेशलोपपादिकायाविकारस्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपायानित्यत्वानुपपत्तेः मकलय हानित्वा
दित्यपास्तयघमानमितिकार्यवत्त्यामतीपमानप्रकमादीत्यर्थः सर्वपदेत्यत्र घञर्थकः सर्वशब्दव्याख्यावपवकात्स्न्येवा
चीयघेवमिति:एवंचैतदवयवस्यानर्थक्यान्नसंज्ञापकः पूर्वेदाइत्यस्यतुनसंज्ञाकार्यकालपहे संज्ञापारणत्वदेशस्यत्वे
नेपुकृदष्टत्वाःगमिकत्वाननवपुग्विशिष्टस्यदाग्रहत्वोनग्रहस्यायदागमाइत्यस्याभावात्पूर्वोक्तरीत्यास्यानिवत्त्वाप्रहेत्ते रामः
श्चेतिभावः आदेशपहइतितुक्षिविपरिणामपहेइत्यर्थः कल्पितप्रक्रियादशायांतुनकल्पितागमलादिव्यवहारस्या १८

गइतियदागमाऽइत्यादेः सत्वेनात्रापि यत्नेन दोषइतिभावः ।संनिपातपरिभाषयापादीडश्रातेराकृपाश्रयघुत्वेनप्र
कृतिग्रहणस्यप्रत्याख्यानत्वाभ्रतन्निबंधनमपिइतिग्रहणशयः पद्यतिभाष्येकुतः पुनरितिअदिशपमविदुष्वन्
रहपग्रहणाहितितिरहरवलुप्रकृतिग्रहणादितिघुसंज्ञासूत्रेप्रकृतिग्रहणोऽपदेशोजायतेतेनतत्रप्रकृतिग्रहणादृष्ट
मितिभावः अर्थैकदेशेऽएनंदोषंपरिहर्तुमाहनवेपमितितन्नावश्यएवएवेतिमीनानोऽस्यस्थापदेशकालेप्रवृत्तिम
सोनजानातिः एवंवसानाहाप्रकृतिसंभवेष्यवहितप्रकृतेनेग्रहणमितिभावः अतिफलत्वात्वेतनदूषणानभिनिवे
शोभाष्यकृतइतिदृष्टव्यंपत्विदंवार्त्तिकमनेनचैतस्यतेःवदानन्दत्स्मादावार्त्तत्वनिबंधनपुजाद्यसिद्धिः तत्राकारांतलक्ष
णप्रत्यस्यदितितत्रतोदशवार्त्तिकस्यानुलेभातविपरीतेमीनातीतिसूत्रेउपदेशवचनकत्वंणाद्यजपुवस्थिध्यर्थमिति
वार्त्तिकंतत्रोपदेशेएचाइतिविरुद्धमितमाशंक्यएविषयइतिभाष्यकताव्याख्यातंतेनतुभवदुक्तवार्त्तिकंतत्प्रत्याख्या
नेवाभाष्येदृश्यतेएवंचप्रकृतिग्रहणघुसंज्ञायावार्त्तिककारोक्तंदुष्टमेवनतुनदनुरोधेनगुरुभूतवचनातरकस्य
नाभिनिवेशकार्यंनचैकदेशुक्रमतेपाश्चकारेगुरुप्रकारेणक्रिपमाणोकिंचित्फलमित्याहः अकिलेतिएवोविषय
स्याऽस्ययाऽसंभवादितिभावः किन्नमितितदभावेसंनियोगशिष्टत्वादित्वमपिनेतिकार्याभावान्नघुत्वस्याप्रवृत्तिरितिभा

कौ.ट. वः।प्रशिरातेत्तिनतु प्रशिदीयतेऽस्य चनिसरणलमसंगः।णलविधौ प्रकृतिग्रहणादिति चेन्न दृष्टापत्तेऽनेनेत्त्वाद्धरिति अत्रा
१२ तु विवीजंतु वार्त्तिकभाष्यविरोधात्ननत्वाद्धत्वतास्यधमिति अगुणोतिगुणनिमित्तप्रसंगाभावादित्यर्थः।इत्यस्यैवेतिन
नुदेयइत्यर्थः तस्यपकारेऽस्यमाणोऽगलायोगादितिभावः ननुपकारेलुप्तेऽपिकथमालंदृपदेशकालेऽजंतत्वाभावात्तना
नुबंधकृतमितिसाधाऽपरोतु प्रकृतेऽपिनदोषइतिचेन्नउपदेशइतिबहुवचनसमस्याः सत्वेनोपदिश्यमानस्यैजंतस्य
त्यर्थेनतु प्रअत्वप्रवृत्तिः सतितुतस्मिन्ताले एजंतत्वाभावात्यस्मात्प्रत्ययोनास्तितत्रैवाशातप्रवृत्तेरितिदिकृतत्वमि
तिअत्रउपसर्गोत्तरस्यनेनेत्यर्थः।भाष्येनैकांतादितिएवंचपकारसत्वेऽपिएजंतत्वानपायादात्वप्रवृत्तिरितिभावः।तच्चाव
रूपसिद्ध्यादिविषयेऽपिंतुभाष्येशक्यंतावदितिलडहणमतिपदेरूपभिमायथातुपुगते।दाविति निषेधोनप्राप्नोता
रपितुगामादाग्रहणाऽविशेषात् दाविस्यपिपकारोपलक्षितदायग्रहणमेवेतिभावः।वातपक्षेऽपिचरितार्थेनयस्मसिद्धः
त्वान्नास्तिसत्रभेदः सप्तेतहिंदरति।अपिदितिन्यासेइत्यर्थः।शंकतेनत्ववपमिति।जतरपतिभ्यतपवैतिदात्वेपुंमा
पकारवैशिष्ट्यंतस्यनपेतिभावः।इत्संज्ञायामिति।उपदेशोत्तरकालंजानायामेवेत्यर्थः।मिङइति अंतरंगत्वाच्छती राम:
हारतिस्यसंवद्धएवगत्त्वंतेनतुपदांतरसंनिधानेनबहिरंगत्वतीहारवृत्तिरितिभावः।केचित्तुमाङोनमिधात्वेकाश्वत्यथा १०१
ना

नुम्प्रत्रिरितिनतस्यग्रहणामित्याह ॥ उदीचांमेऽइति । उदीचांमत्स्मस्याप्युपलक्षणमिदंनवानुबंधसत्वेऽमेरस्तस्यधातुत्वाभावात्क
यमालमनुबंधलोपेएवधातुत्वमित्यर्थस्मनधातुलोपसूत्रेभाष्यकैय्यटयोः स्पष्टत्वादितिवाच्यम् । आलविधावात्कथमात्वमनुबं
धलोपेएवधातुत्वमित्यर्थेस्यनधातुलोपसूत्रेभाष्यकैय्यटयोःस्पष्टत्वादितिवाच्यम् आत्वविधायकेधातोरित्यस्यासंबंधत्वान । गवा
दिशब्दानामुपदेशाभावान्नात्वम् उपदेशः प्रतीनामुपदेशः प्रितेषाम शिमरत्वाभावात् नात्वंप्रसज्यपृतिषेधेपिप्रत्यासत्त्याशित्व
त्पयपरत्वयोग्यानामेवग्रहणान्नदोषइति नामुपदेशेपितेषाम शित्परत्वाभावात् नात्वंप्रसज्यप्रतिषेधेपिप्रत्यासत्त्या शि
त्पम्पयपरत्वयोग्यानामेवग्रहणान्नदोषइतिदिक् दिवादिष्विति ननुताच्छीलिकेचानाशिद्दायमानइत्यत्रस्वरेभेदः श्यनिधातो
रुदात्तत्वेशपिचाद्यशोतोदात्तत्वमितिचेन्न सतिशिष्टादपिविकरणस्वरस्यबलीयस्त्वोक्तेस्तु भयथाप्यंतोदात्तत्वान पायादि
तिदिक् आद्यंतव ब्रकुष्वपीति । यद्यप्युत्तरामंख्यापूर्वसंख्यावाधिकातथापीतरेषांबुद्धिविषयत्वाभावेद्रुमध्यएवे
प्येकत्वांगिकारोन्नदोषः पथ्याशतेपंचाशदितीतिभावः । किमेकस्मिन्नित्यनेनेति तद्भिसमासेनयनेभवद्रूत्यमत्र्येमा
कारस्यादिलतस्यद्दहलेनभाषच्छाभावार्थेरिद्धातेश्वरांतलक्षणाबोधाभावार्थेच अनुचस्वरेविशेषः उपधेमसन्नमो
सत्वेवतोमानमाहद्रुपो ऽरिति । प्रकारपरत्वाद्धकेनेतिशेषः आधाराधेयसंबंधेति आधारत्वाधेयत्वरूपसंबंधप्रतिपाद

100

कै॰टी॰ नार्थेत्यर्थः। नगरवदिति उपमानप्रकारकोपमेयविशेष्यकबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तंत्रत्वादिति भावः। सर्वोतिदेशो नामि
१०० ति। रूपनिमित्ततादात्म्य शास्त्रव्यपदेशकार्यातिदेशानामध्येदंस्यर्थः। प्राधान्यादिति। सर्वेषां कार्यार्थत्वादिति भावः। मुख्येव
यदेशि निर्गोरव्यपदेशिवद्भावो नत्वाद्यंतवद्भावादिति निवर्तिः स त्वस्य स्मिन्मुख्यायेनत्वात् नापि मतुपा। आद्यंतशब्दाव
ष्टासूच सम्भावस्य परपूर्वसत्वानपेक्षत्वे सत्यस्मिन्निस्यायोगादत आह। आद्यंताविति आद्यंतशब्दाविस्यर्थः
एवं वाद्यंतवद्भावादित्यस्यार्थं व्यपदेशवद्भावस्त्र पठ्ठतेरित्यर्थः। क्वचिदिति आद्यंतव्यवहारादितितदर्थः। सर्वकार्येति। आ
तद्यंतावद्दिष्टाद्यंतानपदिष्टसर्वकार्यसिद्ध्यर्थं गुर्वेपि व्यपदेशिवदिति आद्यंतवदित्यस्य सत्यानेकार्थमिति भावः
सतनेति तेनतुल्यमिति तत्तीयायासर्वविभक्त्यर्थान भीवान्त्र नीयाना इति उत्कइति [illegible] बोध्यम्। भाष्ये तस्मिन् क्रियमा
णाइति तस्मिन्नाध्रीयमाने इत्यर्थः। एवं चेति नन्वत्र समस्तंतरोवातिदेशसिध्यातन्त्र व्यपदेशिवद्भावारंभस्य मुख्यप्रयोजनमित्या
शयात् इयापेस्यादेतुद्विवचनेऽचीति रूपस्थानिवत्वादन्यातिरेकाभावेन नैकाच्त्वमिति बोध्यम्। अवयवषष्ठ्येषति। प्रत्यपं वा
श इति भावः। एतस्मिन् क्रियमाण इति। अवयवषष्ठी लेख्य श्रीयमाण इत्यर्थः। विज्ञानशब्दो व्यवहारवाचीत्याह व्यवहारादि
ति तत्फलितमाख्यानं भाष्ये नतेरोवेति। यथालोके व्यवहारेण वचनं विनैव सिध्यति तथा शास्त्रेऽपि वचनं विना सिध्येतीत्य राम:
१००

र्थः अगादिमादिइगोगालुडिगोगमविरोधनइत्याद्येशो। एकोव अस्सहायो। जिमर्थः। नन्वेकावोवयविनोद्विवेदनमितिव
स्यायमवयवस्तस्यबहुत्वप्रसंभवितव्यं हि लेनेत्यत आह अर्थवेति कात्यनिकभेदेनव्यवहारेदृष्टान्तमाह एवमिति। अवयवेशः
भेदनिबंधसंबंधव्यवहारः। शास्त्रेपीति। लोकप्रसिद्धत्वमेवतन्मार्गेवीजेनवचनमहतेनेइतिभावः। पादपर्यायइति वर्णसमुदायःपदमित्यत्र
नुपदशब्देयथाश्रुतएव। पदादीनामिति। एकवर्णपदमिमादौ। ननुअर्थस्यपदत्वकथमत आह अभेदेति। तदुपचारस्वशब्दार्थयो
रनादिरिरोध्यम पदादिभिः। पदशब्दादिभिः। प्रथमेति। तस्याभूवेस्याभावादितिभावः मध्यमकार्यतत्संबंधजसुखादिकंवहुक
त्वोपीतिपथापरशुरामेणरेणुकानयायेतिसंप्रतिगर्भिणीत्यर्थः गर्भस्यमादायतत्रापिप्रथमव्यवहारइत्यर्थः ननुयासूता
सानगर्भेणाहताभवतिकिंत्वपत्येनेतिगर्भेणाहतायान्तघातिरेकप्रदर्शनमयुक्तमत आह अपत्यपर्यायइति। तत्रोदरस्थंवहिर्भूतंवे
त्यस्यततत्रप्रथमव्यवहारेवीजमाहतस्याएवेति स्कंतरेषुवहुमसवतीसुतयाविधस्येति अविद्यमानपूर्वगर्भस्येत्यर्थः नन्वाग
मनेविनेदंमेप्रथममागमनमितिव्यवहारासंभवात् अनेनेदंमेप्रथममागमनमित्यसंगतमत आह बहुकालइति अनेनेत्येत
स्येतः पूर्वमितिशेषइतिभावः तथाविधत्वादिति अविद्यमानपूर्वागमनत्वादित्यर्थः परेतुपद अगादिपदानिअर्थशब्दस
मुदायपदेनोनितस्यशब्दमात्ररूपवर्णपादअगाधवयवइत्येवभाष्यार्थः ननुशुद्धोर्थोस्यपदार्थइतिनयाप्रतीतेः एक

कै॰टि॰ वैं सूक्तं पदे त्वादिव्यवहारानायत्ते ध्वएवं चार्थे च तो धातोरयमेको च वर्णो रूप इति अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेशाए
१०१ काजितीति पिके पठोक्तं वित्यं एतन्माध्यरी त्मात स्य मुख्य व्यवहारत्वेन व्यपदेशिवम्धका विषयत्वात् केयटरीत्या मुख्यार्थस्या
न्यपदार्थत्वे वापि तथैवास्त्र शब्दार्थयोरभेदाच्छाब्दे पितत्वमिति अत्रापि न व्यपदेशिवम्द्भावप्रयोजनम् किं चैकाजित्विबहुव्री
हिंणा प्रथमस्येत्सुपस्थितावयवस्य विशेषणांतस्य वानर्थकत्वमिति अर्थस्योपादानत्यागार्थत्व संबंधो एतदेव ध्वत
सेतापदं नामार्थ इति भाष्येनकं धात्ववयवत्वं तु कैयटोक्तरीत मेव तु शक्यं अत्राप्यर्थेनेति भाष्यस्य पदादिशब्दार्थस्या
र्थेन युक्तत्वादित्यर्थः अर्थशब्दो भयपदत्वजिपदत्वत्मकत्वादौ त्पाशयः पदं नामार्थ इत्यादेरर्थोपीत्यर्थः यथा तद्धीतिपथे
कस्मिन्नत्तद्भोरोपेणापुगपत्ज्येष्ठत्वादिव्यवहारस्तथैकस्मिनारोपितानेकवस्वाभिः समुदायरूपत्वस्याप्यारोपेतो
काचत्वादिव्यवहारोपपत्तिरित्युपेत्ती पेपद स्पांतेप्रथमेत्कपत्वस्यांचरमस्यापित्तीयेकरादिच्चरमागमनमित्य
पिव्यवहारातः आधंतवद्भावश्च शक्योऽवक्तुमित्यस्य प्रकारांतरेणापीति शेषः स्माद्धुःवक्तनई दशेषुयातं जलोकं
विकल्पात्मकं वक्तुं शक्यमेव ज्ञानमिति आरोपानुपयोग एव लोकव्यवहारत्वेनापि शास्त्रीयोनेहारइति तत्वं गोनही एमः
पपदं आचष्टे भाष्यकार इति चनपाक्षितप्रतियोगिनोः अनपेक्षितपरस्पर्धयो आद्यंतयोः आद्यंतवत्पार्थयोः प्रवृत्तिः १०१

आद्यंतशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः तथापीति वस्तुतो लोकनिरूढत्वात्‌ गौणत्वमेवात्रनास्तीत्यर्थः कथमिति भिन्नविभक्त्यंतयोरसम
प्रधानत्वेन सामानाधिकरण्याप्रतीतेरित्यर्थः इकारैकारयोरिति उपाधिः विकीर्षुरित्यादौ सामान्यापेक्षज्ञापकत्वे व्याहविशेषणत्वं वि
ति॰ अरिहिंवुलकान्त्राचामदृश्यादिति फिन्॰ अग्निवेशाद्गृक्षादिपूजस्वरविधाविति नन्वस्य स्वरे हृस्वकेविधावित्यर्थो वा हलः स्वरमा
त्राविंत्यर्थो गाउभयथापिनेहप्राप्तिरिति वेत्तस्य मत्र सूत्रे जंतरायेस्वमेगाहिन्वं गत्वाते अत्र स्यस्यावएवतत्त्वावत्येले नोपस्थित
त्वादिति भाष्याशयात्‌ किं वस्त्रेण मित्यादावाघुदात्तत्वं नस्यादिति दोषः जिसंतु वध्यर्थे तपासाव काशबोध्यं किनेति अनेका
जप्याक्तविरिजिपादिष्वोनभिधानात्‌ क्तिनभावइतिभावः ननु दंतसप्तमीत्वेगार्ग्यादौ समुदायेमुख्यएवादिः संभवतीति नदे
यदस्यतत आह सोवर्यइतिलेहितिसिद्धरूलेलेठीतिसिपूद्रुइठीतिनवयमरमनमात्रामिसत्रवलोदेरित्यस्य संबंधे फलाभावात्कथमे
तज्ज्ञापकं इदादिष्वरतिसूत्रेवलादेरित्यस्य संबंधसत्वेनमध्येपि संबंधस्यैवमाणावात्‌ अतएवसमूमेमाध्येएकावस्तोवलीतिवे
म्कत्वा पेनविधिरिति तेनेवद्रीहृदेवचनमित्यत्रतदंतविधिरितिभावः अर्थवतेतित्रयार्थस्यत्यागोपादानाभ्यांभेदः सुकरइ
तिभावः इदंचिंत्यंपचपिस्य पदेशिवभ्यावेन सिध्यतितथापिगोणत्वान्नेति यस्य भातिरूपंप्रतिसूत्रारंभइतिपूर्वग्रंथविरो
धात्सूत्रकारेणातदज्ञानातन दुइहरणसंभवाद्वार्थवतेतिचासहायत्वस्यैवोपलक्षणसहायस्यप्रायेणानर्थक

102

के.टी त्वान्तरशङ्काकारस्यासहायएवैवेनसहायेनाचामंतलस्यबहुश्रीत्यर्थस्य वोपपत्तिस्तादशसहायाभावात्तस्यायाघंतवस्यागो
१०२ पिनस्यात्विजातीयकर्मादिसहायसत्वेप्येकपुत्रस्यापमेवस्येष्टइत्यादिश्रवहारातईदशस्यलेपिलोकसिद्धत्वमित्याहुः इत्य
मिएतिस्कशासितिक्तपोविधानादित्यर्थः तरमाप्रकरणोत्कर्षणोतिप्रकरणोसंज्ञाप्रकरणोत्कर्षेरागुरूभूतन्यासेनेम
थ्येः स्याचेद्इतिग्रनातिशयिकस्यापिसंज्ञाविधानार्थमत्रसूत्रेसवानिर्दिष्टार्थलात्तार्थेनस्यसंज्ञाफलंवोध्येरेवौत्स्त्ररामिस्या
दोकिमेतिउ अयथाद्रिमामसिद्धिरितिभावः इत्याहुः रितिश्चत्रारूपिवीत्रेतुभाव्यानुक्तिः ननुनापंनरविस्य तत्राह सर्वत्र
वेतिननुतमसाहवर्यात्ताद्धितएवतएयहीष्यतेइतिनास्यवंतेतरेगसक्तिरतआह साहचर्यमितिप्रसयामस्यपवोरिति
पारिभाषापिनाश्रितेतिवोध्यं रह शास्त्रे वस्तुत्वर्थमितिनात्पर्यार्थमित्यर्थः असंदेहइतिवत्प्रतिषेधस्याभावइत्यर्थःको
नञ्समासएवंचानर्थकरतिभाष्योक्तेर्पिपक्षमयपदलोपीसमासइतिनभ्रमितव्यमितिभावः तरपूग्रहणंतरपशद
श्रोपदेशिकउपदेशप्रयोजककेइत्यर्थोभाष्यस्य तदाहउपदेशः प्रयोजनमितिप्रयोजकइत्यर्थः नचैवमुपदेशे
तरपग्रहइतिभाष्यस्वरसात्सादाहतत्रवाभवइतिउपदेशेइतिभाष्येभवइतिद्रोषः सर्वथैवसानुवंधकग्रहणेष्विति भाष्यप्रकृताभि रामः
प्रायेणशक्यमात्रग्रहणेपि स्वरूपमित्यनेनरूपाग्रपरणादितिवोध्यं पत्रास्येतिपत्रास्येतद्रूपंतत्रघसंज्ञेत्यर्थः एवंचोपदेशा १०२

एवं घसंज्ञाप्रयोगे तु स्थानिवद्भावेन सेत्स्यतीति बोध्यं काल्पनिकमिति कद्रोरविति सूत्रपर्यालोचनागतत्वेनानुमानिकमित्यर्थः स्वार्थिक
त्वात्प्रकृत्यभिहितद्योतकत्वात्समानाधिकरण्यप्रकृत्यासमानविषयत्वमित्यर्थः । सामानाधिकरण्यं चैकविशेष्यकबोधजनन
कत्वमिति बोध्यं । ननु तौ शिरीति । ऋतापरस्य क्तिनो निष्ठावद्भावनान्तत्वे सामान्येनेति अनिर्दिष्टेति कर्मविशेषेणेत्यर्थः । अत
एव पुंस्त्वे घजनयाः पुंसीत्युक्तेः महिषीरूपमिवेति नन्विदमसमर्थसमासः समस्तेवानाघः उत्तरपदाधिकारादुपशब्दस्य चात्तथा
त्वादप्राप्तेः किंच रूपशब्देनाकृत्यभिधानात्कस्याकृतिरिव महिषीति साकांक्षत्वात्तन्नास्यः षष्ठीतत्पुरुषे वैयधिकर
रणात्तु स्त्वाप्राप्तेः विशेषणसमासे तु पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तिः तस्मादुपमागर्भसमासस्य विग्रहवाक्यमिदं स च समासो
नोपमानानि सामान्यवचनैरित्यनेन रूपशब्दस्योपमेयवाचकत्वेपि साधारणधर्मावाचकत्वात्साधारणधर्मोत्यत्र विसंस्थुल
त्वादिः नाप्युपमितं व्याघ्रादिभिरिति रूपशब्दस्योपमेयवाचित्वेन पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः । तस्योपमानगाचित्वे तु कस्यारूप
मिति विशेषणस्य समासे सत्याहृतिनैस्यादत आह इवार्थ इति सुप्सुपेति वकृत्वत्वं स्यादिति । असमर्थयोरपि घटितत्त्वात्साहचर्या
द्रूपादेरप्रत्ययस्यापि ग्रहणं स्यादिति भावः यद्यपि रूपमित्युक्ते कस्य रूपमिति अस्याकांक्षा तथापि प्रधानस्य साकांक्षत्वान्न दो
षः । बहुगणः संख्यात्वेन संप्रत्ययस्य लोकत एव सिद्धेराह एकादिकया इति संख्या संप्रत्यये तिवार्त्तिके संख्येति संप्रत्ययस्य

कै.टी. र्थः एकादिकायाः संख्यायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशो छिति शेषपूरणं वोध्यं संख्येत्येष इति भाष्यस्य संख्येत्येन छसाभिन्न इत्यर्थः
१०३ शास्त्रार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकर इति पातंजलसूत्रात् एतत्व पातंजलसूत्रवृत्तावुपपादितमस्माभिः नारदइत्यवो
धिरित्यादावप्येवमेव एवं च कर्मसामर्थ्यात्संख्याशब्दजन्य इत्यर्थः संख्येत्याकारक इत्यर्थे च एव शब्दान्वयानुपपत्तिरिति
दूयादा न वैयर्थ्यं चेति गोध्यं संख्याग्रहीप्यतरतिसूत्रे लधिकसंग्रहार्थमिति भावः अत्यायमिति अत्र भ्यासाभ्रेरितादि संज्ञा
विषये चैतन्यायोयवोगो द्रष्टव्यः नियम्यनेइति सर्वार्थे बोधकत्वेपि लोकेनतेगृहीतशक्तिकतपान्यत्रशास्त्रयहेण
वअधिकसंग्रहार्थत्वादगृहीतशक्तिग्राहकत्वाद्यास्य नियमत्वाचिंत्यप्रत्यायवीजंतुप्रकरणमिति भाष्ये एव स्फुटीभवि
ष्यति नियमार्थमिति नियमश्च सामान्यविषय एव न कालवाचिविषयो प्राख्यानादतो गोर्यावंते पि न दोषः न च
नदीसंज्ञकेभ्योपि खलबादिभ्य ढुकारितो पः स्यादन आह ऊकारस्य इत्योनेति वक्तुं न शक्यं दोषद्वयसत्त्वे यमावे
सपान दोषादेः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायप्रवाधकत्वापनमेवस्यायः भाष्ये तद्विशेषेभ्यस्तु हीति प्रासंगिकी शंकानोप्या
च हेगंगादिभ्य इति अयुगं गं परिपमुनमित्युदाहरणे अत्र हि टचित्वे तो दारज्ञत्वं तदभावे परिमल्कपायावत्र्य एमः
मानाहोराज्ञो वपवे छितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिसोड़ः निमार्थ इति नदीपोरणामासोम्यत्राप्यतरस्यां ग्रहणातु १०३

वक्तेरितिभावः ॥ व्यवस्थितेति ॥ अत्र च ज्ञापकं परमिदमेव यथा ख्यंमानेके चिदस्मान्मध्याद्यान्तादीति सूत्रेऽप्यतरस्यांग्रहणं निवर्त्तयं
ति वहुवचननिर्देशादेवं तितस्मादयीत्यर्थः ॥ अशावसंज्ञेति ॥ निषेधादित्यपि वोध्यः ॥ तत्र त्र्यारव्यानेत्वयमेव हेतुः ॥ अतो स्मान्नि
षेधान्नदीयोऽगमासीत्यादौ स्वरूपग्रहणमपि दुर्लभमित्यपास्तं लक्ष्यानुसारेणात त्र्यारव्यानस्यामेव्यर्थेन तस्यात्रा
प्रवृत्तेः ॥ नदीभिश्चेत्यादौ तुलक्ष्यानुसारादेवार्थग्रहणेन तद्धावकानां ग्रहणमितिदिक् ॥ अस्यमायलादकत्तमिसयु
क्तमत आह ॥ अनाश्रितमिति ॥ स्वरूपेतिनचैवं वहूादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः शस्वार्थयोरभेदारोपेणात दुपपत्तेरिति
भावः ॥ संज्ञिनिर्देशेनेति ॥ संख्याशब्दबोध्यपंचादिशब्दपरेण संख्याशब्दनिर्देशेनेत्यर्थः ॥ सामान्येति ॥ अर्थशब्दोक्तसामान्यप्रति
रहार्थोपस्थितस्य विशेषत्वादित्यर्थः ॥ भाष्येऽर्थादित्यादि ॥ लोके कृत्रिमग्रहणेन कृत्रिमत्वकारणं किं त्वान्यदेवेति भावः ॥ अ
र्थः सामर्थ्यं तदेवदर्शोति अर्थोवासेति अस्यादावस्यार्थोध्यापनादिरूपं प्रयोजनं एवं संज्ञकेन भवति तत्रास्यैव सामर्थ्य
मित्यर्थः ॥ प्रकृतं वेति ॥ इदमेवं संज्ञकेन कर्त्तव्यमिति तत्र प्रकृतं बुद्धिस्थं भवति संज्ञाया बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः ॥ इदमप्येषामपि पदा
र्थेति पामकानामुपलक्षणं पवपित्ततिर्योगायहारिणीत्यप्यत्र संभवति तथापि प्रकरणादिसहकृतो योगोपि बलवानित्यपि
प्रेत्येदमेवोक्तं ॥ अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकेणाप्यर्थो देहेतुसंमतियाऽऽपि तु भाष्ये आनत श्चेति ॥ उभयगतिस्तभयविषयकं ज्ञानं नाम

कै॰टी॰ र्थसंदेहरूपमित्याशयेनाह किं संज्ञेपमितिवक्तृतामर्थे विषयसंदेहवानित्यर्थः ननु हेतौ योगार्थोपहारकत्वेन कथं संदेहः
१०५ इति चेत्र न तत्स्वरूपं प्रतिप्रसिद्धरूपस्यार्थस्यैव योगापहारकत्वेनान्यस्येति भावात् तदेव ध्वनयन्नाह सा धीयत इति क्रियावि
शेषणमव्ययं वा सम्यगर्थके प्रश्निहस्तगमित्यतितद्विषयमेवमात्मयं ग्रहीष्यतीत्यर्थः ननु संज्ञाकरणस्य नियमार्थ
त्वाद्योगार्थप्रतीतिः श्रोतुर्भ्रमः स्यात अत आह एवं मन्यते लोक इति इदमपि स्वरीत्या अत्र शास्त्रे प्रकृताः वृद्धौ संनिहिताः अनेना
त्रापि प्रकारणमस्तीत्यत्र भवति वृद्धिसंनिधिरेव प्रकरणं संज्ञात्वेन विनियुक्त इति ज्ञापिता ज्ञानशक्तिक इत्यर्थः अत एव
न नियमार्थतेत्याह नलितितुल्यायेन संज्ञासूत्रमात्रस्य नियमार्थत्वाभावः सूचितः इह संख्याप्रदेशे अधिकार्थत्वा
दित्याचेति भाष्ये नयथेमादित्याख्यातपरपराणव गतवक्तृतामर्थानुपपत्त्या प्रकरणाद्यनादरे रेणाभयगतिरिति
भाष्यार्थ इत्यन्ये कर्मणि संख्यायामिति कर्मगतसंख्यायामित्यर्थः न चेति तस्या अद्रव्यत्वेन इष्वधर्मलिंगाद्यपो
गादिति भावः यद्यपि रूपवाहि सूत्रस्य भाष्यादेकत्वक्रियायामस्ति तथापि हित्वाद्यभाववदिति तात्पर्यं कारकं
शक्तिमदेवं साक्षात् क्रियायामित्यस्य क्रियायामेव न तु कर्मकारक इत्यर्थः अन्यया साक्षात्पदस्य वैयर्थ्यं चि रामः
त्यं स्यात् न हि धातोः परंपरयापि कारके वृत्तिरस्ति येन तद्व्यावृत्त्यावारिता र्थं स्यात् आह धातु संज्ञाका इति स्वस १०५

नाघंतार्स्य नेन साधनेकारकेन त्र्यादयोऽतःकारकापेक्षितक्रियावाचिन एवोत्पद्यंतइत्यन्वयः शुवं सर्वसंज्ञाविषयेसमाधापत्र
ञतविषयेसमाधानोत्तरात्पपरात्यवेतिप्रश्नदनइत्यक्तिविषयस्याप्रश्नदत्तलं स्फोरयितु प्रश्नदन्तयक्तिं निर्दिशतिए
षप्रस्नदंतइति अन्ये त्वाद्यंते त्विम्ताहुः ति॰ निपतनविषयपरिच्छेदहेतुर्हिसंख्यो एवं चवङ्वादेरसंख्यात्वमिति भावः वङ्कलंहि
न्याद्रिसंख्यावाचकमसंदेहो याधिरूपं गुर्विति। ननु तिशब्दं तायाद्रति लिंगात्कनिधौत्क त्रिमात्रत्वेते तिचेन्न शास्त्रकाधा
पेक्षयातद्भयस्य हरणात्तायक लस्येवैवो विसाधितिभावनेषरति श्रुति। शब्दतायाद्य स्यरङ्यो दिगर्भतत्सुहृष लेनसंख्यावि
शेषरणेनयाविशिष्टं वृद्धौ विशेषणाज्ञानस्य कारणत्वाच्चतस्य दजन्मोपस्थितिकालो। थवद्न र्थकयोः संभवेन पूर्वम र्थवत
एवग्रहणे निशातेयश्चात्तस्यापूर्णार्थान्वयवेलायांजायमानानुपपत्तिनानेनज्ञापकत्वमेवकल्प्यतइति भावः एतत्स्य
सह्येमहासंज्ञायाश्च्च्नुग्राहकत्ववकुमयुक्तंतन्मूलकंयक्षांतरस्यायेवस्यमाणत्वात्इत्यन्ये भाष्येसंज्ञाचनामे
तिनामप्रसिद्धमेतत्। यतोमतत्लघीयोनभवतिसासंज्ञेतितदर्थानुगताराशिमितिः संख्यानकरणत्वसमानाधिकरणसं
ख्याशब्दवदभिन्नावच्छादयत्स्यर्थादितिभावः कथंस्यादितिमहासंज्ञाकरणस्यचरितार्थतयाकृत्रिमन्यायवाधेमा
नाभावादितिभावः सर्वद्इतिनियतानियतसंज्ञायाः संख्याकांक्षतेयात्तद्धाचकंयद्द्वजपस्थितसंख्यावाचीमर्थः आद्धि
तस

105

वै॰टी॰ प्यत इति। संख्येति विभक्तसूत्रे इति शेषः एवं च संख्यानकरणीभूताः संख्यासंज्ञकाः इत्यर्थः। संज्ञायाः संख्याको ज्ञतया तद्भाव
१०५ कं बहु उपस्थितानां च र्थस्य वाचकमेव कल्प्यान इत्यपमेगात्रो सेय इतिभावः नियमार्थमिति बहुगणेति द्वितीयसूत्रे संख्येति वर्तते अनियततंस
ख्याया विनां वेवडादीनामेवेतिभावः अत एवेति अत्र इत्यत्र अपरणादेवेत्यर्थः संज्ञानभवतीति प्राप्तेरेवाभावादितिभावः संख्याया वि
नोरेवेति। बहुगणयोरित्यर्थः। नियमायेति नियमफलक इत्यर्थः परे तु परस्याः साहवर्यात् संख्याव्यायकार्थं गाविनोरेव ब
हुगणयोर्ग्रहणे न तु संघवैपुल्यवचनयोरिति अर्थं बहुर्थे संज्ञा तस्मात् प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धकेवलयोगार्थस्यापि ग्रहणार्थं
महतीसंज्ञेति भाष्याशयः अत्र संख्यासंख्ये माहेतिभाष्ये ला वढादिषु संख्यापदयोगाद्यो भाव बोधनाच्चेति योगविभागे
ऽप्यर्थ एकादिकया वापि संख्याप तद्धन्यस्य एकादिकया संख्यायते मापि संख्याप्रदेशेषु पयोग इत्येति महासंज्ञाकरणा
मित्यर्थः बहुकवामालंकारोऽभाव पि वा व्यालंकार एव षष्ठा वड्वादिकयापि संख्यायते स्व व्याप्य त्रित्वादि द्वारे त्यर्थः
वत्वं नत्व संतयोर्पाव द्राहि शब्दकति शब्दयोर्पधपि साक्षात् संख्यानाके रणीभूतार्थप्रतिपादकत्वमनुपपाद्य पितु मशक्यं
तथापि कतीत्यत्र संख्यानकरणीभूतार्था विषयप्रश्नार्थकत्वेन नत्वं एवं बत्वे तेष्वप्युपमित्याङ्ः भाष्ये संज्ञार्थमिति। रामः
संज्ञाशब्दस्वरूपं तदर्थक मित्यर्थः संज्ञिनिरूपित संख्याशब्दनिष्ठशक्त्यवगमार्थं स्वरूपं परमिति भावः न तु षत्वं तेष्वनेन १०५

संख्याविशेष्यमन इति संज्ञिविशेषणं संख्याग्रहणमित्सप्रक्रमात्त्राह यथागतेति भाष्ये संज्ञीपद संज्ञासंज्ञी विशेष्यते स्वेतरव्या
वृत्तेन तयोप्रतिपादयतेयेनेत्यर्थः। ननु स्वरितत्ववलेनानुमीयमानस्य शास्त्रांतरत्वाद्धदृभेदेनार्थभेदस्य सत्त्वेन न वाम
र्थमित्यपुक्रमत आह एकेतियस्य स्वरितत्वंप्रतिज्ञातं तदेवानुवर्ततेनतु न ज्ञापनीयं शास्त्रांतरमिति भावः। अत्र यद्यधिका
र एव वाच्यमहिंतत्तदर्थस्य चापेक्षत्वादिहासंबंध इति भावः। इत्याहेतिर्सत्यांशांक्याहेसर्थः भाष्येनसत्वपीतिमस्कृतम
नुवर्त्तनादेशांतरगमनादन्यभवतीतिनखलु इत्यन्वयः। यथेति सर्थे गाम्यो भयत्रतुल्यत्वेन प्रसक्तम हि लंगोधायावा
यत इति नार्थः। सर्वथा स्याहि शाद्गमव्ट जिनि मिमिन लाभावात् किंतु देशांतरगमनेनान्यत्वापादकमित्यर्थ इतिभा
वः। रूपांतरं अर्थभेदं पदार्थानामितिहृदः शक्तिवैचित्र्यात अनेकशक्तित्वादित्यर्थः एवंच पूर्वत्र तयाशक्त्या स्वरूपपरस्यापि
ग्जरत्राप्यशक्त्या कोपतावशादर्थपरत्वे बाधकाभावः। शाद्राधिकारो न लक्ष्यानुरोधादाश्रीयत इति भावः। भवेत द्रव्येष्वेतदेव स्या
दितिः स्यादितिसंभावनायां लिङ्भवेदितिमार्थनायां। द्रव्ये विषये पूर्वोक्तार्थकर्त्तृकासंभावितासत्ताभवतीत्यर्थः। शब्दभेदनयेपिनस
तिरित्याह शब्दे त्विति येन येन विशेष्यते गोति विशेष्यत इति विशेषः। परिच्छेद्यः। विशेषकः परिच्छेदकः तत्परिच्छेदकार्थवानन्य एव शा
ब्दो भवतीत्यर्थः। तदुपपादयति स्वरितत्वेनेति अर्थभेदे स्यात्संख्यावाचित्वमुक्तमुपपादयस्तदर्थशब्दे चेति न तु समासकन्नसि
द्वये विधीयमानासत्ताकं तु कोनिमित्तमत आह समासेति समासपदेन द्विगुसमास एव तत्स्यैव संख्यानिमित्तकत्वात्तत

त्रिमित्रकमपि द्विगुतिमित्रकमेवेत्याह तेन द्विग्वितिभाष्ये अधिकग्रहणं चेति लुग्भिन्नसंख्याकर्मसिध्यर्थमधिकग्रहणं संख्या
संज्ञायां कन्नत्रमित्यर्थः नन्विति त्रिशदादिषु तद्विधानादिति भावः परेष्वर्थेष्विति तमधीष्टः भृत्यादिषु इत्यर्थः नियतसंख्यावा
चित्वमिति नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपं संख्यावाचित्वमित्यर्थः भाष्येयदयमिति न चैवं पुत्रादिवाविनामपि संख्याका
र्योपत्तिः संख्यापदार्थसंबंधिवह्वादिग्रहणाज्ज्ञापनेन चरितार्थत्वसर्वथा तद्संबंधिवैपुल्यादिवाचकग्रहणज्ञापने सामा
र्थ्याभावात् पूगादिभ्योऽर्थवद्ग्रहणेति सूत्रे कृते पि ज्ञापकाव श्यकत्वमिति भावः केचित्तु वतोरिडुसनेन संख्यानकरणत्वाभा
वर्तमप्यसमेषां प्रयोगेषु दृश्यमानसंख्याकार्याणां संख्याकार्यवत्त्वाप्यनेनैनाधिकादीनामपि सिद्धं तदाह योगापेक्षमि
ति। प्रयोगापेक्षमित्यर्थः एतेन पूगादिभ्यः शसादिसंयोगोपि वारित इत्यादुः पाणिनामेव स्वरूप प्रतिपत्त्यर्थाखिलाचारण
स्यान्यत्रोपदेशात्प्रसिद्धरूपदेशग्रहणं चवादिषु न स्यादत आह प्रकृतीति प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रतिपादानरूपवत
गुणोः प्रापणं तदुपदेशयदेनात्रग्रहणेनेत्यर्थः। एतदभिप्रायेणोगोपदेशे जिति सूत्रे वक्ष्यतिसंकीर्णानुदेशोपदेशाविति।
व्यपायुपदेश इति आदिनागमः पथा समनादोसप्यमूष्मांतुहेति प्रकृत्यादिभिरुपदेशे प्रातिपदिकस्वरूपबोधने पा
णांता संख्या निष्पत्त्यभिरतिरित्यर्थः पया पिशता तीसादावपि नुमागमोपदेशेन नांतसंख्यो निष्पत्तिरस्तीति यापि विभाष्य
त्वस्वरविभिन्नतप्रातिपदिकस्वरूपनिष्पादकानामेव तत्र ग्रहणान्तु विभक्तिनिमित्तकानामपि वहिरंगतया आलस्या सि

द्रुत्वात्त्र निवर्त्स्यतीत्यत आह कार्यकालेति। सुप्तदत्तास्वेति। अत्र न इति मात्रमेसमर्थः आद्युदात्तत्वेति क्वचित्कोपपाठः पद्वादीर्घग्रहणं
षट्त्वेयथोद्देशपक्षाश्रयणात्स्यैव ज्ञापकं तद्धैरैव च षट्संज्ञापकत्वं न त्यस्से आत्वस्य बहिरंगतया सिद्धत्वेनं नोत्तत्वबुध्या
षट्संख्यात्वमेवस्पष्टं चेदमष्टनो दीर्घादित्यत्र केचित्परे किं च यथोद्देशपक्षेऽष्टत्वस्याभिनिबन्धावेनापि सुलभं न कारं ते संख्यावाच
कत्वेन समानाधिकरणाधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य समुदायधर्मत्वेन तन्निमित्तकनुडादेरा[illegible]चित्वाभावादितिबोध्यं नवा
न्वस्य नित्यत्वात् अष्टस्विति प्रयोग एवासंगत इति वाच्यं तद्वैकल्पिकत्वस्यापि ज्ञापनात् यावता विनानुपपत्तेः तत्सर्वं ज्ञा
प्यत इति सिद्धांतात् परत्वादिति अत्र न स्वर आलयस्येव चरितार्थः। न चैतत्प्रश्न्यनर महत्त्वसिसादौ अष्ट न्स्वाः स्यादे
ति वाच्यं सकृद्गतिमापाश्रयणात्· अथवा इत्वादिति न च स्वरप्रवृत्तेः पूर्वमंतरंगस्यात्वेकादेशस्याप्रकृतेर्यद्धि नु यरमित्यादि
सूत्रस्य भाष्यसंमतत्वेनाष्टावित्यादावष्टन्स्वरश्चरितार्थ इति वाच्यं। अष्टनो दीर्घ नादितोदात्तत्वे नैकादिशउदात्तेनेत्येव तत्रां
तोदात्तत्वसिद्धेः घृतादावपि पाठेचेदमेव भाष्यमानं गोरोपि याभिप्रियाभिरित्यादौ षट्स्वराह्स्वरयोः प्रवृत्तिरस्येवतेषामनभि
धानाद्वेतेन करणेन शाह्यो अपपूर्वेपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तइतिक ष्ठादविप्रस्यैकोदेशस्वरेणासिद्धेः त्वत्राष्ट स्वरः सावका
शाद् इति परास्कृतस्याप्यनभिधानात् ननु संख्यावाचित्वे एकाद् इति बहुवचनमनुपपन्नमस्यत्रनु षट्संज्ञायाः प्रासिरवनेस

कौ॰टि॰ त आह सं स्वेति षट् स्वरा इति षट्त्रिं वतुभ्यो हलादिरित्यनेनन वर्षान्त नोत सा हव र्णा राकारांतो व हुवचनो त एव गत स्वेत्ते इति ना यं ते
षः साहवर्यस्य सर्वत्राप्यवस्थाय कल मित्याश यातु कृतात्वे तित तथ्य कृ ताव स्य कार्य कालपक्षे ऽसत्यपि षट्त्वे। तिदेशान्नु
१०१ सिद्धिरित्यर्थः॥ ओश्चेति अत एव विभक्तेज श्शसो रनुवृत्तिर्न तथा हि सति लुगेवाति दिश्येत तित द्वेय थ्येस्य एमेव विपरीतं
तुनव्या ख्यानात् तत श्चेति निच संनिपात परिभाषया लंन स्यात् अग्रहो नामिति ह्रस्वं तनुटि नोप धायाः इति दीर्घेन लोपेच सिद्ध
मिति वाच्यं असिद्धस्यापि तद्विधातक विधेरन या प्रवृत्तिबोधने न लोपस्याप्यन्याय तेः अत एव मुकृ ह्रस्व तस्यानिमित्तस्या
त अदीद्यदित्यत्रेति भाष्ये कृन्मेजन्त सूत्रे कृताजानातेर्मित्वेन ज्ञाय केन ह्रस्वविषये तद्ग्रहतिरिति च कैयटोक्तस्य तित्रम
थापुगयेष्टपाद्ह्रस्वस्य वहिरंगासिद्धतयात स्याऽप्राप्तेर्भाष्या घसंगतिः स्पष्टेव। किं चाति देशिक निमित्त विघाताभाव मा
श्रायनास्याप्रवृत्तिः एवं हि लक्ष्मीसादौ संबुद्धि ह्रस्वे कृते संबुद्धि लोपे कृते पिप्रस यल स्यलोन निमित्त विघाताभावात् तत्रा
स्या अतिव्याप्ति परतन्त्र सूत्रस्य भाष्यविरोधः किं च गव्यित्यादौ संनिपातपरिभाषया लोपो नेति सिद्धांतभंगः यलोपस्य
वहिर्भूत तरज निमित्तक त्वेन वहिरंगतया॥ सिद्धत्वात्तव स्कृत स्क ष ह्र सं निपात निमित्तकोनुटस्य च तस्य संनिपातस्या लं विघा राम:
तकेनापि न लोपः स्यान् निवर्त्त्यावेन तयोः कृतयोरपि षट् त्व सत्वात् अत्र यस्ते दीर्घ ग्रहणेषु नः प्रसंग यक्षे अग्रहमिरित्यत्र षट् १०१

स्वरेकृतेइष्टस्वरव्यावृत्त्यर्थंसदाक्षविकस्यज्ञापनार्थमितिबोध्यंअतिदेशविषयेपितस्यकृतौतुसिद्धंनद्वंद्वेऽत्रजांघोजंश्शसोस्त्वो
त्वंनस्यादतआहजाश्शसोरितिभाष्यप्रयाणान्नइतिदेशविषयेपितस्यकृतौतुसिद्धंनद्वंद्वेऽत्रजांघोजंश्शसोस्त्ववात्वंनस्यादाह
प्राप्नोतीतिद्वंद्वेएवप्राप्नोतीत्यर्थःअस्ययाऽपकर्षाभावेपिअत्वस्यवैकल्पिकत्वपातस्यदुर्वारत्वेनभाष्यासंगतेःननुजसिज्ञापकसि
द्धात्वमामेरोशश्चप्राप्तेराहयत्रेतिबहुवचननिर्देशादितिभावःसम्प्रत्यस्येनत्साहचर्यादस्यप्राधान्येएवप्रवृत्तिरितिभावःतस्य
वपथाप्रकारांतरेणागोरोऽप्रवृत्तिस्तथासर्वादिसूत्रेउपपादयिष्यतेमुद्दलस्यरौकचसुकस्यात्वपूर्वपक्षित्वमितितास्य
र्थेऽप्रत्वेनेतिक्रोशेत्यर्थःत्वमममपममयोगस्तमनुकरणान्अनुकार्यरूपेभावेइतिबोध्यंअत्वेमाऽइभाष्यप्रयोगात्क्रो
ष्टत्वेनेतिनद्विधायकसूत्रस्यात्वनिर्देशेनेत्यर्थःअत्रगोरोज्ञापकात्इतिअस्यप्राप्तियोग्यमपीतिशेषःक्वचित्तुज्ञापका
दितिनदृश्यतेनत्वनपकर्षपक्षेपिअष्टनोदिदिशिनामत्वंकथंनदतेस्यादतआहपदांगेतिबहुवचननिर्देशाभावादितिसाह
हचर्याभावादित्यपिबोध्यंलस्यरौकचस्सुकस्येवोत्तरमितिममत्वाभावश्चेतत्रेमाभूदात्वमितियसांतरेपिअनभिधानादा
त्वाभावएवबोध्यःपत्नुभवत्येराज्ञात्वमित्यर्थइतिनन्वअपकर्षपक्षेआत्वसाधकोपायाभावेनफलभेदापत्तेःनन्वयं
भाष्यार्थोनयुक्तःनथाहिसतीष्यतएवेनदित्येवब्रूयात्॥किंचाप्रयुक्तेइतिवाक्यशेषोऽसंगतःप्रयुक्तेपिलक्षणानतिक्र

108

कै॰टी मसत्वातमपृक्तानांहीदमाचार्यव्याख्यानमितिभाष्ये कैयटेत्यत्रूचे राहनेवचेतिलक्षणस्याभावेलक्षणांतरस्ययोग्यतायांयथालक्षण
१०८ मित्यसमयीभावः अपृक्तेलक्षणाभाष्ये कैयटेत्यस्मरूचेराहनेत्रवस्ययोग्यतानतुलक्षणास्येत्यर्थः एवंचतादृशमयोगोऽसाधु
रितिभावः किंचभाष्यकारस्यलक्ष्यैकचक्षुष्कतयाइयमेवव्याख्याज्यायसीएवंचहरदत्तादीनांप्रियापाष्टनशब्दादिषुआलाप्रि
प्रष्टतिविचारोऽयम्ब्धतस्ययोगविचारः श्रामादिकएवेत्यवधेयं एतेनपूर्वव्याख्यानेस्यसाधुत्वमुत्तरव्याख्यानेऽसाधुत्वमि
तिविरुद्धार्थकव्याख्यानद्वयमयुक्तं किंच अष्टाभ्यात्तिनिर्देशात्कृताकारादेयाष्टनोजश्शसोरौशितितद्विषयेव्याख्यानंअ
स्याऽष्टनइत्येवब्रूयादितिसामान्यभाष्येएकवचननिर्देशात्प्रधानएवौशालेरितिप्राश्यापोपिचिंत्यइत्यपास्तंगोलो
प्रियाष्टादीनाममभिधानमित्यन्यत्रसिद्धांतानुसारेणतन्मध्याष्टसत्वात्अकृत्वेवव्याख्यानांतरमवृत्ते अवइतिच।भाष्यपदि
तावदितिष्णांतावषडितिसूत्रेयास्तंत्रवकारापव्यात्स्वरितलिंगासंगादनुवर्तमानंइतिग्रहणंसंभवत्यतइतिभावः।न
तुयातेरितिएवंचार्थाधिकारादिहापितच्छितस्येवग्रहणमितिभावः।संख्येतिमहासंज्ञासामर्थ्यात्तत्रसंख्याप्रश्नविषयइ
तेरेवग्रहणमिसपिवोध्यंभाष्येइतिवेत्यत्रेतिवकारासबहुसंज्ञानंतरंकरणाबाधनेनसंज्ञाद्वयस्यापिविधानमित्यर्थः अन्व राम:
र्थत्वाच्चेतिसंख्यापतेनपेतिहिसःनवतस्यार्थस्यदुसंतेसंभवःसंख्याप्रश्नविषयत्वंतुनतदर्थइतिचिंत्यमेतन्नतस्मादु १०८

रादीनामकृत्स्नत्वात्तत्रेति रितिप्रत्याग्रहणाभिसंबन्धेनैत्यन्तावपि पातेः कृतिनापि सिध्यतीति नन्वत्रेति नियम इति गोध्वंसं
ख्याप्रश्नेति संनियोगशिष्टत्वादाद्यावयवस्य संज्ञापि तस्यैवेति भावः। कृकवतन्त्रेऽनुबंधानां निम्बलुप्ततया विशेषणात्वासंभवादुपलक्षणा
त्वे च तत्र शब्दमात्रस्योपलक्ष्यत्वं मन्यमानो वार्त्तिकमारभत इत्याह इदिति साहचर्यं प्रयोगे इति शेषः। मन्मत इति निश्चितो नोत्यर्थः। निय
तं संनिधानं येषामिति विग्रहः। कारकेति न तु शब्दमात्रं लक्ष्यं किं त्वर्थविशेषावच्छिन्नमिति भावः। तद्दर्शनादिति कालादिज्ञानादित्यर्थः
तत्प्रत्ययान्त इति ककारानुपलक्षितः अपृक्त इति निश्चितो नीत्यर्थः। भाष्येण उपग्रहमिति। अज्ञातमित्यर्थः। नष्टः प्रत्यय इति। अज्ञा
तानुबंधः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। सानुबंधकस्येति। पूर्वेयं ककारवान्न तस्येत्यर्थः। उद्देशे। ऊर्ध्वं देशे। क्वचिद्विपर्ययः स्यादिति चस्यार्थः। सि
द्धस्तु विपर्यास इत्यर्थः। पचापि विपर्यासो भ्रमात्मकनिश्चयस्तथाप्ययथार्थत्वसाम्यादिह संशयोऽभिप्रेत इत्याह संशय इति उद्दे
शनवस्थितत्वमिति संदेहाभिनय इत्यर्थः। गीस्रादीति पदार्थविषयव्याप्तीघ्राप्रयोक्तृधर्मो हि गीस्से इति भावः। भाष्ये कारकेति काला
ति। क्रमप्रत्ययार्थपरं वेदिकां पुण्डरीकं चेति भाष्ये एवं च साक्षादितरस्यावर्त्तकं विशेषणं स्वोपस्थाप्यार्थद्वारा इतरव्यावर्त्तकमु
पलक्षणमिति भावः। प्राकीर्षे इति पचघञ्च्त्रनघातप्रहृजेर्ने निष्ठात्वकृतो विशेषस्तथापि पन्नाप्रकीर्षे त्वस्योपलक्षणाभिदं
अत्र हि निपातेर्यघटीतिनिघाते निषिद्धे निष्ठा च घजनादिति नित्यमाद्युदात्तत्वं स्यात्। अस्तंज्ञापामपि तन्त्रप्रवृत्तिं मन्यते स्मादिः

109

कौ॰टी॰ सिच इति विकल्पस्त्विष्यत इति भावः सिचो त्र लक्ष्यत्वेनादर्शनादाह आदिशब्द इति अजिघृक्षीति पदद्वयमत्रोपलक्ष्य कालकारकाद्यभावस्य
१०९ प्यापि गुणाभावदर्शनात् क्नोपमित्यत्रागतिरेवं च सनादिविधावित्संज्ञकनकारोपलक्षितः प्रकृत्यर्थानुवादीत्यर्थो वा सकारो भवतीत्य
र्थः अनुवादे सन्यत इत्यादौ तादृशनकारोपलक्षिते सकार इत्यर्थः अत एवाटश्चेत्यादेः सार्थकत्वं अस्य यापत्रसूत्रे आट्नतत्र वृद्धि
रिष्यते पत्र चेष्यते प्रयोगेन तत्रा डितित्वदेव पर्य्यस्य ष्टमेवेति सर्वं भवद्रान्ते ॥ इति श्रीशिवभट्टसुत सतीगर्भज नागोजीभट्टविरचिते भा
ष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमे पंचममान्हिकं ॥ सर्वादीनि त्यस्य न विति आदिशब्दस्यानित्यत्वं स्वेन एकावचनांतत्वेन च समासांतरे
नपुंसकत्ववद्भुत्वानुपपत्तेरिति भावः प्रकृते तत्पुरुषः कर्मधारयः द्वंद्वान्ते षष्ठीतत्पुरुषः । नत्वान्यस्येति कर्मधारयघटकस्येत्य
र्थः बहुव्रीहेरेव शेषेपु क्लिमाह नत्र नपुंसकमिति तत्पुरुषस्य पुंलिंग इति भावः । स्वरभिन्नानामिति स्वरेण विलक्षणानास
रूपाणां मध्ये उत्तरसूत्रेणास्य स्वरविधिरित्यर्थः कर्मधारयस्य समासस्यान्तोदात्तः परस्त्व बहुव्रीहेः प्रकृत्येति परत्वा
त्पूर्वाणां तोदात्तपूर्वपद इति बोध्यं तत्राद्ये सर्वशब्दस्य संज्ञा न प्राप्नोति अंत्ये तु सिध्यतीति विशेषः वक्ष्यमाणेन तद्गुणसंवि
ज्ञानेनः प्राथमकल्पिक एकशेषनिरपेक्षत्वेन प्रथमप्रतीतः । वक्ष्यमाणान्यायानभिज्ञस्य प्रश्न इति भावः विग्रहस्य रामः
श्नांतरेनोनीमाद्यधिककथनमयुक्तमत आह अन्यपदार्थस्येति नेष्यत इति प्रथमांतानामन्यपदार्थप्राधान्ये बहु १०९

श्रीहिविधानादित्तिभावः॥नन्वेवमपितानीत्येवसिद्धेइमानीतिव्यर्थमतआहसर्वनामद्वयेतिसर्वनामद्वयोपादानेनतद्गुणसंविज्ञानं
स्फुचपतीत्यवयः प्रसक्तेति॥अद्भुतावयवमेदस्यागणायत्तितस्यसमुदायस्येदमायरामर्शोनत्रचसर्वशब्दस्यानभोवादितिभावः
गुणसंवंदर्शयति उपलक्षणानीतिमकारतयान्वयीतीत्यर्थः॥कार्येसंविज्ञानमितितबद्धेधाकचित्तविशिष्टस्यक्रियायांसंनिधान
मात्रेणयथाक्रियायोगाभावेपिमञ्जूवाससंभोजयेति॥कचित्तुविशेषणस्यापिक्रियायोगेनयथाशुक्लवाससंपश्येतिकार्यं
यत्रतन्नावभावितत्रतद्गुणसंविज्ञानमित्यर्थः॥फलितः एवंतद्गुणसंविज्ञानेतद्विशिष्टस्येतरान्वयः अन्यत्रतदुपलक्षितस्येत्यपिमे
दः॥अर्थशब्दशक्तिस्वभावगम्यः अतंतभावःकार्पितः कार्यसंनिहितसंबाएवंचयत्रसंयोगसमवायान्यतरसंबंधेनसंबंध
न्ययदीर्थः तत्रतद्गुणः अन्यत्रातद्गुणइत्युक्तमगेइतिगोलार्थः ननुप्रकृतेनसंयोगेनापिसमवायइत्यतआहइहापीतिए
वंचसवायेनसंबंधिनोन्यपदार्थत्वेनतद्गुणत्वमेवोचितमित्यर्थः॥बहुव्रीहेरोपपन्नयेत्याहोभूतावयवमेदइतिअवयवगत
संख्यारोपेणावहुवचनमितिभावः॥नन्वेवंसमुदायस्येवसंज्ञास्यादतआहतस्यचेतियुगपत्प्रयोगाभावात्एयक्प्र
योगसत्वाच्चकार्यार्थपासंज्ञयातदंतर्भूतानामेवप्रवर्तितव्यमितिसन्वयः पृथक्प्रयोगत्वादितियाठेवहुव्रीहेःत्वोवा
ध्यःसिध्यतीतिविनिगमनाविरहादितिभावः॥नन्वेवंसर्वशब्दस्यसंबंधविशेष्यत्वाभावात्कथंतस्यसर्वनामत्वमतआ

कै·टी हापयेतिस्वरूपेणोपलक्षणमपिसर्वशब्दः समुदायांतर्भूतनयासंबंधविशेषो विषयाद्देवदत्तत्वेनविशेषणमपिदेव
११० दत्तोत्राक्षणत्वेनविशेष्यइतिभावः अन्यपदार्थत्वादितिभाष्यस्यायमर्थः पदार्थोपस्थितत्वादित्यर्थः ननुसर्वनामशब्दोपदिष्टम
त्रस्तदासंज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्त्तिकारंभानुपपत्तिः नोचेत्पूर्वोत्तरपदविभागाभावात्पूर्वपदादितिणत्वप्राप्तिरतआहरा
जेति। सततमन्वर्थसंज्ञापांगसेतंशुद्धरूपेरर्थंतरादोः आश्रिमेतिद्वितीयविषयेआरोपस्यार्थकसामविशेषेरथकारण
कतरणकर्तृत्वमारोप्यसाधुत्वाख्यानं यथातथासर्वार्थवाचकत्वरूपार्थमारोप्यप्रकृतेपीतिनवार्त्तिकानुपपत्तिर्नी
वित्वणत्वप्राप्तिरितिभावः ननुशब्दनित्यताविरोधात्कथमसंज्ञोणत्वस्यायादनमतआह प्रयोगेचेतिननुसंज्ञाचेत्कृत्रिमा
तदाशब्दार्थसंबंधनित्यताहानिरसंज्ञाचेत्रणत्वप्राप्तिरतआह सर्वार्थेतिशक्तिनियमनं शक्तिसंबंधबोधनमेवेत्याद्यः नत्वम
त्रोसंज्ञायामितिसूत्रेभाष्येपदेतत्संज्ञायांविधीपनेतत्रनसंज्ञायामभिधेयायामित्यर्थः किंतर्हितत्कार्यविशिष्टेनचेत्संज्ञा
गम्यत्वइत्यर्थः इति एवस्यतेनतथात्रकथंणत्वप्राप्तिर्नहि कृतणत्वेनसंज्ञावगतिरत एवरघुनाथादिशब्देनणत्वमिति
वाच्यमआधुनिकविनियोगस्थलेशास्त्रानुगतस्यैवविनियोगउचितइत्याशयात्अतएवमहसाः संज्ञायाःकरणो रामः
एतत्प्रयोजनमि[illegible]तिवास्यमात्रासंगच्छते अनादिनिनिपुणसंज्ञास्थलेनुपथाविनिपुणानामेवसाधुत्वमितिरघुनाथा ११०

दैगुण्याभावेऽध्वरपरिमाणसंज्ञाभूतगव्यूतिशब्देचनवलोपःसंज्ञासंभंगापत्तेरितिदिक्‌सौत्रत्वादिसेवकृतोनोक्रमृतआहसौ
केतिसामर्थ्यंदर्शयति·सर्वत्रैवेतिनिपातनंचेतिभावाभावयोरेकत्रविरोधादितिभावः।नत्वितिप्रयोगभेदेनचभावाभावविरोधपरिहा
रइतिभावः।भाष्येकिमन्येपीतिअन्येपिविधयःकिमेवंएवंजातीयाइतिवक्ष्यमाणाभिप्रायेणप्रश्नः आशयानभिज्ञउत्तर
यतिभवंतीतियथास्थानिवदादेशइत्येतद्विषयेस्थानिप्रयुक्तंभवतियथाग्रामस्यादेशप्रयुक्तस्यनिनिवृत्तिरितिभावः।शं
कतेटकोपणितिअस्यपदिभवंतीत्यादिः।ततश्चसंहितेतिस्थानिनोनिवृत्तिर्नामतत्साधुत्वबुद्धेर्निवृत्तिः साचसंहितायां
शाकलाभावेइतिभावः।प्रसक्तीर्यंतइतिकिंतुतत्रसंगेशाणः प्रसक्तीर्यंतइतिशेषः।तथाचस्थानषष्ठीनिर्देशेगमयेत्रापि
तात्पर्यमितिभावः।विकरणइतिस्थानषष्ठ्यभावेनोभयत्रतात्पर्याभावादितिभावः।परदेशस्येतिविकरणविधोधातोःपर
श्चेत्यधिकारेणधातोःपरोविकरणःप्रयोक्तव्यइत्यर्थादितिभावः।ननुधातोःपरोविधानमप्रत्यर्थेपूर्वंरूपनिविहितेप
श्चात्कृतोपस्थानतिङ्विकरणवत्सार्वधातुकइतिविषयसप्तमीस्यादतआहधात्वितिसाहायकेसहायकार्यंभा
व्येविहितःप्रत्ययःतिङ्विकरणवत्सार्वधातुकइतिविषयसप्तमीस्यादतआहधात्वितिसाहायकेसंसहाय
कार्यंभौव्येविहितःप्रत्ययइतिशपूरूपःप्रत्ययइत्यर्थः।ननुशपनादीनामादेशत्वेस्थानिवद्भावोत्सिलेकरोतीसा

कौ॰टी॰ दौ विकरणस्यानुदात्तत्वंस्मान्न च सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वस्य विकरणस्य विषयत्वेनोप्रस्य यस्य कथमुदात्तत्वंसिद्धं तेपीति
१११ वाच्यं सार्वधातुकस्वरापेक्षयैव विकरणस्वरस्यतेनडुर्बलत्वकथनादत आह श्यन इति शिल्करणमिति न च शित्वं नियमार्थं
स्यात् शिदेव न पिदिति शित्वस्य नियमार्थत्वकल्पनायेस्यापतिदेशबाधस्यैवोचितत्वात् अतिदेशबाधश्चत ग्राह्यावश्यकए
वकविन्तु निल्करणमिति पाठः तद्विप्रसयाद्युदात्तत्वबाधेन श्निनीत्यनेन निर्दत्तस्याद्युदात्तत्वापस्यानिवत्वात पित्वेनानु
दात्तत्वे तु लसार्वधातुकस्यापिच्चादुपदेशादित्मनुदात्तत्वेधातोरुदात्तत्वंसिद्धमेवेति तदर्थं सज्ज्ञायकमिति भावः पठं त्वयं पाठः
स्यानिवत्सूत्रस्य केपठविरुद्धः आदिसधिकारादेतितुदतीत्यादौनिसनुमव्याहृतयेपूर्वोक्तसमाधिरेवावरूपकः शपूरूप
नोरितिसूत्रस्य श्यनग्रहणमपृक्तार्थज्ञापकमितिबोध्यंनन्वेवंशपः परश्रमस्यादत आह रुधादिभ्य इति सार्वधातु
क इति सप्तम्यारुधादिभ्य इति पंचम्याषष्ठीकल्पनात पामेवंसादवः परः श्नमिति भावः तणहइति निर्देशाश्च रुधादीना
मागमित्वसिद्धंनचैवंशपः श्नवलात्स्यादत आह यथा चेति शप इत्यस्य षष्ठीकल्पनसामर्थ्यादिति भावः एकार्थत्वादि रामः
ति अज्ञानादेरेकेनचोतितत्वाच्च द्वयोः समुच्चय इति भावः येन नाप्राप्तिन्यायेनाकजादीनां बाधकत्वेपरे णो न के सिद्धं नीते १११
नैवन्यायेन निपातनानामपि बाधकत्वमेवेत्याह निपातनमपीति भावः एतदितिसततं संततमिति समपमिसप्यं श्लो

कौस्वार्थमवश्यमिति। एकदेशानुमतिद्वारा सातस्य ज्ञप्ति निर्देशेन स एव श्लोको व्याख्यात इत्यर्थः न खिलिति निपातनेन सततमिति न
साध्यत इत्यर्थः। नन्वेवं संततानस्य जिसांतत्वमित्यपि स्यादत आह इति चानभिधानादिति आत एव भगवता संततमि
ति न सिध्यति इत्येवोक्तं न तु सूत्रोच्चारितेन सजातीये संतत्यमिति न सिध्यतीत्युक्तं। पुराणाश्रये नेति पुराणत्वोक्तेः
त्यत्र नियातितेनेत्यर्थः। पृषोदरादित्वादिति एवं वर्तते नेत्युभयोरपि साधुत्वं नतु निपातनेनेति भावः। …प्रत्यये तिगण
णपठितेभ्यः संज्ञोपसर्जनानां भेदात्संज्ञायामप्राप्तौ प्रतिषेधानर्थक्यमिति शंका … स्यात इति भा
वः तन्न त्यदत्वारोपवात् तदर्थे उपसर्जनत्वमध्यारोपितमिति वेरूपपत्तिरिति तिता… सर्वं मे पदकार्येऽपि तिन वसंज्ञा
तथेति भावः इदमेव वार्त्तिकं तस्य व्यापस्यपदकार्यविषयत्वे लिंगमिति नात्यर्थमत्र अत एवाभिप्रायूपपदार्थोप
रतिस्थापस्याप्यत्रा… अत्र न गुणयोगेन लाक्षणिकत्वं गौणत्वमत आह प्रसिद्धेति तिनत्मूलं प्रसिद्धत्वादि
कमत्रापि तुल्यमित्यर्थः समासेति अनेन क्रमेणोक्ताः संज्ञा एकसंज्ञाधिकारे कार्या इति वक्ष्यमाकडार सूत्रे तदन्ये स्यायं सं
ज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः एक इत्योपनिवेशिनीति लौकिकसंज्ञालक्षन मेतेन सर्वनामादि संज्ञा स्वनेक विषया खिद् माव्या
प्रमितिपरा स्तन च तिसंवेस्य गतो पाद्धमावात्संज्ञासूत्रे विशेष्यासंनिधानेन तदंत विधेरभावाद्वक थमत्र प्राप्तिरत आ

कै. टी. ह्यप्रयोजनमिति शब्दरूपे विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः एतन्न तदन्तविधिफलत्वेन परमसद्दस्य स्योपन्यासः क्वचि
११२ दप्यपेते सविलसः स्मदादीनामद्रस्यादावङ्गे विशेषणत्वमूलकतदन्तविधिना सिद्धत्वात् स्येभावे तु विशेषणमिति बोध्यं
यथेति यथा तत्सूत्रनिघातविधायकं वाक्यभेदेन पाठविशेषणं च तथेहापीत्यर्थः यद्वा विशेषणमिति बोध्यं यथेति
यथा तत्सूत्रे निघातविधायके वाक्यभेदेन पाठविशेषणं च तथेहापीत्यर्थः यद्वा विशेषेणेत्यस्य सर्वकार्यार्थमित्यर्थ
स्तर्हि नेत्याह विशेषणं चेत्सुतरं ग्रथासंगतिरत आह किं यत्सर्वेषामिति । यद्यपि स्याद्यद्यपि न सर्वेषां कार्यं तु भवदा
दावसंभवात्तथाप्यन्तरंगत्वान्नाप्रयोगेन विधीयमाने कार्यमिति तदर्थो बोध्यः । न संनिवेशेति न सामान्यविशे
षसंनिवेशनापेक्षमित्यर्थः अविशेषेणेति । संज्ञोपसर्जनयोरपीत्यर्थः नगणेति । नगणपठितत्वाकारेणेति शेषः
त्यर्थः भाष्ये सर्वादीनां तदन्तभूतानां स्वदादिप्रभृतीनां । आनन्तर्येण आनन्तर्योपलक्षितत्वदादीनामित्यादिरू
पेणेत्यर्थः । किं प्रयोजनमिति क्व प्रयोजनमित्यर्थः असंज्ञायामिति योगविभागो गणसूत्रे नाष्टाध्यायीस्येतस्य
जसि विभाषा विधायकत्वादिति बोध्यं स्वमज्ञातीत्यादावपीदमनुषज्येतरतिन दोषः सर्वादीनि सर्वेषामीति स रामः
र्वादीनि शब्दरूपाणि रत्येवं सर्वे विश्वेत्यादिक्रमेण पानिपंचत्रिंशदनुक्रान्तानीत्यर्थः अस्माच्छ्यते इति श्री प्रस्य ११२

यप्रकरणस्यमपि सत्त्वे तत्रानुपयुज्यमाने कार्यान्तरार्थं परिभाषारूपेणात्मलाभ इति भावः। नचेति। अन्यथा समासप्रत्ययविधौ
तदन्तविधिप्रतिषेधात् वक्ष्यमाणादेव प्रातिपदिकात्स्यात्। प्रत्ययग्रहणे च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्ययविधौ तदन्त
विधिप्रतिषेधात् वक्ष्यमाणात् तादेव स्यान्नतु तदन्तादिति भावः। अनेन चोत्तरत्र तदन्तविधौ ज्ञापिते तु उपसर्जने निषेधात् प्रधाने ए
व सफलावानिति प्रधाने नेत्यर्थकं। कौंभकारेय इति। अत्रांतत्वेन कारशब्दादेव ङीपि कारीशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययांतत्वात् तत एव स्त्री
प्रत्ययो ढकि तस्यैव ढकं गत्वा वृद्धिः स्यात् न कुंभस्येति भावः। तदन्तविधौ तु समुदायात् ङीपि तत एव ढकि समुदायस्यांगत्वा
त्कुंभशब्दे वृद्धिः सिध्यति। ननु कृतग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् तदन्तविध्यभावेपि कौंभकारेयः सिद्धोऽत आह
वेति। कृत एव ग्रहणे सा न तु कृदन्तग्रहणादिति भावः। नैतदस्ति। तिन्नवकदाचित् कारीशब्दादपि स्यात् कुंभेनैकार्थीभू
तस्य नित्यसापेक्षत्वेनान्वयाभावात् न त्वेवं कुंभकारीत्यत्र ङीवेव न स्यात् कुंभेनैकार्थीभूतारांतस्य केवलस्य
स्त्रीत्वेनायोगात् अत एव सूत्रारंभेन कदाचिदपि कारशब्दान् ङीप्राप्तस्य च विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगोन तदन्ततामि
ति चेन्नैः अमहत्पूर्वग्रहणेन न तदन्तग्रहणाज्ञापनात् न चैवं बहुकुसुमरेखादावतिप्रसंगवारणतांतं मिं पा वं निषेधो
पि सार्थक इति वाच्यं टितत्ठारान्तान्निसादेवपातस्य टिदादेरेव ङीत्वेन विशेषणात् दोषाभावात् पूर्वत्रोपादन्त

कै. टी. दत्तच स्त्रीत्वेन विशेष्यते उत्तरत्र वोयात मेवे सूत्रभाष्याख्यानमेव शरणमिति वदंति परे तु प्रत्याख्यायते रमस्य वार्त्तिकस्य नेति
११३ षः अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिके न तदंतविधिप्रतिषेधादिति हि तत्र वार्त्तिकं तद्वीप्सा स्ववचनस्य तेन सिद्धि
प्साशयः अनुसर्जनादिति किमर्थं बहुकुरुचराते दंतविधिना माभूदिति अत उत्तरं पठति अनुपसर्जनग्रहणमनर्थक
मिति तत्र भाष्यकृदवतारणेनासत्रभोव्ये गावतस्य वार्त्तिकस्य सिद्धान्तत्वाप्रतीतेः यत्तु तदुत्तरं वचनं द्रूपं ज्ञापकं
तु पूर्वत्राग्रप्रतिषेधस्यातिधीवरी पूर्वसूत्रनिर्देशो वापि शालाग्रास्तरणीति तितला चार्यदेशीयस्य तत्राप्यस्य पूर्व
त्र तदंताप्रतिषेधे पि उत्तरत्र तदंतविध्यभावेन बहुकुरुचरादावप्राप्त्यसार्थक्यानुपपादनात्तदुक्तिलेः अस्म
तु स्त्रियामित्यस्याधिकारशेषगत्वात् स्त्रियां योगविहितः तस्मादिनाभाव्यएवदूषितत्तेनावस्यैव वार्तिककृतासि
द्धांतत्वं बोधितेरदंतविधि प्रयोजनं प्रधानेन तदंतविध्यर्थमिति तु तत्र भाष्यकृता स्वपं सूत्रप्रयोजन मुक्तं
मिति न विरोधः अवहित त्र भाष्यशयः अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावेपि कदाचित्कारी शब्दा
दपि स्यादिति पक्षे कुंभकारेपरस्य स्यापत्तिः पटुत्वं कुंभेनेत्यादि तत्तु छंनि पूष्यास्येनैकार्थीभावाभावेपि रामः
समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनापि तस्येव सत्वात्सामर्थ्यस्य सत्तेः विशिष्टसंबंध्युपसर्जन विशेष्यसंबंधस्याप्याह ११३

तेऽश्वस्रनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु नेतरत्र च मुक्ता रिः अत एव परमागार्ग्यस्यायत्यमित्यर्थे तदेकदेशगार्ग्यशब्दात्स्याम
चे परमगार्ग्यो प्रत्याः इति येन विधिस्तदन्तस्येति सिद्धे भाष्ये उदाहृतमिति तन्नैव निरूपयिष्यामः नच तदन्तविधाववयपदे
शिवद्भावेन केवलादपि स्यात् प्रत्ययः अनुपसर्जनादित्यनेन सामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेः मुख्यव्यपदेशिनो
भावे एव तदतिदेशप्रवृत्तेः स्य नेच स्त्रीप्रत्ययेषु तदादिनियमाभावेन कारीषगन्ध्यापि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वान्नापाया
तस्मादपि कदाचित् ठक् स्यादेवेति वाच्यं यतः प्रत्यय ग्रहणे इति नियमेनाधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न न्यूनस्य अत्र स्य
सुवापत्यमिएरपत्यमित्यर्थे यञिञो श्चेति फको नायते स्वंचन त्रिविधेनानेन तस्यैव संग्रहो नत्वत तध्यावर्त्यस्यमु
न स्यात्र यम धिकारोऽप्यत्रार्थे ज्ञापकस्माह ः एकपदत्वेऽप्युदेशपविधेयभागात्तु यपतेयदहमुपामिति अत्र अत्रादि
त्यत्र अत्र इति तु न पेन्तमनन्तं न तदाह अत्रकार इति भाष्ये तद्ग्रहणात्तु फलितार्थपरं १ व्याकर्षविसत्वनलत्वं तदन्तविधि
रितिस्मृतिमितव्यं विशेष्यासंनिधानात् प्रायेणाभाष्ये पित्रकारादकाराकारविसेव पाठः शेषे लोपस्यात्स्यलोप
त्वपक्षे विधानोत्तरभरमकारासरत्वसंभवादाह विधीयत इति तदुक्तं भाष्ये त्रिप्यमाणाविति अत्र यदिदन्नम
वेति एवं चैतदयत्निनो वामद्भाष्ये पक्ष्मान्तरमिति भावः इति केचित् परे तु इदं समाधानं सर्वोद्यानं तदर्थे कार्यार्थे प्रतिषे

114

कैः टीः धोवक्यर्थस्यास्मैवार्थस्याऽतत्रादिविषयेतस्यप्रधानेपितदंतेः प्रवृत्तिरितिविशेषबोधयन्तद्वारकपुत्रैवोपसर्जनेपिव्याव
११८ त्तिरिमेवेरिष्यातत्कृतकत्वाभावश्चपसर्जनप्रपतिषेधस्यबोधपितुमेकदेशीपक्षांतरमाहाथवेति। अत्रैसेसमाधानेहृषं
नुसाधारणाभिसादुःस्वार्थद्वारेणोपादेर्विवरणेतद्दर्शितेस्यादिग्रहणमाणविभक्तेरितिसंबंधसामान्येषष्ठीने
नविभक्तौविधीयमानस्यराघवतस्यापिसंग्रहइतिभावः षष्ठ्याइतिषष्ठ्यर्थेपंचमीतिमन्वानः शंकतेतपवेवमिति
कनः संख्यायाः संज्ञासेवेत्यनेनविहितस्य। कनीतिकनिक्रेतेकनेतएवसंख्यावाचीनप्रकृतिःसवननोतइति
षट्त्वाभावात्तत्रः परस्यजसोनलुगितस्यर्थः षष्ठ्याइतिपंचम्येवषड्भ्यः परयोःप्रत्यासत्त्यापड्र्थगतसंख्याभिधायि
नोर्लुगित्यर्थइतिभावः। पुष्पदित्यादिसिध्यतीत्यंतग्रंथोत्रपुनरुक्तः। अत्रनुपदमग्रेवक्ष्यमाणत्वात्पूर्वेतुग्रंथमा
णाविभक्तेरित्यस्यग्रंथमाणाद्विहितविभक्तेरित्येवार्थः। अदड्विषयमेतत्कृतेणतस्यानभिधानमभिप्रेसतेत्राद
ड्भावएवेष्टइत्यभिप्रेसवातुल्यन्यायात्षड्भ्यःस्त्रापिविहितविशेषणमेवेतितत्राप्रसंगाशंकतेपवेवमि
तिपरमपंचेस्यादेर्लौकिकगणनापांत्र्यवहाराभावेनषट्त्वाभावइतिलुगप्राप्तिरितिप्रश्नः। संख्याप्रकारकसंख्ये रामः
यविशेष्यकबोधजनकत्वेनविशिष्टस्यापिषट्त्वमस्त्येवगणनाभावात्प्रसिद्धानामेवसंख्यानाचिनांग्रहणमित्यत्र ११८

नमानमित्युत्तरं पंचम्यंतस्य स्याद्गुक्संबंधेनाविभक्त्यान्वयोद्भूतपपाद आह नौमानाभाव च्चप्रधानं इत्यस्य त्वदभिम
तषष्ठ्यर्थे प्रधानोऽतः समुदायोपि षष्ठ्यंतरस्यार्थःषष्ठ्यंतस्य लेपि विहितत्वसंबंधेनान्वय इत्याशयेन शंकते इहेतर्हि
तिवैषम्यमुपपादयस्योऽशयमाह इहतावदित्यादिने तिभाष्यार्थमीदृशः शंकतेति सचनस्वांगमितिभावः अंगार्थो
तिप्रकृतशब्देनांगे एतद्व्यापीतिरक्तमेतद्धरनिर्देशाद्धावहितयरामर्शोपि नाऽव्यवहितस्यवेत्याह गटस्यमासोस्मा
दिस्त्रर्थोद्धारकमिति-उतरादिभ्यो विहितोयोर्थस्तत्प्रतिपादकस्वेमोरित्यर्थः तदर्थकप्रत्ययविधानेऽर्थस्यापि विधानम
स्तीत्यभिमानः उतरादिभ्यादस्त्यस्य षष्ठ्यर्थत्वेनुवि विभक्तिसादितिभाष्यविरोध -- विधानस्य सर्वथानाश्रयणोनार्थवा
रकेविधानमाश्रवितत्वमिति स्वयं यविरोधस्तस्माद्विहितविशेषणामिति यथाश्रुतमेवभाष्येयरमकनरदित्यत्रादृष्टादेशेन
भाष्यांतरंमानमस्तिप्रकृतभाष्यंतुविपरीतेनदभावत्वबोधकमेवेति प्रामाणिकाः स्यदादिप्रकृतिकविभक्त्यावित्यर्थं मत्वा
शंकते यद्येवमितिउक्ताशयेनाहत्यदादिप्रधानइति अंगस्येति सूत्रेतोभिसऐसित्यादेविविभक्तित्वादसंबंधमाश
क्यांगनिमित्तेयोभिसिति संबंधं वस्यतितेनत्यादेनात्रापि संबंधसंभवादिपमेकरैश्वक्तिस्तस्मात्वेस्यानुसारा
त्षष्ठ्यप्योऽतरादिभ्यइतिसूत्रद्वये विहितविशेषणांभाष्यसंमतंतस्यार्थस्यलक्ष्यविरोधेनभाष्यकृतादूषणा

कौ·टी· कारणादिसाङ्गः भाष्ये अकारविषयेपि समाधानं वक्ष्यमाणत्वाद्हेतिमहतात्वदित्ति लक्ष्यानुसारश्च तत्र तत्र तथा तथा व्याख्या
११५ नैवीजं अगस्य विभक्ता विस्मादेश्चागार्थं गतार्थमनियादकविभक्ता विस्मादर्थः षष्ठ्यन्तत्वेन तथान्वयस्वरूप पाद्त्वा
दितिभावः नञ्समासे पीतिउत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति भावः अतिकतरदित्युकरीत्याचिंत्यमेव अत्रापि यच्छेऽति
सर्वापेत्पादो दोष एव परमसर्वतरदित्यादि सिद्धये तदंतस्यापि सर्वनामत्वावश्यकत्वेन सर्वनाम्नो विहितस्य ङेः स्मैइम
र्थंविस्येभावस्य दुर्वारत्वात् अतो व्येकदेशपुक्तिरिदंप सद्रूपमतः सर्वसाधारणोसमाधिमाह भाष्ये र्थवानेद मितिद्वे
वेत्यादिभिश्च सर्वादित्वस्यैव निषेधस्तत्प्रयुक्तकार्याभावे पर्यवस्यति एवं विकल्पोपीत्यभिमानः ननु सर्वार्थवाच
कत्वेन पूर्वादिशब्दानामिसंसंगतमेतदत आह स्वविषयेति · लोकनिरूढप्रवृत्तिनिमित्तेनयाअभिधेयाव्यवस्थाः
स्वविषयः ननु सर्वादिगणपठितानां शब्दानां सर्वेषां सर्वार्थकत्वेन पर्यायत्वात् तथापंव्याख्यानक्लेशो न स्यादाह नत्वि
तिनन्वेवं घटादिशब्दानामपि स्वविषयापेक्षसर्वनामत्वात् घटायेत्याद्यस्मैभावापत्तिरिति चेन्न तद्विधायपके
षु सर्वेनामग्रहणसामर्थ्येन सकृतप्रहीतशक्तेव स्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविरुद्धानेकजातीयार्थबोधकाना रामः
मेव सर्वनामपदेन ग्रहणात् एतदेव ध्वनयितुं सर्वेषां नामानीतिवज्रवचनांतपूर्वपदको विग्रहो दर्शितो भाष्ये ११५

भाष्ये संज्ञोपसर्जने चेति सत्ता त्वेकरूप्यनिष्टत्वान्न सर्वेषां नायोपसर्जनमपि पदान्तरार्थे संसृष्टार्थं च द्वित्वात्प्राधान्येन सर्वेषां मु
पस्थापकं नाम पदस्वारस्येन तथैव लाभादित्यर्थः उपसर्जनांशे विशेषे इत्यस्य विशेषणे इत्यर्थः भाष्ये एतेषां चापीति
द्वन्द्वान्तरं एतेषां चापि घटादिशब्दानामपि एकैकस्य तस्यापि स्वविषयः सर्वोर्थो विषयाः तस्मिन्नस्मिन्विषये स्वार्थ
रूपे विषये यो यः शब्दो घटादिशब्दो वर्ततेऽन्यस्य तस्य घटादिशब्दस्य सर्वोर्थः वर्तमानस्य स्वार्थः तथा च एतेन तत्रैवेति
पदैः पदार्थो नाभिधायकोंऽशात्मिकशक्तिवशात्संसृष्टावाच्यार्थप्रतीतिर्जन्यत इत्यभिहितान्वयवादे शंकते नवि
ति गुणाद्रव्यादिसमुदायस्यैकैकस्य निःप्रतिनियतो भागः पदैर्न निमित्तं स्यात्तदभिनिवेशिताज्जन्यावेकत्वाद्युक्ता
नामित्यर्थः योऽप्येतदन्विते पदानां शक्तेः स्वार्थवत्यन्तरे पदार्थोपि स्ववाच्यरूपेण विनाभिधानमाश्रित्य परिहरतीति तत्रैतिन्न
वग्रहः कोऽसौ कारः न प्रतिपद्यते निश्चितत्वपेतिशेषः रूपसादृश्यादिति ओदनमतिरिक्तार्थोन्वययोग्य सर्वशब्दरूपस्य
तुल्यत्वादित्यर्थः । तत्प्रतियत्नमर्थं निर्द्धारितविशेषमप्रतिपत्त्यर्थं अपरे तु परे पदैकदेशप्रयोगवत्पदासर्वस्मिन्नोदनेर
ति वाक्ये प्रयोक्तव्ये ओदने इति वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते प्रकरणाच्च तत एव पदानादशवाक्यार्थबोधस्तत्रदोषइति
भाष्याशयः यथा च पदशक्तिग्रहकाले पदैकदेशस्यापि तत्राशक्तिग्रह इति यस्य प्राप्तोके पदे नोक्तं तथा वै योक

116

के. टि. रसामते विशेषणविशेष्यभावे वाक्यस्य शक्त्यंगीकारेणानन्त्रतत्तत्पदार्थालिंगितसमुदितस्य शक्तिग्रहकालेऽवयवभक्त्यैकैक
पदस्थापितत्वशक्तिग्रहेणैकैकपदादुपस्थितादशविशिष्टार्थबोध इति इष्यत इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं आकांक्षादानेनेच मंजूषायां नि
११६ रूपितमित्याहुः अतिप्रसंगश्चोद्भावित इति न च सर्वनाम्नः स्मै इत्यादौ सर्वादेः स्मै इत्याद्येव सूत्राणि संलिखितानि स्युस्त्यादिषु दोषः
अपाणिनीयत्वापत्तेः भाष्ये एवं तत्स्वरूपमिति सह इति एकैकस्योद्देश्यत्वविधेयत्वसत्वात् सह विवक्षाभाव इत्यर्थः अर्थरूप
धेच्छया एकस्य सहदुच्चारणमिहतत्वं अत्रोच्चारणं तेनैव बोधबोधकत्वं पुनरनुसंधानेनेत्याशयेनाह अष्टत्रिंवेति आष्टत्रि
श्रेत्यर्थः। अन्याख्यातमिति लौकिकप्रयोगागतत्वेन निराकृतमित्यर्थः। प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तेति न च सर्वशब्दस्य यावत्वं इ
दमुपलक्षणं अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारेणास्त्वविषयाणां सर्वेषामर्थानां प्राधान्येन बोधकत्वं सर्वना
मत्वामित्यस्यार्थस्य स्वरूपमात्रोपकारीति स्वरूपमात्रप्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थः। अतिक्रान्तार्थविशेषणानामिति एवं
च प्राधान्येन न सर्वार्थोपस्थापकत्वमिति भावः तत्स्वार्थे तु सर्वार्थोपस्थापकत्वमेव नेति बोध्यं अथवा महतीति अ
यं भावः। अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोपस्थितिजनकत्वसमानाधिकर रामः
णसर्वनामपदत्वेन बोधकमहासंज्ञापातादशसर्वादीनामेव गणेनकरणं तच्च संज्ञायास्तत्त्वाभावः स्पष्टश्चैव॰ ११६

पसर्जनस्यापि नत्राधान्येन तदपस्थापकत्वेनामपदस्वारस्येन तत्यैवलाभात् उपसर्जनं हित्वा रविशेषणतयैव स्वार्थोपस्थाप
कं सर्वादीनि तदंतानि च सर्वार्थवाचकत्व समानाधिकरणसर्वनामपदवृत्तीत्यर्थः सूत्रस्पष्टत्रतदंते च धानसमासेऽवयवीपताद्
प्राशक्तिसहकारेण स्वविषयसर्वबोधकत्वं लेशोऽप्यत पास्यैवेति दिक् ततोपि लघीयो नामेति संज्ञेत्यर्थः तन्नाम संज्ञापनो
म्यत्लघुतरं नास्त्रीत्यन्वयो भाष्ये पदासंज्ञा च नामेति पर्यायमदर्शनं तच्च पतो नामस्त्रयोपसृजन् एवं संज्ञायां सर्वनामः शब्द
व्यवहाराद्धर्थीयत्वं सिद्धं लघ्वर्थमित्यस्य लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः अनवर्थसंज्ञात्वेनामयोगरूढत्वं तत्र योगा
र्थस्य रूढपर्थे नैवाचपनिपमात् पृथक् उद्देश्येनानच पात कथं सर्वार्थवाचकानामेव संज्ञेत्यत आह अनुमीपतदुक्तिनूल
मेतानीतिगणपठितानीत्यर्थः भाष्ये भो उभस्येति उभयतरत्पादेरुभयशब्दपरि नैव सिद्धेरिति भावः ननु डावं ते सर्वना
म्नः स्यादित्याघन्पसर्वनामकार्यसंभवो भ्येवेत्यत आह डाद्विषयत्वमपीति अन्याभावस्तत्र हेतुत्वेनोपादानादिति
भावः एवं चोभयशब्दः केवलद्विवचनविषयस्तस हि न द्विवचनविषयो वेस श्ङ्कइतिषष्ठ्यग्रहणमनुवादमात्रेणापू
र्वमिति तात्पर्यं द्विवचनटापौ च द्विषपलेऽपृयञ्जिमाह तत्रेति द्विविधाभ्यामिति सूत्रस्य चेत्यस्यास्वरितत्वादेवानुवृत्तौ
तयपः स्थानिकत्वेनायचः तद्धितत्वेनैव स्वार्थे सिद्धे फलाभावेन महाविभाषापात्रप्यसंबंधसिद्धो प्रसयानतरत्व

कै॰टी॰ पक्षेतन्निहृत्तौदोषाच्चनिसग्रहणंयोगविभागेनस्वार्थिकानादेशाभ्‌तापचप्रत्ययांतरविधायकमितिभावः।अत्रचनिसशब्दस्य
११७ वाच्यार्थविरोधाद्विकस्याननुवृत्तिः।अयमभ्यासुदात्तएवअयमपसंतधोदात्तग्रहणानुवृत्तेःहृत्तिविषयेइति।अतएवोभयोसाम्पा
सस्येतिनिर्देशःसंगच्छतेइदंचसूत्रंयोगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वात्उभावितिनिर्देशाच्चउभयोम्नव्रेतिवार्त्तिकाच्चद्विवच
नाश्रवणोपचनतश्चैवप्रवर्ततेनाम्नव्रतेननातिप्रसंगः।द्विवचनविषयत्वादितिभाष्यस्यद्विवचनसत्वेष्टवोभशब्दःसाधुत्व
र्थः।द्विवचनासत्ताचवतिविषयएवेत्याशयेनकैयटेवृत्तिविषयेइत्युक्तेःकइदानीमिति।अस्योभयशब्दस्यार्थप्रतिपा
दकःकःशब्दोऽयवृत्तसिलादिविषयेद्विवचनाभावेभवतीत्यर्थः।उभयोम्नव्रेतिःद्विवचनद्विविषयत्वाभावसंभ
वनायामितिभावः।लुकविषयेलुकातिविषयस्यैवापहारात्रदोषः।संभावनानिवेशोत्रोभयस्यवाच्याभावेव्युभ
पनास्यादितिसिद्धिः।अन्यथाभातसिलादेःकर्तुमशक्यतयाद्विवचनस्यलुगभावेनतद्विषयस्यैवसत्वेनापजनापतीत्र
भयतरप्‌मायसिद्धिःममनुयघत्रतसिलादिस्यान्तर्हिलुगविस्यादितिसंभावनयाविषयाभावसंभावनास्त्येवेतिनरो
षः।इदमेवध्वनयितुंविषयपदमुपात्तमभयेइतिवार्त्तिकउभयशब्देनस्वार्थिकायजेनस्यावयवमर्थकायजेनस्याच एमः
ग्रहणमितिभावः।रूपेइतिनचकश्चिदुभशब्देनतद्विशिष्टस्यग्रहणादुभकावयवेषोपस्थितस्यार्थउभकयोमर्णारितिप्रयोगः ११७

सिध्यतिकेतुनेतिफलेविशेषः स्पष्टः एवामन्त्रातोमयोर्धलाद्न्स्यर्थेः कचिउभकघटइतिरूपेकेवःपविउभपकइतिस्यादि
तिरूपेविशेषः स्पष्ट एवेतिवेन्नभाष्यप्रामाणपेनानभिधानादुभ एवहरिणाउभयोरपत्वेति वार्त्तिकमसमुतंउभयस्यद्विवचने
ण पूर्वलोपश्चवपस्येतिव्याकरणोत्तरसूत्रमुदाहृतंतन्मतेषेषांमयोगाणामभावः स्पष्ट एवेति बोध्यंस्वरेचेति चित्स्व
रमस्यपस्वराभ्यामुभयत्रापिश्रूतोदात्तत्वस्यैवसिद्धेरितिभावः उभकाभ्यामित्यादिर्विवचनादिस्यंतोग्रंथः प्रक्षिप्तः पु
नरग्रेदर्शनात अपमाणइतिविषयशब्दस्योपमर्थः अपमाणत्वंवसासाभाववृत्पादे श्राह्मणवैसम्पताव
वधानादितिद्विवचनविषबलस्याप्याबहितस्यैवनिवेशादित्यर्थः उभयघटाविसादौ व्यवहितेद्विवचनपरस्य
साधुत्ववारणायकविषपेरिति। एवंचैतद्वचनाकरणालाघवार्थमुभशब्दयाठइतिभावः भाष्ये एव माप्यपी
तिठापाव्यवधानादितिभावः अनेरणायीतिदीर्घतद्विशिष्टस्यांतवभावेनोभशब्दत्वमितिभावः आवंतादेक
ववनाघापत्तिस्तुवेत्याह स्वार्थिकाचादितिएवंचतन एकवचनादौ द्विवचनविषयत्वंकथमितिनवक्तव्यमिति
भावः किंवक्तव्यमेतद्विश्यादिरिंनादिवभावेनेत्यनेनोपात्तः अवचनादापीत्यस्यवक्तव्यत्वाभावेन किंवक्तव्यमितिप्रश्ना संग
तेः तथाश्रमफलकोरनदतिवाध्यत्वर्थेतिकृत्रिमाकृत्रिमयापस्यतुनेहप्रवृत्तिः तस्माइहशास्त्रेनाश्रयणास्यसंख्या

संज्ञासूत्रे भाष्ये इत्येकेः अस्य लोकसिद्धस्य वस्त्वावोधकत्वेन तत्र न्यायाप्राप्तत्वेऽस्येति भावः ननु अकाविति वत् उभनइत्याद्यपि प्रसज्ये
तेसतत्राह उभपतरस्मात्ति तोऽव्ययत्वेन विभक्त्यंतीस्वार्थिकत्वेन वाधिकरणापादानशक्तिविशेष्यकबोधजनकत्वात्
द्विवचनत्वं च संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वं अभेदविषयो वृत्तिविषयः उक्तमर्थे प्रश्नपूर्वकमुपपाद
यतिभाष्ये कथं स्वार्थिका इति यतः स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽविशिष्टस्वार्थविशेष्यकबोधजनकाः अतः प्रकृतिग्र
हणेनेनेति प्रकृतिग्रहणेनेनाप्रकृतिभूतोभशब्दः ग्राह्ये केणा द्विवचनशब्देन तत्प्रकृतिकानां स्वार्थिकानां कादीनामपि ग्रह
णमित्यर्थः तेनोभयतरस्मादेर्व्यावृत्तिः प्रकृतिग्रहणेनेत्यनेन कृत्रिमाकृत्रिममायाप्रवृत्तिर्धनिनाद्विवचनं वटापसाह वर्ण
ग्रहणप्रयोगस्त्वते एतदर्थमेव टाप्ग्रहणं तेनोभयोऽस्त्यभाविस्त्वत्र समासे भवत्येवायच् इत्याहुः एवं प्रसाख्यानइति
किंचमत्रकमात्रार्थत्वे उभाव्ययस्वेनाम्नामकजित्येवपाठेन सिद्धे संज्ञाप्रयोजकेगणेपाठो व्यर्थो सा हवर्पा
चुसंज्ञादिप्याहतिरिति तिवोधंइदं स्तिति भाष्ये आदिपदसंग्राह्यमित्यर्थः भावतायनिरिति सतिपाठे त्यदादीनी
वेति टकृत्वे उद्दीचां वृद्धादिति फिञ् भवत्यादि इति विघ्यादेव योऽस्य ग्राह्यमित्यर्थः भावतायनिरिति सतिपाठे त्यदादीनीवेति रामः
टकृत्वे उदीचां वृद्धादिति फिञ् भवत्यादि इति विघ्यादेव योऽस्य गेरितिवेन सर्वनाम्नो वृक्षयणादव्यादेशः भवन्मये जि ११८

संबद्धेति मयट् भवन्मित्रे बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरिति पूर्वनिपातः भवतष्ठगिति शत्रंतनिर्देशपेक्ष्य ग्रहणात त्रानुवर्तते तदर्थः गुणव
चनेनेति एकसंज्ञाधिकारे सकृत्प्रातिपदिकविषयगुणवचनसंज्ञातः परा सर्वनामसंज्ञेति भावः विभाषाद्दिक् एकस्मिन्निति सर्व
त्र यरत्वात्प्रतिषेधे विकल्पे वैयर्थ्यं सर्वत्रवाविकल्पे भावाभावयोस्तेनैव सिद्धत्वात्प्रतिषेधानर्थक्यमिति तत्पोरेकविषयत्वा
संभव इति भावः। भाष्ये दिगुपदिष्टेत्यादि कशब्दोच्चारणेन विहितं तदर्थः बहुव्रीहाविति शेषः व्याप्यधर्मातिदेशव्याप
कधर्मस्य व्याप्यातिदेशात्समासोप्युपमन्त्राह मुख्य इति दक्षिणादक्षिणास्येत्यत्राबाधे चेति द्विर्वचनबहुव्रीहिवद्भा
वेनावयवानामिति न बहुव्रीहाविति वद्भेदेचिकीर्षितेनेत्यर्थो नपधापिद्द्वेपिउभूतावयवभेदसमुदायस्य प्राधान्ये
न तत्प्रति बहुव्रीहेरिवद्वन्द्वस्य गुणत्वेन तदसाप्रेरयमेवोचितस्तथापि सदादीनां द्वन्द्वाभावेनादंते काकचोरविशेष
णाफलाभावात् अस्य पर्यायत्वच्छदस्य सर्वनामत्वेन मानं बहूसंमतत्वात गरोतस्याठस्य विभाषाजसीत्यस्यासंगते
श्चेति भावः एवं चेदं सूत्रमुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकमेव सत्त्कृतानन्दनभ्युपगमाद्वाक्रतं तत्रत्र न एवञ्च कुटम
पूर्वा विश्वादावुपसर्जनह्रस्ववारणाय द्वन्द्वेनेति वचनमारब्धं गोस्त्रियोरिति सूत्रे भाष्ये इति बोध्यं पूर्वभूतो वइति
इदं चिंत्यं समात्रग्रहणेन सिद्धेः न्नुपधा बहुव्रीहौ द्वन्द्वे तस्मात्प्राप्तवयीपं प्रवर्तते न तथा द्वन्द्वेन बहुव्रीहाविन्यमात्रापीति कि

कौं॰टी॰ मुच्यते नवा मामे: इतीमतक्त्वाहाः स्यपमक्त्वार्थ इति एवं नवा प्राप्ते इत्यस्य भाष्ये बहुव्रीहाविश्वादिः द्वंद्वे वेत्यस्य तु द्वंद्वे इत्यादिः
११९ एवं च बहुव्रीहौ सर्वत्र निषेधप्राप्ति द्वंद्वे तु द्वंद्वे वेत्यस्य न सर्वत्र प्राप्तिजे सि विभाषया बाधीदिति भावः सर्वः स्वविषय इति स
र्वो दिग्बहुव्रीहिरित्यर्थः नव्यास इति सर्वो दिग्द्वंद्व इति शेषः पुनस्यं चेतरमप्याह पदिवेति भाष्ये पूर्वासोत्तरेति यद्यपि वाके
पत्र छन्दाम्यामुद्देश्यविधेयत्वे प्रतीयते पा पूर्वत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यासा प्रसिद्धोत्तरायस्पदस्यर्थान् एवं चोत्तरशब्दस्य
पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति तथापि समासे तदप्रतीत्या पूर्वपदस्य ज्ञानविशेष्यपर्यन्तलक्षकत्वेन गुणवाचकत्वाद्विशेषणत्वेन पू
र्वे निपात इति बोध्यं तत्र हि दिक्शब्दो स्तीति न च शेषग्रहणेनानेकग्रहणेन वा सिद्धे उभयोपादानेन पुनर्विधानद्वारा
सर्वत्र विशेषविहितत्वात्सोपि प्रतिपदोक्तः स्यादिष्टं चेदमान्यहनइत्यत्र भाष्ये इति वाच्ये पूर्वशब्द उत्तरशब्दः समस्यते इत्ये
वं विधानकल्पेनेपि दिक्शब्दः समस्यत इत्येवं विधानकल्पेनेमानावेमानन्तत्र दिक्शब्दाभावादिति भावः भाष्येत्र
वयभूतस्यायीति प्रधानस्यापेनास्यन स्यात् अत्र स्यसमूहस्य तिगुणत्वादिति भावः तदेतदवयवपदेन समुचितसमुदायव
त्वाहर्जिपदार्थस्येति बोध्यं व्यसनप्राकोग्रहवाचीतिनैकशेषः अन्तरशब्दस्य सर्वनामत्वेपि परनिपातो राजदन्तादित्वा रामः
त्वं बोध्यः तस्मै तेनेति किंवावयवयोः सर्वनामत्वेपि द्वंद्वस्यतत्वाभावेन सर्वनाम्नाः विहितत्वाज्ज्ञ सोनदोषइत्येकदेशपु ११९

क्विरिदंभाष्यंनबहुव्रीहौनियमःकथमितिसंख्यायाश्चापितेनपूर्वनिपातविधानादितिभावः।प्राप्तेरिति।सप्तमीविशेषणेइत्यने
नैनैषइतिलक्ष्यानुरोधादितिभावः।नचैवंवार्त्तिकेसंख्याग्रहणमपार्थंविशेषणत्वादेवतस्यपूर्वनिपातप्राप्तेरितिवाच्यंपरि
छेदकत्वरूपविशेषणतायाअन्यत्रापिसंभवात्।भाष्येद्वित्रिकारोकेसत्यत्रार्थमाह।नखत्वपीति।अस्यार्थस्ययथालाभस्तथा
वस्यन्तेवहिरिंगत्वमुपादानायपदान्तरेष्वादिवर्जितपदार्थविशेषणेतिबहुव्रीहिः।बहुव्रीहिरितीतितत्तोवहिरंगबहुव्रीहि
निमित्तकेननिषेधेनेतिशेषः।सामान्येनेतिनलुप्तविषयमेवेतिभावः।उत्तरपदग्रहणंवातत्त्वायकंश्रेतंतद्वीजेसुपाप्रत्ययपरत्वेन
वसिद्धेरिष्मादिसप्तमेनिरूपपिष्यामगोमत्प्रियइत्यत्रलुकाहलङ्ख्याहित्योयोबाध्यतेतेननुम्दीर्घौनेतिभावः।भाष्येननुवेहा
पीतिवैयधिकरण्येनसंबंधाश्रयणासामर्थ्यादंतरंगस्यापिनिहितिरितिसर्थः।प्रथमार्थेसप्तम्याअश्रयणेनसामानाधिक
रण्येनैवसंबंधोनतुविघस्यध्याहारितेतोसाशयेनाहअस्तस्मदितिअत्रहीतिबहुव्रीहेर्विभक्त्युत्पत्तौसर्वनामकार्यस्यापा
दिप्राप्तेरितिभावः।तत्रावयवनिषेधसामर्थ्यादंतरंगस्यापिबाधइतितात्पर्यंननुएतत्प्रकरणस्यसप्तमातिर्दिशाःअप
मार्याःअतएवद्वैवेतिनिषेधःसमुदायस्यैवएवंचवास्वद्रस्यासवोघेतस्यनिषेधोनलभ्यतइत्यतआहभाष्येअ
पंखल्वपीतिएतेनबहुव्रीहाविसत्त्वपिकीर्षितरस्सध्याहारेणसिद्धेबहुव्रीहिपदस्यलक्षणामर्थीतिपरास्तंतद्भावहे

सूत्रे इति। भाष्ये ऐकपद्यमेकार्थभावः एककारकशक्तियोगो वा एकविभक्तित्वं वेत्यर्थः तादर्थ्योत्तरपदस्य यत्तपः तद्भावेन तस्मै
देयहरणमित्यन्वयः। तद्यत्रतादर्थ्ये इति पाठः क्वचित् तत्र बहुव्रीहावर्थे वाक्ये संज्ञाप्रसङ्गमाशङ्क्य तस्य पदत्वपर्यन्तेन लक्षणा बो
ध्या। तदेतद्बहुव्रीह्यर्थानि पदानीत्यनेन सूचितं नञ्बाधकेन निषेधश्चेत् अस्य बहुकेऽपि नेति प्रयोगो न स्यात् किं च सुपरत्वाभावा
त्वाहे नस्यानामतत्रे आहस्त्रप्रयोगे इति तदेतद्धतिकारोक्तं दूषयति अकच्स्वरौ त्विति एतद्व्याख्या स्यादिति रविशेषात्सर्वप्रकर
णाविषयात्सूत्रप्रसाख्यानेति समुदाये निषेधस्य महासंज्ञत्वात् उपसर्जनप्रतिषेधेन वा सिद्धत्वादिति भावः एवं च म
हासंज्ञासिद्धार्थानुवादकं भवेच्चार्थं सूत्रं एवं द्वंद्वेत्यपि सूत्रमिति सूत्रद्वयं यथोत्तरमिति उत्तरोत्तरस्य बहुल स्प
दर्शित्वात्तस्य द्वंद्वे दधिन्विकरूयोरिति सूत्रे भाष्ये एतेन सूत्रसार्थक्यायतिकारोक्तं व्याख्यानमेव प्रबलमित्यपास्तं
शिडिति सर्वनामाक्षरोदाहरणं विश्वप्रियाय इति भाष्ये भूतपूर्वस्येति। भूतपूर्वार्थकपूर्वाद्यतस्य समासस्येत्यर्थः
प्राधान्येनेति। प्रयोगकालरूपस्यावधेरिति वोधेनस्य वस्था सत्त्वेपि पूर्वोर्थस्योपसर्जनत्वात् न भवतीति भावः तत्रीया
अपमपि समुदायनिषेध एव सर्वाद्यतन्त्रीयासमासः सर्वनामनेत्यर्थः। प्रयोगार्हस्येति मासेन पूर्वाय देहीति भाष्यो राम:
दाहरणादिति भावः। भाष्ये जादर्थ्यादिति वलोकदर्शोक्तेर्लोको हितस्मादेव वाक्यान्तरात्वं निष्पन्नामस्यैतेन चैवं सतीतस १२०

मुदायस्य निषेधो न लभ्यते ऽत आह वाक्यभेदेन चेति आवृत्त्येति भावः भाष्ये अथवेति। योगांगमिति॰ योगरूपमंगमप्राधान्याप्याद्इत्य
र्थः तत्तीयासमासे सर्वादीनीति तत्तीयासमासरूपाणि सर्वादीनीत्यर्थः अन्यथा पूर्वंशब्दस्य निषेधेपि समासस्य तदनि
षेधादुदाहरणेस्मिन्स्यात् अवयवस्य तत्वेपि ततो विभक्तेर्विहितत्वात्तद्दोषः समस्तस्याप्रवृत्तेः रंगतुसूत्रानुरोधादिति बोध्यं। तृती
यायाः सर्वादीनीति तत्तीयांतान्यराणीत्यर्थः तद्बीजं दर्शयति पर्युदासेति भाष्ये पंचम्या दानात्पूर्वपदमक्तेनास्य भव
त्तिः सदृशस्येतिः प्रयोगार्हत्वेन समासस्य समानपदार्थकात्वे नवसादृश्यं प्रतिपदोक्तइति॰ तेन मासेन कृताय पूर्वस्मै
इत्यत्र तदर्थके मासपूर्वस्मैइत्यत्रच न दोषः॥ अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितानन्यान्सर्वादीन्विहाय पूर्वएवोदाहृ
तिरिति बोध्यं विभाषाजसि कारेणेति तद्रूपस्य सर्वनामकार्यस्याभावात् इति भावः॥ सूत्रे जसीति च लुप्तसप्तमीकं लुप्त
द्वितीयांतं वा। अन्ये त्विति॰ जसीत्यस्य च जसः स्थिते सर्वनामकार्यविधायकस्तत्रेद्वंद्वे विभाषेति संज्ञाविकल्पायोप
तिष्ठते इत्यर्थइत्यभिमानः भाष्ये कस्मिन्भवतीत्यस्य समुदायनिष्ठकुत्सावोधकोकच्भवतीत्यर्थः कृताकृत्वासमा
सत्कभवत्येव तत्र सर्वादीनित्वादते न विकल्पो भवत्येव समुदायकुत्साविवक्षायां के नायं विकल्पः द्वंद्वस्य सर्वादीतत्वा
भावादिति बोध्यं पूर्वपराभ्यां भाष्ये पुनः सूत्रपाठे इति गणपाठोत्तरकालिके सूत्रपाठे इत्यर्थः। ननु पूर्वादीनि नवैभ्य

कौ:टी: नावमुक्ते गणस्य ग्रहणेन मा भूद्विभाषा त्वेभावतात्सर्वैकत्वेन गोरखादर्योतरे एवा मा भूद्विभाषास्यादत आह तेषा
१२१ मेवात्रेति नन्वेवमर्थविशेषलाभो न स्यादत आह गणे एवेति प्रकार एवेद इति वस्तुतो लक्ष्य स्वरत्वाद्भाषदंतत्वाचेसूत्रेऽ
वरशब्दस्यैव पूर्वनिपातउचितइत्याशयेनावरादीनामित्युक्तिकौमि कतु नइति बोध्यं ननु सर्वादीनीतिवहारात्तगण
पाठस्य पूर्वतानिष्पद्यते । त आह आदिशब्द इति ननु गणपाठस्य निदर्शनार्थत्वे आदिपदस्य प्रकारार्थता स्यात्
तदेव कुत इत्यत आह तत्र वेद इति प्रकारेति सर्वनामकार्यबलमेव सादृश्यमिति भावः । छांदसः प्रयोग इति एवंच
सर्वादीनीति व्यवहारादेव गणपाठस्य पूर्वत्वं निष्पद्यत इति भावः अत्र वदंति तानि पूर्वादीनीत्यनेनैव गणपाठस्य
पूर्वत्वे सिद्धे इमान्यवरादीनीत्यर्थं अस्य हि पूर्वादीनीत्यर्थः केषांचिन्मते नावाच्य सूत्रपाठस्य पुनः पाठत्वे
साधकः किंचेमान्यपि पूर्वादीनीति शंकाप्यनुपपन्ना लघुकरीत्याहेत्यभिधानात् एवंच हेत्वभिधानमंतरेणाप्यपि वित्समेवास्मा
दत्रादिशब्द आश्रयणावीभीष्मादिष्वसु पोधनइतिवत्तानि गणपठितानि पूर्वकालाश्रयाणि इमान्यष्टाध्यायीपठितानि न
अवरकालाश्रयाणीत्यर्थः एवंच तत्तत्कालकृतमतान्तरवादिमवहार इति भावः तत्र मानाभावमूलकं शंकते इमान्यपि पूर्वे रामः
ष्टापीपरितान्यपि पूर्वादीनि पूर्वकालाश्रयाणीत्यर्थः अत्रापि वेवार्थेन्यथा मयोः रीत्या हेतोरभिधानात् एवंच हेत्वभिधानमं १२१

तरेणेत्याद्यपि विंत्यमेव तस्माद् अनादिशब्द आश्रयवाची भीष्मादिष्वसुपोधन इति वर्त्तुता निगरायठिता निपूर्वकालाश्रयाणि
इमान्यष्टाध्यायीपठितानि अवरकालाश्रयाणीत्यर्थः एवं च तत्तत्कालकृतत्वात्सूत्रादिव्यवहार इति भावः तत्र मानाभा
वमूलकं शंकते इमान्यपि अष्टाध्यायीपठितान्यपि पूर्वादीनि । पूर्वकालाश्रयाणीत्यर्थः अत्रापि रेवार्थः अन्यथोभयोः परस्परापे
क्षया पूर्वकालत्वासंभवेनापि अनर्थक एव स्यात् सर्वादीनीत्यादौ सर्वशब्दः प्रकारवचनः तेन तत्कार्यवत्त्वेन च सादृश्यं अति
प्रसंगस्त्वनभिधानात्तेत्याशयः ध्वनितं चेदं कस्यादिति सूत्रे भाष्ये इति तानि चैवेति भाष्ये अष्टाध्यायां पूर्वत्र्यादि त्रिसूत्री पठिता
नीत्यर्थः अष्टाध्यायाः पूर्वकालत्वे पूर्वादीनीति सूत्रे अष्टाध्यायी सूत्रपठितानामेव तेषां ग्रहणं स्यादिति भावः मतिनियतेति पूर्वा
दिसमकस्यैव व्यवस्थायामित्यादि स्वशब्दस्येव ज्ञातीत्यादि अंतरशब्दस्येव बहिर्योगेत्यादि विशेषणाभिधानायेत्यर्थः अष्टा
ध्यायीपाठेन यथाप्यादि पर्युदासाभावस्तदा दर्शपतितान्त्र पुनरिति पुनः संज्ञाविधानेन पुनः कार्यविधान द्वारा प्यादिपर्यु
दासो बाध्यत इत्यर्थः इति पुनर्विधानेनेति एतत्संज्ञाकस्थितेन द्वितीयापुनर्विधानेनेत्यर्थः नन्वेवं जसि विकल्पो न स्यादत
आह वा क्वचिदेनचेति विभाषा जसीसनुष्टस्येत्यर्थः जभावादिति चेदुत्तरत्वे तितो ठे लोप इति सूत्रे वार्त्तिकमिदं । एतेश्च सूत्र
वार्त्तिकप्रयोगेस्मदादितः पूर्वमेवगणे पूर्वादियात्व इति बोध्यात इति भावः पा ६ विशेषणे प्रमाणाभावादिति व्याख्यानाति

रिक्रमप्रमाणाभावादितिभावः। तथाच्याख्याने बाधकमाह उक्तानुवादेति भावः। शेष इत्यर्थः। अभावतात्पर्यकत्वेन गौरवं दोषद्वयमपि लो
ध्यं। नन्वप्राप्तविभाषात्ववारणायाथमात्रनिर्देशः क्रियतां किं प्रतियादयाठेनेत्यत आह प्रतियेदेति। असंकरेणेति सूत्रस्थेवम
वस्थासंबंधः। स्वो ज्ञातिधनयोरंतरेव हि यौगादेरित्येवैरूप्य इत्यर्थः। एवमप्याचस्त्रे पूर्वादीनि अवस्थायामसंज्ञायामित्येव कु
तो न सूत्रितेत्यत्राह नामेव व्यवस्थापां दृष्टेरिति चिन्त्यं। स्वमज्ञातिश्रात्मीयत्वमेवाहेति आत्मीयत्वेनेवतनः प्रभातिनेत्युध
नत्वादिनेत्यर्थः। ईदृशविशेषण आभा थमेवाख्याग्रहणं तदभावे आत्मीयत्वादिना ज्ञातिधनवाचकेपि निषेधः स्यादित्युत्तरां
प्रतिषेध इति शेष इति। अज्ञातौ सादिप्रतिषेध इत्यर्थः। ननु ज्ञातिधनयोरिति। ज्ञातित्वधनत्वयोरित्यर्थः। अंतरं भिन्नार्थ इ
ति नानार्थ इत्यर्थः। ततः सर्वतिकर्मणि क्षितौ पयाख्यानेन करणे आद्यव्याख्यानेति बोध्यं। नन्वस्म हस्सरिमाणाभ्याम
तरीयोनरीयत्वनिर्णयो भविष्यतीत्यत आह समानेइति। पदत्रयमपि सप्तम्यंतं। भाष्ये किमुज्जरीयं किमंतरीयमित्ये
तत्र ज्ञापनमित्यन्वयः। तृतीयचतुर्थयोरिति शरीरसंयुक्तयोरित्यर्थः। भाष्यस्य स्वयं भावः। वहिर्योग इति स्वर्यतेतेन परं
पंरपावाख्यसंबंद्धस्यापि सिद्धिरिति नुज्ञसिद्धिकस्य विधायकसूत्रस्य वार्तिकोदाहरणं सप्तम्यंतमयुक्तमत आह रामः
गणोतिपूः शद्धस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थः। सच क्रियामेव तदाहृदहविति स्वरादिक्रियायाः प्राधान्यमिति क्रियायामेव विशेषणा १२२

मित्यर्थः। पथ्याहित्यादि एतच्चोत्तरसूत्रे के परे स्पष्टं किंचिदिति। पथोऽच्चेत्यादि अनेकशक्तीति स्वरादिष्वागत इत्यादावि
त्यर्थः अनेककारकशक्तियोग एव चसत्त्वमिति भावः। भाष्ये सत्त्वं च नानाचेत्स्यात्प्रसज्येत इति शेषः। लोहिते
ति। अव्ययीभावश्चेति स्वरादिषु पठ्यत इति मते इदं। नन्वसत्त्ववाचित्वाभावात् चादिषु पाठाभावाच्च कथं निपातत्वम
त आह प्राग्रीश्वरादिति। तद्धितश्चेति सूत्रमपि तत्संज्ञाविधायकमेव एतत्प्रयोजनसत्त्वादेव केवलानामपि
तेषां संज्ञा स्यादिति भावः। भाष्ये एवं तस्य व्यपेतिप्राग्रीश्वरात् व्ययं स्वरादीनि चादयोऽसत्त्वे इति याव्यमित्यर्थः। त
दा चादीनामिति दृष्टान्तार्थमित्यस्ये भाष्ये वतिस्तेन तुल्यमिति विहितः न त्वपसर्गाच्छन्दसीति विहितः। उक्तो निव
त इत्यादौ तस्य लिंगसंख्यावत्त्वप्रदर्शनादिमाह एकत्वादिवद्विर्रदिति। पटादिपदानामिति शेषः। अलिंगा
संख्यत्वमयीति। तथा च संख्याभावादेव विभक्त्यनुत्पत्तिरिति अविभक्तिरितिप्रासोऽप्यदुष्ट इति भावः। अव्ययादा
प्सुप इति सूत्रं तस्याप्रसिद्धापाऽननुमतेरेवान्वाख्यायकं प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिद्वारा पदत्वादिसंपादनार्थमिति ता
त्पर्यं तन्वैयाकरणैः संख्यापाऽज्ञानादेव तद्वाचकविभक्तिर्न प्रयुज्यत इत्यत आह भाष्ये। भिन्ना अश्चेति [illegible]
त्वाद्दोनेरपि एकवचनादि प्रयोगकरणादिति भावः। पुनंतरमप्याह तथा भिन्नादतिवर्त्तोमस्य। अत्रैवेति असि

वि॰टी॰ मासंख्यात्वएवेत्यर्थः। उपपत्तिमुक्तिः क्रियाप्रधानत्वादित्यपारेवमनुगम्यमानमित्यस्योपपद्यमानमित्यर्थः। ना
१२३ पिसाधनप्रधानमिति। किंतुद्रव्यप्रधानमितिशेषः तस्माद्वाद्रव्यैति। एवंचतादृशवृत्तमध्यपाठेनस्वरादीना
मप्यलिंगासंख्यत्वमनुमीयते। अनेकत्वेकारकशक्तियोगमात्रेणातुसत्ववचनत्वमितिभावः उन्मत्तगंगादी
नामप्यलिंगसंख्यत्वमिनुमीयते अनेकत्वेकारकशक्तियोगमात्रेणातुसत्वावचनत्वमितिभावः उन्मत्तगं
गादीनांमप्यलिंगासंख्यत्ववाचनिकमव्ययत्वमव्ययीभावइति महासंज्ञयासूच्यते। सत्वप्रधानत्वात्तु इदंस्वरि
तिसर्वनाम्रापरामर्शात्तग्लामात्रवर्थकप्रतामिसाधपिसत्ववचनमिसम्मे। ननुतदर्थकारकान्वयाभावान्नतस्य
क्रियात्वमतआह क्रियाविशेषणत्वादिति। क्रियायामिवविशेषणत्वादित्यर्थः। त्क्रांततनुमुनंत्वादिवदितिभा
वः। स्वरादीनांघटादीनांचस्वःपतिर्घटोरक्तमित्यादीनामार्थेप्यन्वयएतेनतेषामपिक्रियाविशेषणत्वात्क्रि
प्राधान्यंदूरोत्सिमित्ययास्तंअतएवैतदर्थेतकारकाणामन्वयःतदन्वययोग्यस्यसाध्यत्वरूपक्रियात्वस्यत
त्राभावात। क्रियासाक्षेपादितिस्थित्यादिक्रियाक्षेपादित्यर्थः। द्रव्यंप्राधान्येनेतियोजुमूलसमानदिक्रस्यमिति रामः
हिनत्रबोधः। द्रव्योपसर्जनइतितस्यसत्त्वाभिधेयद्रव्योपसर्जनःप्रकृत्याभिधेयस्तत्तीयार्थइत्यर्थः। तत्तीयार्थ १२३

श्वतत्रसाहित्यंपीलुमूलेनैकदिक्पीलुमूलंततःएकदिकस्यपीलुमूलसाहित्यमित्यर्थःअत्रेतुपीगमत्वेनसमानादेशी
त्यर्थकअधिकरणशक्तिमधानेपीलुमूलतद्वतीत्याहुः।भाष्येनैवेतयोरर्थयोरितिपद्यपिक्रियायामेकत्वसंख्यात्
पशब्देभाष्येउक्तापचतिरूपमित्यादिव्याख्यायाश्चनपुंसकत्वयोगउक्तस्तथापिअव्ययवाच्ययोरेतयोर्लिंग
संख्याभ्यामयोगश्चपथ्यांमदोषइतिदिक्।समारंभकालइतिपद्यपिमासांतरेपिएकस्मिन्नितिवक्ष्येतथापि
एकग्रहणेसतिज्ञापकादितःसर्वविभक्तमस्यताबस्यसूत्रस्यव्याख्यानर्थकामितिएतत्सूत्रपाठकालेएतत्सूत्रस
हितेएकस्मिन्नितिसतिबहुअर्थक्रियतइतिएकग्रहणात्यक्ता।स्यसार्थक्यंवक्तुंयोग्यमित्यर्थइतिभावः।सासा
तरेनिपाराभ्रपेरणालिंगासंख्यमित्यनेनैवमर्थः।भाष्येतिवा।क्विनिबहुशब्दोवैपुल्यवाचीअतिबहुशास्त्रमर्थक्रि
पतइत्यर्थः।अलिंगासंख्यमित्यइतिद्विवचनबहुवचनविधायकयोर्द्विबहुग्रहणसामर्थ्यान्महासंज्ञाबोधैकत्वाभा
वेपिएकवचनप्रवृत्तिरितिभावः।कथमेकवचनमितिप्रश्नमापिमात्रग्रहणात्पत्यातियदिकार्थस्यकर्मत्वा
वाधिकसंभावनात्तत्रैवेतिभावः।अप्रासेति।द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधानेएकवचनस्याप्येतद्भावक
मीदासिद्धत्वेतसामर्थ्यादितिभावः।अप्राप्तिश्चकमिलाघभावप्रयुक्तेवनतुप्रादिवदिकत्वाभवप्रयुक्तापिसप

वि॰टी॰ पूर्वविध्येकवाक्यत्वात्तेन निरुक्तादिभ्यो नापत्तिरिति बोध्यं किंचासर्वथाऽप्राप्तावेवास्य विधायकत्वमिति यच्चात्र क
१२५ मिमादौन सर्वैकवचनापत्तिरिति बोध्यं।पष्ठ्यनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वर्थे विधीयमानस्यास्य नहि लादौ प्राप्तिस्तथा
पियंवकप्रातिपदिकार्थपक्षे एकत्वद्वित्वविहितत्वादानां पिप्राप्तिरिसाशयेनाहुर्वाध्यत इति।अत्रपक्षेऽप्येकयोरिति
सूत्रमपि विध्यर्थमेवेति भावः।यद्यपि अप्यपात्सर्वविभक्त्यु मत्याऽपंन्यासोऽनूदितस्तथापि सामान्याये सप्रसपवि
पमेएकवाक्यतयाविधानेवाक्यस्याअप्यमास्येद्विधायकमितितस्य सूत्रस्यार्थकोपपादनमिदं एवंचैतदेवत
योरप्यपक्षाश्रयणास्यैकपदेवाक्यार्थानन्वयित्वस्यवज्ञायकमिति बोध्यं।एतत्सर्वमुत्सर्गपदेन भाष्येसूचि
तातन्मतमिति द्राक्सिरिसादावतिव्याप्तेरितराभ्योपिदश्यंपतइत्येतद्विहितत्वेलादिविषयेऽव्यासेश्चेतिभावः ब
तिकारान्तरेतितद्ग्रहेयस्येति अपादानस्येवसंबंधत्वविवक्षयाषष्ठीतिध्वनयितुं भाष्येपस्मादित्युक्तं विशेषेति
एकवचनान्तविग्रहकरणारूपोविशेषः।नन्वेवं सर्वविभक्तेकवचनोऽस्मनोस्यैतो बहुवचनान्तविग्रहासंगतिरतो एम॰
भाष्येनचापीतितद्व्याचष्टेप्रकारेति।सर्वविभक्तिपरत्वस्य सर्वप्रकारइत्यर्थः।अवयवकात्स्न्येतु बहुवचनेप्यर्थ १२५
तिभावः।एकवचनान्तविग्रहेतु अवयवकार्त्स्न्ये एवसर्वशब्दइतिनानेमादौनाव्याप्तिर्नापिद्राक्सिरिसादावतिव्याप्ति

रितिभावः।भावेपचतिकस्मामित्यादेश्चक्रियापः स्वतएवैकत्वादेकवचनमेवतच्चभावेप्रथमपुरुषस्यैवसांतसमाना
धिकरणयुष्मदाद्यभावादितिरूपएतत्रेभाष्येस्पष्टं।अव्ययेभ्योपिप्रथमैकवचनमेवास्त्वित्साहपदात्विति प्र
थमेति।अनेकतिपमवाप्येगौरवाचेसपि बोध्यं।ननुभाष्यात्कपक्षे व्यये भ्यो युगपत्सर्वविभक्त्येकवचनानांकर्त्तु
मशक्यत्वेपरस्त्वेसुक्तेः।किंतुपत्किंचिदेवतस्यलुकि वाक्यमेवपदत्वसंपादनात्।विभक्त्यंतरोसत्तौ मानाभावेन
बहुवचनात्विग्रहेपिनदोषः।बोत आह खलेकपोतेति।वाचः क्रमवृत्तित्वात युगपदुच्चारणासंभवेपिबुद्ध्यायु
गपत्सर्वोपस्थितिं वक्तुं शक्यमितिभावः।विनिगमनाविरहोत्र बीजं।प्रक्रियादशायां बुद्धिस्थमुख्या असाधूच्चारणापो
गात्पदप्रधानानुरोधेनगुणाहृतेत्साधवस्यप्रकृतयः स्युरित्यभिभावः।परेतुप्राथम्यंस्यादिसूत्रेप्रथमापानिपमशा
स्त्रपर्यालोचनया द्वितीयापादित्तिनतत्त्रियामकमितिप्रथमार्थ्यतिक्रमे इत्याद्यसंगतंतस्मापमभ्यपरोनिजोत्वया
णामिसत्रयाणामितिस्माचुदाजश्चेमादावाद्विग्रहणस्यवैयर्थ्यं चेत्साङ्गः।तावतैवेतिटाङ्घोरितिवक्ष्यमेतत्तीपा
द्विग्रहणात्तु वैचित्र्यार्थमितिभावः।इदमेवध्वनयितुं पेचयोगान्न्यमाचष्टे एवं गतेइतिभाष्ये।प्रतियदमितीअस
र्वविभक्तीतिमासेनैवसिद्धत्वादिसमर्थः।भाष्यश्लोकेतत्रेति अव्ययसंज्ञाविधाविसमर्थः पंचेतिस्वरादीसाद्विम

वि॰टी॰ पीभावश्चेसंताये इति पष्ठहस्यतश्चद्रसाकांक्षत्वादाहजात इत्यर्थमिति तदेवं सूत्रेस्थापितमिति वार्त्तिकोक्तं सिद्धं तु या
१२५ टादिसप्यनाश्रितस्यात् एवं वोभपशहादौ षइतिशंकोनरलेनीतरभाष्य मवतारयति नन्नभयेति। अत एवोभयोस्सूत्रे
स्यस्योदाहरणं उभयेउभयाइतिभाष्येसर्वादिसूत्रेदत्तंगोदाविसादौवरणादिभ्यश्चेति वातुरर्थिकलुपिउक्तवसावा
स्यपार्थस्य हिल्वादीतिवोध्यं इत्याहेति। इत्याशंकया माहेत्यर्थः भाष्येचस्त्वर्थेकृतद्धितानामिसूत्रेकृत्तग्रहणेन
कृतामव्ययसंज्ञाविधायके सूत्रे पिणरोयाधेइति सूचितं कृदिसुपलं सणमव्ययीभावश्चेत्यास्थापितदाह तस्मा
दितितद्वेगणपाटमाश्रिमतद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यष्टाध्यायीपाठः प्रमाण्यात् तदाह अपंचार्थत्विति शं
कते भाष्यपाटेनेपमिति। स्वरादिनिपातमितीत्यर्थः। नन्वसाद्ययोद्वितीयपेत्युक्तेः कथमुच्चैः शब्देनाधिकरणश
क्तिप्रधानेना द्वितीया तेन समास इत्यत आह शक्तीति द्वित्ती पातस्येति। अति। क्रान्तार्थान्वययोग्यकर्मद्वितीयां
तस्येत्यर्थः दोवाममभिस्यकर्मणीत्यधिकारे आत्ममाने खश्चाद्विन इत्रिमस्त्वनइत्यर्थः। प्रश्रेयीति॰ आतीत्य
स्यविविधं प्रकारं गच्छतीत्यर्थः क्वेसम्प्रकिंविषय इत्यर्थ इतिभावः। अन्यथोजगानुसारेणकानीति प्रश्न उचितउ राम:
त एवाग्रे उक्तं एतान् अर्थान् केचित् क्विप् निरस्तादि विपूर्वस्येणो रूपं येन वियक्किरणान् अर्थान् येथान्विये तिविविधप्रका १२५

राक प्राप्नुवंति न तदा च कर्म व्ययमित्यर्थः। द्वितीयादेर्देर्थधर्मत्वान्तर इति बोध्यं ननु विभक्तिवचनशब्दयोः प्रत्ययपरत्वेऽन्य
तरस्यैव प्रयोगमत आह कारके द्वितीति विषयसप्तम्यर्थः तासां दर्शपं तत्र लिंगाद्यभावानुपयोगित्वेन नन्वेवं स्वरादिवाऽव्ययानां कर्म
त्वादियोगसत्त्वेन सकलकारकविषयेन कारकाभावानुपयोगित्वरूपं साद्दश्यमत आह तत्र यानीति साधनं शक्तिः तादृ
शास्तु चैरादीनि तेषु च कारकशक्त्यंतिरायोगात्त सर्वकारकविषये कारकाभावानुपयोगित्वमस्त्येवेत्यर्थः। शक्तिः कर्मत्वा
दिः वचनादिति अत्र मीमांसकवत्रमति विवचनादिस इत्यर्थः सत्त्वाभावादितिवार्थः प्रशंकार्थ इत्यादेः अभावस्य फलत्ववत् अ
त्र तदभावस्य कारणत्वमिति बोध्यं प्रयोगेति। क्रियाहेतुकसंबंधविशेषद्योतकाहि अन्वर्थवत्ता कर्मप्रवचनीयाः
स्वस्योत्तत्वाभावेऽपि क्रियापदसंनिधो क्रियागतविशेषद्योतकयोरपि यथासंज्ञात थाप्रहृते व्ययीभावादीनामि
त्यर्थः। सत्त्ववचनामयीति स्वरादीनामिति शेषः। तद्योगः लिंगसंख्याः योगइत्यर्थः। सदृशमित्यत्रोक्तं साद्
श्यं निरूपयति तुपत्रश्चेतीत्यादि अत्रापि लिंगे स्त्रिमाद्याहत्यासंबध्यनेनानात्वमिति एते षु पन्नेष्वेति एतत्त्रिविषयेऽपत्रा
नात्वं न प्राप्नोतिनदमपमित्यर्थः। क्वचित्तु नानात्वं गच्छतीतिपाठः तदा एतत्त्रिविषयमनेकप्रकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः। क्व
चेतेतः किमेजतेति इतो मे जंतस्य प्रसयमात्रस्य संज्ञा न तु कृदंतस्येति नशंकार्थः प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामि

वि॰टी तितदंतविधेरित्याशयः। पूर्वत्वात्तितिमेजंतोयः कृदंतमव्ययमित्यर्थ इतिभावः। संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतविधिनिषेधा
१२६ द्दाहप्रयोजनमितिननु तद्वनमप्रत्ययांशेचरितार्थमतआह अथवानर्थेति। एवंचाव्ययत्वप्रयोजकस्यमहासंज्ञात्व
ग्रार्थस्यकेवलमप्रत्ययेघमागात्तदंतविधिरितिभावः। अस्यैवरीत्यासर्वादिगुणोत्तरदंतमान्यांतदंतविधिर्बोध्यः नाना
नागमनमित्यागमनमप्यनिसंभवतिसंभावितमप्रतियोगिदेशएवतदभावबुद्धेः शब्देनजननात्संभावितप्रतियो
गितावच्छेदकएवाप्रासनतादात्म्यादिनाभेदबुद्धिवदित्याशयः। लिङ्त्वकृदिति। तिङ्मावित्वाभावेनातिङितिनक्
त्वमतिप्रवेष इतिभावः। प्रतामावितितमेः किपा अनुनासिकस्येतिदीर्घः श्कसाचेतितिथ्याचाव्ययत्वा त्वकस्यादि
तिभावः द्विवचनेमादिनुसंख्याया अनुप्रयुज्यमानोत्तरत्तिङे वाभिव्यक्तत्वात्कथं द्विवचनादिप्रसंगइतिचेतअ
पलक्षणामिदंसर्वैकवचनोत्वतिपक्षेप्याद्विलुगर्थमिदमाचष्टकमितिनदोषः। अव्ययात्सुपोलुगितिज्ञाप
कात्सर्वंभक्तिरितिपक्षेचा अकृजर्थंतस्यामेतस्याव्ययत्वमेष्टव्यमतआह अकृत्विति। अयरिममामार्थे त्वचसं
ख्याकर्मकादिविषयकोस्यितत्कात्वसत्वं अतएवानुप्रयोगः प्राप्त्यांनेत्वार्थेपरिपूर्णाश्चेश्वार्थान्तरेणासंबंधइति रामः
भावः। ननुतरवाद्यनुसतावामंतार्थप्रकर्षादिप्रतीतिः कथमतआह अनुप्रयोगएवेतितदुमचनतरपेवेतद्भृतप १२६

तीतिरित्य र्थः। आ छ्वे लुकू परयदर्शनमात्रयर मितिभावः। धातुत्वेननु स्वजातीयत्वे साहधातोरितितत्स्यद्धिवंतस्येति। अ
त्रवेदमेवभाष्यमाने प्रशामादितिन्दशांतिमहावकस्या। शांतस्यर्थकस्यैवचगणेशोयाटक्तस्यैवत्वभावेनलिंगाघभा
वात्वक्क्तोगशोमोंततयाटः प्रयोगेएवतुनलेपथास्वरादीनांगणेरेफांतयाटः प्रयोगेतुविसर्गादीमिभाष्यप्रायः अ
स्मादृवेतिधातुमात्रापेक्षज्ञायकमितिभावः। लाक्षशािकत्वाद्धेतिवर्णग्रहणोपितस्यहृणेरितिनास्यर्थोभाष्येनिकारो
कारेतिपत्नेतग्रहणान्नित्यपोगवद्दुश्रीहिणोपदेशएनंतमित्सर्थादन्न्तदोषरतितन्नपरिभाषपैवसिद्धेतग्रहणान
कार्यमितितन्दाशयातागुणोक्ततरतितात्वेक्कतेसुवनयेस्तलेनांतरंगाखपुसंज्ञासुप्संवधिअजयेस्तत्वादपार्दयोवहिरं
गाः। अंतरंगत्वादेवेतिननुवर्णमात्रापेक्षपायादयएवांतरंगाः एवंतर्हिअंतरंगत्वेनवाधकत्वेसत्यन्नेतेनांतरंगानयो
तिम्रायेनलुगितिबोध्यंतेनचलुकऽखतत्प्रयोतकानामपिप्रावत्सबोधनेनानेमेवगुणोयादीनाधिसाख्यत्वेबोध्यं
नद्धिघातस्येतिकर्मएयणिमाहृतमिति।नचानयानुक्कोवाधेपिसत्ताबाधेमाता।भावः।साक्षासरंपरयावानद्धिघा
तकमावस्यानयाप्रतिबंधात्।अनएवोयादास्तस्त्रकिंसन।अन्यथाऽनयासाक्षाद्दिषपसन्नियातद्धिघातक
कृतिवेतिनिषेधाप्रक्कतिःस्यात्किंतनुस्यादेवानन्नतंहुसतिपाणिशिष्टेत्वसिद्धिरेवएवंबोयादेस्त्रतिरूपंस्यात्। अत्रहि

 क्रिद्विनिनकार्यमितिदेशः॥ तत्कालेनकार्यासंभवात्तस्माद्व्यपदेशातिदेशएवात्तस्मात्सन्निपातविधानकपरिभाषात्वंप्रकृतिनि
 मित्ताति देशवत्संज्ञापा अप्यनेनाग्रहणेति:अकृतार्थसंज्ञानुमः अंतरंगायत्तस्माद्बहिरंगगुणादेरसिद्धत्वात्तापूर्वांन्तरे
ति।अधिकृतेनोत्तरपदेनपूर्वपदस्याक्षेपादितिभावः।अवयवेति।तथाश्मतीतेरितिसभिमानःवत्तृतत्त्वतयोगात पूर्वपद
पदस्योत्तरपदसंनिपातविधानपूर्वपदस्यैगंतत्वसंनिपातविधानश्चेतिभाष्याशयः।एवंहभहमिरित्यत्रनोनस्यस्वा
दिसंनिपातविधातःनोतस्वादिसंनिपातनिमित्तकपदत्वनिमित्तकोहिनलोपइति।लोकेपार्श्वघवयवंगुस्मादे
मुंजपुरुषाधवलववहारात्कैपरोक्तेविंसा।किंचभविनेसाद्वैतासवत्कोहिनलोपवेदोलद्धपर्धागावयवेकत्वेनमा
साम्यगुणादीमितिनिषेधोयमर्थःस्मात्।नवत्त्वस्यापवलेतुकोयदागमाइतिमनेभिशिवेववंधाएस्यग्रहणा
न्तसंनिपातविधानःआनेमुगितिज्ञापकेनतदंगीकारात्।एतेनावयवावयवस्यसमुदायावयवत्वेअव
यवावयवेपिअवयविनःसमवेतत्वापत्तेघटस्यापिपरमाणुषुसमवेतत्वेनाप्रसक्तसमवेततयावापुरस
संयोगवदप्रसक्तत्वस्यादितिपरास्तं।भूयोवयवसंनिकर्षस्यैवाकलवसात्तकारणत्वेनाक्षतेः।संयोगप्रसक्ते रामः
तुपावराश्रयप्रसक्तेमेवहेतुःफलवत्वादितिदिक्।असिद्धत्वेनसमाधानंचावशाकमित्याह।पदपीति।अर्थ्याश्च १२१

पत्वादितिद्वंत्रपादेशेस्त्रेतस्यमतिषेधोवक्तव्यइतिस्यानिवत्स्त्रस्येनवातिकेननतस्य सारव्यानपरेणाभावे
णावविरुद्धमातिपदिकरूपसमुदायाश्च पत्वादितिवक्तुंयुक्तंतदेवाहवर्णाश्च पत्वादितिद्वंपचवहिरंगत्वेन सि
द्धिर्नोजानंतपेइतिनिषेधमनाश्रित्यसकुलंग्रामणिइत्यत्रनपुंसकह्रस्वत्वेसंनिपाततपरिभाषेपेवनेतुकमाति
पदिकस्याजंतत्वसंनिपातेनजातह्रस्वनद्विघातकत्वात्पतेनपरनिमित्तकत्वेनह्रत्वपित्वज्ञानस्यापेक्ष
त्वेनचतुगपिह्रस्वसमानदतिनपुंसकह्रस्वत्वेतुगद्वोरद्भस्यपात्वमितिअनुपदमेववक्ष्यामः तुकिसंनि
पातपरिभाषाश्रयणेदोषमप्याहायदिलिवति।अत्रापिवर्णमात्राश्रयत्वेनतुगंनरंगः पूर्वपदोत्तरपद
श्रयोह्रस्वोवहिरंगस्तद्दोषेस्यागणानाचतस्मात्त्वत्रतुप्रभवसेवेमम्मेहत्रहभिरिलादेोपदसंज्ञाह्नरानलो
पस्यसंनियातलक्षणत्वेअसिद्धमितितुप्रतिरवेसतुगपेक्षपापदत्वह्रातनदंयेस्सनलोपोवहिरंगइ
तिभावः परीवेत्वेप्राप्नोतीसस्मतत्रापिमुभावःसिद्धइत्यर्थइतिशेषः।तत्रैवेसस्यचएवंवेसादिःकिंतुप्रा
प्नोतितत्रतत्पाच्वतत्रेतिपाठः असिद्धत्वादितिशास्त्रासिद्धत्वादितिभावः।कृतेदसोसेरिति।ननुमुत्वासिध्वा
उकारेणवाकारवुघेतुपिचेसंनरतमेदीर्घेआकारेमस्यसत्वतएवसत्वाद्दासरत्वाभावेनकथमनेनदीर्घो

वी॰टी कारमकृत्तिरिति चेन्न लोकसिद्धसंनियोगशिष्टन्यायेन मूलस्यापि निवृत्तेर्दीर्घस्य रलसत्वात्तान चावः परास्मिन्निति
१२८ स्यानिवत्त्वाद्दीर्घस्य नाम्नत एपा पर इति वाच्यं पूर्वत्रासिद्धायेन स्थानिवद्भिति निषेधात् लस्यैव सत्त्वात्स्यैवेति न्याय
स्कनलस्य भेदान् इत्यभिमानः केचित्तु अमा ना अदाना इति वापत्तिरित्याङुः दीर्घलस्यैव तिउकारस्वरूपविनाश
कस्य सथानन्चैवमपि टादेश एव सिद्धत्वे स्यादित आह। अनेकेति। अनेकविभक्त्यंत पूर्वपदस्यार्थः संबंध
सामान्यषष्ट्या समास इतिना स्यर्थं। किलस्येति भाष्येपि स्याद्बोरिवेति किलं मा मेतीति यादः इलमिति
पाटे किलसहितमिलमिसर्थः। किलगारे रोपीलं स्यादत आह। किलेति नास्ति ङीपर इति पलंतरंगत्वात्समा
सात्पूर्वमेव ङीविति तत्र आंतरंगानपीति न्यायेनांतर्वर्ति विभक्त्या प्रपतिस्यादेशस्याप्रवृत्तेः ज्ञापकमेवेति
।प्रेतेतु नास्य प्रवृत्तिर्विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणात्तान्नेवं स्वस्मादिपाटोच्चार्यः स्यादत आह ज्ञापकादेवे
ति एवं चैतत् ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात्समासप्रामाणिक इति भावः। विधकि लुक इति नत्रिमित्तसंज्ञाया
श्चैवमपि वोध्या अंतग्रहणमिति तत्सामर्थ्यादिति मन्यते सामर्थ्यमसिद्धमिति परिहारः संख्येति त्रापउ वीहेः राम:
पूलसंख्यासंप्रत्ययः। विभक्तीति घेः परस्पइरीन घेरमादेशश्चाकार इति सूत्रार्थः तत्प्रारेशो लवसन्नियोगेन विधी १२८

पमानमलं मे गमनस्य पसन्निपातकृतमित्यर्थः। न त्वेकादेशं त्वभ्रमान्तरा एव व्यवधायकोत आह शास्त्रीये चेति ननुरा
पिहृष्वेकादेशे शकरा विति सिध्येदतः आह रापि वेति हृद्रेः परत्वादांगत्वाच्च पाठमावितिभावः। सपद्यतइति। न
परत्वाद्धि सवर्णदीर्घत्वे न स्यात्तदा सुस्यादेव किंच शकटाविस्यादोहृद्धिरप्येवं न स्यादिति चिंसामेदं लुकस्यादिती
ति। लुगभावेपि शकरा विनिवधनं निपातेन नु गुणोजानन्तरमनंतर्पविधानस्य सत्वेनैतत्कथनस्योपयोगः श्विसः न
नष विदेसाम्विधानाड वो बेस संगतमत आह उपविदेति। नत्र नात्द्विर्वचनात्प्राक् गुरुत्वमिति भावः। मतिपद्वि
धेरिति। क्क चिद्रोक्क चिद्विते एकादेशगुरुमत्वाद्विजादेरिसेनन्त्वाप्राप्तमिति भावः। परत्वादिति। नट कस्य ऊपवत्तुरिस
स्यावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते उवोति कवृंगद्विनीयान्तो वंभाष्येपाठः ऊषेर्विकल्पेन यस्य आमभावेपि कृतद्वि
त्वात् उवोषादुवीरए कमरूपे चास्यैव विशेषउवोषांचकारेति उषेत्वामि ओषांचकारेतिइतिपरे निम्ययोगे त्रिर्जा
देर्गुरोरिस्मृत्वा बपि अन्तछह्मरतिम तिषवादिजादेर्गुरुमतः रूपस्वर्थलाभेमतुश्चहृणादिति भावः। परत्वेवं सस्यनष्टइस
स्यानर्थक्यापत्तिः। तुगुम्मजेः प्राकरणत्मत्वाभावात उभादीनां गुरुमत्ताया मतायत्न क्वचेत्याभाशीलिङि। गुरुमत्वाभावादि
तिभाष्याशयमाह। न चिंअमयोनोमपाधिष्ठानसंवेधल सतांसनिपातान्नपद्रस्यत आह प्रयोगेइति। अन्वाख्या

वि॰टी॰ नं साधुत्वेन। प्रसयस्य साधुत्वावच्छिन्नस्य। अविद्यमानएवेतिमंदमध्यानांतत्थेवमतीतेः साधुत्वान्वाख्यानेपि साधुत्वस्य
१२९ संनिपातनिमित्तकत्वेन मम्न यस्येति भावः सत्सामितिप स्यादित्यस्य प्रसस्पविधावुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नादिमर्थः वर्णा
तादृजितदंगसंज्ञमितिसूत्रार्थ इतिभावः। पघोगसंज्ञाः निमित्तेकंथेन हि वार्त्तिके प्रत्ययटस्य क्रमत आह। तत्रेति। आ
त्रेपेइतश्चाक्षिन्न इति टक्परेतु वार्त्तिकस्यायमाशयः निमित्तनिमित्तिनोः संबंधवत् विशेषणविशेष्ययोः संबंधोपि
संनिपातएवंच प्रातिपदिकस्याटंतत्वसंबंधनिमित्तः प्रत्ययस्तद्विघातस्यानिमित्तमिति इममाशयमजानानः शंकते
नेग्रस्यपरइति। एकदेश्युत्तरपतिअंगसंज्ञानहीतिपुक्तेचेत दुपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वेहि एतन्मापमलंतस्यचम
कृतेपिसत्वात अतिप्रसंगस्तत्वपेवमपाप्यतिस्त्वेन सुशकवारणः अतएव ग्रामणिकुलमित्यादौ नपुंस
कह्रस्वत्वेतुक्। उपजीव्यस्य प्रातिपदिकाजंतत्वसंबंधस्य विघातावहिरंगपरिभाषया। सिद्धत्वेतु नतस्य तत्त्वाभावा
ताश्चैवाणोंगेपरस्मादावर्ष्यंगसंज्ञायालोपनिमित्तत्वानापसावर्तताप्यपरत्वेपशस्य वार्त्तिकेवेपर्थ्यापतेश्चेत्याहुः। आ
त्वेक्रीडजीमाणाविति। स्वांगस्यान्यवधायकत्वादाह आकार इति। कृतत्वान्तस्येवद्युमितिभावः। परेतुपुकोंगमक्त राम:
त्वेपिनक्षतिः। पाहूशपोः संनिपातःपुग्निमित्तस्य विघातस्त्वात्पदांगमात इतिपरिभाषयानत्वग्रहत्वोनत्व हृत्लोपि १२९

स्त्वश्च तत्संनिपातस्याभावात् अत्र चेदमेव भाष्यं मानं ह्रस्वत्वे तु ग्विधेरित्यादि च सिद्धं तावत् शपस्तु परिभाषाया आनिमत्व
माश्रयणीयमिमेवे स्यात्। भाष्ये पुकह्रस्वत्वस्येति। रापाकारसंनिपातनिमित्तः पुक् ह्रस्वे हि तद्विघातः स्यादेव। अन्व
ह्रस्वस्य चङ्परणिनिमित्तस्य णिनिमित्तपुगपेक्षत्वाद्बहिरंगत्वेनासिद्धत्वात्कथमत्र परिभाषाप्राप्तिः एतस्माद्भाष्य
दामारापेनोन पासिद्धस्याविनिष्टतिस्वीकारात्। किंवत पाशास्त्रीयकार्ये सिद्धत्वेपि लौकिके संनिपाते सिद्धत्वाभा
वात्। भाष्येऽड्डिधिरिति। वस्येकाजादिस्याकारान्तस्य स्याद् इति परमशास्त्राणां विधिमुखेनैवं प्रवृत्तिरिति भावः। पू
र्वमिति। ह्रस्वनुग्भ्यामिसंनोतो दाजादिसनुहृत्ते रिमावः। ह्रस्वत्वमेवापायस्तेन ननु ह्रस्वग्रहणनिरवकाशत्वेन संनि
पातपरिभाषाबाधकं स्यादत आह संयुक्तलोपस्येति। भाष्ये एते दोषाः समा इति। वार्त्तिककारोक्तसकलप्र
योजनापेक्षमिदं यद्यपि प्रयोजनामितवदोषा अष्टौ तथापि अस्यान्तरत्वात्समस्तोक्तिः। पक्षान्तरेऽपि दोषाः सं
भाव्यन्त इत्यभिमानः। ननूक्तदोषाणामुक्तप्रयोजनेभ्यो बहुत्वमेव न कुतस्त इति शङ्कायामाह दृष्टवेति अमेत्
केषु हृषितप्रयोजनानि सङ्ख्यातिप्रयोजनत्रयापेक्षया समसंख्याकानि रिस्याद्धः। ध्यायते विं चिषबत्येकत्वने
आतोधातोरितिलोपे दुरोना शाद्भ्यष्ठिपि तिउत्वे ऊत्तरपदस्य देष्टुत्वे हृण्वह् इति न दाहृद्युधिप इति। सर्वस्य द्वे

 रेहतिरूपद्वयोनो स्मान्माग धीदित्यर्थः। दुस्थिताधीयेषामिति विग्रहेणाति कारात्कएवं कला भावाघरानतस्मात्का र्थेइति प्रवेय

 स्तास्युप माहतत्रेति सिद्धांतीसमाधत्तेभाष्येनहीतिपरिभाषायाः कर्तव्यत्वे पुनर्मेनतरमप्याह सिद्धांतीदोषाः खुख

पीतिलक्षणामिति। उपलक्षकं रूपेनास्तीत्यर्थः तत्तविधानेति। पादशमकृतिमस्यपसन्निपातनिमित्ता

गसंज्ञातादृशसंनिपातविघाते विनापरस्येति लोपस्यचारितार्थ्याभावादितिभावः। कष्टायेति। अकारसं

निपातनिमित्तोऽडयोपञ्चादिनिमित्तदीर्घस्यानिमित्तस्यादितिभावः। नचैवंदोषाः साकस्येनेतिभाष्यविरोधः

कष्टायेतिपादेशोदीर्घत्वस्येतियथाभाष्यपुस्तकेषुभ्रष्टोतोनदोषः एवंचसमाइत्यापिपथाश्रुतमेवेत्या

हुः लिंगादितिइत्वनिषेधवैयर्थ्यादितिभावः। नत्वपूर्वेरतिक्रादिनिपमादार्धधातुकस्येडित्येवेइसिद्धइतिनेडाकारां

तसंनिपातनिमित्तइतिभावः। परेतुनियमशास्त्राणांविधिरूपमेवआर्धधातुकतरनिवृत्तिरित्यर्थस्यभाष्यसंमत

त्वेनाकारांतसंनिपातनिमित्तएवेडित्यनिसात्वेनेगात्रसमाधानेपुनकमित्याहुः। आकारांतेति। अंगास्येत्यनेन

सामानाधिकरण्यस्योचितत्वादितिभावः। अत्रपदकृत्यंनत्यागेवोक्तंतज्ज्ञापयनीतिअतएवभरज्ञपीतिनिर्देशः लमः

संगच्छतेमितांहृस्वेवोपधायाइत्यनुवर्ततइतिभावः हृस्वभाविनीनिअचश्चेत्स्यपस्थितेरितिभावः। अवश्चेत्स्यश्च १३०

तिलेन तद्बाधकस्य तत्रापेक्षा यः स्योवानुमितस्य लोकस्याप्रसिद्धस्य बाधकस्य नो विजिते तात्पर्यं बाधत इति। ह्रस्वमुद्भ्यामि सत्रो
स्यत्रोपस्थितत्योपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः। गुणाभावे तिजसादिषु छंदसि वावचनमिति च बुनादिति भावः। अव्ययीभावस्य
उपचारो नाम अतः कृ इति विहितविसर्गस्थानिकसत्वं। यथा मशकार्थ इति एतदेव निहृजि कारणमिति पातंजले व्यवह्रि-
यते अनेनेति। कष्यंतरवनसंवादेनेसस्थः। तत्र व कृष्यरसंततत्। तत्र यस्मादेस्यम्पत्वे प्रतियोगिनस्त्र यउ कादस्माऽः किंपुनस्तस
एंगवदिसाद्विनातस्येवादाहरणाप्रदर्शनं। पश्येति। अत्र वकारस्कलं। तेन समुदायस्य षाष्ठमामंत्रितस्य चेसाक्षकरात लंभाष्ये
पदपनाव्ययीभावादिति। सस्वेनेतरलादव्ययादाप्सुयदस्य स्येव निषेधान तुसुयाभ्यालिलस्येति उपमाराकमुरवदस्मादो
तन्निषेधेन चरितार्थमिति नअमितव्यं। नित्योक्तमिति भाष्यपदीससदिग्धेस्मदिग्धतवमेवेदाः प्रमाणावेदितिवतस्मान्न
त्र्यग्रहणाकर्त्तव्ये सूत्रवत्कार्यमिति भाष्याशय इति वयं। अमेति ति विनाप्यारोपितमव्ययत्वं वास्तवमनव्ययत्वं च प्रतो
यते इति यथालस्य किंचिदस्य पकार्यं भवति किंचिन्नेति। इष्टमिद्धमिति भावः। विशेषेकार्यविशेषे किं च द्विर्वचसुवद्धमिति
न्यायेन पुनर्विधानात सार्वत्रिकत्वमेवस्यादिसपिद्धष्टव्या। एवं चाव्ययीभावस्याव्ययत्वात्काज्जेति हरदत्ताक्तके चिंसंभाष्यवि
रोधात अम्मेतु मुखस्वरेणाव्ययीभावादिति। नोक्तंसूत्रे च वक्तता। तस्मादम्मइ पिप्रयोजनेन घाउपकल्पमिप्सादोषषीसमा

 सप्रतिषेधाद्दाप्स्यादुरिति मतं हरिटीकायां स्पष्टं यदपि खस्वप्यादुरिमादिभाष्यानुगुणं । शिसर्वनाम । भाष्ये समर्थसमा
 सश्चेति हूषणान्तरं तत्रासामर्थ्यमसंबंधात्वेन वाक्यभेदस्यापि संग्रहः पर्युदासेति । एवं हि समर्थसमासैकवाक्यनेल
भ्येते । यद्यपि पर्युदासेपि लक्षणात्यापि दोषः यत्पुक्तमसज्यप्रतिषेधापेक्षया लघुत्वेवेति भावः । वस्तुतो नञो निपात
त्वेनानेकार्थत्वात्पर्युदासपक्षे लक्षणोतिरिक्तं वदः पर्युदासपक्षेसुडि समैनैकवाक्यनयात्तस्याप्राप्तोपे आवश्यमासेन मा
नमिति तात्पर्यः भाष्येन पुंसकेनव्यापारः इति निषेधस्यातिशेषः । अप्राप्तेरिति वार्तिकस्य पूर्वसूत्रविहितसंज्ञायाः प्रतिषेधा
प्राप्तेरिति असरार्थः भाष्येतु वस्तुर्थ उच्यते । अन्वयेति । सुडिस्मनपेक्ष्य नपुंसकसंबंधिमात्रस्य निषेध इत्यभिमानः सु
डूसंबंधे तु इदं चिंत्यं शसः शो चरितार्थत्वात् । ननु संज्ञायाः एकत्वेन कार्यैक्ये विरोधाभावात्कथं परत्वमत आह प्रतिषेधेतिशमि
सावकाशत्वात् । एवं चोभयोर्योगपद्यासंभवद्यो विरोधोस्तीति भावः । पूर्वोभाप्तिमिति । एवं च सकृद्गतिन्यायेन पुनर्न प्रवर्तत इ
इति भावः । इदानीमिसर्थे इतिन्यायोपि स्पष्टं इत्युचितं । यद्यपि वक्ष्यमाणरत्युपक्रमात् । स्त्रीपुंसयोरिति मात्राधिकेपि स्पष्टप्र
तिपसर्थे मित्यर्थं पुंस्त्रियोरिति तु वक्तुमशक्यं तस्यासाधुत्वात् इति वोध्यं । अत्र पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः समफलत्वे
त्प्रागल्भमापितस्य प्रतिषेधविकल्पस्य इति मीमांसकोक्तं चिंत्यं साम्यान्यविशेषन्यायेन वाधस्यैवोचितत्वात् तथाभावे संभावि

नस्यैव च प्रतिषेधस्मादिमेजूषायां विस्तरः॥ नवेति विभाषानु समुदाय स्य समासग्रहणानियमेनामानि पदिकत्वात्। नवेति
वि विभाषायामिसनुपपन्नमत आह समुदायस्येति वार्त्तिकोच्चारितसमुदायस्येत्यर्थः। नन्वेवमपि समुदायस्यानेकत्वात्
कथं पाठादी स्यत आह स्त्री प्रत्ययेचेति। स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेति ष्यङः संप्रसारणमित्यत्र भाष्ये पठित त्वदनेनेति भा
वः। यत्तु हलस्त्वाविति दीर्घग्रहणादिति तच्च ङ्के पसीसादौ लोपार्थ प्रत्ययग्रहणा इति तदंतविधिना प्रत्येतस्य त्वतस्य स्यादि
प्रयलक्ष्येषु स्माच्छिन्नित्तादादेरित्येत द्विशेषणानया प्रत्ययेन निष्कोशांविष्या श्वत येडीर्घग्रहणस्याव श्यकत्वादिति
दिक्। अनुकरणस्यावेत्वं तु प्रकृतिवदनुकरणमिति न्यायान्। तस्यापि त्रिसत्वाच्च नप्रसक्तत्वमप्युक्तप्रातिपदिकत्वनि
षेध इति बोध्यं। अथवेति। कान्तानुच्चारितासमासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमसमासेपि लिंगविशिष्टपरिभाषया विभक्ति
रिति भावः॥ नम्रपदसंनिधानेन या शाटीमादौ प्रत्ययमार्थावागते त्याह क्रियापदेति अप्य चेति प्रकरणादिवशाच्चार्थ
विशेषावसायइति भावः॥ ननु दाधाघ्विपादौ न कशब्दादिना दाधादीनां प्रत्ययः किं तदाद्याशङ्केवेत्यत आह प्रदेशे
ष्विति भाष्ये घुग्रहणे घिमादे घुमदेशे ष्विसर्थः करणस्तु दिअर्थासंगते त्याह कमेणीतिवाङूलकादिति भावः॥ सा
मान्येतियाके पवेनी तिवताभाष्येख स्मास्पदार्थात्म त्वतः षष्ठ्यदार्थकः संपद्यतइत्यन्वयः। स्वस्मात्परा प्यादिस

वि॰टी॰ स्यविवरणेयासाविति। दार्ष्टान्तिके च शब्दपदार्थकता स्वरूपमिति वचनात्। तस्यादमस्यप्रयुक्त इति शेषः। कोसौ लौकिकोर्थस्त
त्राहनचेति पदुम्यतरइति नछिद्रराणीति। न चेति पक्षनीय तदूति सलौकिकोर्थ इति शेषः। यद्यपीति। एवं च स्वस्मामदार्थो दि
३२ त्यनुपपन्नं सर्वस्यापि स्वपदार्थत्वात् नाप्रयुक्तिश्चानुपपन्नेति भावः। त्यागो नास्तीति वार्थान्तरग्रहणाभावस्यापत्युप
ल स्त्वेनाप्रसिद्धिवशादिति लोकप्रसिद्ध्यैव तत्र स्वपदार्थत्वव्यवहारः। तेषामेवास्याप्रसिद्धोर्थस्य कोप्रसिद्धश्चेत्
हीत इति ध्येयमसिध्याभाव्यमप्रयुक्तं गीकाराबुक्ताविति भावः। वस्तुतो न प्रयुक्त्यादिकमित्याह तत्त्वत इति सारह
ति अर्थभेदाच्छब्दभेद इति पक्षे इदं। एकशब्दत्वेन भेदादिके ध्येयं वस्तुतः प्रयुक्तसंगीकारे तयोरर्थयोर्वाधाविषयत्वेवा
धविषयत्वे एव तन्नुमुख्याविति बोध्यं। पदार्थविपर्यासकृदिति लोके शब्दविशेषणकार्यप्रतीतिः शास्त्रे थेवि
शेषणाक शब्द स्यइति सत्वमभिप्राह रिविपरीतमिति विपर्यासः। भाष्येपि स्वस्मासदार्थो न प्रयुक्त इत्यस्य विशेष्य
भ्रमादिति शेषः। आ[illegible]यार्थप्रतीतेः। शब्दानां लिंगितापा अभावेन एतद् संगतिः स्यात इति दिक्। इतिकरणसा
र्थनिर्देशार्थत्वेस्थिते नैव समानानां शब्दानां प्राप्तिरत आह समान इति प्रत्यग्रेति यद्यपि न चेह वर्षे विभाषाग्रहणं रामः
नसर्वोहीस भिसंवधीमद इति भाष्यपर्यालोचनया सर्वादि विशेषणत्वलाभात् प्रत्यत्रत्वं समासविशेषणमयुक्तं त ३२

थापि दिग्वाचकसर्वादीनामर्थस्य दिशो न वपुरोरगात्वासंभवादुदाहरणपरभाष्याच्चेत तत्र सर्वादीनामनेन न तत्र घटितसमा
सोल्लसरीपद्मरिति भावः।तत्रिमिति तत्रैतिलक्षसरणायेत्यर्थः।तदासंज्ञेति।नवहुश्रीहौ विनिषेधे प्राप्ते इदं निसार्थस्यादिति
भावः।भाष्ये।अचिरहत्त्यापामिति।तस्मा बोध्या याभिसर्थः।संमत पः स्यादिति स्पसंज्ञायामिति शेषः।ननु मरे शे विभा
षेदिग्निस्यादेनन वा शब्दउच्चारितः न वेति विभाषेति सूत्रेतुन किं विधि धायोक्ते पूर्वोत्तरसाहचर्येणास्य संज्ञा सूत्रत्वाद्वि
स्पत आह म देशेति।इयं संज्ञेति।नवेति विभाषे सेत त्संज्ञा सूभार्थ इत्यर्थः कार्यीतिसर्वनामसंज्ञादीतिनवार्थ।नवाश
ब्दार्थ।विभाषाशब्दस्यार्थसंज्ञा लात।क्वचित्तु तथैव पाठः।भाष्येन वेत्यनेन स्यतद्र्थबोधको विभाषाशब्द इत्यनेन
त्यर्थः।प्रतिषेधवाचित इति प्रतिषेधवाच्यपं शब्द इति मम यो भवतीत्यर्थः।नलिति।एवं वमरे शानुगुणेनप्रकृत
सूत्रेपिनमसग्रवाचिनोग्रहणामित्यर्थः।भिन्नेति।अन्ये समानलिंग इति दर्शनाद्विशब्दोऽभित्रार्थ इति भावः।नलिति।
।अव्ययत्वादिति भावः।भेवेति।भाष्ये क्वचित्क्रिपतत्रस्मेत्तत्रैव न जानीयद स्मव्ययः।नवाविधीस्युक्तवतो।पंथ घः।एवं च शा
शात्वेसमानलिंगनिर्देशस्य क्वाप्यभावात्तत्क्वापिप्रसग्राथावगतिरिसाशयः।ननुमपविधान्वयसंभवे कथम
न्यतररनिर्णयइत्यत आह।तत्रेति।अयापत्रेपवागभोजनरति अकर्तृत्वेना वगतेरित्यर्थः।प्ररोचनायेति शेषः।ननुन

133

वि॰टी॰ दंगमितिभवति क्रियाकर्त्तृदेश्यरूपेतदंगमित्यर्थः। भाष्ये विभाषाभवंतीअत्रविभाषेत्यत्रेसर्वनामानातिशेषःभवति
१३३ विभाषेत्यस्यसर्वनामानीत्योदिः। ननुदिक्समासेपिनिसनिषेधेनबहुव्रीहाविति सामान्यसूत्रेणैवसिद्धेविभाषादि
तितिसूत्रस्यवैयर्थ्यापत्तिरतआह परिहारांतरेतिइतिसिद्धेविभाषादिगित्यसंबंधेस्यादितिअर्थः। नत्रप्रसक्त्य
स्यनिषेधेभावएवद्दष्टोननुविकल्पोतआहप्रतिषेधादितिविभाषाश्चेरित्यादौपिद्विषयेविधेरनुमानंकारिष्यते
इत्यर्थः। निषेधानुपपत्तिकाऽस्त्वतशास्त्रविरामसेत्स्यतीतिवार्त्तिकार्थइतिभावः। एवंचषोडशीग्रहणाग्रहणवदेकविष
यत्वादिकस्यसिद्धिरितितात्पर्यं। ततइति अन्यथाकल्पितेशास्त्रवैयर्थ्यस्यात्। प्रसक्त्यालनाद्धीतिभावविरोधान्न
निषेधार्थमेवतदितिभावः। ननुविकल्पोविरुद्धविषयएवेतिकिमुच्यतेविप्रतिषिद्धंलिंतिअतआहएकेतिति। युगप
दितिशेषः। विप्रतिषेधोपदार्थकंभाष्यंअक्रेणेति। प्रसज्जतिभावमितिशेषः। प्रसज्यनेदितिप्रसंगोविधिःप्रतिषेधविषयादिसंस्प
कालविशेषविशिष्टात्तेनान्यत्रतत्रैवकालांतरविशिष्टेइत्यर्थः। निषेधसामर्थ्यलब्धोपमर्थः॥ सामर्थ्यात्प्रतिषेधवि
षयादन्यत्रविधिरित्युक्तेरन्यकालिंतेनदाहत्रतिषेधसामर्थ्याच्चेतिइदमपिपूर्ववव्याख्येयं। नव्यनयत्राह। पद्धोपरति रामः
भाष्येयाहिप्राप्तेइतिकेवलोभयत्रभाषारूपावेत्यर्थः। कृतसामर्थ्यमइति। पूर्वंविरोधवक्रमप्राप्तविरोधविधिःकृतसाम १३३

र्थो विहितत्वविधिकल्पकनिषेधीयशक्तिकल्पनमर्थः। एवं च तत्र विधिकल्पनाभावात्प्रतिषेधमात्रप्रत्ययः स्यादिति भावः
एतद्भाष्यादपि समानशास्त्रप्राप्तनिषेधे विकल्प एवेतो मीमांसकाः परास्ताः। महत्याः संज्ञाया इति भाष्योक्तसं
ज्ञो वनकर्तव्येति विवक्षितेन तु लघ्वीकर्तव्येति इत्याह पादेहाति। समुदायस्येति। प्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्योभयस्ये
त्यर्थः। विकल्पप्रतिषेधाविति माप्तविभाषाविषये इत्यर्थः। विकल्प एवोपतिष्ठ उभयोः संज्ञाकरणेपि निषेधस्यान्वयायोग्य
स्वाद्वितीयस्यैवोपस्थितिरिति भावः। अत्राप्राप्तविभाषाशब्देन केवलाप्राप्तविभाषोच्यते। युगपदिति। अनवगतसंज्ञि
रूपकमोपस्थानस्य चोपमेतदिति पिप्रायः। भावाभावाविति। इमावेव भाष्ये विधिप्रतिषेधशब्देनोक्तौ। भाष्ये पू
र्वस्योत्तरेणेति। पूर्वस्य प्रतिषेधस्य उत्तरेण विकल्पेन बाधश्चात्र न निषेधप्रवृत्तिप्रतिबंधः किंतु तत्कृतस्याभा
वनिष्ठसार्वकालिकत्वस्य प्रतिबंध इति बोध्यं। न त्वेवमपि पूर्ववाक्येन न शब्द एवादेशः स्यान्न तत्रार्थपरत्वे माना
भावादत आह। इति करणा इति। एवं चोभयत्रापीति शाब्दान्वय इति भावः। एवं चार्थरूपसंज्ञाकरणासामर्थ्या
देव वाक्यभेदेन क्रमेणान्वय इति भावः। एवं च केवलप्राप्तविभाषायामप्यत्र विभाषायां च क्रमेण निषेध
विकल्पयोरुपस्थितिः। अप्राप्तभागे तु निषेधस्यान्वयायोग्यत्वाच्छुद्धविकल्पोपस्थितिरिति नासर्वप्र

वि॰ सि॰ प्र वैविकल्पप्रवृत्तौ हेत्वंतरमाहानुपूर्वा चेति अनुपयोगादिति । उभयगतिरिहेत्युक्ते लौकिकदृष्टीनविकल्पशक्त्यैव सिद्धेरिति
१३५ भावः । पक्षे निवृत्तिरिति । एवं च तत्र निषेधतात्पर्यकल्पने च प्रवृत्तिरिति भावः । अप्राप्तेति । तत्र विधितात्पर्यकल्पनेपूर्व
प्रवृत्तिरिति भावः । पित्वेवेति । तत्राप्राप्तेरिति भावः । एकस्योभयत्र तात्पर्यं तु न संभवतीत्याशयः । भावमात्पर्यकल्पनालो
भेन पिठ्ठिषपत्तेव स्यादिति तत्त्वं अस्योभयत्र विभाषाविषयत्वं भाष्ये विभाषाश्वेरित्यस्यैवोदाहरणदानेन बोधि
तम् । एवं च तदर्थमावश्यके । स्मिन् अन्यत्रापि स्वशास्त्रग्रहीतस्य केतेनेव बोधान्वयाद्धि प्राप्ते विभाषात्वेनोभय
मुपस्थितमित्याशकः क्तभाष्यविरोध इति दिक् । साधुत्वप्रतिपादनाच्छास्त्रस्येति पाठः । शास्त्रस्येति कर्मणि शे
षत्वे षष्ठी । कवित्तु साधुत्वस्यैव विधानादित्याशयः । तदंगभूतानामिति । तदुद्देश्यभूतानामित्यर्थः । भाष्येप
स्य विभाषाक्षिप्यत इति तत्संबंधेन विभाषोच्यत इत्यर्थः । समासस्यैवेपेक्षोति । हि यतः समासो विभाषाक्षि
प्यते समासो विभाषेत्युच्यते तत्र समासोद्देशेन साधुत्वविधानात्तस्यैव विकल्पः स्यादिति भावः । साधुत्वं च जाति
विशेषः समासप्रकरणीयविभाषाधिकारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादाह विभाषाश्वेरिति साधुत्वविकल्पे हस्तप्रा रामः
माहभाष्येन त्वेवमादिना । तथा च ऐसर्वदाविति । सादृश्यादसाधुत्वाग पुरःसरं साधुत्वादानं दृष्कारमित्यपि बोध्यं त १३५

त्र साधनुशासनस्यैतमशब्दनिष्पत्तिपरत्वप्रसङ्ग एवायं दोषः ननु कार्यत्वपक्षे दस्युक्तेनदुपपादुकं पदस्य पुनरिमादिमाख्येमा
धामात्साधुत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति पङ्क्तेनत्राह साधुत्वस्येति संज्ञापाः क्रन्तत्वेन साधुत्वस्याक्रन्तत्वेनः क्रतस्य
श्रुतेनैव संबंधस्यमाप्यासात्म योगासमवायित्वाद्विस्यत्वे क्रते विधेयत्वस्यावश्यकत्वाच्चेत्सापि वोध्यापमुले
ति। साक्षाद्धपमारोगोप्यपयोग्यसाधदानसंबंधस्तत्राकिंवक्तव्यमक्रूपमारोः योग्यसंबंधोनेतीस्यर्थः। अन्व
त्रेतिसमर्थसूत्रेमुख्यः प्रधानः अभिन्नार्थत्वमिति। एवंचतदर्थकस्य त्वसाधुत्वेनान्वाख्यायमानो न स्या
ख्यातस्य तदर्थकस्यासस्य निवर्तकः स्यादिति तस्यापि साधुत्वार्थं विभाषाधिकारस्यावश्यक इति भावः
।वाक्येप्यपेक्षापरस्पराकांक्षारूपापदार्थानामपृथगुपस्थितिविषयत्वमेकार्थीभावो हि तिविषयः। एवंच्चह
तिवाक्यपैभिन्नार्थत्वान्नवाक्यानुरोधेनायविभाषाग्रहणं। किंतुवृत्तिविषयेएवसंज्ञाविकल्पार्थो वाख्यानवह
तो संज्ञापाःसइष्येतेतस्मादेकार्थीभावस्यैव भेदमतन्नग्रहायसविशेषणामिति तत्रोक्तनास्यर्थमित्वविरो
धइति भावः भाष्ये समाससंज्ञेस्यस्यतत्तविषये कार्थीभावइत्यर्थः ननु युगपच्छब्दस्यैककालइत्यर्थकस्य
सत्तस्यार्थस्तेरभ्याचयशब्देनानार्थेनकथं वहस्यतआहयुगपत्भावइति कार्येषु शब्देषु योगपद्याचाव

के.टी. पविषयोनेषांयोगपर्यपुपत्त्रयोगस्याप्नोतीतिवार्तिकास्यार्थः।भाष्येप्रयापद्वचनंतेतिवहुव्रीहेस्तत्रलअन्याववयेनेस
१३५ क्तारक्वेतिसमुच्चायोदाहरणामसंगतमित्यतआहसमुच्चयप्रतिस्वरितत्वेनवेति।यथाकाश्यपादिभ्यस्त्वजजिरावि
तिवर्तमानेवाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यत्रनित्यशाद्ब्गादेनुप्रयोगदृष्टानामेवशास्त्रेकास्यनिकविधेयत्वेनेष्टप्रम
स्यपसिद्धिरेगागवयस्यापस्यापेक्तावितिसूत्रेभाष्यएववक्ष्यमाणत्वाद्व्यवहितोवीतितलोकेनद्ययोगानादि
तिभावः।आनंतर्येमाएवेतिअनेनयणादिशब्दानामव्यवहितेरावनप्रवृत्तिःअतएवंव्यवहितास्वेतिसू
त्रेसार्थकमितिभावःशास्त्रेतुसर्वथाव्यावहितेनप्रवृत्तिरित्याहनिर्दिष्टग्रहणात्वितितनुस्याथेष्टेदसि
परेपिच्छारश्चेसादावपिउत्तरागविकलतस्मादितितपरिभाषायाःप्रवृत्तेरितिभावःकथंतर्हीतिसह
पसूत्रेइतिभावःएकाळतीतिएकाज्झूपूर्वोहिएकाकृतिरत्रभाष्येनापिद्धूमइत्यर्थः।अर्थोपिसमुदाय
स्येतिशंकमानंप्रत्याहतत्वादितिप्रत्ययादिसंज्ञास्तत्रतत्र्यानापरइतिवहुवचननिर्देशात्प्रत्येकमिति
प्रत्येकमेवभावाद्यर्थकत्वमितिभावः।पुनःपुनःसंकीर्तनमिति।अत्रपुनः।पुनरिसस्योपयोगश्चिंत्यः। रामः
एकैकस्मिन्शास्त्रेतदभावाच्चतस्मात्संकीर्तनमात्रमेवात्रशीलनमितिवोध्यंतेनयकाधमुच्यतेइतिवार्तिका १३५

स्यार्थः।आनर्दभावाच्चतस्मात्संकीर्तनमात्रमेवात्रशीलनमितिबोध्यं। एवाग्रेभाष्येनत्वकीर्तनेध्वेस्येयोक्तं।तद्धि॥
षयस्यमुपयारूपतिसर्वप्रयोक्तिति।इकोझल्वोभवतितत्प्रयोक्तृत्वंचगालवस्यत्यादिक्रमेणसूत्रार्थः।भाष्येप्राक्षु
चैवेतिप्राग्देशएवकिंप्रयोगःस्यादिसर्थः अनादित्वादिति।एवंचगालवातिरिक्तशिष्टैरपिप्रयुज्यमानत्वान्नियमा
संभवः।किंचैतस्यक्लेशास्येरेखा।गवयन्यायेनकल्पितशब्दविषयमितिकाल्पितशब्देप्रयोक्तृनियमासंभवर
तिभावः।शास्त्रस्यप्रमाणमिति।एवंचपूजार्थमिसस्यस्वशास्त्रपूजार्थमिसर्थइतिभावः।तदेवाह शास्त्र
स्यहीति।भाष्येदेशग्रहणंचेतिचेनाचार्यग्रहणादेशग्रहणस्यपूजार्थत्वंतनुवक्तुमशक्यंदेशस्यस्मर्तृत्वाभ
भावादितिभावः।स्थिरंभवतीतितत्रश्चदेशकीर्तनेतद्देशीयानांसर्वस्यानमिसर्थः।तेनचयागिनेरुचितेति
तिभावः।ननुनियमशब्दादेगालवादिग्रहणस्यपूजार्थसेद्धस्वाभावविशिष्टस्यसाधुत्वबोधनेनस्यात्
तस्यक्षेसच्छास्त्रप्रयोगेनसाध्वसाधुविवेकायशास्त्रमितिचेन्न।गालवःस्मर्तानान्यइतिस्मर्तृत्वेननुसं
धानद्वारेणविकल्पसिद्धेः।वाग्रहणेएवकर्तव्येगालवग्रहणंव्यर्थमितिशंकानिरासार्थेतुभाष्येपूजार्थ
मित्युक्त।भाष्येतत्कीर्तनेचेतिआचार्यदेशकीर्तनेचेत्यिआचार्यदेशकीर्तनेचेसर्थः।पस्यकार्थीःशयास्त

136

कौ॰ बी स्येतिशेषः तद्देवाह इदानीमिति। अपुक्तमिति कृतमित्यर्थः। तस्मिन्पक्षे त्विति। कार्ये पक्षे लत्वं वक्तुमशक्ये। पक्षे गा
१३६ लत्वेन कृतो ततः कर्तव्यो नान्येन कृतो नोन कर्तव्य इति। अन्येन कृतस्य पुनःकरणवैयर्थ्यात्। न त्वन्यकृतस्य
पुनःकरणमस्ति। नाप्यन्ये नाकृतस्याकरणं। तादृशस्यैव करणात् एतेनान्येन कृतस्यानुवादोऽन्याकृतत्वबो
धनद्वारा विकल्पबोधकत्वमिति परास्तं पाणिनिकृतानामपि यवो वइत्यादीनामन्याकृतत्वेन तेषामपि वि
कल्पापत्तेश्च तस्मात्कार्यकाले समगतत्वाद् इति दिक्। ननु लोकतो निषेधलाभे पनिषेधविकल्पयोरसा
भेदस्य न आह भाष्ये आवापेः खलपीति एवं वदत्कौरिण्याद्युमपत्रविमाधायोपध्यानवतयो लोमलस्तथा विभाषाप
ह घाटितेपि भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति भावः वाशब्दो विकल्पे इति। ननु अर्थस्य संज्ञित्वविभाषापदार्थस्यैव संज्ञा
त्वे तत्रापि जेः संबंधात् न च पदं जन्यपदार्थोपस्थितिसंभावेनान्वया संभवः विकल्पवाचिपदस्यात् तदर्थे लक्षणाभ्युपग
मात् एवं च लक्षणानासर्थ्याहकमिदं सूत्रे अर्थेन संज्ञात्वमिति चेत् तदर्थोपस्थितशब्दमात्रस्य संज्ञात्वमस्त्व् इति शब्द
संबंधसामर्थ्यादितित्र एकस्यानेकसंज्ञायाः शास्त्रेऽदर्शनात् अनाकृतिः संज्ञेति हि सूत्रस्य भाष्यविरोधाच्चाते रामः
नाकृतीति तत्रैलं लीढ्वनातो विधिमुखेन प्रवृत्तो पिसेवस्यान्निषेधमुखेन प्रवृत्तौ किसेनस्यान्नतत्सर्वं वेति सर्वं कर्त्त १३६

यं सति च सूत्रे लिङ्गत्वज्ञानेऽप्यस्य निषेधस्यामेव विकल्पो विधीयमानः सर्वत्र सिध्यतीति भावः। प्रसंख्यानाशयमाह
हृव्यक्तिपक्षेऽपीति। कचिद्विधिमुखेनेमन्वयः। किंचिल्लक्ष्यराशमुभयत्र विभाषात्वं पंउ नरत्र नुक्तचिन्मतिषेधमुखेनेमे
वपाटः पठेतु ओंकृतिपक्षे किं तज्ज्ञासाश्रयसकलव्यक्तिविषयत्वसरांउततज्जात्मा श्रयपक्षे किंचिद्विषयत्वाभावः स
त्वारंभेऽपि नपद्घाटेन वाक्यस्य तद्विषयतापावकृमराक्त्वात्। तस्य पक्षे किंचिद्विषयताया घटितस्य सर्वविषय
त्वेति नुडले भांनास्योऽपि नब्राह्मणं हन्यादित्यादौ जातिपक्षे सर्वव्यक्तिविषयताया एवदृष्टत्वात्। किंच तत्र किं
विधिमुखप्रवृत्तापि विषयत्वं निषेधमुखप्रवृत्ता किंचिद्विषयत्वं वेत्यत्रापि विनिगमनाविरहात्सूत्रे विनाप्युभय
मुखेन प्रवृत्ताविष्टसिद्धेः। न च भावतात्पर्यकतापि द्विषयत्वेऽपि विनिगमिका विभाषोपयमने इत्यादौ त्रिसंशयबा
नुपपत्तेः। भावतात्पर्यकतालोभेनाप्राप्तविभाषात्वस्यैव संभवसंभवात्। विमतिषेधशास्त्रबलात्तेषभावका
त्पर्यकतापि स्यादिति वेत्प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात्। स्याप्यक्षरत्वेऽपि सूत्रप्रत्याख्याने भाष्यतात्पर्यं किंच सूत्रे कृते त्रि
संशयाप्राप्तावे भाषात्वपितन्त्रवृत्तिः स्यादिति सोढिवैतेवलक्ष्यानुसारादप्रवृत्तो न सूत्रे प्रयत्नमेवेति भाष्याश
यः। एतदेव ध्वनयन् त्रिसंशयाभावाविभाषादर्शयति त्रिसंशयास्वभाव्याम विभाषात्वमेवेतिभ्रमनिरासायेन तथो

के॰टी रपि कथनमित्याह॥ इतरेतरमित्यस्य लाभे तु किमाह। अधिकार इति। संशयच्चपस्य काप्यभावाहत्रिष्विति। द्वंद्वे च। विभा
१३७ षा जसि। सूक्तो भयशब्दोदाहरणमसंगतमत आहोपलक्षणेति। विभाषा जसीत्यस्य द्वंद्वविषयत्वमाह द्वंद्वे चेति सं
ज्ञानिषेधेन सर्वनामसंज्ञीयाभाप्ता विभाषात्वनिश्चयेन निषेधीयप्राप्तविभाषात्वनिश्चयेनवान्विसंशयत्वा
भावादिति भावः। द्वंद्वे द्वेरमस्यासंबंधे पूर्वादीनां जसि विकल्पारंभो व्यर्थः स्यात इति तात्पर्यं। ननु तयशब्दे पिकथ्यं सं
शयः प्रथमादिसूत्रेणाप्रसप्रमात्रस्य संज्ञा सर्वादिसूत्रेणा तु उभयशब्दस्य समुदायस्येति भिन्नविषयत्वेनाप्राप्त
विभाषात्वनिर्णयादात आह तत्रेति। तयशब्दे तेस्यस्पतदंतविधिरित्यनेनान्वयः। अन्वर्थत्वेन कथं तदंतवि
धिरत आह केवलस्येति। सर्वनामत्वसंभवान्न सर्वार्थबोधकत्वं संभवतीति तथा च तस्य सर्वार्थबोधकत्वाभा
वात्सामर्थ्येन संज्ञाविधानादपि समयग्रहणापरिभाषया नादंतविधिरिति भावः। पूर्वविप्रतिषेधश्चेति सर्वादि
त्वनिबंधनासंज्ञा जसि निन्ने सावकाशा द्वितयादिषु च विकल्पस्तूभयशब्दे पस्तुभयप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधः। न च
नित्यासंज्ञां तरंगा अंतरंगपरिभाषया अप्रवृत्तेस्तस्या वहितांतरंगत्वेऽपि परत्वस्या अत्र विषये युगपत्प्राप्त्य
भावान् जसादेः सर्वनाम्नो विहितत्वसंपत्तये तस्याः पूर्वमेव प्रवृत्तिरस्या जसुत्पत्तेनंतरमिति स्पष्टमेव तात्पर्यासि

द्ववहिरंगमेतरंगस्यस्याः अंतरंगोतरंबहिरंगमाप्तोरनयानन्तर्हनेर्गौरपिनुमशक्यत्वात्।वकुशस्त्वथासावानानु
नरमप्येतन्नम्रहस्मायसेतदमावविशिष्टस्यसाधुत्वगोधनेपूर्वादिष्विवभिसंशपत्वस्यभाष्याक्रमस्यासंगत्यापत्ते
ष्ववेतिदिक्।भाष्येतेनवेत्यादिनेन निस्येप्राप्तेवाअमवत्राभामेवेत्यमवप।।प्रत्यपांतरोते।एवंचोमयपशाद्वेःस्याप्रा
प्तेरप्राप्तविभाषात्वमवेतिभावः।नविशेषितइति।नप्रत्याहारघटकइतरव्यावर्तकःसमुदायानुबंधस्यावय
वानुबंधत्वाभावादितिभावः।प्रमारोगइतिनाहशस्येवतन्त्रेनिवेशोसत्वादितिभावः।स्पष्टेत्र्यशोर्विभाषेतिऽशो
धीनो:किंत्वविषयविभाषेसर्थः।वाक्यभेदेनेसस्यविकल्पस्यतदल्पनेनान्वयः।इदंसर्वेद्विस्वकित्वयोरेकाभिमा
नेनकिमर्थंनहिंपरस्मात्कृतमतआहाहदुयेति:शंकतेभाष्येम्नर्ह।तिनघाल्यामेदइति।तथावतिसंशय
त्वानुपपत्तिरितिभावः।गुरगानिषेधस्येति।पद्यपिऽ।त्विकत्वार्थारोभिन्नानिवहूनिसंतितथापरार्तावस्या
संभवइतिभावः।इत्यत्रेति।इत्यत्रेदमर्थः।वाक्यभेदेनेति।इष्टयक्पाटसामाथ्यादितिभावः।परविप्रतिषेधे
त्वितिविजरङिस्यतोथाधिकारास्त्रेष्ठागमएवगटस्वतइतियश्चेत्विसपिकोध्यांपमोगंधनेविभाषेपयमनेइ
त्येतेसिचःकित्त्वविधायकेपरेतिमंधनेसूचनेइपययानेस्वाकारः।गंधनांगमितिवृद्धौहिःतत्रमंधनपूर्वकेत्वी

करतोपदिकि लविकस्य:ततः प्राप्तविभाषेत्यर्थः।परमता सुदीपजनेति भिन्नासु:अप्राप्तविभाषासु पूर्वविषय निष्ठत्रि:
पूर्वविप्रतिषेधागीकारश्चासविभाषात्वे वीजमिति बोध्यम्।प्रवृत्तिसर्गेत्यात्मनेपदविधायकं ननु मस्गादानां प्राणिवा
द्यप्राणिनामितिनित्येप्राप्ते इत्ययुक्तमस्मादि विषये एव चत्रिसंशयत्वादत आह।वमोदीतिभासपोन्ताइति।प्र
त्ययः स्तनादिरं नावयवतो येषामित्यर्थः।उभयादय स्तनदेकदेशान प्रसपोनरूपा इति भावः।संज्ञासंज्ञिसंबंधार्थ
इति अत एव कर्मजाद्यंतानां संज्ञासिद्धिरादृतेनोनुरोत्स्व मिति भावः।केचित्तु प्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तेनोभयादिभ्य:कृते
प्विवंनमक्त निकाचाराक्रेवैतेभ्यएव स्यादिति प्राप्तेविभाषा जन्नि इत्तो पूर्वविप्रतिषेधेन्या सविभाषा निष्ठतोपर
विप्रतिषेधे उभयत्रेति भाष्याशय:।प्रमयान्ताधात्वंतराणीति।अस्यायं भावः।हलंतेभ्य आचारक्विपो नमिधानमे
वेतरसमय्यान्तास्तनोषादयद्प्रसप्राप्त विभाषात्वमेवेति चदंतिःएकपरिहारः।कर्मस्थभावकत्वाभावरूपः।ननुकर्त
रि इत्यनुवृत्तिव्यर्था।कर्मणि माचेकर्मकर्त्तरि च परत्वाच्चिणाभावकर्मणोरित्यस्य प्रवृत्तेरिति चेन्न।विप्रतिषेधलुब्धार्थ
मेवरस्फुटत्वापअनु वृत्यामदेशनानरनिदिक्।तत्रादीनामिति।आक्रोशेचसंज्ञायां विभाषान्यतीक्षाशु चिषिति रामः
स्वेवेदमर्थः।पषकाविति।अक्षावशका विस्यतः तदनुवृत्तेनोनु निःसंदेहमप्राप्तविभाषेति भावः।एतमाभ्यविरोधा

तत्राका विसनुहतिपश्रागंथा अपुक्ताएवेति ।तासर्थेपुङ्.लुकाति।अविविभाषेसत्रपञ्ञीनिवर्त्तते।तत्रोभयोर्थेऽ.जावोरव्यवहि
तयरलासंभवात्क्कतस्योचीसस्यपरविशेषणात्वंपञ्ञीतिविषयसप्तमीअविपरेपद्धिषपेरेफस्यलत्वमिसर्थेः।तत्रवि
माषांरंभसामर्थ्यान्नेवङ्तुकःपूर्वयोपञ्ञोतिनभवति।नलुमः–नेतिनिषेधानिसखेनष्टथगच्छेयेनस्यानिकम्ब्रावेनवा
पइविषयरतिमाप्तविभाषालोपयत्तिः।पाञीमेनतिहलोविभाषापाअसिद्धलादेवनिंसलत्वसमुदायलुकपिनलुम
तेतिनिषेधान्नतस्मात्प्रिरिमभामविभाषालोपयतिः पूर्वजञीतिस्वस्मनमतिःअंतसंगानपीति म्पापेनलुकस्तस्मपो
जकाअत्मपस्यचपूर्वमहजेः।नचलुकिनलुमतेतिनिषेधेपड.यपरलाभावात्तयोपञीतिमस्मामाजेः कथमुमपत्र वि
भाषालमितिवाच्यादत्तोज्ञाक्षादितिदिक्।अथलितितघाचसपक्षएतम्हाष्मविहतहरतिभावः।वस्कंतोघोन कठ
पक्षेपिभतिलुनीतिगार्ग्यापराप्तीसोदौघोतकसमुच्चपस्यहाविस्मादौघोतकवाचकसमुच्चयपस्यचदृष्टत्वेनात्राप्या
म्नेपदप्राप्तिरस्तीतिभामविभाषास्वपपादेतिविंसमेननभाव्येगातिवर्त्तीतिनिमेमापेइति।निपमश्यस्त्राणां
विधिमुखेनमहतिरितिभावः।तत्रविपूर्वइति।विहरतिग्राममिसादेगच्छतीसर्थावगमादितिभावः।भाव्ये।प्राप्तेहरति
भारमेतिनमुगस्यपैलादस्यापिप्राप्तिस्तस्मैवतिवेन्नभ्यापराार्थलेपिविगमर्थेतामावस्मनगतेतिसूत्रेवक्षममारात्वात्तदे

पञ्चम्या दीति। अनार्षयोरित्यनुवृत्त्यादिना त्रापि संदेहसंभव इति भावः। आदित्या विभाषा पुत्रपौत्र। इति श्रीशिवभट्टसु

तसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकं। ङ्यापोः। लिंगेति। प्रदेशेषु
प्रथमानिर्देशो वाक्यसंज्ञायां अन्यविभक्तिनिर्देशश्च वर्णसंज्ञायामिति भावः। ननु तर्हि लिंगादुभयोरपि संज्ञित्व
मस्त्वित्यत आह पुगपद्येति। अनेस्यादिति प्राप्ते विभाषा यातन्निवृत्तौ पूर्वविप्रतिषेधे प्राप्ते विभाषा निवृत्तौ परविप्रतिषे
धे उभयत्रेति भाष्याशयः। प्रयमपां नाधात्वं तरगाणीति। अस्यायं भावः। हलंतेभ्य आचारक्विपोनभिधानमेवेतरप्र
त्ययांता सुक्नोषादयस्त्वप्राप्तविभाषा अलमेवेति वदंति। एकपरिहारः कर्मस्थभावकत्वाभावरूपः। ननु कर्तरि इ
त्यनुवृत्तिव्यर्था। कर्मणि भावे कर्मकर्तरि च परत्वाच्चिरणाभावकर्मरोतेरित्यस्य प्रवृत्तेरितिचेन्न। विप्रतिषेधवलभ्या
र्थस्यैव स्फुटत्वाय अनुवृत्त्याप्रभेदेर्थनांतरइतिदिक्। त्वत्रादीनामिति। आक्रोशे च संज्ञायां विभाषा त्वन्नीक्षाशुविधि
तिसूत्रे इमेर्थः। पथकाविति। अकाच शंकाविसतः तदनुवृत्तौ तु निःसंदेहमप्राप्तविभाषेति भावः। एतद्भाष्यविरोधाच्च
न त्राक्काविसनुवृत्तिप्रशरा ग्रथा अपुत्रा एवेति। तासपर्यंपङ्लुकीति। अविविभाषेत्यत्र पञ्चेति कर्तत्वे। तत्रोभयोरपंर्व रामः
जायोरप्यबहिरंगपरत्वासंभवात् अकृतस्पोवीसस्यापरविशेषरोगत्वंप ङीति विषयसप्तमी। अविपपरेपक्षिषगेरेकस्यल १३९

त्वमित्यर्थः। तत्र विभाषांऽभसामर्थ्यात् पङ्क्लुकः पूर्वं श्रीपञ्चीति न भवति। न लुमतेति निषेधात्। निमित्तेन दृष्टयगङ्गोपेन स्था
निकभावेन गायङ् विषय इति भावः। तत्र विभाषा बोध्य यतिः उभयत्र विभाषा वालेति पञ्चपयतिः ङ्गोपज्ञीत्येतन्न तिमकारणे
प्रकरणमसिद्धमिति विभाषायां असिद्धत्वाभावः। लुकः पूर्वं जग्धिस्यन महस्तिः अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुक्स्त्वप्यो
जक्रा। अन्यपस्य च पूर्वं प्रवृत्तेः। न च लुकि न लुमतेति निषेधे पञ्चपरत्वाभावात् ङ्गोपज्ञीसम्मापत्तेः कथं सु
भपत्र विभाषात्वमिति वाच्यं दत्तोत्तरत्वादिति दिक्। अथ यद्विति तथा च स पक्षप्राप्तमप्राप्यविरुद्धमिति भावः। वक्ष्यतो
द्योतकत्वपक्षे पिच्छतिलुनीतेगाम्यायपरगीसादेद्योतकसमुच्चयस्य हि विसादेद्योतकत्वाच्च कसमुच्चयस्य च दृ
ष्टत्वेनात्राप्यात्मनेपदप्राप्तिरस्तीति भावः। विभाषा सूपपादेति विंसमेतत। माध्यगतित्वुद्धीतिनिसेमापेरिति। निये
मशास्त्रारम्भाविधिमुखेन प्रवृत्तिरिति भावः। तत्रापि पूर्ववदिति। विहरतियाममिसादेगच्छतीत्यर्थावगमादिति भावः। मा
ध्येऽप्राप्ते इति। भाष्ये मिति न सगस्य अर्थत्वादस्यापि प्राप्तिरस्त्येवेति चेन्न प्रायग्रणार्थत्वेपि गम्यर्थत्वाभावस्य न गतीति सू
त्रे वक्ष्यमाणत्वात् दे पञ्जीसादीति। अनार्षयोरिस्मन्नु दृष्टसादिनात्रापि संदेहसंभव इति भावः। आदिना विभाषा पुरस्त्वरेर
ति। इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकं। इग्यणः

कै॰ टी॰ लिंगेति। प्रदेशेषु प्रथमानिर्देशो वा वा संज्ञाया आम्र विभक्तिनिर्देश स्त्र्यवर्णसंज्ञा या लिंगमिति भावः ननु तर्हि लिंगादुभ
१५० योरपि संज्ञित्वमस्त्वित्यत आह युगपद्येति अनेकस्यार्थस्यैकशब्देन युगपदनुपस्थितेरिति भावः ननु वा सस्य संज्ञाप्र
प्रदेशेषु तस्यैव धानं स्यादत आह वाक्यार्थ इति पूर्वसूत्रादितीस नुवर्तत इग्यणः सम्प्रसारणं संज्ञमिसर्थादितिभावः स्व
रूपमित्युक्तेः शास्त्रेशब्दपरत्वस्यौत्सर्गिकत्वेनेति समभिव्याहारं विना ऽर्थपरत्वासंभवादितिबोध्यं ननु परत्वस्यानिकत्वोपल
क्षितइगेव वाक्यार्थ इति वर्णपक्षात् स्यकोमे दूषणत आह भवतीति एवं वेग्भवनं वाक्यार्थ इतिभावः तत्रेति यादित्त मिति
संज्ञयोपस्थितस्यानर्थकत्वेनर्थानुपयोगेवासंज्ञोपस्थितस्वरूपस्यैवोपादानं न चैवं तदुभयमप्यत्रेति भावः प्र
तिपादयतीति ष्यङः संप्रसारणमित्यादौ उत्तरेत्तस्यैव प्रसारणत्वमिसत्त्रादिति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमिदं
वर्णविधिरिस स्यवर्णविषयविधानमित्यर्थः सिद्धेरभावादाहरणे वक्ष्यन्ति संबंधसामान्यषष्ठ्या समासः विधि
रितिकर्मणि करितिभावः आदिना एकारे शः वाक्यार्थेनेति क्रियारूपेणेत्यर्थः नाव्येतयोरिति भाष्यं प्रत्याख्यानेत
स्पष्टं चैतित्वा संप्रसारणसूत्रे यज्ञे भाष्ये एतयोः कार्ययोरिति पूर्वरूपदीर्घयोरिति त्यर्थः स एव वृत्ताविति काले ग्रमः
दुर्लभत्वोक्तिरनुचितेत्यत आह कार्यपक्षेऽपीति अनेन भाष्ये गतातीतानागतयोरविद्यमानयोरसमासत्या शक्तिग्रहदौ १५०

तेऽप्यमुकं निरूपितं वेदसंज्ञया पौनःपुन्यमार्थवादे नित्यपक्षे सिद्धिति। अनेनाथापि कथं चिद्दिस पि भाष्यं आख्याने शास्त्रे
तिसित मिस्या दोषप्रसङ्गः स्यान्नेत्यज्ञातः स्यात् अनेन संप्रसारणसंज्ञाविधायकेन शास्त्रेणा सो रकपराः स्यान्ने स्वा
प्यतरसमर्थः उभयोः संज्ञालमिस यो संभवी एकस्मैव संज्ञा लादत आहुभयोः संज्ञेति। एकशेषस्य प्रतियदं अनेक
मर्थमुद्दिश्यैकस्याः संज्ञायाः एकवाक्यतयैव विधानुशमत्वात्तलाहुतेः कउपमोगइतिविं संभाष्येय थाकाकादि
ति अज्ञात एव काकत्वेन ज्ञात तत्समात्रेणात थाव्यवहार एव रत्रीयोस र्थः। कथं तर्हि तथाव्यवहार इत्यत आह निर्ज्ञा
नमिति एवं चतस्मा ज्ञातत्वे नावगतेतच्छब्दसमयोगउभयपत्राणीति दृष्टांतलोपपत्तिः अन्येतु काकाज्ञातो पथाका
कत्वाभिसंवधात्काकः एवं च संप्रसारणज्ञातोपि संप्रसारणत्वारोपात्संप्रसारणमिति भाष्यार्थमाहुः वाक्ये
ति स्वार्थवोधनायवाक्येषु प्रयोक्त व्येष्विसमर्थः यो ग्याक्तिपादर्शनादित्यपीसत आह प्रकरणेतितत्तद्वाक्यस्या वाक्या
र्थे शक्तिग्रहकालेतत्तदेकदेशस्यापितत्तद्वाक्यार्थशक्तिग्रहः पदेकदेशस्य पदार्थ इवेतिशत्वोव पूर्वेपरिहारे सं
प्रसारणपदस्य नञ्समवर्तीयवारात्प्रयोगः अत्र त्वेकदेशेनेव शक्यात दर्थप्रतियज्ञिरितिभेदः तदाह अके
प्सनीतिआक्षेपो त्रबोधनमेव भाष्येस्येतत्स्यगत्स्यार्थेऽइति अत्र वाक्यदं पेदसमुदायपरं। इत्येतत्स्पष्टत्वेन तदर्थ

160

कौ॰टी कस्य संप्रसारणादुस्वोपस्त्वस्मादिष्टस्येति संप्रसारणस्य पत्कार्यं तस्येति चवामस्यार्थ इत्यर्थः। पूर्वेभ्यः पसेभ्यो स्य मेदमाह
पथाक्रास्त्रणोति। एवं च पथा तत्र संख्यान्वयः संख्ये पदाणन थामकृते स्वनिर्देशतद्दूरेति भाव नदेवाहतस्फलस्येति पथापित
२४१ नाम्रा सेकस्मितद्व्यंतस्या योग्यत्वेतस्तत्राय समर्थतेतवदिति भावः। भाष्ये एकत्वेनेति साजात्यादिकत्वेन विशिष्टानिवु
ध्याकृत्वेत्यर्थः। सर्वेषामेकत्वेनैकजातीयत्वेनैकपरिहारेणासर्वोणापरितृत्तानीति भावः। नेदं तुल्यमिति। निरस शब्दादे
पिपणास्यानिकत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादिति भावः। भाविसंज्ञेति संप्रसारणादिपदस्य तत्वेनस्वद्वीरिष्यमाणा
लक्ष्यतेति भावः। अपसमाविहेध्याश्विविषयेपिवीप्सः वृद्धीति तदंयसूत्रार्थः। पताप्रयोगेपूर्णं रकम पुज्यमानः सं
प्रसारणासंज्ञ इति। तज्ज्ञानं च पसुपदेशज्ञानमात्रेणावविस्वपीसे तज्ज्ञानं विनापि जातमिति नामोमाश्रपर इत्यर्थः
वचिस्वपीत्यादेश्वापमर्थः। एतत्सर्वं धिपराणमयोगेप्रामेरूकप्रपुज्यमानः साधुरितीति भावः। असाधो साधुत्वं भ्रमणा
प्युपयाद्दपितुमशक्यमत आह स्मागिति एतदेवधनपितुमभिमतस्येसुकं। ननु दुहेर्लेङि उत्तमपुरुषैकवचने इति तस्य रामः
संप्रसारणाभावेऽदुहितएमिति साद्यौ हल इति दीर्घः स्यादत आहृयथासंख्येति। एवं हि पयासंख्यार्थं तत्कारोपदेश २४१

141

स्यावश्यकत्वेऽलंकारोपदेशः किमर्थं इत्यनिष्टत्वकृ इति शेषः स्यात्तत्र स्य भाष्यासंगतिरिति चिंत्यमिदं । तस्मात्संप्रसारणस्ये
त्यादौ तन्मात्राविप्रतिषेधादेव यणा न दोषः ध्वनितं चेदं गा म संत्तापक्षे स्यापत्तेर्वा कैकदेशन्यायेन इत्ता भगवताऽपि तेन चक्षुष्मान् अ स्य
कवाविस पिसिद्धेः अवः पश्वादितिसमानांगग्रहणास्यकरिष्यमाणलादौ कारस्य चातंगस्य लादि त्वर्थः । तत्रसारूप्येने ख्या
ह वारोति । आं गमव इ-आद्यंतो । अपि त्वितिएतदर्थमेव स्यानाः स्वप्रमाणेन सिद्धेपि यथासंख्यसूत्रमावश्यकमिति भावः अभि
न्नस्य अ ए यम्भ् तेस्य सुतरामिति पत्रत साहित्यस्य नियमेन प्रतीतिः एव्यगुपस्थितिश्च तत्रापि न्तेकमव्यवस्यांकि मुवक्तव्ये स्या
हित्य प्रतीताव एयगुपस्थितो वेत्यर्थः । तथान्वेयबोधेन तत्सदार्थानां सर्वसाधारण्यमासज्येतेति धर्मो न वछि त्रत्वेनोपस्थिति
स्तत्रमिति तात्पर्यं । अंतो निश्चयपरः निदर्शनस्यावसाने निश्चयमेससाकांक्षाभावान्नेवतीति दृष्टांतशब्देन निश्चयपद व्याख्यात
इत्यर्थः एतद्दर्शनमिति निश्चयपरमित्यर्थः । एवं च पयासे स्यान्वयाभिप्रायेणोदशप्रयोगे लोके साधुरिति भावः । भाष्ये स्त्रिवेति
प्रश्नः चपाठस्त्व पुक्तस्त्यमप्रश्नेऽयुक्तत्वात् । भाष्ये कोपुनरिति योरकिंताचावयं तेनैतो किमागमो उतादेश इति प्रश्नः । आग
मावित्या देति आद्यंत पदस्त्वादिति भावः निर्देष्टित्विवर्णास्ततनघरिताः प्रयोगेषु श्रूयमाणाः शब्दास्त्व्याकरणकार्या
आकाश्रावन्नित्याइतिमतेऽइदं । तत्र श्राद्धांत इत्यादिति प्रसंक्रांशद्रान्तरवृद्धिविहाये त्यर्थः अनागमकानां

मित्यादेर्येयविकसंज्ञा सूत्रे आशाउक्त एवं तथापि ते विस्मृतं तत्कथमिति प्रश्ने एकदेशी समाहचयोद
स्य संज्ञासूत्रत्वेन तदुपपत्तिमाह संज्ञाधिकारोयमिति तत्र शंकते यद्येवमिति। उयलस्तृतरत्ति एवं चानयोरित्वमेचनेतिभावः
।आटश्चेति। यद्यपि प्रत्ययविधौ नास्य प्रवृत्तिः षष्ठीसंयकर्षणात् अत एव वाधिरात्। ऐ कागारिक ङिसादौ नास्य प्रवृत्तिः
तथापि टुक्ःयपौ येणाव तज्जास्यादिति दोषइतिबोध्यं आठश्चेसादिमिस्फुटकाराथौ दिलोपलक्षिताकाराद्यनुवादेनवृध्या
दिविधानं भाष्ये संकीर्तितं प्रथमतउच्चार्येते। उदाह्रियेते पश्चादुच्चार्येते इत्यर्थः अंतरतम इति अर्थतः श्रुतितश्चेति भा
वः निनु प्रथमातिक्रमे कारणाभावादाद्युन्त्वेनेष्टसिद्धिरत आह तस्येति भाष्ये तत्र वाक्ये एवेति त्रिपदेवाक्य एवेत्यर्थः ए
वः प्रसिद्धो एवं चतत्समानार्थकत्वज्ञापकाकारविशेषणत्वं सुलभमितिभावः प्रसारणादित्ति। पा सुष्ठिधायकं च यासुडदा
त्तः परस्मैपदेष्विति पाठमिति न दोषः। आङ्जादीनामिति कुर्वतः सूत्रकृतो नायं पक्षस्तत्रासयं विषयीभूत इत्यतो संके
ज्ञासूत्रोपपादितमेव पक्षं सिद्धांतसारमाख्येऽप्येवेति। परिभाषायपक्षेपीति। परिभाषात्वेनागमलघपक्षेपीत्यर्थः। भाष्ये
तेनायविशेषेणेति तः। पश्चादिकार मिसंतेनेत्यर्थः शब्दांतरं। तथा च यथेष्ठयामि तं समुदायं द्व तथादिरूपमित्यर्थः प्रतिपद राम:
तो तन्न्यवृद्धिनिवर्त्तनेनेनेत्यर्थः। नित्यमयपदमिति। माकरणं निष्पाद्यमित्यर्थः। अन्वाख्यापतद्इति क्रमेणामिद्धतन्तद्वयप्रतिपा १४२

दनेन पूर्वनिरवयवकबुद्धिविपरिणाममहाराम साप्यन्त इति आदेशस्य लक्षणानापि बुद्धिविपरिणाममात्रनिसलहानिः। तदेव
दर्थपति। न तत्र कंकटादिति। कंकटः। सेनाहठपरितनशुलवः भाष्ये खदिरबुद्धेरयोरिति। सामान्यमुपदिशतीत्यध्याहृत
सामान्यापेक्षया षष्ठी सामान्यमेव दर्शयति खदिरबुद्धेर्गोरकाण्डवितिड्ग्यान्तरा। कंकटाभिन्नद्रवयवकं समुदायमिति पतंजलि
मते गुणसमुदायस्येव द्रव्यत्वादिति भावः। तत्र यथा गोरकाण्डवितिड्ग्यान्तरं। कंकटाभिन्नेन द्रवयवकं समुदायमिति पतं
जलिमते गुणसमुदायस्येव द्रव्यत्वादिति भावः। तत्र यथा गौरकाण्डत्वादिनां खदिरे पि प्रसक्तावुद्धे खुद्धिकंकटवानिमित्तेनेन
निवर्त्स्ये खदिरबुद्धिः स्याप्यन्तेनत थैहाप्यसामान्योयदेशान्सर्वत्र तन्मबुद्धौ प्रसक्तायां द्रव्यबोधकविशेषेणागमस्ववोधनक
रैखदिरत्वबुद्धिः स्याप्यन्ते इत्यर्थः। निरूपितं चैतन्मत्सबुसेन्तासूत्रे। अत्र यक्षेवाचकस्यैवानयाप्रनाप्राप्युसादनेऽजन्तरप
सेतकस्मिन्नस्यानेन साक्षाद्वोधनं तेन च बोधकस्य खदिरस्य बोधनमिति भेदः। स्वार्थान्वयाभावादिति व्याकरणेन पस्य अ
मितिस्य स्याधोद्दर्शितत्वेनत्वपात स्वार्थस्य प्रयोगे बन्वयाभावः स्त्र एधीमादौ व्यभिचारादिसर्थः। असत्वेतिशास्त्रप्रक्रि
याकल्पिता असत्सारस्यथेः। यद्यपि सत्सगवयकेरेखागव्ययवत्सावयवएकअमकल्पितावयवसदृशावयवानां तत्रान्वयात्तथा
पि प्रसत्सेपदमेस्वरूमेव एधीत्यादौ शास्त्रकल्पकल्पितावयवसदृशानामनुपलम्भात् इत्येतन्मक्षनिष्कर्षः। समस्तस्य पदस्येति। एवंच रे

स्वागवयवत्क स्पिपतानिसपद विषयकं शास्त्रं तत्राप मेह्यपि नस्पतिर्नैव तद्वो केप्र प्रज्ञ मानं किं तु तत्र सा प्यमेव पदं तथेति भा
वः। एत पेसादिभाष्यास्याप मर्थः एतपाव स्यमाराणपानुपूर्व्यां पं पत्तीनिः शाब्दां तरं वोधक शाह्य येस्य षा भिन्नेरे स्वागवपस्या
नीपंउ य दिशतिप्रतिपाद तितन्नागमवुद्धावपि न शाह नि सत्ता हा निम्नता हानि रिति नतु किं होराधं तु विधाने क स्याप्पिप्र
सयस्याप्राप्तेः कस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह। प्रसयपे र ला स्याणीति अपि ना स्थानेयोगलस्य माश्रयुक्तं तत्रेति। नु
मृश्रमादीनां मित्वमनवकाशं। उभयोः प्रसय संबंधि टित्वं कि त्वं वचागम टित्व किल्तयो र नवकाश त्वात्प्रसय संबंधितश्च
सावकाशत्वाद्धेन न प्राप्ति र्नापि नेद स्थाने योगत्वस्यैवापवाद इति भावः। सतिपरत्वे इति टिदं नात् ङीपू विधानात् कि
त्ति परे आ लोप। विधानाच्चेति भावः। टित्सरो भवतीति वचनाभावादाह। ङीवर्धादिति। पदस्य भयथा टित्वस्य सावकाशत्वे
परत्वात्सर श्चेत्यस्य प्रदृत्यापर एव भविष्यति तथापि मितृचां सादिति साहचर्यं बाध्य सामान्य चिंता मेव मा ख्या मन्यते। अ
भ्युपगम्य परत्वे त्वस्य परत्वाद्धत्रिमाह। टिनः खलयो तिए षपरिहारः प्रुक्त तत्रेत्यादिनोक्तः। टितो पथाकथंचि द्विध
वेद पी सर्थः। तत्रा संभवरूप विरोधसम्भावात्। किं त्वि त्रुतद्भावान्न समावेशः स्यादिति भावः। तत्र दोषमाह। नोङ्गित्यादि। अ रामः
वपवत्वेनि। अंतशब्दो व पवक्तव्यापीतिभावः। पूर्वोक्तः। पूर्वोक्तः कृतो नु स्कत्विसादिनोक्तं अधिकां। ङीयोन वकाशत्व पूर्वंपक्ष समाधा १४३

नां।भाष्ये स्यादेवहीति बाध्यसामान्यचिंतायामेवम्भाष्यंममनेपरत्वादिति शाद्ध परविप्रतिषेधात् आद्यंताविति सूत्रेऽवकिदंतस्य स्यपरत्वा
दित्यर्थः।भाष्ये गापोष्टगिस्कपत्र स्थानेन दद्धचो रुडादीनां।बाध्यसामान्यचिंता अत्र परोपदेशाभावात् माहसिद्धंत्विति षष्ठ्यधिका
रे इति तत्रानुवर्त्तमानंदेशाख्येयं न त्वत्र षष्ठीपदं तत्राप्यकृष्टव्यमिति भावः।भाष्ये नेति एतदुपस्थितिः प्रतीतिशेषः।नत्विति।प्रत्यय
विधौ प्रसक्तस्थानषष्ठ्यभावादित्यर्थः।भाष्ये षष्ठीपदासंबंधेपि समाधानमाह।आद्यंप्रयोर्विति।अर्थशब्दः प्रयोजनवाची
षष्ठ्यर्थत्वादि त्रिवहक्री हि रित्साह षष्ठ्याः प्रयोजकाविति।षष्ठ्यर्थस्य प्रयोजकाविस्यर्थः।षष्ठ्यंतार्थस्यावयवभूताद्यंतनि
रूपकत्वेन तत्प्रयोजकत्वमेतयोर्वोध्यं।यद्वावयवभूताद्यंतस्यार्थः स्यात्तदास्य निरूपकाकांक्षत्वात्स्यादेव षष्ठ्यर्थस्त्रबोध
धनाय च षष्ठीप्रयोगः न च सोस्ति तस्मादाद्यंताभावावगतिरिति भावः।भाष्ये षष्ठ्यभावेऽस्य स्यतदर्थाभावेऽस्यार्थः।षष्ठीह
यशब्दाभावात्तदर्थाभावस्तदभावाच्चाद्यंताभावस्य चेमंताऽनस्य शंका।भाष्ये युक्तं पुनरिति नार्थे सूत्रकाकुः शब्दभावेति
।षष्ठीसत्वे तदर्थसत्वादाद्यंतस्थितिः षष्ठ्यभावे तदर्थाभावादाद्यंताभावः स्युक्तेरिति भावः।कारकत्वे बाधकमाह।सर्वेषा
रत्वादिशब्देन सर्वस्य रत्वादिसमस्य भाष्ये समाधत्ते अर्थाभिमिन्नक एवेति न त्याव्दृष्टे अर्थ एवेति अनुमीयते द कार्या
भावेन कारणाभावोनुमीयते यथा न वीपूराभावेनोपरि देशे वृष्ट्यभावइति भावः।भाष्ये आद्यंतौ।तावर्थौ षष्ठ्यर्थं द्वाराष

144

के·टी ष्टीप्रयोगप्रयोजनकौरित्यर्थः॥ एवं कार्याभावात्कारणाभावानुमाने कारणाभावात्कार्यमपीनेति निगमयति भाष्ये तपोरभाव
१४४ इति। ननु त्यपविधावपेक्षित विसर्गोऽहेतु सत आह वरिष्ठ इत्यादिनेति विति। एतत्सूत्रोपस्थानेनेति भावः। तत्र हेतुमाह प्रसये
ति आकांक्षे निर्देशाश इत्यर्थः। अनर्थकत्वान्न। एतदाकांक्षाभावात्। अत एव धातोः प्रातिपदिकादित्सधिकारानुपपत्तेर्हो भ
वति धात्वादिभ्यः परो गादिभ्यो तन्तत इत्यर्थात्तन्कार्यकालेति। एतन्न त्वमिकोगुणाहृद्धीसत्रे निरूपिते वस्तु न त्वा श्रित
एवपरत्वेनाप्सिद्धमिसस्यैव सिद्धान्तु किला तेनापवादत्वादिमारेः पूर्वपक्ष्यैकदेशि सिद्धांसैकदेशिनो रुक्तिलादितिन त्वा
मिदं वो प्रयोजनम् अश्वेय वादत्वाभिधानमसंगतमत आह किमिति। किं व्याख्येन प्रयोजनमित्यर्थः॥ किंस्थाने योगत्वम्
तप्रत्ययपरत्वमपी निम स्मृ इति भावः। उभयापवादत्वेवो जं तु तत्रतमित्ववैयर्थ्यं रूपं पूर्वसूत्र एवोक्तं। ननु पुंसकस्ये
ति सूत्रे समत्वचइति पंचमीति कस्थाने योगत्वप्रसंगोन आह न पुंसकस्येति पंचम्यां हि तस्मादिति परिभाषोपस्थाने प
पासिद्धानानीत्युभयोरप्यसिद्धिरिति विष्ट्येवेति भावः। भाष्ये नेवे श्वर इति। ईश्वरो वेदः धर्मसूत्रे धर्मशास्त्रे भाष्ये
ऽपवादैरिसस्यासंभवेद्रूपादिः कश्चित्तद्थेरपाठः बाध्यंतामिति लोट्। मन्त्रमस्तेजांस्यर्वेन्तु मि आनिदितामिति लोपे समसं एमः
योगादिलोपे कृते निष्ठा नत्वरूपं। असावेव परे तु समनि आविशेषेणासं योगत्वसंयोगादिलोपयसिद्धत्वमपि न स्यात् सिद्धत्वान्तस्या १४४

पधानाभावान्नलोपो नस्यादिति भावः। संयोगादिलोपस्तु वह्वानां समवाधानेवहूनामेव संयोगसंज्ञेति पक्षे फलत्वेन बोध्यः। म
ह्वः केसादित्वनुषंगलोपाभावे पिठदाहरणमुक्तम्भाष्ये तु मिमावोराग्निकौ। नन्वेसादव्यः परत्वे तस्य च वर्णान्तरावयवत्व
मिति विरुद्धमत आह। संघातेति। असादिस्थानेन समुदायाक्षेपेण समुदायस्यैकोयस्थित्वात्तसमुदायावयवसन्निधौ स
समुदायग्रहस्य न्याय्यत्वाच्च वर्णस्य वर्णावयवत्वासंभवाच्चेत्याशयः। नन्वाडितिस्यनुवृत्तौ पूर्ववदित्वं कुतो नेत्यत आह। नहीति
ति परादित्वमिति वाचनिकमेव वर्णस्य वर्णावयवत्वं ऊः सीति धुडादेरिवेति भावः। अथ कोऽर्इति वाजिकस्येतेन सिध्यतीति शे
षः। नन्वचमकत्वेपि नान्तमस्येवेत्यत आह। नान्तमंगमिति। दीर्घविधावंगाधिकारादिति भावः। गोरवायति रिति। मृत्तिपत्तिगो
रवायपत्तिरित्यर्थः। ञ्नीतेरिति शेषः। शस्यदसिवहुत्वमिति शेषो लोपः। ञ्नीणि वाजिनावितानितानीत्यर्थः। नुमेत्ति। व्यंजनं वा विद्यमानवद्भा
वस्तु हल्स्वरप्रासेौस्वरादेरेकविधिप्रयोगानाम्स्वत्रेति भावः। सुपीति नन्तदंतस्य समीति। अभिमानेनेदं उत्तरपद
स्येति एवं च सर्वपक्षेष्वपीदमाव्रयकमिति भावः। भगशब्दाद्दिनैतत्रकारः प्राप्यपदिकान्तोभवतीति भगिनीस्यत्वात्नु
च्यमाने उत्तरपदस्येन्यस्मिन्नलप्रसंगः भगेनीस्वत्र वच्चितमुत्तरपदं नेनान्तस्तत्रनुनाव्यवापि णत्वविधादेश्चरितार्थमि
ति भावः। सहीति। नुम्विधावंगस्य मकारादिसर्थः। एवं च माषवापाणीत्यादिसिध्यर्थं नुमग्रहणमिति भावः। समास

कौ॰ टी रूपप्रातिपदिकांतस्येत्यर्थेन गर्गेभगिनीमस्याप्याहृतोमाषवायाराशीस्स्यप्सिद्धोऽग्रमहिरावनित्याद्यर्थेनुमप्यग्रहणामा
१४५ वश्यकमिति तत्त्वं छिषेत पादौ छिवस्वरयोस्त्वाये शितिखवावविद्रस्वः अहृद्धिषदितिमुमाप्रसंगे नाछिषनग्रहणोनुमवि
शिष्टस्य ग्रहणोतस्यपदत्वात्तकारस्य संयोगांतलोपे एकदेशविकृतन्यायेन छिषमित्यस्यमंतस्यपदत्वात्सिद्धोनुस्वा
रइत्यर्थः।वस्तुतस्तस्यन्यायस्याप्याप्यज्ञानात्तदनाश्रये गोदवहिंगाम्सिद्धं त्वन्तियाद्यानेतितन्नोक्तं वहेलिहेवहाम्भेलि
ह्वत्ति रखशायारादावितिवार्त्तिकेशीभावेनकारस्यनिषेधरेइतियाटः शीभावइत्यतुगार्थः एतेदोषस्योनानीजिशोषः
।टजभावायनपुंसकत्वायचाहवङ्ग्यहिरितिभाष्येग्रेणेतइतिनतुपरादिपक्षेनलोपः प्रातिपादिकांतस्येत्यस्यापा
ष्टावपिशेषष्ठेद्रसिंवद्धंत्वमित्यनेनलोपः सिद्ध इतिवेच्चानिर्दिश्यमानपरिभाषपालोंम्यपरिभाषपावेद्कारस्येवलोपा
पत्तेरिसाशयात् नभ्यद्गक्तत्वामदांतइति पदागमाद्दस्यस्यतच्चाहकेराशब्दे नागमस्य ग्रहणामित्यप्यर्थइतिभा
वः नहिछ्वोरितिनतुसंयोगांतलोये उकरीसात्येवमस्यपदांतत्वमितिवेदुकमेवैततानंतदंतस्येतिपादंतस्यानु
चारणादिभावः। प्युतिसेनियातीतिउच्चादिनमितियावत्।धानाश्च कुकिनीतिसमाहारद्वंद्वे तद्धितविवक्षायां राम:
छिवचनंतत्रगुर्वंद्रस्वः।ततोनुमितास्तिदोषइत्यतआहनिसत्वादिति॰ इदंचपदस्यविभज्यान्वाख्यानपक्षेबोध्यं।अ १४५

नजंतत्वादिति। अवश्यमनेन प्रातिपदिकस्यविशेषणत्वादित्यर्थः। परत्वादिति। यद्यपिकार्यैक्ये योगपद्यसंभवेन विरोधाभावेन
परत्वादिसंगतं तथापि नुनुमिकृते उभयोर्व्यप्राप्त्योभयोः संभवसत्वेन च न भाष्यकाविदनुपपत्तिः। अत एव भाष्येनपुंस
कोपसर्जनह्रस्वत्वमिति संश्लिष्टमेवोक्तमिति बोध्यं तथैवेति। अनजंतत्वादिति भावः। अंतरंगोचसीपानिति। असिद्धं वहि
रंगमित्येव समानकालस्याश्रितकबहिरंगासिद्धत्वमोधकं पूर्वंजातबहिरंगासिद्धत्वबोधकं चेति भावः। अत एव भाष्येणावि
रोधः। अकृतव्यूहपरिभाषया तु नास्त्येवेति भावः। पंचारात्ते शाह्वे समाहारे द्विगुः प्रमाणेमात्रचोलुग्वा एवश्के। विनापी
ति। वक्ष्यमाणसूत्रप्रत्याख्यानप्रकारेणेति भावः। एचइति वक्तव्ये सिऐऊ इति अनुचितमत आह। एङः इति प्रश्लिष्टेति पां
स्वदकवदित्यर्थः। प्रश्लिष्टावर्णास्यादिनाप्यांतरतम्यग्रस्यत इति भावः। ऐचोस्तदप्राप्तौ हेतुमाह नत्विति। ऐचोत्तर्धान
न्त एवेति भावः। सवर्णाकारनिर्देशस्य थमित्येतद्विषयभेदेन योज्यमत इति बोध्यकमर्थजं तत्समाहारशब्दस्य वर्णाशब्देनन
वहुव्रीहिर्वर्णैकदेशस्य वर्णत्वाभावादत आह समाह्निपमाणाविति। मध्यमपदलोपी समास इति भावः। मात्रा वर्णा
स्येति। भाष्यस्य मात्राकालावर्णादिसदृशे चोरवयव इति नाल्पमात्रावयव इति तत्सदृशी चेन योरवयवस्यार्थः न
वस्यनियमत्वेन ह्रस्वविधेयमवाक्यनयाकथं दीर्घप्रतिरत आह स्वतंत्रमिति नियमत्वे त्वनुवादादिदोषो विधित्वमेवस्या

कै॰टी॰ प्यामिसमिमानः भाव्यमानस्येति संबंधसामान्येषष्ठी देवेति देवदत्तस्येत द्विषयकगुरोरनृतइत्येतन्नप्लुतविधाविसर्थः आ
१४६ दिलोदात्तादिस्वरसंग्रहः ननु नेन दीर्घपुनरुक्तेन लक्षणेन ह्रस्वः स्यादत आह। ह्रस्वस्येति। अयं वा दस्य प्रकृतसात्तद्वि
ये उत्सर्गोप्रवृत्तेरिति भावः एकवाक्यभावेनैवेति एकवाक्यभावो नाम एचरगित्स्य स्पष्ट ह्रस्वशेषभावः ननु परस्य
रविषेणाभावः अन्वयस्तु वाक्यभेदेनैवेति एतदज्ञानानो नोदयतियदीति। उक्ताभिप्रायेणो वोत्तरयति। पूर्वं ह्रस्वेति ए
वहीयरिभाषाष्ट्रपस्याप्यनुग्रहो भवतीति भावः एकारस्य नियतु कंठतात्वादि स्थानलेपि विप्रतिषेधेन पूर्वाव
पवोन खांतरतमादेशप्रयोजकः कंतु परावयव एवेति। न दोष इति तन्त्रलस्यापातपरत्वमादाय विप्रतिषेधशास्त्रा
प्रवृत्तेः स्थानिवद्व्याकरणभाष्ये स्पष्टत्वात्। किंत्वेतरंगत्वेन पूर्वावयव एव न तथेति बोध्यं। भाष्ये अर्धमूएकारओ
कारौ वा न भविष्यतीति तयोरसत्वादिति भावः इतरस्तु मुख्यस्थानत्वाभावादिति हेतुरनेनोक्त इति मत्वा नोदयति
। ननु चेति सस्थानतरएवेति। कंठतालुस्थानमिति पक्षेपि स्थानसाम्यसत्वमिति बोध्यं पितुनर निर्देशः स्वा
शयप्रकटयति नतो स्वदत्तिनावेति। प्रत्याहारसूत्रे इति भावः एतच्च एओड़ सूत्रे निरूपितं पार्श्वदेति। तत्र भवतां पा रामः
पर्षत्प्रमा तत्र भवेत्स्वर्थः भाष्यप्रयोगादेवागमकत्वात्साधुत्वं बोध्यं। भूयस एवेति। भूयोश स्यांतरतम्यप्रतिपोगितया १४६

ग्रहणमित्यर्थः। ब्राह्मणस्वामिकग्रामस्य भूपसाम्यपदेशे दृष्टांतत्वासंगतेराह ग्रामस्थत्वेइति वास्तव्यः कर्त्रेरित्यातः
कुलालकर्मारवर्धकिनापितरजकाः पंचकारुकीः। षष्ठी स्थापुंक्तिरिति। षष्ठीति स्त्रिलिंगविशेषणत्वादिति भावः। निपात
नादिति। तृतीयांतस्य समासे तृतीयानुक्तस्यैत्वमित्यर्थः। तृतीयायाः स्थाने एतद्विधाने तु अंतरंगत्वाधेमावाभावादि
ति। तृतीयांतस्य समासे तृतीयायालुक्स्यैत्वमित्यर्थः। तृतीयायाः स्थाने एतद्विधाने तु अंतरंगवाधेमानाभावादि
नादेशे समस्य स्यात लुग्वाधेमानाभावाच्चेत्याह ध्यायन्ते ष्यअत एवैत्वे नोक्तमिति वोध्यं अत्र स्थानसामीप्यादयः षष्ठ्यर्थ
संबंधनिरूपकानतु षष्ठ्यर्थाइति नमत्तु शस्तत्रस्य भाष्यविरोधः अत एवात्र भगवता पतंजलिना तृतीयांतेनवा समासो दाशे
तः नतु समानाधिकरणबहुव्रीहिः तथ्यनपतोक्तं स्थाननिमित्त संबंधेत्यर्थइतिनवादेशविधौ स्थानशाह भावेनकथं
स्थाननिमित्तः संबंधोत आह यथेति तथा च देवदत्तस्य पत्तदत्तइत्युक्ते किमित्साकांक्षावशात्तुत्र इत्यध्याहारो यथा
तथा प्रदेशेषु स्थानपदाध्याहारेणवा कैकदेशन्यायेनवा वोध्यइति भावः। अर्थेचेति। वाचकत्वं संबंधेनेति भावः। अ
स्तेः प्रसंगइत्यस्य व्याख्या अस्तेः प्रासाविति प्रयोगइति स्वाभाविकइत्यनुषज्यते शाद्दनिसत्वभंनायसा स्थानशा
ह्रो निष्ठतिगवीनोपपद्यतइति भावः। रम्विधौ रोयधवरितस्मार्थेरमवरितइत्यर्थेन क्षतिरित्यत्राह विः आरभ्येवेति

कै॰टी॰ तत्रातिप्रसंगवारणाय व्याख्यानं तदिदमेतदाश्रयणे तेनैव सिद्धो यद्विभाषेयमर्थेतिभावः। षष्ठीदंडकपाटोऽत्र विशेषः भा
१४७ ष्ये षष्ठ्यर्थ इति निर्दिष्टयेनाभिधाय पुनः संदिग्धाभिधानमयुक्तमत आह यं हृद इति। वाशब्दौ वा कालंकारे भाष्ये त्वाक्र
वंतीति तेषां सर्वेषां बोधः प्राप्नोतीत्यर्थः। नियमेन महत्तं सूत्रेण। शासितेति। तस्य स्थानषष्ठीत्वेनोपधाविशेषणे
सामर्थ्याभावादिति भावः। भाष्ये वपवषप्यादीनामिति भवपवषप्यादीनामिष्टानां निवृत्त्ये नियमाप्राप्तिरिति वा
र्तिकार्थः। दक्षिणो यस्येति दक्षिणो हस्तो यस्य संनिहित इत्यर्थः। तिर्यगर्थः। आनुमार्गस्यार्थः पूर्वपश्चिमान्यत
रदिशि गच्छतो दक्षिणोत्तरमार्ग इत्ति पावत्। विशिष्ट इति। निर्णीपविशिष्ट इत्यर्थः। आयमेव भाष्ये व्यक्तम्यद स्यार्थः
अनपक्षेपो गशब्दः कर्मव्युत्पत्तौ संबंधिपरः। योगवतीति पक्षेप्येवमेव स्थानरूपसंबंधिनियमार्थत्वादस्या। विशिष्ट
वेतिवार्त्तिकं चमकयत्वादेवमुक्तिः। पठितदेशस्यैनैव तत्र तत्र तदुच्छिजननात्तदीयोयध्याप्रमाणात्सर्वगदृष्टप्रकाशक ए
वमेतत्त्व तदुच्छिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकं नमु तन्मते प्येवं तन्नस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहायान्यदेशगमनमस्तीति वो
ध्ये पाटे न देशस्य तमेव सर्वथा बोधयितुमेकदेशस्थ इत्युक्तं तिस्पानिर्देशार्थ इति अधिक्रियमाणस्यानुच्चारणा राम:
र्थ इत्यर्थः परेवादइति शक्त्वाधिकारआष्ट्रपिष्यतइत्यर्थः अनुमानमिति ज्ञापितरुचप्रसायपकरणाद्द्विरुक्तस्य भाष्यविरु १४७

दूमिदं तस्माद्धेतुरनुमानपूर्वकमुच्चारणेन त्वाचार्यस्येमर्थः शास्त्रप्रणापनकालिकतत्कृतलिंगासेणएवैतच्छास्त्रमहत्त्वपयोगीनाम
कृत्तोतिप्रसंगात। पाणिनिनात्वनुच्चारणाच्छास्त्रप्रणायनकाले लिंगासंतश्कत्तुमशक्य इतिभावः ।भाष्येसमसयमात्रमितिस्वरित
त्ववलान्नएवोत्तरत्रेतिज्ञानमात्रमावापेक्षितमित्यर्थः आसेकुमिमस्याचार्येणोतिशेषः ।पदिनियमइति। स्थाननिमित्तसंबंधा
र्थकत्वनियमइत्यर्थः।।अनेकंविशेष्यांमसंगरूपस्वयवरूपंचात तत्राद्येशाहाविल्यादौअंत्यंतुभाष्येएववक्ष्यति। तत्रनसि
ध्यतीति अवयवादिनिमित्तसंबंधार्थकत्वेनसिध्यतीत्यर्थः।अणपीतिहलइतिसूत्रेततोयेदीर्घव्याकमर्थमणग्रहणस्या।
पिसंबंधादिदिभावः।तत्रलोन्त्यस्येत्येकवाक्यतापागावयवाहलः परंयदंगासावयवाणाक्रूपेमसंसारणंतस्यदीर्घइतिसूत्रा
र्थः तत्रांगस्येत्यस्यशाहाविस्मादौ स्थानषष्ठीत्वेहलादिनिरूपितमपवयवषष्ठीत्वेतत्सिद्धादित्यर्थः।।स्थानेतितत्वाहल
इत्यादिनाऽवयववाचकेनविशेषणाविशेष्यभावेनस्यादित्यर्थः।।विशेषावसाय इतितत्रदन्वयथकपदकस्मनयेति
भावः।आर्थाःस्वस्वामित्वादयः।यौनाःपितृत्वादयः।मौखोगुरुशिष्यभावः स्रौवाः ऋत्विकत्वादयः।स्थानेनन्तरेइत्यादि
स्थानादिरूपपसंबंधिसंदेहइत्यर्थः।।आनन्तर्यमव्यवधानेसामीप्यसाधारणं अनांणत्वादितिस्थानशब्दोर्थवाचीप्रसंगवा
चीवोभयपर्याप्येनरंगत्वंस्यान्निचदादेशइतिज्ञापकमप्यत्रबोध्यं निर्दिश्यमानमिति।उच्चार्यमाणमित्यर्थः।।निर्दिश्यमाने

148

के॰ टि॰ षष्ठ्यंतमेवेत्यन्वयः निर्दिश्यमानपदस्य चाध्याहार इति भावः। न बाध्यते इति॥ किं तत्त्वव्यवस्थापकत्वेनाश्रीयत इत्यर्थः एवम
१४८ नेकाल्त्वेऽपि सर्वोप्येतत्परिभाषाबोधित एवाल्त्वतो यद्यन्तरस्यादावपि आदेशेः पाणिनिकृतस्यानुच्चारणानुमानाद्व्यवस्था
र्थत्वाद्वान दोषः। पललोनां तस्यादेः परस्येत्यमुत्र तद्बाधकाविति तन्नु उदस्थाद्गतियादच्पदिति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धं व्यवस्था
पकत्वे संभवति बाधकत्वकल्पनानौचित्यमस्ते च स्थानेन्ताद्गतिमश्चेद्गति। एवं च परोक्तोदाहरणाद्गुपणाया प्रश्नोन्नतु द्व
रणासंभवकृत इति भावः। उदाहरणमप्रेकोपणाची तस्योऽन्ते त्वोन्ध्योत आह अस्य सूत्रस्येति सामान्यतो ज्ञातस्य विशे
षाकारेणायत्रघतियत्निस्तदुदाहरणमितिभावः। षट्‌षष्ट्रिरिति लिखर्णास्य दीर्घाभावात दीर्घप्लुत ऋकारस्य चानुनासि
कस्यादर्शनादिदं चिंत्यं सप्तति रेफस्य सानुनासिकस्याभावादितिभावः। दंविसं अणुदित्सूत्रे ग्रहणसामर्थ्येन परगणेश
गुणाभेदकत्वस्येव न्याय्यत्वेन विधीयमानत्वेन वचने पामयग्रहणात तन्न्यायाख्याने पि आरंभसाख्यानयोः फलाभेदाय
भेदकत्वस्येवाश्रयणेन तेषामग्रहणं अत एवमतोर्मस्यनानुनासिकोवकार इति संख्यातानुदेशः। क्रमेणान्वयः॥ श
द्वत इति। अतेयभावः पद्यास्मता सीत्र तु शेसित्रार्थवैषम्येपि बोधकशब्दसाम्याद्यथा संख्यं तथा द्रकारद्वयणपदाभ्या राम:
मनेकोयस्थितावपि बोधकशब्दसाम्यमस्त्येवेति न दोषः इति। न च ऋकारेलकारस्य लकारे रेफस्य चायत्निः ऋदित्त्वादितोः १४८

ःभेदेन निर्देशात् स्वरार्थो निमलेनात्र कृतत्वान्न त्सकारकोऽयं योगः ह ग्रामिति नोक्तदोष इति तत्रादाशयात् ननु त्सकारोदाहरणाभावा
त्कथं यथासंख्यमत आह घ्रेति वक्तृत्त्वात् प्रतिपत्तिकालिकसंख्यासाम्यमेव यथासंख्यप्रवृत्तौ नियामकं ननु लक्ष्ये त
त्स्कारकालिकमपीति मात्याहारोद्देशके भाष्ये स्पष्टत्वान्नायं दोष इति बोध्यं । अनुनासिकस्थाने सानुनासिकार्थमपि
नयेन तत्रैतदुपयोगः ॥ विशेषे ये गुणा मेदक पक्षस्यैव सत्त्वेन तत्र तदप्राप्तेः आदेशानां तत्स्थानापन्नत्वेन ननु तदर्थत्वे
किं तु स्वभावत एव शब्दार्थसंबंधानां नित्यत्वादित्याशयेन भाष्य एकार्थ इति तावन्मात्रोक्तौ तत्सत्त्वमपि प्राप्नोतीत्यत स
न्नामपीत्यत आह सादृश्येति । अनन्तमेघत्व कर्तृपो हकारास्पदत्वेनन धर्मो मध्यमे ओ ह एकारनासत्वेन न धर्मः प
र ऋकं प्रथमेत्व नियत । माध्य अनुवर्तमाने इति एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । वाक्यभेद इति अनुवृत्तप्र
संगत्वाचि स्थानशब्दे नैकवाक्यतालाद्विवीह त्वस्थानशब्देनापरमत्र वस्थाने इति तृतीयार्थे सप्तमीति भावः तमप्र
हणमनर्थकमिति प्रसंगे स्थानकृतान्तत्येत्वानिसर्थेनैव सिद्धे स्थाने ग्रहणावाक्यभेदद्रिमान मिनीद मुक्तात् थैकवा
क्यतायां तु स्थानकृतान्तर्यभावे तु कृसती सादावप्यवस्येव स्थाने तावाक्यभेदे तु सादृश्यान्तरमादाय पतत्वमवस्थे एमः
तिभावः । ऊष्मत्वेति सहशब्दप्रयोगाय यत्तयेध र्मपर ऊष्मशब्द इति भावः नन्वनमथ्यासिद्धो हाहरणरूपप्रयोज

के.टी नीक्तेः।पुनः प्रश्नानपपपत्तिरम आह पदीति।सत्राभावे किमनिष्टमिति मन्नतासर्वं मितिभावः।वहवइति।एवं चैकत्वनिर्दे
१४९ शादित्यनुपपन्नमितिभावः।प्रयोग इति अक इत्येतद्बोध्यः स्थानीप्रयोगे एकत्वविशिष्टत्वाद्वार्यतेइति भाष्याक्षरार्थः।ये
द्यपि पूर्वपरयोरित्युक्ते एकः स्थानीत्युक्तं तथापि तत्समुदायाभिप्राये शेदं युगपदेककर्तृकं सर्वो द्वारणमसमतआ
ह।पर्यायेणेति।येन प्रकारेण संहितायाठलक्षणेनेति पाठः।अनेन संहितायाठस्य पूर्वस्मिन्नरस्त्युक्ते आरभ्यते हि विच्छि
द्यपाठे तत आह परमप्रकृतिरिति।षष्ठीतत्पुरुषः षड्वृतीहिरित्यस्मिन् तत्प्रकृतमिति यथाननुगुणो भाष्ये सा किं प्रकृतिनरति
सेतीयमित्यस्य प्रतिनिर्देशः।इदं शब्दोपि षष्ठ्यर्थः।केवित।केचित्तु यथा पुनरितिपेसर्थः।व्यपसमुदायपरस्मादुः।अं
तरतमशब्दार्थस्याविशेषणत्वेन यामतिपत्तिः सा किं सोत्रस्थानशब्दस्य तिष्ठन्त्यस्मिन्नादेशः इत्यधिकरणव्युत्प
त्यांतरतमे स्थानिनीत्यर्थात् स्थानिनेमतिउतादेशं प्रतीत्यर्थः।षष्ठीतिवर्जनइति।अंतरतमेः थोदादेशस्य स्थानि
निषष्ठीअयमेहर्त्तव्येत्यर्थः।पत्रैव ष्टष्ठीत्यादितुपर्यवसिताथैकथनेन ननुभाष्ये संख्यातानुदेशेनैनत्दृराहरणस्य
दूषितत्वात्पुनरुपन्यासोः पुक्तोत आह आदेशेतिमवत्येतदि निर्दोषं व्याहृत्तपेदसर्थः।भाष्येद्कौगुणाहृद्धीइतिवि राम:
धेकवाक्यतायत्रस्य स्वदइतिवोध्यान्विको गुणाहृद्धीस्त्का वापकद्रस्यदाहरणमसंगतमत आह।अवइति केचित्तु १४९

इकोयण्गुणाद्धीर्घस्यैतच्चेति भाष्यार्थोऽन्यदोषस्याहुः ॥ ननु ऋकारस्येगचोरंतर्भावात्पुनरुपन्यासो व्यर्थ इत्यत आह । ऋ
कारस्येति एवचस तत्संप्रत्येकदेशस्यासिद्धत्वादृद्ध इति भावः पादश इति अचीत्यनुवर्तमाने यरतो यस्य पोवंतो द्व्यक्षरस्य
पिग्रसये स इत्ति व्याख्येयमित्यर्थः अन्येतु वाच्य इत्येदशार्थस्यालाभात्पिग्रसपे इति ह्रस्वाचोत्तस्यासंबंधास्वभाष्ये
कवचनमेवन्यायप इत्याहुः भाष्ये क्षिञ्जोरेवेति । ह्रस्वनिर्देशात्सी इति दीर्घांतस्य जेजयस्य इत्यस्य च दंनेनियातनमिति बोध्यं । यो
गविभागेनेति विनिगमनाविरहात्स्वसर्वणोत्पादात्विम्बोभपत्तेर्नियमः स्यान्ये भाष्ये तु स्वजातीयस्येति । अन्यथापि यमय इति वि
धिवैयर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ ननु चयथेलेन तोहि एकारे आयादेशः स्यादत आह कंबेति । भाष्ये एकारग्रहणमुपलक्षण
मिति भावः ॥ एतदनभिज्ञः शंकते भाष्ये रापमिच्छतीति तदाह एकारस्यैवेति । एकारस्य तालव्यत्वेमेवेति भाष्याशयः कार्ज
नेति । एऐशब्दे पियकारादिप्रसंगे इति भाष्यार्थप्रयोग इति अनभिधानादिति भावः स्मचलिसादिर्वचानादिसंतोर्ग्र
यत्तस्येकीपमतत्लाम अतएवनः मेरिति सूत्रे वाच्यतीति भाष्यप्रयुक्तं अस्येति तिअत्राह विवीजंतु रूपमिच्छतीति भाष्यप्र
योगविरोधः ॥ नहि विग्रहप्रवद इति बोध्यं । भाष्ये पीसम्मवेयर्थ्याद्भाष्ये गोहः ॥ संबंधिनऋकारस्य पांतरतमाप्रकृतिरि
त्यन्वयः ॥ स्यानिन्युपसंक्रिवृत्त इति एवं च गोह इति गोहवयवलाक्षणिकमकारांतरत्वमस्य गोहवयवस्योहित्सर्थः

के॰टी
१५०

इतिभावः। ननूपधाग्रहणाकरणालाघवे दर्शिते क्रियतइत्युत्तरमसंगतमत आह। अन्यथेति। परत्वादलोन्त्यस्य सेदस्यावस्थापकंस्या
दित्यर्थः। एवं च पक्षद्वयेप्यावश्यकं तदिति भावः। ननु तमग्रहणाभावेवरिन मित्यादावपि रेफानंतरानिष्टे तिन स्यादत आह इव
रितमिति। रदाभ्यामित्यस्य प्रधानविशेषणतापामाप्यतया परिभाषासंस्कृतेन लक्ष्यसंस्कारके वाक्ये रेफदकाराभ्यामपर
स्य निष्ठा सेदंधिनोन्तरतमस्य नकारादेश इत्यर्थ इति भावः। आदेः परस्य स्थानेन्तरतम इत्याभ्यामादेरन्तरतमस्य दइत्यर्थे
इकारस्यान्तरतमत्वाभावेन तकारस्य चादित्वाभावेनाप्राप्तिरिति परेयक्षान्तरेपि तु स्पष्टत्वान्नगौरवमित्याह अन्यथेति। दका
रस्य नत्वं स्यादिति अनया परिभाषयेति भावः। वस्तुतस्तु। आः परस्य स्थानेनो मा स्याप्राप्तिः सूत्रे तु उभयाविशेषेण भिन्नमिमा
दौ वरितार्थमित्यत्र प्रयोगे न स्यादेवनत्वमिति उभाभ्यामपि तग्रहणं कर्तव्यमिति भाष्यतात्पर्यम्। एवं च प्रथमान्तच्छेदो
निर्दोषः सप्तम्यन्तच्छेदस्तु दुष्ट एवातएव नभ्रमुधिपोरित्यादिचरितार्थान्तनरयोर्हछित्वेति शाङ्गरवाद्यन्तगणसूत्रेपद्यावै
तदानरअइति व्याख्यानादाबाकारस्येष्टसिद्धिरिति न तत्र दोषः। तत्र नरयोरित्यावर्तते एकत्र पंचम्यर्थे षष्ठी द्वयगपि
वा तेमरणेयथेतइतिबोध्ये। अथेति। वाक्यभेदाभेदाभ्याप्य सत्वपभेदइति बोध्यं तत्र ततोपः सिद्धान्तो भविष्यतीति भिन्नस्त्र ॥म॥
पइति पर्यायोपदपि भिन्नरूपस्तदर्थं प्रसापकश्च तथापि विनिगमकाभावादुभयोः स्यानित्वमादेशत्वं च वाच्यं तथा च सू १५०

तिउत्तरपत्तिअनर्थकमिति।युक्त्यादितिनिरस्तत्वात्ःपाटः आनर्थक्यंपरिहरतिउक्तंवेति द्वितीयपक्षाभ्देदमुपपादयति एकवाक्यत्वे
ति।एवंचेतरस्या विधानमेवेति दृष्टव्यवस्था सिद्धिरितिभावः।परेतुउत्पत्त्यानामनेनेतिहेतिर्युगादिनेवेतिभावः।एतदाशयमजानानआ
हनिहेतिर्नसिध्यतीतितदभ्युपेत्यसमाधत्तेउक्तंवेतिभुक्तवतोभोजनफलत्वप्रेजनत्वान्निषेधस्यैवेयर्थ्यमपिशास्त्रेहद्विरा
देरत्रभाष्योक्तशास्त्रप्रामाण्यात्युगादिनेवजातनिहेतिरितिवाशब्देनसूचितमित्याहुः।आत्मानमिति।अनभ्येति
टवस्यात्मात्मनरति।स्यान्नियदार्थस्येत्यर्थः।नन्वेनरतमशब्दस्यसदृशार्थकत्वेनतुल्यास्यप्रयत्नमित्यत्रेवसंबंधिशब्द
त्वादितिकुतोनोक्तमत आह तुल्येति।प्रत्यासत्त्यंवासतइति स्वस्वरामात्रेणवासतइत्यर्थः।कस्माचिदिति।धर्मेनिर्णयादिक्रि
यायामित्यर्थः।अर्थकृतांतरेयैसति तदेवरप्रयोजकमित्याहुः।पो दूर्लंगुणाः कृशत्वादिप्रमाणाविद्यादीति।आदिनोत्स
वाशनाद्यर्पितब्राह्मणतादिजातिधनादिसंग्रहः।एवंचअंतरतमोभवतीतियत्रानेकविधमितिचन्यायसिद्धमितिभा
वः।दृष्टांतेविवक्षितार्थमाहसंकीर्णानामिति।भाष्येप्रसवोवत्सः।तेनसहास्वस्यप्रसवेनसहशेरनइति।शेतिःस्थितो
।एवंचादनायामिति।अनयारीत्याविधिशास्त्रेयीत्यर्थः।पुंस्कशब्दोपुंमवाची।सत्वएकशब्दस्तत्रपुंगवहनादिनासंत
परिचितत्वाची।अनेनापिग्रंथेनयत्रानेकविधमित्यर्थःसाधितम्इत्याहुः।साहश्यादिति।तत्रपुंगवहनाद्यत्रेसादृश्यंअं

 तरिक्षे इति अंतरिक्षे भवा अंतरिक्ष्याः अत एव निद्रा घ्नेनि शिनिराव रणे शपाना नो शोष्योपालेभं तस्यैव चरविकिरणसंपर्के
 णामेव रूपं तथा वायुयोगाद् वृष्टिः अंतरिक्षाराणाम यापरंपरया धूमो विकार इति दर्शयति तद्विकारः सर्वो इति सूर्यविका
र इति। अत एव दाराग्रे मेधाद्या दौ सूर्यकृतः संयकोंतक्रो योतिशपोर इष्यते। न दनाक्ष्यपरोनेनेतिमिदमध्य बुध्य र्थं मित्य
र्थः। ननु नाधर्मात्रिकर गिस्यत आह। इदमेवेति कार्याः शब्दा इति दर्शनं प्रमाणादिना तन्त्रदंतरतमवर्णं निर्वर्तक मित्य
र्थः एवं च लोकवेदयोरभावेपि एतच्छास्त्रमिद एवसह तिभावः यदुक्तमिदमेवे तित त्राह निसाइति निर्दिष्टं तिपक्षेपीति।
शास्त्रकार्याः शब्दा इति दर्शनेपीमर्थः। उच्चारणाम्येति तत्स्य लोकाधीनत्वादिति भावः। इदमस्त्रिमाजिकत्वे नार्थंत
तीपमात्रिकइत्ययुक्तमत आह। अलेतिापरत्वात् लैतरंगत्वादेकादेशेइतिभावः। कृताकृतेतिताद्दशस्यले
हिमपादसमाध्यापीस्थ्येन कृतविधौनिपादास्य कृतस्या सिद्धत्वात्तद्विषुधेप्यनेनैव कृतविधौतदंशेनुवाद
त्वमन्याशेविधित्वमिति शास्त्रस्यवैस्याय तित्तकीजं शास्त्रत्वकृतविधानेनवरिताार्थमिति। कृतमात्रविधाने
नुत्तद्विषयकलक्षणावैयर्थ्यापत्त्यांशोनुवादत्वकल्पनायोग्यैव साम र्थ्ये नांतसतनमपरिमाषावाधकस्वत्व रामः
येक्षपानुवादत्वस्य पुष्कलत्वावेतिभावः। संज्ञाचेति कार्यकालपक्षेपथाभाव्यमानत्वाभावस्तथोपपयादितं इष्टद्धिसं १५१

त्रमनारंभस्समं स्यादिति भावः। शास्त्रप्रवृत्तौ हेतुर्वचनसामर्थ्यं स दृशादेशे हेतुः शङ्क्येति। भाष्ये यद्येवमिति। स्थान्यये सपादेशे पत्र
हृष्यं प्रसक्तं तत्र दोष इत्यर्थः। नहि तदेति। आदेशारूयस्य स्यैव तेन बत्वविधानादिति भावः। यदालिति। तथ्य नपन भाष्य कृत्स्मति
इमेव रागादि स्यादि। नन्व स्य निवृत्ते कृते आर्धधातुके प्यस्यादीनामस्थानादेशास्सुरिति कुतो नोक्तं किं चानेन सिद्धे तथ्यार्थत्वे
त्यत आह। अस्तेरिति। विघ्नतिनिष्ठतिस्तत्फलमिति भावः। सदृशादेशविषये दोषमाह भाष्ये अपि चेष्टेति ननु सदृशा
देशे कथमिष्टव्यवस्थासिद्धिरत आह पुनरिति। ननु लक्ष्यैकलक्षणात्स्वेति न्यायविरोधो न आह प्रयोजनमिति। सप्रयो
जनशास्त्रप्रवृत्तौ दिप्रथमप्रवृत्तस्यैव प्रयोजननिष्पत्तेर्न द्वितीयादिप्रवृत्तिरिति तद्बीजानन्वेदं प्रकृते इति भावः। भा
ष्ये व्यवस्थैस स्य सापेक्षत्वादाह साधुत्वस्येति यद्वि मिहितत्वसाप्यत्वात्साधुत्वस्येति भावः। एवं चदोषात मेव शा
स्त्रं स्यादिति तात्पर्यं निर्दिष्टे जेघ्निति। अन्येन निर्दिष्टानां नामधेयेनेतरेतरत मस्यैव साधुत्वप्रतिपत्तिरिति भाष्यार्थ इ
ति भावः। अभिभिसनस्येति शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि पाक्षिकसाधुत्वापत्ते इति भावः। दीर्घादेरिष्टव्यवस्था
नभविष्यतीत्यत आह अकर इति। एकप्रमाणबोधितस्य सामान्यविशेषभावाभावेन प्रमाणान्तरेणाशंसति
को निरासः। शक्यः कर्तुमिति भावः। ननु शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि साधुत्वे इदं व्यर्थं स्यादिति। इष्टव्य तिद्दृदमिदानीमि

कै॰टी
१५२

1525

ज्ञा स्त्रत्रेम त्याहारइति। वार्त्तिके गुणवृद्ध्येज्भावेषु इत्र निर्देशः न तु कर्मधारयः भाष्यविरोधादिति भावः न त्रहीति प्रमाणान्तरा
न्तर्यादिति भावः नन्वेवं ह्रस्वे सर्वगुणप्रसंगस्यानुपपादनाद्वर्णमात्रे सर्वप्रसंगइत्यन उपपत्तमन आह समुदायापेक्षये
ति। ऋवर्णे यद्ध्रस्वादिसमुदायापेक्षयेत्यर्थः। गुणाहद्विशास्त्रस्येति प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाद्वर्णविषयेषु गुणादिशास्त्र
स्येत्यर्थः। अं गास्यैकोक्रवर्णस्य रपरो णस्तो गुणइति वाक्यार्थ इति भावः रकृते रिमनेनैकदेशद्वारा स्थानान्तरान्त
र्यपक्षे ऋवर्णस्येति ऋवर्णान्तांगस्येत्यर्थः। सर्वादेशाविभातेलेपि समुदायान्तर्वर्तित्वाद्वर्णस्य तदादेशत्वमपि वहुश्रुपे
इत्यादावविवक्तुं शक्यमिति भावः। पूर्वमेवेति। अन्यथा ऋवर्णस्यानिकत्वाभावाद्रपरत्वमेव न स्यात्। न च समुदायान्तः
पातित्वकाराश्रयेण रपरत्वप्रसक्ते ऋवर्णस्थानित्वेच रितार्थस्यानुमानिके प्रत्यक्षयोगात् रवहुश्रुपे इत्यादौ न पूर्वयरयोरि
त्याधिकारायनत्यसक्षमेव स्थानित्वमिति भावः। पूर्वप्रवृत्तमिति। उपजीव्यं चेत्यपि वोध्यं। न वाध नतद्त्वत्राने कालशिक्ष्य
वेस्येति सूत्रं कर्त्तरे पूर्वतो रेमवानन्तरमप्येवेति अथवेत्यपुक्तमतमाह निर्हतस्येति। पशियहाद्येति। पाददंतेत्यादे
स्यान्यादेशभावमते वर्णसाम्यकृतस्येति भावः। सदृशसंबंधाभाववत्वमुभयोः साधारणधर्मरूपसादृश्यमिति तात्प
र्थः। नष्टाश्वदग्धरथवदिति वहुव्रीहिगर्भद्वंद्वाद्वृत्तिः पूर्वोक्तेनाथवेत्यनेन वोनरत्वं परिहरन्ति। पदेति चे विन्तुतत्स्था

कै॰टी ष्ठानेपिलोकन्यायेनसदृशएवादेशइत्यर्थः।सारेप्याहनष्ठाद्धेतिकवर्णस्यस्थानित्वेनावर्णस्यादेशत्वेनग्रहणसामर्थ्या
१५२ दसादृश्येपिस्थान्यादेशभावः।पयानष्ठान्यत्वदृष्टरयापोरन्तमित्रयोरविअसदृशयोरपिसंप्रयोगइतिनान्यर्थमि
त्यादुः।प्रधानत्वेभूपस्त्वेनभूपस्तन्यापत्तिर्हिक्केसत्तआहस्वेतिउरणभाष्येउरणपरवनत्तमितिसूत्रस्यविसर्गप्राग्भा
गानुसरणोनरणोनवष्ठासमासःनन्वन्यशब्देनस्थानीआदेशस्यस्थानिनिवर्तकत्वस्वभावत्वात्नस्थानिव्यति
रिक्तः।उरणित्येतावतास्थानिव्यतिरिक्तनिनतेनेसामर्थ्याभावादतआहषष्ठीतिवत्रषष्ठ्याकवर्णस्यादेशप्रसक्ति
स्तत्रेत्यर्थः।स्वातन्त्र्येणास्यविधायकत्वेतुरकोगुणाहष्ठोस्त्रभाष्येएवनिराकृतातत्रषष्ठ्यन्यनिष्टन्यथत्वनि
यामकत्वेनतदाश्रयमतमेतदितिवक्ष्यमाणस्यविशेषोनस्यादतआनुषंगिकंतदित्याहतत्रेति।अपूर्वइति।धाम
भेदेनज्ञित्यादिरुदात्तोभवति।अवर्णस्यत्वरणभवति।स्वचरपरइत्यर्थइतिभावः।नत्रसामर्थ्यादितिविशेषवि
धेःसामान्यविधिबाधकत्वेनेत्यर्थः।नतुवाच्यहत्वाऽस्यनिपमयरत्वेमितिभावः।सचोदात्तनादिगुणाइति।अत्रप
क्षेनतरस्येतिन्यायेनोत्तरत्नमपरिभाषायाः।अनेनबाधइतिभावः।नचेति।पत्रोपस्थितित्वाद्धिबेयस्यबाधइत्याभि रामः
मानः।भाष्येकृतिर्निःस्वरेणाकरातः।कृतमित्यत्रप्रत्ययस्वरेणानोदात्तत्वशेषनिघातेनअकारोनुदात्तः।प्रकृतेग १५२

गतिरनंतरइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वाच्चैत्तदात्तत्वमादिषु षष्ठ्यंतमवइति
अनुवर्त्तनइति पष्ठे क्विमादिरित्यादावचइत्युपस्थितेः षष्ठीसमासादुरणात्मस्योपस्थानमिति द्रष्टव्यंनियमपक्षेव
क्ष्यमाणदोषमत्राप्याकृष्यदर्शयति प्रतिपदेति षष्ठीमिति प्रसाससमोरणोमनेनविधीयमानस्याणोविधीयमानमि
तिशेषः।तुल्येभइति।ह स्वस्यगुणाकारलाभेपिदीर्घस्याकारगुणालाभः इहित्क्तिनियमेनअणनलभ्यतेइत्यर्थः
कर्त्रेसाक्षदाहरणोभाष्येदीर्घीतस्याप्युपलक्षणोः किमित्यस्य विशेष्यमाह काइणामिति।भाष्येअसवर्णो।सद
शाभावेइत्यर्थः ननु विपामकाभावेकदाविदवर्णस्य।विप्रतिपत्तौकथमवर्णाप्रतिपत्तिरत आह ततश्चेति।दोषप
रिहाराय पक्षेपराधेवानियहत्यर्थं किमस्यनियमस्य रतयाख्यानमाशंक्य हृषयति भाष्येयमतमिति एतत्तावक्ष्यमा
णनियमरूपत्वमस्यनिहत्यस्येमितिवदंतोमतेसमते विवक्षितमित्यर्थः।सिद्धायर्वं स्मिनिति।अन्यनिहत्यर्थमितिय
स्येइत्यर्थःस्वेतिवाक्यभेदेनेत्यर्थः ननु एवमपि।किंव दोषस्मसेवपिस्थानामत आह नवगुणेति।भवानितिनियमपक्षेवादी
त्यर्थःस एवेतिविचारकएवेत्यर्थः शंकतेभाष्येयद्यप्यणोप्यीतिपरिहरतिकुतोन्विति तमएवग्रहणासद्विनस्याप्यव
काशप्रदर्शनायस्पोहत्युक्तं।उरणानपरइत्यस्यावकाशइतिगुणविधौस्थानेतंरतमपरिभाषानुपस्थितेः क्ववर्णोम

कै॰टी॰ समुदायांतरतमगुणाभावादिति भावः। यद्यपि भाष्याद्धि निगमनाभावो लभ्यते तथापि राषदोषो जायतइत्युनरत्रं या
१५५ संगतेर्विंतिगमकं प्रदर्श्यांतरतमपरिभाषाः प्रवृत्तिमुपपादयति यत्वादिति ननुमतिपद विहिताअप्यणा एवेतिकु
तोरपरत्वाप्राप्तिरत आह यत्रहीति। ग्रोपदेशित्वविधानादाहत्यातेषामेपिरयत्वमितिचेत् ऋकारांतर्गतरेफ
स्यलत्वार्थेतत्स्यादिति न दोषः। भाष्ये पे वाप्येतद् तिबहुवचनेनायज्ञप्यधामितिदित्वसंग्रहः। विधीति ऋवर्णस्या
निकाराविधिवाक्ये इत्यर्थः एकवाक्यतापामितिवाक्यैकवाक्यतापात्तिरित्यर्थः। ननुउरिति षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वस्य
लाभः स्यादत आह ननहीति। एवंवायमनुवाद इति भावः। वध्यंगेति विधेयेन साक्षाद्यत्र संबंधस्तत्र सापरिभा
षेत्यर्थः। उदात्तस्वरितयोर्यणोलः परस्येयदमिमादावनुवादेप्यस्याः प्रवृत्ते र्घे वमित्यादिभाष्यमेकदेशि
नोहत्किरितिबोध्यं। उः समीप इति नथावत्ततीपर्स्मादावप्यणोरयस्त्वप्राप्तिरित्यर्थः। सामीप्येंचे षष्ठ्यवहिते
पीतिभावः स्थानेयआदेशेणेति। अनुवर्तमानस्थानेग्रहणमुरित्यस्य संबंधिशब्दत्वाज्जैवसंबंध्येतेत्यर्थः।
नत्वेवमादेशः स्थानेन न विशेषित एवेति आदेशोऽविशेषित इति भाष्यासंगतिरित्यत आह प्रसज्यमानत्वेनेति। स्म:
अथवा स्थानेति। स्थानशब्दस्य प्राधान्यान्तरङ्गत्वेन संबध इति भावः। ततइति अरणः स्थानेयदार्थेनाविशेषणात् १५५

दित्यर्थः एवं च नादेशान्तरेणाबाधको ऽतिविधीपते। नापि नियमः नापि विहितस्य रत्वं प्रसज्यमानत्वेन विशेषणम्। किं
तु तत्र द्विविभिर्गौकेकवाक्यतैव स्येति बोध्यं तद् निबोध्यं। अथवेति। स्थानपदेन प्रसंगकालोलस्यत इति भावः। अ
कार एवेति स्थानतः प्रमाणतः स्वरूपतश्च सदृशत्वादिति भावः। ननु गर्जिकोक्तरीतिविध्योऽज्ञातत्वान्त स्यचोपलस
णत्वे प्रमाणाभावात् के पुनैरिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह बहुवचनेति सोधातको सुधातुरकङ्। तिङन्। पित्व षसेयट
किलोपस्तान एवकन् नुलोपस्य रपरत्वेतं विनापि तत्परणादेशेन न त्साध्यरूपसिद्धिरत आह लोपेति। रपरत्वाभिधा
नमुखेन सर्वादेशत्वमेव लोपस्याभिधित्सितमिति भावः यदि सर्वादेशो लोपस्तदा उस्थानेनेति कथं रपरत्वमि
तीदं चिंत्यं तस्माल्लोपविधिवैयर्थ्यापादनमेव दोषइति तत्वं। आनङ् नरो आनङ् तो ऽहेकवुशनेति विहितो रिफस्येति
त्तलयग्रहणायकर्षीघराः प्रतिषेधारंभाच्च चिंत्यमिदं। तस्माद्रेफ अवर्णमेव दोषोत्रेति बोध्यं। समुदायस्येति। ह्रहस्य
सत्वादिति भावः उभ्रूतेति। अत एव द्विवचननिर्देशः तत्सामर्थ्यादेव प्रत्येकं स्थानित्वबुद्धिरिति भावः। नन्ववयवभेद
स्याभ्रूतत्वविवक्षनामतद्रूतसंख्यायाः समुदाये आरोपो नैतावतावता प्रत्येकं स्थानित्वलाभोऽत आह अवयवावेव
चेतिद्वन्द्वेरपोगरति शेषः एवं च तत्र समुदायस्यावयवाभेदेन बोधनाद्विवचनेन प्रत्येकं तयोः स्थानित्वलाभः। अथ

 मेवर्तीभूतावयवभेदः समुदायस्तस्यार्थ इति भावः ॥ भाष्ये ॥ गृहीताभिप्रायः समुदायस्यातिरिक्तस्य स्थानित्वेपि तदंतर्गतावय
वस्यापि स्थानित्वमादाय कृतस्थानिकत्वमनेनोक्तमिप्राभिप्रायवानाह ॥ अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदिति ॥ रोर्तुस्येति ॥ शु
 तत्वस्येत्यर्थः ॥ कवर्णांतेतिशब्दस्वप्रस्तावात शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदंतविधिरिति भावः ॥ ननिकागेविशेष्यमात्रे
तदंतविधेरैकवर्णांतस्य गुणेन भाव्यमत आह षष्ठीतिरुगंतांगस्य गुणादित्यवाक्यार्थ इति भावः ॥ भाष्ये तस्यासिद्धिरे
वोक्तवर्णांतस्येत्यर्थः कः स्वपंतद् र्थासंभवमप्याह नचेहेति ॥ भूतानुवादादिति ॥ एवं चानुवादे परिभाषायाः संज्ञा
प्राप्यप्रवृत्तिः ॥ पद्यसमानविभक्तं तविशेष्यरहितमूतानुवादादिस्यर्थः यत्र हि साक्षाद् र्थाक्षा विशेषणसमानाधि
करणं विशेष्यमुपादीयते तत्रैव वर्णग्रहणे न तदंतविधिः ॥ गमकं विना शब्दरूपविशेष्यमादायतु न तदंतविधिरितिभा
वः ॥ न च मद्देशे ष्विति रहन्तदंतविध्यभावेपि यदियदेशेषु कवर्णांतस्य षष्ठीनिर्देशेन स्थानित्वस्यान्नतस्तदनुरोधेनानुवा
देपि एकदेशद्वारा कवर्णांते ग्राह्यं तदपिनास्तीति भावः ॥ इदंचिंत्यमिह हि र्पस्येत्यादावीर्हदेक्षिवचनमित्यादौ चानुवादेपि ए
कदेशद्वारा कवर्णांते ग्राह्यं तदपिनास्तीति भावः ॥ इदंचिंत्यमिह हि यंस्येत्यादावीर्हदेक्षिवचनमित्यादौ चानुवादेपि संज्ञाप्रवृत्तेः
सर्वत्रेति च शब्दरूपविशेष्यमादाय तदंतविधौ गमकं मतो भाष्योक्त एव दोषः ॥ भाष्ये ॥ र्थवनेति ॥ इदमसहायत्वोपलक्ष

रा मत एव कुरुते रत्मादानर्थकेनापि सः नत्वाहि सः इति संज्ञोपयोगि सहायरहितएवेति दिक्॥ भाष्ये इहचेति एकादेशस्योयसं
ख्यानमिसोपसंख्यानिकस्य रत्वप्रतिषेधश्चवक्तव्य इत्यर्थः मातुरिसोदैत तदुपसंख्यानान्नि व्याप्तेरितिभावः॥ मातुरितीति
ऊरपूरइति पूर्वोक्तभाष्यप्रयोगविरोधादत उदितित्तपरात्वा मातरिसादेशेन दीर्घइत्सपास्तं वेदितव्यं॥ उक्तेर्थे गमकमाह अ
त एवेति॥ पंचम्यंतात्त्रसिस्यर्थो सेगतेण हत्तीयांतादि तिसमुदायस्येति॥ प्रत्येकमादेशत्वेप्रमाणाभावादित्यर्थः
॥ भाष्येण तस्येति॥ सलोपे कृतत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः॥ असिसयमेति॥ प्रसंपत्तपविसर्गभिन्नस्येत्यर्थ इति भावः
अकारोयीतिसूत्रस्यप्रसंपशङ्कत्स्यदेवं यवेलाक्षणिकइतिभावः॥ उक्तेवक्तनतइति नचैकादेशस्य परादिवत्वेनो
सिसस्यप्रसंपत्तपालोपे एकदेशविकृतन्यायेनोरिसस्यप्रसंपत्तयाविसर्गस्य प्रसंयावयवत्वमस्त्येवेति गा [illegible]
त्रिपाद्यां असिद्धत्वेन तत्रांतादिवद्भावाप्रवृत्तेः स्थानिवत्वेन नु न निर्वाहः उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रसंपत्वा
भावात्॥ सर्वे सर्वपदादेशा इत्यनेन तु मा त्व असिसस्य स्थानित्वेपि असिसस्य स्थानित्वाभावात्॥ भाष्ये तु प्यन्तेत्र
प्रसंपविसर्जनीयइतिपाठे योत्र प्रसंपस्थानिकत्वेनतद्वाभिमतो विसर्जनीयः सलुप्यते नदृश्यते स्थानिनः प्रत्यय
स्यैवलोपादित्यर्थः॥ एवंतर्हि भ्रातुष्पुत्रेति त्रिपाद्यामप्यंतादिवद्भावप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति गूढाभिसंधिः॥ कर्मधारयेतिभि

नपदंवेयर्थ्यमितिवह्नश्रीहिमेकादेशपदेलस्याणांचदर्शयति।एकादिशशास्त्रमिति।पद्यपीतित्यावन्नस्येवृविशेषणा
स्यादितिभावः।माधान्मादित्तिरयरशद्वत्वासर्वविषयत्वादित्यर्थः।एवंवपूर्वोतावपवमूतरेफपरोणिस्यथः।सूत्रेरप
रइतिसमासश्चसोत्रत्वात्साधुः।रःपरोपस्मेतिवह्नश्रीहिः।अवयवत्वमेवयश्चर्थोवर्णास्यवर्णानरावयवत्वंतुगोणंयथा
हस्वस्यछेतुगित्यादाविति।तात्पर्यः।तत्रराद्दिरूयेणाविधानात्कथममक्तत्वादिशंकेत्पतआहयद्यपीति।अ
विधानादिति।अनुच्चाररणादित्यर्थः।नात्मर्येनि।प्राप्स्यमापत्नविवेकमायेनेत्यर्थः।केवलेति।रेफमात्रविधौसत्र
त्रत्वासर्यादितिभावः।यत्तुअपमपिविवाससेभूतस्यारणोरपरत्वमितिपक्षेनह्यश्वरधम्यायेनानोतपमेवोतर्यमिति
ऋकारस्याकाराकारोववगुणाहदीमविष्पतःअणादिरूपेणाविधानमितिपक्षेनुआनङादौनकारविषयोपथा
नविवारस्तथात्रापीतितत्वमितितस्नुप्रकृतसूत्रेतस्ययक्षस्याख्यितत्वादपुक्तंवार्त्तिकेप्रतिषेधो।।भावोत्तिवर्णनं
चा।आद्येस्यादितिशेषः।द्वितीयेवक्तव्यमिति।ग्रमोः।किपिगीः।पूः।अतरतउदोष्यनीलोस्वेमाष्येपदमितियदस्ये
त्यनुवर्त्तमानमित्यर्थः ४ अनेतरयोगेतिस्वनतरशहोऽप्यवहितवाचास्वरविधावितिपघपिहल्स्वरमाप्तोस्वरो राम:
देशपकविधौचेदंअतएवाचःकर्त्तरीतिसूत्रेऽचइतिवारितार्थतयापितदनाश्रयेलोकदेशपुक्तिर्माष्यमितितत्वंमा १५६

षेमाङ्‌प्रयोगे ऽड्भावापत्तस्मिन्नाहि अदस्वरः स्यात् तद्धि प्रयोगोहि चेति निघात निषेधायस्य शाष्ठे लङ्क्षिद्ध्ये आभ्यासावय
वस्येति गर्भे वदन व पव स्यापितत् प्रहरणेन प्रहरांतं तस्य ध्यपतितस्मायेनानत्वे तावता वयवत्वमिति प्रतीतस्य मितिभावः
पद्यान्नवर्णोताभ्यासस्येत्यर्थे पूर्वत्तकारस्य हलादि शेषेणानिहज्जावुरदत्वेतः पुन र्हलादिः शेषेण स्यात् । अनवयव
त्वादिति भावः। नवैवं लस्येलक्षणस्येतिन्यायेन पुनर्हलादिः शेषानापत्तिरिति वाच्ये लक्ष्यभेदात् । नकुटीशब्दात् भवादि
वरणानपतेर्दिसदित्येतिरूपः नन रेफात्तान्न सुरविधिरिति कथंतदं तस्य प्रत्ययलक्षणेनपदत्वामतंआह यस्मादि
तियस्माद्विधिस्तदादिन शब्दत्वेना शब्दस्य स्यानिवद्भावेनतदादित्वे वरेफांतस्य मुख्यं पुवंतत्वं च प्रत्ययलक्षणे
नेति भावः। एकवचनांतानुदाहरणे बीजमाह एकेनिम्यत्वादिति। विकरणविधौ सार्वधातुक इति विषयसप्तमी आ
स्यथाऽभक्तले नंतर सार्वधातुकाभावेन विकरणाप्राप्तेर्निसत्वं व्याहतं स्यादिति भावः। निसत्वादित्तिनसोऽडित्वादि
त्वस्ये वप्रवृत्तेः न प्रसत्तद्दति नियमेन विकरणस्येव व्यवहितयरत्वं न सिध्येदिति भावः। नकस्येति। नशब्दात्कस्य प्रत्य
यः। पदसंज्ञेतिस्वादिष्विपनेन यधसे कस्य शब्दावयवः स्यात् नदा स्वावयव भूतरेफांतस्य नारिमस्यनसपनत्ययः परः
स्यादितिभावः। परादिरित्यत्र परशब्देन परत्वपर्यायस्य विकरणे याधान समसर्वौपिगत्व तेनतदवयवो पीतितात्पर्यं। ननुप्र

कै॰टी स्यपस्यकर्यंपदलमत आह। पदशब्देनेति। कस्मिन्पदसंघातः पदसमुदाय इति भाष्यार्थः। तस्मान्न क्षत्रये विवि
१५७ सर्जनीयप्रतिषेधस्य वृक्तव्यत्वेनानायं दोष इति भावः। ह्रः ह्वे हिरिंगा। सिद्धं तु नोकंत्रिपादीस्थेतरंगेतन्परिभाषा
या अप्रवृत्तेः भाष्ये उपदेश इति वर्त्तेत इति अवःकर्मिसूत्रतास्यनुदात्तेदित्यनिदस्यर्थः। भाष्येऽथवा पुनरस्तु परादिरि
ति र्ववधारणा विसर्जनीयप्रतिषेधयोः कर्तव्यतापाः पूर्वान्तरादिपक्षयोः समत्वात्परादिपक्षो वा वक्तव्यः पूर्वान्तो
वेत्यत्र न विशेष इति चेत्कश्चिद्दूषानत्वाहा। वार्तिककारः परादावितीत्यर्थः। परादाविति वार्तिके पुगन्तहृस्वप्रति
षेधपदेन षष्ठीतत्पुरुषः वक्तव्य इति शेषः। चप्रधान्यस्वत्वं वक्तव्यमये सर्वत्रायमेव शेषो बोध्यः। उपदेश इतिव
र्त्तेत इति अतो लोप इत्यत्रानुदात्तोपदेशस्यर्थः। परस्येवेत्या अतो गुणा इत्यनेन नन्विति। आदेः परस्येति निर्दिश्य
मानपरिभाषाबाधकेत्यभिमानः तस्यैवायमनुसंहार इत्युत्तरेनतु मतैवेउद्धारितस्य लोनादेशः किं तु तन्मध्या
पिनाकारस्येति षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेश इत्यपुक्तंस्यादत आह अन्त्यस्येति। निर्दिश्यमानस्येत्स्यमतिपादितस्यैसर्थे
तुपादंतस्यापि पदादेशायतिरिति बोध्यो पदिशिति तथा तु वकुंमशक्यसर्वत्रादेशापत्तेरिति भावः। कथं तर्हीऽपी रामः
त्यादिभाष्यमत आह। प्रहतो वेति। नेदृशीस्थचाप्रदेशस्य पक्षव्योपदेशे वशादेरेव निषेध इति भावः। भाष्ये इह १५७

तदृतिऋवर्णोनाभ्यासस्यादित्यर्थे पूर्वेण लोपे पश्चाद्रेफस्तस्य लोप इति पक्षे इदं भ्रेरेतस्य प्युदाहार्यं प्रकर्त्तेनेतिन्न
एवस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः कृदुपदेशकालिकतादिमत्स्यमतोस्य थेनादावितिसूत्रे कृत्यग्रहणमिति भाष्योदा
हृतगार्त्तिकार्थेऽन्तादावितिसूत्रे गणतेः स्वरो विधीयते क्रियायोगे च गतित्वे क्रियावाची च धातुस्तत्र तिङ्. ते पूर्वपदा
भावेन कृदंत एव सिद्धमिति कृत्यग्रहणमुक्तार्थं न च कृत्यग्रहणाभावे तादिलमन्तरपदस्य विशेषणं स्यात् तथा
च यत्तरितेस्यादावेव स्यादिति न स्यकृद्धिशेषणत्वापत्तेरिति वाच्यं। कृत्तनिनत्प्रसंगविशेषणतापात एवम्मा
प्यत्वादिति दिक्। ननु रेफस्य परादित्वे हलोभावाद् ढ्लोपो न स्यादतो नीति कुतो नोक्तमत आह अंतरंगत्वादि
ति तदानीं सुयोऽभावादाहकल्पनायामिति पदस्य विभज्यान्वाख्यानमिति भावः। पूर्वांतेतिनोक्तेः दोर्वचने
नैव निर्निर्वाहेन दिव्येऽत्रकरतिबोध्यं। एवं च रपरत्वेति अव यत्वादिपरशब्देनव्यपदेशः स्यर्थे बहुव्रीहिरिति ध्वनितं। अवयव
त्वेवावयवस्मादशपर्यवस्यतीति न द्वित्वोस्य वर्णान्तरमवयवो भवति। अतएव प्रसंगाद्वस्थ्यायां रपरत्वेपि गुणा
दिशब्देन विधानं। पदानामादृतिन्यायेन विशिष्टस्य गुणादित्वाताः एवं च रवर्णोदवि पूर्वपरयोरन्तरतमो र
परो न भवतीत्यर्थ इति बोध्यं। गुणादिशब्देनाणोग्रहणाभावेन तु ककारस्य गुणाचरत्वी अराणवेवेति नियमोनस्यात्तपतो

कै॰ टी॰ गुणादिशब्देनअकारादेरेफःपरोऽपस्मात्तादृशस्य विधानेगुणत्वादिकंचाकारादिनिष्टमेव तेनचनांतर्यमेतदेवाभिप्रेत्यर
१५८ दाभ्यामितिसूत्रेभाष्येगुणोभवतिवृद्धिर्भवतीतिरेफशिरागुणावृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्ततेनपमोनस्यात्पतोगुणादिशब्दे
नअकारादेरेफःपरोऽपस्मात्तादृशस्यविधानेगुणत्वादिकंचाकारादिनिष्टमेव तेनचनांतर्यमेतदेवाभिप्रेत्यरदाभ्या
मितिसूत्रेभाष्येगुणोभवतिवृद्धिर्भवतीतिरेफशिरागुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्ततइतिवक्ष्यतिअतएवपुगंतइतिवर्त्त
तेततःपूर्वांतत्वस्युपक्रमस्यभाष्यमेकदेश्युक्तिः तथाहिसतिपथापरादिपक्षेनाकंश्चिरिमादोरेफस्यकश्ची
तिसमुदायावयवत्वोपपत्तेःपत्वपर्यायस्वधिककरणादितिस्पष्टत्वथापूर्वांतत्वस्यपूर्वत्वपर्यायस्वधिकरणा
नत्वस्यर्थापत्तौउक्तदोषोरदाभ्यामितिसूत्रस्यभाष्यविरोधश्चेत्याहः॥अतोऽस्मभाष्येमसम्येतेमनेनतरेणान्लिहत
पेऽनेकालसर्वस्येतिवाच्यंस्यादितिशेषः॥नन्वलेसस्येत्युच्यमानेसूत्रभेदःस्यादतआहप्रथमेति।वहुलस्याविवक्षि
तत्वंदर्शयितुमेवमुक्तमितिभावः॥प्राप्नोतीति।लोपस्याभावरूपत्वेनोच्छ्रपत्वाभावादितिभावः॥एवंचार्यपक्षो
दुष्टएवकसस्यावीतिलोपेप्रकृतेलुग्वारद्वितिलुक्ग्रहणस्यमध्यमानापक्षेऽलग्रहणमनेकालभिन्नलक्षक राम:
मित्यर्थज्ञापकत्वमितिनापदोषइतिभाष्याशयमस्ये।भाष्येद्वदंनियमार्थमितीदमासूत्रेननपरास्मैपदेअप्राप्ता १५८

स्यादेशविध्यर्थत्वान्नस्य किंत्वस्य द्विमितितस्य नियमार्थत्वमुपपादयति। अन्यस्येति अन्लोपीति। अन्त्यात्मकादेशस्यायी
त्यर्थः अपित्वानेकाल्लोपि। नत्विति तिषष्ठीस्थानेऽस्यानुवर्त्तस्य स्थानषष्ठीत्वे धिर्त्वामस्येति ख्यात्व्यानादित्यर्थः यत्रयथा
तथ्यपथापुरयोरिति सूत्रेन यथातथा अयथातथातथाभावः यथातथ्यमिति भाष्यदर्शनात्तन्मात्रापेन निपा
तसमुदायात् प्रत्ययो नियात समुदायेननञ्समासद्वन्द्वेगीकार्येनत्राययथातथाशब्दात्ष्यञि यस्येति लोपो वर्णान्तागस्य
मसंज्ञकस्य जीपमानस्तदंत्यस्य यथातथेति पदसमुदायस्यस्यादितित्रनिर्दिश्यमानपरिभाषया सिद्धेः तदन्ता
श्रये णागमन्दुक्तिः पदस्यतिति अधिकृतपदस्येत्यस्य च स्वादिभिविशेषणादित्यर्थः परिएवत्विति परामिमायं
वदन्तास्तु चित्तममादशस्वाभिप्रायेमकरयति अवश्यैति असौ योगः अनेकाल्शित्तदिति योगः अतो भिस्सहस्या
दावादेः परस्येमादिवाधनार्थ इति भावः ननु स्यावश्यकत्वेऽपि विशेषणेन्मादिग्रंथोः संगतोन आह्वाथेति अलि
लिम्बयमोतंमंडूकानुवृत्त्यादेः परस्येत्यत्र संबध्यत इति एसादेोनदोषः तातङपि ज्ञापकात्सर्वादेशत्वेमविष्यती
ति भावः भाष्ये ङि देवानेकालेऽस्येति अल्पग्रिमस्य फलाभावादनेकालितिलब्धं। एवं चास्य सूत्रस्यानेकाला
देशेप्रवृत्त्येनन्त्साहचर्यादादेः परस्येत्यस्याप्यनेकाल्स्यादेशे प्रवृत्तिरितिदिक्किमर्थपुनरितितिकिंस्यानषष्ठा

कै॰टी॰ निर्देशविषयमुतषष्ठीमात्रविषयमितिप्रश्नः स्थाने विज्ञातस्य कस्मै स्यपेक्षायामाह षष्ठीति स्थाननिरूपित संबंधार्थ
१५९ कत्वेन ज्ञातस्य षष्ठीरूपप्रत्ययेस्मिन्नर्थः नन्वेवं विज्ञाताया इति वक्तुमुपक्रमतः आहादेशा इति स्थानषष्ठ्या संबंधा इद
शत्वेन यो विज्ञातस्तस्यार्थः अस्येत्तु अलोन्त्यस्येति पठ्यते तेन स्थाने विज्ञातस्य समुदायस्य स्थाने प्रसक्तस्येति केचिदस्यार
ख्याने एतन्नद्वैपथ्यं भातीत्याह षष्ठीमात्रमिति त्र्यलक्षणमेतत्वषष्ठीमात्रेणाचारस्तेन विधीयमानं वेत्त्यपि बोध्यं ततो
यदुक्तमिति आकारावयवत्वेप्रसिद्धायपत्तौ स्यादेरागत्वं न स्यादित्यर्थः न वावयवसमुदायावयवद् इति निर्वाहः प
स्यावयवत्वं तद्विशिष्टे पत्र तदवयवहृतिधर्मेधुद्धिस्तादशस्यावयवावयवत्वस्य समुदायावस्थव त्वबुद्धिर्हि लोकसिद्धाय
थामुजावयवांगुल्यादिविशिष्टे भुजत्वबुद्धिसत्वाहस्तस्वपवक शरीरावयवत्वबुद्धिरंगुल्यादो न वैवमत्राकारावयव
पकारादिविशिष्टे वर्णत्वादिबुद्धिः अर्थवत आगमेनु तद्विशिष्टे तदर्शवत्वबुध्या नवृद्धिसत्वेन भवत्येव समुदाया
वयवत्वमिभवितेत्यादावेगावयवत्वं संभवतीतीटो गुणनिषेधचारितार्थ्यमपि॰ चरणस्य वर्णस्य वर्णावयव
त्वतु वाचनिकं गौणं तत्र यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायेन समुदायावयवत्वे मानाभावदस्मा श्राय संबंधा रमः
र्थमिति अस्यस्येत्यनेनानिभाव शास्त्रियेतिपाषष्ठीसा स्थाने योगेवसा वांसेलोतितुनायः स्थाने योगेतियदाह १५९

स्यापत्तेः इदमेवप्रतियन्निगौरवेनस्याच्छास्त्रेयाथषष्ठीसास्थानेयोगेवासेत्सेवचेतिवाक्यार्थः भावः साचेति। साचषष्ठीस्थानेयोगेव
चेत्यनवपुः स्थानेयोगत्वमेवबाध्यतइति अत्रहेतुमुक्तं नपरिभाषाविषयेतस्मिन्निति स्यादेरूत्त्रांग विकलतायास्तत्रनत्रोपपत्त्याइति
स्वीकारादित्याशयः मनेनबाध्यतइति। नतावतेतिकिन्ताविलम्बेनेति भावः इ॰ स्तुभाष्येकस्मान्नभवतीति। येननाप्राप्तिन्या
येनास्थानेकालिप्यपवादत्वादितिभावः उत्तरस्यत्वयंभावः नेदमपूर्वंविधायकंकिंतुतत्रतत्र इ॰ त्करणसामर्थ्यात्सिद्धानेका
लिप्येतद्बाधानुवादफमनुवादफलंतु इ॰ त्वसामर्थ्यादर्थातरकल्पनानिवृत्तिरेवंचप्रकृतेनास्यप्रवृत्तिः प्रवृत्तौहिशास्त्र
स्यापूर्वविधायकतापत्त्यागौरवापत्तिरेवंचपञ्चमसर्वादेशइ॰ त्वस्यैवेयर्थ्यंतत्रतद्बाधः पत्रतुनतत्रनतद्बाधइतिभावः विप्रति
षेधादितिपरिभाषात्वविरोधादित्यर्थः। पदिसावकाशइ॰ लेपिप्रवृत्तिः स्यात्तदाऽनुवादत्वासंभवेनपरिभाषाप्रकरणाद्वि
रोधइतिभावः। पथ्यावेतन्नथानुपदमेवस्पष्टीभविष्यति। विप्रतिषेधेपरमितिशास्त्रपरत्वेतु इ॰ त्वस्यसावकाशत्वात्कि
रसंगतास्यात्सूत्रसावकाशत्वमेवहिविप्रतिषेधेबीजं नत्वस्यसूत्रस्यसर्वादेशाप्राप्तिविषयेक्वचिच्चारितार्थ्यमपस्यप्रा
प्तिरेवचबाध्यत्वेबीजंदृष्टं किंचविप्रतिषेधशास्त्रपरवार्तिकस्यास्थानेपरभाष्येशास्त्रद्वयावकाशप्रदर्शनशैलीभाष्यकार
स्यदृश्यतेनचात्रतथोक्तंभगवतायथप्यन्यत्रानुवादत्वंशास्त्रस्यदोषउक्तस्तथापिपरिभाषात्वंनियतरूपत्वेनतासुगु

160

कै॰ वी गुण एवातत्राह। प्राप्तानुवादके नेतरनिवृत्तिरर्थात्तयथा व्रीहीनवहंतीत्यादौ प्राप्तावघातानुवादेन नखविदलनादिनिवृत्तिः
१६० यथा च तस्मिन्नित्यादौ प्राप्तपूर्वस्य तस्याद्यनुवादेन परादिनिवृत्तिः किं च टपमञ्जवादिष्वनन्यार्थापि त्वेषु चरितार्थस्यानुदा
हृदौर्वैरित्यादिति परिभाषाबलभंगकृतं तदिति भावः संदिग्धेति आपाततः संदेहः पर्यालोचने त्वनुपस्थितिरेवेति भावः त
दाहापवादत्वमेवेत्यादि ङित्सामर्थ्यकृतं हि तत्वमिति भावः ननु ङित्वं सर्वादेशत्वद्वारा गुणबाधकबाधकं वेत्यन्यतत्र
त्कं तत्र सर्वादेशत्वबाधफलकं वेति शंकते भाष्ये प्रयोजनं नामेति सति सर्वादेशत्वे इति। अंत्यादेशत्वे तु तत्स्थानेनैवा
वयवे ङित्वस्य चारितार्थ्येन समुदायावयवकारकत्वमानाभावात्प्रसमपस्य ङित्वाभावेन न गुणादिप्रतिषेधप्राप्तिरित्यर्थः।
ङित्वादिति। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थे ले सिद्धे सर्वादेशत्वं तस्मिंश्च तत्वमित्यन्योन्याश्रयेण सर्वादेशत्वाद्यभेऽप्यस्यैवस्या
दिति भावः अंतरंगत्वादीति तथा च तत्सामर्थ्यात्सर्वादेशत्वद्वारा गुणवृद्धिबाधनार्थत्वमेवास्येति भावः अनेकाल्शि
त्त्वनुशिष्टस्याभावे कथं शित्करणादेवेति भाष्यमत आह सतीति। शकारोच्चारणसामर्थ्यात्पूर्वेणैवानेकाल्त्वमादा
यशास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः घत्वे तत्सामर्थ्यात्फलमन्यान्यासक्ते श्वेविधानोत्तरमेवेत्संज्ञादिशास्त्रप्रवृत्तिरिति लक्ष्यपदतिभा राम:
वदिति तत्र अणुदित्सूत्रे दर्शितसवर्णग्रहणाय तपरभाष्ये सा सूत्रे एवं तत्संज्ञालोपप्रवृत्तेः सूचनात्तानन्वेवं शकारादित्वे वक्रु १६०

उक्तं किमित्यदुनेतिचेतन पूर्वान्तराभावे विशिको ऽर्थ चारलस्य सप्त पोजनत्वाद्धोय एवे कार्यो मिति शस्येत्वंप्रवृत्तेतरदति सत्त्व
पितेत योक्तेः तदाह अनेकान्त्वेतिभाष्येन ऊचात्रापीति। अपवाद विप्रतिषेधा दितिभावः। अस्मात्पदितिएवं वतस्य प्रयोजनत्वे
नभूत पूर्वेणत्वाश्रयणे मानाभावेन नानेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वम पितु शिलादेवेतिशितप्रहणं सत्त्वे कार्य मितिभावः सर्वादे
शात्मा कमत्वया मि लाभावेननेत्वमितिप्रतिपादपितुं अत्तस्यापप्रिस्यादिमाष्यतदो क्षिपतिानचितिातत श्चसर्वा
देशत्वं विना पिप्रसयादि लाक्षम्प्यत एवेत्वमितिभावः। षष्ठी मितिा सर्वनाम संवेधिनोजसः शीनपुंसकाद्धिहितयोर्जश्श
सोः शिा जिवार्थ एवंचपरशब्देन परस्य विधानाभावान्न तत्प्रवृत्तिरितिभावः। तपोः परथद्योगे पंचमी त्वप्याह। अ
थवेति। अस्य पिसत्त्वे शितुमहणादतिअर्थः। एणाद पोपाषन्तादे शास्तावत्त्वेत्वलोपो आदेशाश्रयत्वात्सर्वस्मैवेति
भावः नानुवंधकृतमिति एवंच शीप्रभतीनामपि शिलादेवसर्वादेशत्वमतस्याप्यनुवंधत्वात्। नचविधानकालेऽक्त
ीत्यातस्य तत्वज्ञानामावः। नषोग्पतपेवत्वात् अत्मथाकप्रस्य यादीनांकादेवीमार्थवोधोत्तरंमत्यपत्वशानेद
त्संत्वात्वोपादितिधाविनकालेकस्यानुवंधत्वज्ञानाभावेननानुवंधकृतम सारूप्य मितस्या प्राप्तोविकस्यापत्ते। शि
दित्वस्यापीत्संज्ञायोग्यप्राकारवात्सर्वस्येत्यर्थ इतिनदोषइतिमात्तिअत्मेषायरिभाषेतिअनुवंधानाम सव्यवहाराभाव

के॰टी॰ स्यज्ञापनादितिभावः अतएवानुबंधकार्येष्वनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधो नः अन्यथा त्वासोपः किं त्वं न स्यात नच एवमनुबं
१६१ धलोपेनद्वहितस्यैव स्यानिवत्तज स्यानस्याभाव पवत्तं सूत्रे स्थानषष्ठ्यानिर्दिष्टस्यैव स्थानिपदवाच्यतयानदुवपवत्त
स्यककरिसत्वादन्यथाग्रहीद्विमाद्रा विट् ईटीति दीर्घो न स्यादिति स्थानिवत्सूत्रे निरूपयिष्याम ः भाष्येतन्मा सरूपेति अ
सरूपेकविषयेत्याभामिर्दोषः। सर्वादेशे दिव औदिति सर्वादेशः स्यादिति दोषः प्रतिषेधे दैयो भेदेन निर्देशः कार्यः त्वसी
ये हेतुरनाकारांतत्वादितिरूपमर्थः। ज्ञापकमनानन्वपकमित्याहु अनेकान्ते शितिः। एकांतेषु चेति अपमेवमुख्यः पक्ष
इतितत्सलोपहन्नभाष्यस्थं। इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते सप्तममाह्निकं स्थानि
वदादेशः। स्थानिरूपमितिनच सिंध्यादिमि णमित्यादिन्यायेन पूर्वोच्चारितस्योद्देश्यत्वबोधकेन स्थान्यादेशरूपं मति
पद्यत इत्येवार्थोयुक्त इति वाच्यं। प्रसिद्धस्थानिनोऽप्रसिद्धादेशविधाने वैयर्थ्यापतेः अन्यत्र विधाने तु स्थानेंतर
तम इति सूत्रोक्तन्यायेनन्न स्थापतेस्तस्मान्यायस्य सूत्रकृताप्यत्र साग्राह्यत एव भाष्यकृता स्थानी संज्ञेप्येवोक्ते
नत्वादेशः संज्ञेतीतिबोध्यं। वालिटीति। भवचक्षिङः स्थासूत्रकृताप्यत्रसागाद्यात एव भाष्यकृता स्थानी संज्ञेप्येवतोन रामः
त्वादेशः संज्ञेतीतिबोध्यं। वालिटीति। नन्वच क्षिङः स्थाज्ञिस्य नेनानेनवनसर्वं नार्थधातुके स्याजो विकल्पे सिद्धे लिडेवेति १६१

तिपमार्थे स्यादिति वाच्यं। दोषदृष्टनियमार्थेस्येत सूत्रे एत दृति रिक्तार्थकलज्ञायकलायाए वौ चित्यान्। भाष्ये स्या
नीआदेशस्येतिन वेतीत्सतद्इति शाद्वानुवृत्तेः स्यानि शद्धार्थोहनादय आदेशयद्यार्थे स्य व भादेः संज्ञे सर्थः स्यानि
शव्स्यादेशशव्संज्ञाखे बोयपर्यानिति भावः ननु स्वरितलिगकानुवृ तितत्याधिकारस्य संज्ञाविषयस्य शास्त्रे भावात्मह
भत्तावद्तिप स्त्रावःप्रकरणानुद्विसंनिधिरिति पावत्पूर्वोत्तरत्र भायेणसंज्ञाया दर्शनात्द्रतिभावः परिभाषात्वलनुकिं
सेभवग्रस्तमितिनलोके। भाष्ये वधे रेवेति। नचैवमाज्झोवधयमद्र्त्मेवाकार विवक्ष्यणेन स्वतंत्रवधिमाहनोहनग्रहणं
यर्थे स्यादितिवाच्यंआजग्रेद्त्यादिसकलहत्यादेश संग्रहार्थंतस्य सत्वात्। हृतेन स्यादितिआह निष्यतद्त्यादौ। नन्व
त्रयादेव ति विनानिदेशानुवंगतोकपरत्वगणेत्पत्वातिदेशापक्षेऽक्कोतत्त्वाहवदिति संख्येतीतिसाम्यापदस्येसर्थः लौकिकार्थग्रह
णादितिसेस्यानकरणात्पेसर्थः एवंचतद्वधापत्सासंज्ञात्वासंभवादति देशाइतिभावः इत्थं च नत्रैव सत्रेके पठेस्पष्टः सज्ञानेतिः उ
भयगते रिह शास्त्रे समत्वेन संज्ञात्वेपिदिदादिग्रहणेन वलादिनामपि ग्रहणं वहीहितिः ननुहात्तकिं नुग्रहणस्य संज्ञापरत्वेन राम:
सेवम्रतिषेधानवसात्को विहितेत्यर्थः किंच किदित्यादेः संहोत्वेकि तिचेत्सत्रो स्यग्रहणान स्यात्ः सज्ञास्वरूपानुवार राणादि
तिवोध्यं:तथानिष्ठाशीडित्यादिनिषेधोप्पसंवद्धःस्यात्ः किंत्स्याह वर्पानडिदित्यप्यतिदेशः कापोतिदेशोयमितिः एवंच नपेक्षि

कै·टी· तथाल्लमनपेक्षितनिमित्तं च प्रमपत्वादिरूपं कार्यमनेनैव क्रियत इति भावः भाष्ये पः स्थाने इति स्थानशब्दप्रयोगानन्तरं नुइस्मा
१६३ देशो लभ्यत इति भ्रमं व्युदस्यति स्थानीति: नन्वादेशलक्ष्मीकृत इति प्रश्नानुपपत्तिरित्यत आह द्विविध इति केचिदुस्थानि शब्दस्य संबं
धिशब्दत्वमजानतः प्रश्नः कश्चित् संबंधिशब्दतामिमामपुमर्पः स्थाने इति समाधत्ते आदेशमात्रमिति अस्या शयः कैयटोक्तएव
कैयटोक्त आख्याने षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वादित्यस्य आशयानुभिज्ञवक्तकेन पेवयोज्यस्थानत्वादित्याहुः ननु वचनापि प्रसक्तस्यैव
स्थानित्वमस्त्वित्यत आह न चेति: पदस्येति: अत एव वदेवदन्तः पचतीत्यत्र पदस्य अधिकृत विधौ प्रमाणो नित्यातः सिध्य
तिपचतुनेत्यादेन मित्यत्र पदादित्यपि कृष्यविधौ उपयान त्वेमपादिष्व सिध्यति: भाष्ये विधिग्रहणं किमर्थमिति विधा
वित्यध्याहार्यार्थं स्यत इति प्रश्नः ननु समासादिष्व सिध्यति: भाष्ये विधिग्रहणं किमर्थमिति धात्वित्यमोतरं सम्पाए
व श्रवणेन सर्वविभक्त्यंतत्वे समासस्यानुपपन्नमत आह अथ यदा इति: पूर्वपदरूप इत्यर्थः ननु विभक्तिचतुष्टयेनैव
विग्रहस्याप्रदर्शनेन सर्वत्यनुपपन्नमत आह बहुलेति: द्वितीयाचतुर्थीप्रथमाभिः स्याभलः सूत्रेः निर्देशादिति भा
वः ननु सकृच्छ्रुते विधिपदे कथमनेक स्थानेकविभक्त्यंततेत्यत आह तत्रेति: विधिशब्दः कर्मसाधनः तेनासंबंधिका रामः
र्येत्यर्थः श्लोकपापशांतरमाह अथवेति: अलक्षणान्यथे विधिग्राह्ये ऽस्त्विधिशब्दस्तेनवत द्वापोक्तसमासस्सत्वादि १६३

त्वर्थः। षष्ठीभक्तिरिति। षष्ठ्जया दाने पि स्थाने संबंध एव बुध्येतेति भावः। तदर्थोपस्थापएव स्यादिति तदर्थमात्रान्वितार्थकत्व
व स्यादित्यर्थः। इष्ट इति पतेः क्तः। पष्ठ्यपि कर इष्ट इति रूपमुते पि सिध्यतीति तयापि क विष्ट इति पक्षे स्यात्क पि इष्ट इति न स्यादिति तो
ध्वंसः। इष्ट इत्यत्र एत भदो रिति निस्यो लोपः स्यादिति चेत् बोध्यं दिविकामो स्म बुकामः दिवउतः पथ पि ववलं हस्यात् धपेक्षयाविशे
षधर्मस्तथापि एतद्वाक्योपन्यस्तवकार बृंहकारः इति वा मोयात्तधर्मापेक्षयानन्तत्वं। सत्रान्क थ स्यात् आदेशभाव मादापेव हि एतन्मह
तवाक्योपन्यस्व इति दिक्। उपदेशादिति। सस्मस्यात् क्विवत्वे न विसर्गत्वाद्विसर्गस्य चाङ्स्वरूपदेशेनाड्त्वादिति भावः। केवलमहू
तेः प्रयोगाभावादाह अत्रेति। विवक्ष्यत इति तिन समभिव्याहारे प्रतीयमानो विधेयत्वरूपो र्थो न विवक्ष्यत इत्यर्थः। अन्व
यायोग्यत्वादिति भावः। लिंगेति। अतएव मनुतिरिस्यादि सिद्धिः। सप्तम्यर्थस्कन्तत्र विवक्षित एवेति लिंगसंख्ये इत्येवोक्ते माध्ये
अशेते त्राह इति। स्वार्थमात्रबोधक विभक्त्यधीनाइत्यर्थः। प्राधान्ये न विभक्तिं विशिष्य प्रकृतान्वययोग्य विभक्त्यर्थेनान्वयं
ति। निर्दिष्टेः बोधितेः पञ्चदिन्वययोग्य विभक्त्यर्थाकांक्षायां षष्ठीविभक्त्यर्थंकच्चचपित्वेनाप्यपि तुल्यस्यात् उस्मारात् द्विरूप
जायते सा सा विभक्तिरध्याहार्या। साधुत्वार्थमन्यत्र विभक्ते स्कलिगि तिभावः। एतेन प्रसवाध्याहारेण क्वापि हस्वस्य वा
स्नमाभेमोस विभ्याइति। पुरोडाशावदान मंत्रस्वधाना स्थूहेमा मेष्टमासंविग्ध मिस्यादो हृशीनाञ्च तमे ह्विबयकं जक्ष सोमे

 दात्तत्रतत्रसाक्षा अपित्वेति नात्यर्थेन वानलिति प्रत्यमा निर्देशः न सात्मकमादेशस्य पर्यत्यपोन सात्मकत्वेन मप्रपठ्ये स्या
 दाविद्धस्यातः उत्तमपुरुषैकवचने ठेरेत स्य स्यानिवत्ताभावासद्वत्वेन स्यादिति चेन्नत्र देतायिधिरितिसूत्रे स्य प्रग्रहणेनादेशगवि
शेषणत्वाभावनायनादित्यदोषः। स्वातः उत्तमपुरुषैकवचनेठेरेत स्य स्यानिवत्ताभावासद्वत्वेन स्यादिति चेन्न अदोतायिधि
रितिसूत्रे त्य प्रग्रहणेनादेश विशेषणत्वाभावतायनादित्यदोषः। स्वाने मेणः प्राधान्येन सकलविधिपरिग्रहार्थं विधिश
ब्देन प्रधानमापोवाच्यत इति भावः एवं हीति कर्मणप्राणायेवाघवेवा भादिति भावः शब्दनिसलवाररणायथाभिकमस्या
ख्या नापवाहाक्रमयोगएवेति भाष्यपत्र प्राधान्येनेसस्य विधिग्रहणाभावेद्यत्यादिः प्रतिषेधोन स्यादिसस्यनदर्थं वि
धिमहणमितिशेषः ननु एयत्कर्मणोरूत्येवत स्यानापसातद्धमं साभेभिहिते स्यास्मादेशएथ त्वादिति हेतुरसंगतो
त अहस्यानिखरूपेति स्वरूपमिस्फकेनंत स्यानापत्मा शास्त्रेनकार्यलाभइतिभावः व्यभिचाराभावादिति ननु स्था
नापत्यातद्धर्मलो भेदृष्टांतोः संगतः स्यदितिचवोध्यं पषष्ठ्यनी पसर्गवेदाध्यापकरूपाचार्यपशिष्यव्याहृत्तपेउयाध्या
पस्येतितद्विशेषणाभावप्रयुक्तवैदेकदेशावध्यायकोत्ययाध्यायस्तथापितथाहतोभयोजनाभावइत्यभिप्रायेणो रामः
दमितिवोध्यं अत्रमाष्यलोकतएनत्सिद्धमिस्फत्वात्स्वरूपमितिशास्त्राद्वादेशेन स्यादिति सत्रंकार्यमिस्फत्वेनेनखस्प १६३

मिति शास्त्राविषये लोकन्यायेन सिद्धमिति सूचितं तेन विधाविति निषेधोपि शास्त्रीयस्यानिवृत्त्यर्थ एव अतिसंप्रसक्तत्वख्यानुसा
रेण कश्चिल्लोकन्यायापानाश्रयणेन परिहरणीय एवं च लोलुवद्भ्यादावनादिष्टाद्वः पूर्वत्वं लोकन्यायेन भवत्येवेति केचित्तत्र मद
र्शितविषयः अयं दर्शितप्रतिषेध्यः न न पश्चदस्मादोस्नादेश इत्यत्र विभक्तिविषये स्वरूपमित्यस्य लोकन्यायबाधक
त्वाशङ्क्यात्र लोकन्यायेन प्राप्तत द्वित्वलाभप्रयुक्तबाधनिवारणेन चरितार्थस्य अनादेशग्रहणस्य ज्ञापकत्वासंभ
वात् हरोवधेमादोदोघवाररणपेदं सूत्रमावश्यकमिति चेन्न स्वादिसत्त्रे स्वरूपमित्यस्य प्रवृत्त्या नन्स्वरूपाणामेव सुसंज्ञक
त्वेन तेषामेव विभक्तिसंज्ञकत्वेन तत्र तत्स्यानापत्यात् द्वित्वलाभ इति लौकिकन्यायाप्रवृत्तेरित्याशयात् क्रियमाणेपीतिः म
द्भत्वनग्रहापत्त्याशयः न पदान्तेत्यत्र निषेध्यसमर्पणापचारस्य कृतत्वादिति बोध्यं अन विधाविति न कर्तव्यमित्यस्य विधि
पदेशाद्वितेन कर्तव्यमित्यर्थः असस्यपीति भाष्ये छेदः अस्मिन्धोप्रतिषेधे इत्यस्यैव तद्विशेषणं अप्राधान्येनालाभ्यप्रयोगे
पि निषेधार्थं क्रियमाणे विधिग्रहणे समस्यैवार्थः वार्त्तिके विशेषण इति छेदः लक्ष्यविशेषणाभाव इति तदर्थस्तदाह
विशेषणेऽसमाश्रीयमाण इति विधाविति शेषः असतीत्यादेः प्रयोग इति शेषः लाभाभ्यातिदेशविशेषानतिदेश इति हे
तुभ्याचक्षाणो वलादित्वस्य विशेषत्वं दर्शयति तत्त्वेति अविवक्षितत्वादिति विवक्षाकारणयत्नविशेषविषयीकृतत्वाभावादि

त्यर्थः उपान्तर पष्ठ्याप्यहृपविवक्षापि यते सत्येव भवन्ति अत एव सन्निमीत्यत्र सः सीत्यतः सीत्यनुवर्त्तितं नचतथा कश्चिद्यत्नः म्रु क्लृते ए
वं चव त्वादेश देशो वस्वादि वदित्येवं वाक्यकल्पनात्र नेति भावः। तत्रव त्वादि त्वस्य त्वकाया प्यत्वं दशो पितुमाहत थाहीति अकारे ं
नो यान्मा दिद्रु इंतार्थः पत्कार्यमितिः यो धमेद् त्स थेः त्का वतत्स्व वित्येव वाम कल्पने तिभावः सापाप्याति देशे दत्वद्विवात्तिक स्वं
द मवत्तारपति। ननु वेति भाष्ये एवमर्थे शाद्द्याच छेक्ष न्यस्यातिः अशक्षार्थत्वादिति पद्यपि त्काव दित्यत्के शहा र्थं प्रत्यपत्वादेश
ति देशो भवति तथापि व्याख्येन न्याय कानुमानात्तद्व यस्थितिर्व्याख्यापस्थितो मानाभावद् तिभावः। पत्रेविति: गोतो णि दि
त्या देशे अप्यसिद्धोती विशेषानति शे हे हृघरांवदन्त तत्त्वापनार्थमेवान त्विधा विभावरूपकपित्माह भाष्ये पद्येव मितिप
द्विविशेषानतिदेशदुत्स थः। दीर्घत्क्लृतेद् तिदो बेद्द्या स्मिन्लोप स्यासिद्धत्वादिति भावः। ननु दीर्घस्य ६ इति समुदायस्यानिक
त्वे ननु तद्दत्ति हृद्वा श्रयो लोय स्यारिवत्वेन स्याद्देव स्थानी चादेशविधावुपान्त एवेमत आह दीर्घे तिनन्वच एव स्थानित्वे यह
णामिन्कदा व पिदीर्घः स्यादत आह हस्वित्विति भाष्ये सिचो लोपो न प्राप्नोतीत्युस्यत स्यादनल्विधाविति वक्तव्यमिति शेषः विशेषानतिदेशद्घरांतनरमारत्नु थंतिः अकितो पोतिः नका सेति तिकित्वनिषेधादिति भावः तस्मादितिः नवकारद्द्वः पुम्याभि रामः
शेषानतिदेशद्घरांतनरमारत्नु थंतिः अकितो पोतिः नकासेतिति कित्वनिषेधादि तिभावः तस्मादितिः नवकारद्द्वः पुम्याभि रामः
त्यादित्याह त्यात स्यचारिता प्यलक्ष्यंज्ञापकत्वमितिवाचं अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणो अर्धधातुके स्येडिस्यादौ निषेधपदे १६४

भयेक्तिपमाणांविभिग्रहणांप्रकृतार्थज्ञापकः।विशेषानतिदेशेनेषामसंग्रहेणातद्वैयर्थ्यस्यस्पष्टत्वात्वार्त्तिकेपिविधिपदस्यघटितेप्रतिषे
धेःसत्यपीत्यर्थः।ज्ञापितेविशेषातिदेशः।नत्विधाविसस्यचरितार्थ्येदेशेपतिभाष्येदज्ञापिप्रतिषेधेत्यादिननकित्वस्यात्विधित्वे
नकिंतिवेतिनिषेपादीतिभावः।नत्वर्पाजिलिंगपप्यत्वेवोध्यम्।नन्वेवप्रप्ययहीदितिदीर्घस्यानिमज्ञाजरूपेकाराश्रयएवसिजलो
योनुवंधस्तुउपदेशएवतुसइतितत्रापिस्यानिवत्वनिषेधस्मात्।ततोभाष्येविशिष्टस्यैवषष्ठ्युक्ति।एवंचदीर्घस्यदित्येवातिदेशक
ल्पनास्थानितावच्छेदकंचशास्त्रीयानुरूपमेवनत्वनारत्वपमितित्रिष्ठत्यादिवस्थायलहन्निधर्माश्रयएवंचयत्रशास्त्रेवि
शेष्यतयाविशेषणतयावाआदेशस्यानिभूतोयोल्वतत्स्थनिसंवधीवायोलतन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयणातादृशेविशेष्यत
याविशेषणतयावाआदेशस्यानिभूतोपोल्वतत्स्यानिसंवंधीवायोलतन्मात्रहमिधर्माश्रयएवंचयत्रशास्त्रेविशेष्य
तयाविशेषणतयावाआदेशस्यानिभूतोयोल्वतत्स्यानिसंवंधीवायोलतन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयणातादृशेविधौहिविधा
नेचराद्ततोविशिष्टमनलमाश्रयतेवलेदेशिस्मन्नवणद्ततोविशिष्टमलेमितिभावः।सिद्धांतव्यवस्थापनादिति।इदंनित्यवंध
कानुवादेनविहितादेशविषयम्।कोस्यविस्मादौसानुवंधकानुवादेनादेशविधौतुयथानुवंधकायेस्यात्विधित्वाभावस्त
थानेकाल्शिदित्यत्रनिरूपितम्।व्रश्चापीरएवस्यानित्वमिति।अस्यथास्यामलहन्तोठलाश्रयस्यलोपस्यात्विधित्वान्नत्रस्या

165

कै.टी. निवर्त्तनापत्तिर्विशेषातिदेशोपीतिभावः एवं च तदुदाहरणे विशेषानतिदेशेपि न दोषः एतदेवाभिप्रेत्य स्वयं प्रदीतिगुरणाय निर्विशेषान
१६५ तिदेश इ षणामङ्कां वस्तुतो भाष्योक्तदोषोपि दृढ एव तथाहि अन्नन्विधाविति स्थानिवद्भावे प्राप्ते योतिकस्थानिनयादादेशे वा को पल
वस्यात तदृद्धि निवर्त्यैवादेश उद्देशोपमानत्वेन तस्यैवमरस्थस्थानित्वात् वषव पित्स्य स्यैव विशेषानतिदेशमाश्रित्य विधिग्रहणाक
रणेऽइत्यर्थः एवं च दीर्घस्थानवत्वपरस्य कार्यत्वोपदिष्टतिस्थानिवद्भावेन तदप्राप्तिरिति पूर्वपक्षः विधाविर्क्तितो तु न दोषः शास्त्र
स्थायस्थितस्याशास्त्रोपदिष्टस्थानादेशभावस्य निपिनस्य च ग्रहणमिति न दीर्घोत्वविधिरिस्तत्राप्रतदेदेतन्दोषो। न त्वमिसने
न दीर्घादिविधिरित्यर्थः केन षनितमिति वोध्यम्। अत एव भोभगो अघोद्रति सूत्रे भाष्ये रेफस्थानिकविसर्गस्य स्थानिवत्वह
तिध मेहत्वाप्रयत्ने कांपनात्वित्तदिस्फक्कम। भाष्ये वादितर्हिसा यान्यमिति। अनत्वविधाविति ताप काले जरत्ता यनार्थं वा
न त्विधाविति पदि क्विपत इत्यर्थः आश्रव शब्दस्य भावसाधनत्वेवलादित्व इति तद्विवरणमसंगतं स्यादित्याह आश्रीयत इति स्था
निकार्यमिति। सा वेधनानुकलाभावादिति भावः। भाष्ये प्रतिषेधस्त्विति आदेशः स्थानिवत्ते अलाश्रये विधौ तु नेति सूत्रार्थ इति
भावः। समाधत्ते नवेति सप्रयोजनं प्रयोजकोपस्य वसादित्वस्येत्यर्थः करणो ल्युट् पदसंस्कारपक्षाश्रयेणानुत्र अतिदेशः प्रयो रामः
जनमिति मध्ये शंकितानहनेन द्विवद्गानहत इतिनन्तु सार्वधातुकत्वस्य सत्वमलत्वाभावात्तत्कार्यं प्रतिषेधप्राप्तिरत आह इजगमेति: १६५

उक्तदोषमपरिहृत्यविचारांतरारंभोनुपपन्नइत्यतआहइदानीमिति:अभिपादपितुमिति:वादिमुखेनैवप्रतिपादयितुमित्यर्थः।आदेशो
स्येति:आदेशिसंबंधिनेत्यधिकरणस्थानिसंबंधलाभपदस्यार्थः सर्वाधिकरणत्वविवक्षयासमीप्रत्यएवस्थानिलेनुपदे
शिवाभावेनत्वमितिबोध्यंसंदेहबीजंदर्शयति:किमिति:स्थानिवद्भावादिति:अत्र वः परस्मिन्नित्यनेनाएषवोपधालाभावोजिग
म्परत्वाभावश्चेतिभावः।अतिदेशोनिर्दिष्टवद्यथासंगतिरतआहआदिष्टस्येति:सुवादेर्नामादेशेषिवित्यर्थः।तेषुदोषलेशःहि
उवजिवस्थानिवत्त्वनिषेधः:आप्रोतिनच्छितत्वमितिभस्यतच्छितत्रागुणविधानादितिभावः।ननुपक्षद्वयेपिदोषोक्तेः कस्यापिप्रश
स्यलाभावात्अतिशयविकोनपपवदत्यतआहमापेतियुक्तंत्वर्थः:कामत्वात्प्रकृते मृत्वत्रअतात्पर्यमितिभावः प्रसासन्मति:
आतएवएकष्टायेमादिनिर्देशाः संगच्छन्तेएवंचप्रमासत्याअपणामेवमाप्यमितिभावः भाष्येविशिष्टस्थानिकार्यमितिस्वरूपणा
न्यमानमित्यर्थस्तदाहपल्कार्यमितितच्छेषोतिदेशशेषः।तद्वारकेः अतिदेशद्वारकेः पचेति:एवंचपथानत्वातिदेशमात्रोच्छेदे
भोजनस्यैववर्जनंननुस्वरूपगुणत्वमापस्यैवमलेशेः तिदेशप्राप्तालविधेरेववर्जनमितिभावः भाष्यमानस्यसवर्णग्राहकत्वेकौ
रेपितपरत्वंअर्थमित्याहअकारस्येति:अत्ररतमन्वादितिभावः अकारस्थानिकारयवविकारोत्रेतिलक्ष्यभेदात्रोदर्शोठमिति
वद्भस्येलक्षणस्येतिन्यायेनात्रनिर्वाहइत्याऊःकुनोणादिकः वज्रीहोनिशानस्यप्रवंनिपातःस्यादतआहनत्नीयेतिआनुमा

कै.टी केपिस्यानिवत्तप्रवृत्तिर्वृक्तव्येत्येतत् इति कैनान्वयो लोकस्यायाश्रये यौ तत्रान्यावहुः कुमौणादिकः दृढगतौ निष्ठांतस्य प्रदेनि
१६६ ष्ठ इन्यत्वात्सिद्धमिति भाष्ये नान्वयपवर्गमेवातभिव्यंतेकाभावात्क थं शेवतिष्ठवहारोतस्माहृद्धिन्नेपीतिः तथा चेति लोपस्य वि
कारत्वाभावेनैकदेशादिकृतोपसंख्याने पितत्रोक्तरीतिरेवावश्यकीति भावः। अर्थस्यादिहृष्टांतार्थः अस्य यात्राक्तत्वावच्छेदका
नुपूर्व्यज्ञानाद्धोधोनस्यादेन दर्थ्यं गतस्त्रापांगी कार आवश्यक इति भावः। अवस्थितेद्धितिः न च रप्रसंगे उरितिवाच्यमिति नानि
त्यत्वः अनर्थकत्वेनार्थबोधापप्रसंगस्य वक्तुमशक्यत्वात् अवयवत्वेन प्रसंगे त्ववयवोनरमाद्वमोदपूर्वावद्वापगापाम्याम स्थि
त्वस्यादित्यर्थः। स एवदायतिप्रत्यभिज्ञया भाष्ये नित्यत्वमुपलक्षितः अत एव विकृतत्वस्य नेन विरोधः। अरित्यत्वाभावे हेतुस्तैः
प्रसंगद्दृत्यादि अस्य त्वर्थवत्वात्तैः प्रसंगे दत्स्फ क्किनो समंजसि स्मर्यः तदुपयादकं एहरिसादिः एवं वकाप्र शष्टदादेस्यायेन
।सिद्धं नित्यशब्दवादे तु नेतिवचनारंभवादितात्पर्यः दस्कृतोवचनारंभेपि विकृतत्वतुद्धिमात्रेराजतस्य गतिरित्यवश्यं वाच्यपन्य
थाविकृतस्यैप्रसंगतस्यान तदानपेवरीत्या लोकस्यापमहत्तिरपि स्यपथादेतिअनित्यरिज्ञानं तिस्याछेकदेशयुक्तिका
त्यायनीयाप्त्वारद्धानीयपाठेहत्वमिधानेवद्दुचलं च विशेषः। एकृरीत्यत्रैतिः प्रस्यक्षादेशात्वं चेहरिषेध्यमिति भावः। लोकया राम:
यंनसिद्धिवरनापरूपान्यत्वाच्चेत्रिजघावष्टेपदीतिरदमोमद्रमाखेव दिति भावः। अथेस्यान्यथामन्वेननात्यभिव्यंजकंभावद् १६६

तितात्पर्यं ॥ एकदेशविकृते ष्विति बहुवचनेन लोपस्यापि संग्रहाद् यवरित्याद्याव पिस्यानिवत्त्वमिति बोध्यं ॥ भाष्येवकं खंडयति इमे पीति ॥
अनुमानिकादेशस्याप्यादेशपदसामर्थ्येन संग्रहणादिति भावः ॥ इममाशयमजानानः पृच्छति कथमिति ॥ अनुमानिकादेशस्याप्या
देशपदसामर्थ्येन ग्रहणादिति भावः ॥ इममाशयमजानानः पृच्छति कथमिति ॥ उक्तेनैवाभिप्रायेणाह ॥ आदिश्यत इति ॥ इमे
चेति तु शब्दार्थः ॥ आदेशपदसामर्थ्यमजानान आह ॥ आह आदेशत्वादिः प्रत्यक्षादेशस्यैव ग्रहणं स्यादित्यभिमानः ॥ तदा
हृदयो त्रेति ॥ ननु तत्र मादेः पदसंज्ञायामनाश्रयणेपि पदत्वस्यानिवत्त्वाद् तत्त्वमेवमुकारस्यापीत्यत आह ॥ साहीति ॥ तेष्वना
येमादेशादितिभावः ॥ तिङः त्वे समुदायरूपत्वमिति तात्पर्यं स्यानिवत्त्वद्वारापि नायमुकारः पदत्वहेतुस्तेनाश्रीयत इति भा
ष्यार्थः ॥ आश्रीयत इत्यस्यार्थ इति ॥ आश्रयितुमिष्यत इत्यर्थः ॥ तत्रोक्तरमाहेति एकदेशीति शेषः ॥ भाष्ये समुदायेऽस्मादिःसु
प्तिङ् ॥ तस्मिंस्यादेशेति इति समुदाये निमित्ते तन्नाश्रितेऽवयवातिरिक्तसमुदायाभावात् तत्कारेणाश्रितं पदमित्यर्थः ॥ एवं चेकारस्योका
रादेशस्यानिवद्भावेनेकारघटितो निमित्तभूतसमुदायसत्त्वात् सदन्तं सिद्धमिति भावः ॥ तिङ्त्वात तदवच्छिन्नावयवत्वात् ॥ तिङ्त्वेन तद
वच्छिन्नावयवेकारत्वमित्यर्थः ॥ पथाभक्तेति हि पदबुद्धौ सादेशो तात्स्यापि पदत्वापत्तेः जरत्वापत्तिरिति बोध्यम् ॥ ननु माधाभ्येनेत्यु
क्तौ मदीये तिन सिद्ध्येदित्यत आह पत्रेति ॥ प्रत्यये इति ॥ अनेनातरीयकेत्यर्थः ॥ इदानीं सिद्धान्ती एकदेशप्रक्रमं अनुमन्यमान इव पक्षा

कै॰टी॰ तस्येन स्वाश्रयं प्रकाशयतीति भाष्येऽपि वेति: सर्वविकारइति: अस्तेर्भूरिमादेशो । यो भूत्वेत्यादि भाष्यस्य प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति
१६१ ध्वंसाप्रतियोगित्वं नित्यत्वमिति तात्पर्यं स्थानशब्दः प्रसंगवाचीत्युक्तं तद्दर्शनिधावितिः नित्यस्यावश्यकर्तव्यत्वादादेशस्य चावश्य
समापनीयत्वादिति भावः । संज्ञाच्छेदस्तयोरभावादाह वस्तुत्वेनिभूतपूर्वे स्थानशब्दप्रयोगमभ्यपेत्येदं परिहारांतरं अस्मत्पक्षे नर्थं
वाप्रसंगात न च तत्र स्थानशब्दो दृश्यते सोपि स्थाने द्रव्यादावभूतपूर्वे एव प्रयोगदर्शनादिति यदि भूतपूर्वे द्रव्यादि भाष्यतात्पर्यं
र्यं न चेति: भूतपूर्वे हि स्थानशब्दो निर्दिष्टविवचनः स्यादिति भावः । तत्पक्षे नित्यत्वं कथमिति पृच्छति भाष्ये कथमिति: उभयमा
ह वध्येति प्रतिपत्तव्यं स्यादिति: प्रतिपत्तृशब्देन तदीयाप्रतिपत्तिर्लक्ष्यते तद्वशात्प्रतिपत्तृणां तथाज्ञानव्यवहारात्पर्यवदि
धर्मारोपस्तत्रानुमीयते स्वतस्तद्वलस्य तत्र बाधादिति भावः क्वचित्तु प्रतिपत्तिवशादिति पाठः तदाह न त्विति आरोपितभूतपूर्वत्व
व्यवहारात्र नित्यत्वहानिरिति भावः न नु प्राचीनमिमस्यान्त्राधिकरणप्रतिपादकत्वात्समनीस्यादत आह प्राचीति: समन्वयंता
दुत्पन्नास्तानेरेवेर्दुर्गिति लुकाभाष्ये । तस्य सर्वत्रेति: प्राग्देशशब्दस्य सत्वावच्छिन्नेद्रव्ये: समन्वयो द्येषु: न त्वाभ्रबुध्यादतिनततो
याश्रर्थासंगतेः नापि षष्ठीसंबंधिनोनुपस्थितेरनआहतस्यान्तरमिति अनंतरपदाध्याहारेण षष्ठीतिभावः । केचित्तु आ रामः
श्रुघेषु चारोप्यते तथा चापि वृद्धिंगतीत्याद विनाशयोः स्थान्यादेशभावाभावात्कथं स्थानित्वमत आह बुद्धीति: आरगकृतेति डीप् १६१

इत्यर्थः भाष्येऽप्युक्तं चेति वार्तिकस्य समुक्तमिदं स्मशंक्याचष्टे द्विषयेणेति स्माहि स्म दूउणसूत्रे एकोकार इति प्रश्लेषेनुबंधसंकरः प्राप्नोतीति केष्वशा
कृतेऽमा प्नोतीति पूर्वपक्षे विषयेणेत्यनानालिंगकरणात्सिद्धमित्युक्तं विषये विषयेणाकादेशे भिन्नभिन्नलिंगकरणात्तद्दृष्टं एकोभवद्
दृष्टं न भवेति लोकव्यवहारे यथा यदृणाको यत्रोच्यते तत्र तद्रूप एव भवति तथा यल्लिंगो यत्रोच्यते तत्र तल्लिंगकार्यमेवेति नान्यानु
बंधकार्यमिति तदर्थश्लोकः एवं च सामान्यापेक्षलाविनियमस्य स्यादित्यत्र प्रयुक्तस्यापि व्याप्तिरिति भावः वार्तिकेऽधिकर
णस्यैव करणत्वविवक्षया तत्तौ याकै परोक्तया व्याख्यानेतु अथ गपद्यस्थ नादेनि तिरस्य मारणाय से एन तस्य क्षादेशस्य लंपदुले
भेशज्ञाम र्पाद्यावर्तिकानदर्थो सामर्थ्यात्तु शब्दस्य पुनरर्थत्वेपि नानापदान्वयस्तदर्थस्य स्य किंचकैयटोकार्थकविंषये
णतु पुनर्लिंगकरणात्सिद्धमिति भाष्ये तत्र पठितत्वेन लेखमिति दिक् तत्र सर्वे संशंक्याचष्टे अथ वा सिद्धं त्विति अनवर्त्नेमानेषष्ठी
ति पदे षष्ठीनिर्दिष्टस्य लक्षणिकं षष्ठ्या विपरिणाम्य तदन्त्यावादेनाह षष्ठीनिर्दिष्टस्येति नन्वेवं नाभिनभपितादेशे षष्ठीनि
र्देशाभावात्स्थानिवत्त्वाभावेन पन्प्रत्यये सं निपुक्त नमस्यभत्वाग त्वयोरभावाधस्येति लो यो न स्यादत आह नाभीति वि
धानानकरणात यत्र तर्हि स्यान्नुमानं तत्र कथमत आह विभ्रवरोति प्रत्ययविषयं शिवा षणा विषयः बालवेतिः वेदूर्यस्य विदू
रात्प्रभवः किन्तु बालवायात् इति विदूरात्र समस्या संगतो इदं वार्तिकं वालवायो विदूरमा पद्यते यास्मात्प्रत्ययः यत्र वालवायार्थ्वा

168

कौ॰बो चकोविहरोऽम्एवज्यमत्यय विषयइतितदर्थः। ननु विभ्रव एणादेरनादेशत्वे विभ्रवः शब्दादपि मस्य मः स्यादत आह विभ्रवदिति
१६८ श्रेषोऽस्तीति: नित्वं हि प्रमयाद्युदात्तत्वबाधेनाद्युदात्तत्वाय स्यात् निरवत्वात्पित्वेनानुदात्तत्वे तु तस्य सार्वधातुकस्याप्यदुपदेशा
दित्यनुदात्तत्वे धातोरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति भावः। आकदान्तार्थमिति: इण्मपि चित्वमप्युक्तोतोदात्तत्वं बाधित्वेत्यर्थः। अस्य त्रवि
कारोऽस्य इत्यपि नित्वसामर्थ्याद्बाध्यन इति भावः। किं च वा इत्तु दुत्य स्थानेकावोद्विवादोसत्वेनतत्रापि नित्वपित्वयोर्विशेषः
कैयटस्वरसस्तु तस्य धातोर्दिवादावभाव एवेति बोध्यं दृष्टसिद्धयेइति: वैयर्थ्यात् नियमत्वेवाज्ञापकत्वेवेत्यत्र विनिगमकाभा
वात्नित्वसामर्थ्यादस्य त्रविकारोऽस्य इत्युपदेशमहीनिति उत्सर्गसजातीयानुवेधवद्यवादानामुपलक्षणमप्यनुकरणा
मिति: ठिहापाजसन्त्रे साहवर्याद्विति भावः। न चैकस्मिन्बहुवचनमित्युक्ता षष्ठ्यभावात्कथमादेशत्वमत आह एकस्मिन्निति:
माष्येऽपीतीति: बहुवचनशब्देन प्रत्ययपरः किंत्वर्थपर इति भावः। प्राग्ग्रहरोऽग्रदीर्घ इति भाष्ये न तु गंगायादगेंगेऽगंगीय
त्वे: किंपिगंगीरित्यादौ स्यान्नित्वनिषेधो न स्यात्तन्न चत्र स्यान्नित्वेरपाय नित्यक्तसलोपप्राप्तिरिति वाच्यं: आकारे
कारमश्लेषमादायैतत्स्मात्स्यानपराभाष्यविरोधात्: सत्यम तेपिनालोप: प्रत्यासत्त्या वा श्यपदोपस्थित ईकार एकारयोरेव राम:
दीर्घग्रहणेन ग्रहणोन ग्रहणादिति नेत्वतेषामनभिधानात तन्नचेदविशेषणांश्यर्थः खमाद्यादौ सवर्णदीर्घपरत्वेन पराद्विभक्ता १६८

वर्णाश्रयः स्थानिवत्वस्यैवाभावादिति वा अत्र नः स्थानिवदित्सप्तस्थानिकार्यं न लभतेऽत्र र्थे येन केनापि मात्रस्य स्थानिकार्यस्य निषेधर
ति दीर्घेप्याप्लुप्तप्रसक्तकार्याभावशंकावारणार्थं तत्र ऊ स्वरितेनोक्ते विज्ञायाजातश्वि वृद्धमात्रेजातार्थे लुकि छापोलुक्पि प्रसपल
स्त्रीणां हल्ङ्याद्विलोपापत्तेः प्रसक्तुकोपि ङ्रीपुंभिन्नत्वात्तत्रापि न स्थानिप्रयुक्तकार्यातिदेश इति दिक् अत्र तिस्वरितेन वात्र ह्रः
स्वच्छाकारस्येति तद्रूतमात्रस्वमात्रविधिरितिवाच्यं गोस्त्रियोरिति सत्रस्त्रीप्रत्ययान्तान्तप्रातिपदिकान्तस्य ह्रस्वः स्यादित्यर्थः अत्र चेति को
पतिषु तत्र नियमाभावसक्तेः। स्त्रीप्रत्ययेचठांडीसादिविशिष्टनिर्दिष्टमिति न दोषः सूत्रोपात्तस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वमित्युक्तेः
अत एव गोष्ठ इत्यग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृतोक्तं स्वरितत्वबलान्न स्त्रियामिति प्रकरणस्थे विहितास्ते वा गृहणापि तिमा।
प्युक्तोक्तेविधेनेवाधानुवंध्यविशिष्टस्यैवेति स्पष्टमेवेति दिक् अत्र तिस्वरितेन वावेताहंगात्मस्य स्यादिति तदर्थः अयसर्जे
नस्त्रीप्रत्ययेचतदादिनियमानेनेतदंगमात्रंतमिति स्थानिवत्वेपि न याप्प्रहृत्तिरिति वाच्यं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वेनग्रहणेने
न वांगविशेषणे आर्वेनोतेपदांमिसथाचदोष। अते एवार्धं स्वकृयामिमा दोयाठसिद्धिरिति भावः नन्वेवमपि दीर्घकृते स्थानिवद्भा
वेनाप्लुतं स्यादेवापनिषेधकनदोषतादते आहान्नचेति एवं च स्थानिवद्भावेन तल्लाभस्तत्स्थानित्वसत्वादिति भावः। भाष्येन
नु चेदानीमितिवार्तिककारेणेत्यर्थः। सत्यपीति। निर्दिश्यमानविशिष्टमात्रे प्रक्लिष्टनिर्देशादिति अत्र तिस्वरितेति दो आकारस्यास

 शिकत्वादेवनस्रेषः खद्योयेऽन्यादेशमुनर्दोषोयतोलक्ष्यरामहतिविनायद्यपासंभवस्तेरेवलाक्षणिकेपरिभाषयानिषेधविषयत्व
 वेहलथाः एकादेशतः प्रागपितद्रूपसत्वादित्याद्यः। अपंचप्रश्लेषोपाडपअडि॰चापआडि॰वापश्चोः॥ आपः ऊ॰रामत्रयापृहलश्चादि
त्येतेषुहूस्वनवापद्यत्यत्रतुप्रश्लेषेणमितितिदिकननुभाष्यमतेसूत्रमतेचअतिखट्वस्यअः॥ अनिरखट्वाद्यत्यत्रसुलोपोभवतिःवा
र्तिकमतेतुनअतिखट्वेआवेनतस्यविच्छेदादग्रेमरोहासंभवादितिचेत्रः अनभिधानेनेषांप्रयोगाणामभावात्ः यद्वास्यानिव
द्भावस्यकार्यार्थत्वेनातिखट्वशब्देआकारप्रश्लेषेफलाभावात्तदमहत्तोस्यानिष्पाद्यतुहेरभावोतदादेशेनदारोहः सूत्रमते
भाष्यमतेचद्वलेभः परंपाकार्यमादायैषस्यानिवत्वमहत्तोमानाभावात्यत्वार्तिकमतेलोपाप्रास्याभाष्यदिमते
पिईकारादिप्रश्लेषांतरालोपाभावएववाच्यः एकप्रश्लेषेरोवातिखट्वाहत्तोसिद्धंदीर्घग्रहणंसूत्रमतेभाष्यमतेन
न्यसाख्यानापहृतप्रश्लेषांतरस्वनियमार्थनकदाचिद्रूपांतरंप्राप्तौपौद्याद्याविवितिएवंचनदोषइतिनन्वामावाभावात्ः
अतिखट्वायेसेववार्तिकप्रयोजनंमद्र्श्याकारप्रश्लेषेणानन्यत्स्याख्यातं।भाष्येआहिमुवोरितिबुवर्द्दे अतिस्त्रियो
एककरमाभ्यांप्राप्तः द्विमकारकोनिर्देशइतिःअस्तिस्मिवइतिसूत्रयाठइतिभावः प्रकारांतरेतुआदेशेरवेहाराःसाद्धयो राम:
च्चारणाभावेननिर्देशइतिभाष्यात्वारस्यअतएववार्तिककृतास्त्रिलुकः स्यानिवत्वस्यप्रत्ययलक्षणास्येवाप्रतिषेधोनार

धः॥सकारस्य सित्त्वविशेषणाच्च मिसा श्येन॥तद्विशेषणां सामर्थ्यान्नम्यपरणां संनपरोमिति प्रत्ययपरत्वस्मरणात्सूत्रस्य विध्यर्थत्वेपि न दोषः॥भा
ष्यकृता तु मध्यमणिन्यायेनोभयसंबंधमंगीकृत्य सभुवः स्थानिवत्वप्रतिषेधोपि प्रसाध्यात इति बोध्यं नापंलुलितिः॥यद्यपि द्विट्क्विं
ध स्यादेतत्तेनापि वारयितुं शक्यात्तथापि तत्तोशप्रमाख्यानायेदं भावश्यकमिति भावः॥इग्दि क्षिपश्चेति पथ्येङ्किवि॥सिध्यति तत्र यातत्रि
षेधे स्थानिवत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः॥इङ्किधेयदत्तस्य तन्निषेधे स्थानिवत्वप्रतिषेधद्वारेति शेषः॥वधिषीहेति श्राद्वोपमदत्तस्या
त्मनेपदं प्रतिषेधः प्राप्नोतीति॥तत्रैवधेः स्थानिवत्त्वेनागतया निषेधः प्राप्तस्तेन बाधस्यैकार्ये स्थानिवत्प्रतिषेधेनांगत्वाभावा
त्रेत्यर्थः॥वधेरपि सूत्रे स्यात्मनुकृतानुदात्तस्मैत्वोच्चारणेन अनुदात्तत्वं बोध्यं प्रकृतिस्वरस्य प्रकृतितः॥स्यात्मनुकृतपत्तपाश्रा
त्त स्यानुदात्तत्वस्य प्रत्ययस्वरात्तत्त्वप्रवृत्तनिघाते निवृत्तो दाहरणोति दुतिङ इति निघातेन भाव्यमत आह पदादपदिति॥य
देत्यस्य तदेतदुदाहरणमित्यनेनान्वयः॥मध्ये भवतीति न दोसपाठः॥माक्षे आर्धधातुकस्यामाम् इतिः आर्धधातुक इति विषि
ष्ठिस्याद्यपि विषयसप्तम्येवेति भावः॥एवं पाद्युदात्तनिपातनेठपदे शिवाम्यावारंभगौरवाभावेनठपदेशाबावच्छेदेनानुदात्त
त्वाभावात्स्थानिवद्भावेनांगत्वे समयपिरिषेधाभावात्तन्निषेधेन कार्यमिति तात्पर्यं श्राकांतादिति विभाषालीयमते॥विधेते हे तु
भयेरत्याले॥लीनोतेर्गुकावितिभियोहेतुभयेरितिवत्रुकषको प्रश्लिष्टनिर्देशादितिः पद्यविभि यरत्यत्र प्रश्लेषेएकोदेशस्य कृ

170

कै. टी. कृतिरः सूत्रभाष्योक्तरीत्या पूर्वधर्मो बहिष्ठिन्नोदृश्यकेर्यङ् विधीऽश्वः परास्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनेपट्टुर्लभस्तथापि सौत्रत्वांत्स्यइति वो
१७० ध्यं क्षिपेनिष्ठापामिति दीर्घविधायिवेति दिक्॥ शाभावेस्मादिशाहोहन्तेजेः हुसत्वष्भोहेर्धिः उत्तश्च प्रत्ययात् घसो रेफा दित्येतेः प
परत्वादितिपुगपत्सहृत्तोस्वस्वनिमित्तानंतर्याभावरूपांपसंभवस्य सत्वानन्तादृश्यासंभव एव च विप्रतिषेध शास्त्रप्रवृत्त्यय
योगास्यानिवभ्यावत्तककार्यप्रवृत्त्यक्षने रेनभट्टत्रिकालेरित्युगपत्संभवः स्पष्ट एवेति भावः एवमत्रेपि परत्वान्नित्सभा
वइतिः नच लिंगविशेषविभक्तिसंज्ञायेक्षतिस्त्रयेक्षयाम सपविशेषायेक्षस्याप्यंतरंगत्वात्त्र्यादेशायत्तिः किंच स्वरूपेला
पादानेविशेषपेक्षलक्षणत्वबहिरंगत्वेनेसर्थस्य यादः पदितिसूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन सर्वथात्र्यादेशस्यांतरंगत्वमिति
वाच्यंअर्थसंज्ञाकृत्तवहिरंगत्वेनेस्य थुस्यत्योस्य पादः पदिसूत्रेनाश्रयणादेतेन च तत्त्वहृत्यपि प्याख्यातमिति दिक्॥
विदुषस्त्रस्य त्र विदेःशतुर्वसुरितिशत्रादेशो वसुः शतुरनुमदस्यादिः अनुम्घः शतातरेनाम्रानदीयजादिप्रशसादिविभ
क्तिरुदात्तेत्यर्थः पदिमस्याहारेति: उभक्रहिनशब्वैतेसु थे हृत्स्यभिमानः अत्र न्करइतिवसोरपि व्यपदेशिवद्भावेनोम्बत्वे
आगमग्रहणोहीतिः हिरप्यर्थः तत्त्यहणोयीत्यर्थः केपठे: नुमेव शतेतिः पघपिशतापिप्रत्याहारांतर्गतस्य थापि सामर्थ्या रामः
त्रपिन्त्रस्यैवप्रत्याहारांतर्गतस्य ग्रहणापि निभावः व्यापकत्वात्माथम्याच्च तनादीन्स्वकारेणप्रत्याहार इति तात्पर्यं भाष्येपि १७०

भाषायां सर्वत्र लेशा मो नीतीति॥ अत्र वार्त्तिके भाष्ये च पूर्वं शब्देन तदपवादो लक्ष्यते भाष्ये सर्वं चेति चावादिः तिसूत्रस्याप्युपलक्षणं रांध्वनितं चेदम
वर् सूत्रे भाष्ये दृ निषेधे निरूपयिष्यामः॥ अन्तरङ्गस्येति न्यायेन तदपवादो पि परत्वाद्घटाम पिवाधित्वा स्मादित्या शयः॥ यत्तु केचित्पठेनतस्मा
देङः ह्रस्वादिप्रसंगः कृत्स्नं तन्मुकं तच्चुविंत्य मेव एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः पदान्तादिति सूत्रे एङ्पदोच्चारणसत्त्वेन शंकायाश्च संभवद्दुर्क्तिकत्वादस्य गोश
ब्दस्य सतः प्रकृतिभागमात्रस्य विषयत्वान्निर्त्तेन प्रामोतीति न तत्प्रतिषेधो वक्तुमर्हत्यर्थः यदि तु श्रोतसूत्रभाष्यौकरीत्यावरणमह
णे विप्रतिपद्योक्तपरिभाषाप्रवर्त्तेतेन तदेदं वचनं कार्यं एङो लक्षणिकत्वान्नः तदंशस्यानिवर्त्तनाय प्रतोनातिदेशविषये ते
न दम्प्रहृनिरिस पिने साङ्गः भाष्येत परकरणसामर्थ्यादिति एवं च गस्या विवक्षितत्वेनाखिविधित्वास्यानिवर्त्ताभावदिति भावः
आद्गुणः परः पूर्वं गोरसिद्धं इइ किमर्थमन्त्रात् हल्लितिउर्दत्वे इति अंगाक्षिमप्रसपपरत्वनिमित्तके इति शेषः लिघभ्यासस्येस
मपेषां यहरणान्तहलादिः शेषान्म्मक संप्रसारणेवस्य संप्रसारणात्त्रिषेधाच्चमाक निम्नत्वास्यर तावोरदत्व मिति भावः एवम
चितीतिः अन्तरपदस्याभिप्रकृतस्य ह्रस्वेन विशेषणान्तदन्तग्रहणे लभ्ये ह्रस्वान्तेरत्यर्थान्नयहणे न भूतपूर्वगतेराश्रयणेनेदं
साधयितुं शक्यमिति कश्चित्॥ तन्नतद्भावे ह्रस्वादावित्यर्थावर्त्तेः ह्रस्वान्तेत्यन्वत्र अनुभ्यामित्यनुवृत्त्यनावपिवहोर्नेत्वदिति वचना
द्दृक्षितीकदक्षदान्तं प्रस्मादाहरणादि चिंताहृत्त्रिकारणामुचितानन्तु भाष्यकृतो तत्राह॥ वार्न्तो नीतिः क्रमदादत्तं निः भाष्ये शका

कै॰ टी ऽः छोः ऋऽिति विहितः अत एवेति ः प्रत्ययुनिरपेक्षतयांतरंगत्वेनेत्युक्तः शास्त्रे शास्त्राकृप्तवर्त्मना देवेस र्थः अत्र चांतरंगत्वंप्रथमप्रवृत्तिकत्वरू
पं युगपदिति ः वलाबलविचारस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्रैव संभवादिति भावः यथेति कोरकः किरतीत्यादौ अंतरंगत्वान्पूर्वमका
१२१ देशाविकरणाविति भावः सत्वमिति ः पञ्चम्यः कूपनमृह परिभाषयान्तुप्याद्वेति ः कर्तृशक्यातथापिन्दभावस्यापि सन्नकनिर्देशो ज्ञा
पकः न ववाध्यते ः किपि वाध्याविम्नदोशाभावापसत्तुक्तनिर्देशइतिवाच्यं ः शादेशयोरप्रत्ययरस्य वाध्यते ः प्रयोगाभावात अतएव
वसत्तुकनिर्देशसामर्थ्यात् रादेशः शरतिवाहमाध्योक्तं संगच्छते नन्त्तु सत्तुक्निर्देशेपि नेनांगविशेषणात्त्वं न विधौ अत्र लोम
स्यैव स्यादत आह समुदायेति ः अनर्थकत्वादिति ः नानर्थकइति निषेधादिति भावः सत्तुकछनिर्देशे लिंगमाहः एवं चेति त
ही ति अयोगवाहेषु हत्वान्तयोः समावेशदर्शनेनतयोरविरोध इति भाव नन्तु स्वाश्रयानिमित्तौ वा षोरिस्य च दोषो न अत आह बाधो
रिती तिः असिद्धत्वेनिषेधादीति उद्देशोषः वहिरंगपरिभाषाः तिसत्वादिसयोनादिशादचइति अनयह रंगासिद्धा न तरिमो स्या
न्यपेक्षया पूर्वत्वमाश्रीयतस्मन्नतामर्थं स्यापपिष्य मारागसादिति आस्या स्यमानत्वादिसर्थः अत्र स्वाश्रयकार्याभावा
तिदेशस्यापि सिद्धांतपिष्यमाणात्वान्द्राष्ट्रपरिहारांतरं अथवा यो चेति ः अपेभावः अभावातिदेशेपिस्यानिमपुसकुंभवत्यादे राम:
शप्रयुक्तेनेत्यर्थ इतिः तदाह समुदायेतिः पथ्यास्तत्रैसानुर्वधकत्वहतोत्तस्यानत्विधित्वं स्यानित्वेनालः नपाआदेशत्वमपिस्त्रू १२१

सत्त्रोपजनस्येवेतिभावःएवंचपरत्वान्नदिशप्रयुक्तःकिंतुतत्रैवप्रयुक्तइतिनासमर्थमात्रादेशोगत्वतरइतिःआदेशइतिगत्वतरइत्यर्थः
।नप्राप्नोतीतिःस्थानिवत्त्वेनेतिशेषःभाष्ये।आगमेतिमलोपस्यापिद्रूस्वस्यापित्त्वत्वयपरत्वसंपादकतपादकतपानुग्विधाया
अयणामित्यर्थःअभादातिदेशेवैतत्फलहेनवहुव्रीहौनीङादेशेयलोपेःवशिष्टस्यस्थानिवत्त्वेनार्धधातुकत्वादिमत्वान्नयाति
रितिवत्तदतिभावःननुआभीयत्वेनात्वस्यासिद्धत्वाल्लोपोयेनेत्यतआहनवेतिःव्याश्रयत्वादितिपेआत्वेआस्थानिकेनिङिलोप
रस्यात्वनिमित्तयेस्यपान्यनिमित्तकत्वान्नव्याश्रयताभाष्येद्विपदिकेतिःद्वौपादाववितितद्धितार्थेतिसमासेपादशब्दस्येति
वुनलोपोःपरस्मिन्नितीतिसहविधानेपरनिमित्तकत्वव्यवहारणभावादित्यर्थःपुनर्लोपवचनेनयथास्थानिवत्त्वाभावस्तथाभि
नयेतिपुनर्लोपेतिवैयाघ्रपद्यवैयाघ्रस्येवपादावस्येतिवहुव्रीहौपादस्यलोपइतिलोपेगर्गादित्वाद्यञिपादःपदितिपद्भावेन
घाभ्यामिस्येवःननुतस्यस्थानिवत्त्वादित्ययुक्तंतेनविनापिहितएत्वात्प्राग्योवर्णायोरितिस्यपरत्वात्प्राप्तेरतआहइहइति
अंतरंगत्वादितिभावः।नित्यत्वादितिःलोपस्यविकरणेकृतेतेनयवधानान्नप्राप्नोतीतिभावः।यद्यपिलुकिइलोपप्राप्तेःसो
पिनित्यःतथाविकरणसंप्रधारणामात्राभिप्रायेणेदंननुपरस्मिन्नित्यस्याभावेशप्लुकःस्थानिवत्त्वेनपरनेकावइतियणस्था
नत्त्वचकृतेयलोपेस्थानिवत्त्वनिषेधेनईकारपरत्वाभावात्तनलोपप्राप्तिपलोपेलोपेस्यापन्नोदेशएवनेतिनियमस्तकनिमित्तम्

कै॰टी तादेश विषयोतत्र्याह एरनेकाचइतिएतेन पाशुकःस्यानिवत्वेनव्यवधानान्नपीव र्णयोरिस्य स्यनप्राप्तिरिस्यापात्तेः। ह्रस्वादित्येवेतिः

१३२ से स्मृतेशहोदावध्येचे।यत्र स्थानिवत्वेपिनहस्वांतनातत्राहत्वदेइतिः लोयः।शिष्टहस्यनुषज्यतेस्थानिवत्वादेवेकाराकारप्रश्लेष

विनदोषः।नैतेष्यदतिः एवंदीर्घकारांतप्रकृतिकसेइम्यादीनामेकादेश कोशावोधितस्य एरस्यस्यचसवर्णाभिधानाभावो

बोध्यः।अत्रेदंचिंत्यं ओपहराम्स्य भाष्येकृतत्वेन दीर्घैकारांतप्रकृतिकओकारांतानभिधानेपानाभावःगोर्थमितिभाष्यंतु

घोशाद्स्य सर्वसंमततयाओकारंतोपलक्षणपरमयाख्येयमेव सर्वैकिंच संकुष्यावनाभिधानेनोपपत्तोसर्वथावितमावक

त्यनाकृतत्वइतिअयरेतुपूर्वविधाविमस्याभावेऽपंविचारःतत्रदीर्घांतप्रकृतिकएकारांतेस्थानिवत्वेनेङोःभावात्तविनातिदे

शवाधप्रसाहाराप्रहरणाचारितार्थ्यस्यवक्रुमशक्यत्वादनभिधानकल्पनेनमानं।नचेदंभाष्यमभावातिदेशानंगाकारेरोवय

वृत्तमितिवाच्यंःअणवायोत्रादेशइतिभाष्येणतदाश्रयणात्आगस्येचेयाद्रूपषइतिअत्रवइत्सादेःप्रत्युदाहरणेनतदाश्रय

णाच्चेत्याहुः।भाष्येगोर्थमेतदितिः अनिष्टलोपसिध्यर्थमेवतत्स्यानिवद्भावेनेऽत्वादितिभावः।वाम्येवीयादितिमधुव

न्योरितियत्रिस्येवोर्गुणोगविहद्वाघ्ठेपेस्यतिलोपेहलस्तद्धितस्येतिसूत्राद्धलइत्यनुवर्त्तमानेअपत्यस्येतिसूत्रेणयलोपःतत्र रामः

तनत्रसिद्धांतेपियनिमित्तोवानादेशःकथंयलोपनिमित्तस्यादलआह सन्निपातेतिः नैधिपइतिःनिपूर्वोधान्मः किंप्रसवे १३२

आतो लोपे गति समासे घच इत्यत्र आनित्त्वरति ठकः ननु च वेभिदिने सत्राह्यो पपलोपाभ्यां प्रागेव परत्वादि इन वचनदा प्रतिषेध प्राप्तिरत
आह निमित्त्वादिति। तत्र ह्रस्वे नेनेलोः निमित्तत्वमुक्तं ननु कृतद्विर्वचनं नैकाजन्त आह उपदेश इतिः ननु भिद्य भिषइति द्विर्वचन रूपादेश
स्यनभिद्युपदेशवपदेश इति कथमुपदेशो एकाल्त्वमत आह हिः प्रयोग इति घलोपे वशिष्ट इत्येवेभिदित्यस्य सउपदेश इति भावः
परत्वु एकावउपदेश इत्यत्र एकाचो वे इति सूत्रस्य भाष्यरीत्या विहितविशेषणात्त्र यणादेरंग संसायामसोपस्य षरिके भसंज्ञायामह्यो
पस्येव स्यानिवत्त्वेन तुजादिनिरूपितांगत्वस्य वेभिदिति समुदायेभावाच्चपंचमी समासं विना पिना चानुपपत्तिरित्याहुः गवर्णानिर्दे
शेलितिस्यानिमित्तकात्तेन विवक्षितइति वर्णात्पवत्त्वत्र स्यानीरग्गोदित्यसपेक्ष्यकारतथैवः अदेशे च विवक्षितइति ठत्वाभावान्प्राप्तिरेव
नेति भावः सनिपातेति। इदं च ठकृच्छसो अत्वेति वार्तिकभाष्ये स्पष्टं न भवतीतिः न वापीपच निसत्र नपदांतेति निषेधात्स्यानिवद्भावोहु
लेमइति वासंपदइत्य मावयदेकत्वे आदेशस्य पदांतरस्य स्येवग्रहणादत्र तदप्रासेः पदं तदर्थस्य भाष्ये वस्पमाणत्वेनैतदर
र्थलाभः केचित्तु पूर्वेति रसाहचर्येणाभ्यस्तस्य भावरूपादेशान पत्त्वृत विकरणाकस्य ग्रहणादत्र प्रसेषिध निसादो च न दोषइ
त्याहुः वस्तुतइदं शसाहचर्यादप्ररणापेक्षया पंचमीसमासाश्रयणे गोरवाभाव इत्यपीय च निति तदुदाहरणमेवबोध्यं नच
तस्मादितानिमित्तत्वेनाश्रितादिति शेषः वस्तुतो रिमित्तत्वेनाश्रितादित्यव्यवधानोपलक्षणांन च न स्यादिति श्रोधकारेणाप्य

कै॰टी॰ वधीनादित्यर्थः। तेहशेनिर्दिष्टपरिभाषाबाधेमानाभावादिदमेवयुक्तंनिमित्तत्वेनेत्यादेःशब्दमर्यादयाऽसाभावश्चातएवतथाहिगो
१९३ शब्दत्वादिसाधर्थत्वमस्यथोक्तार्थस्योपयादनानपेक्षत्वेनतद्वैयर्थ्यंमितत्वेतांप्रितादिस्येननविधिग्रहरोहतेपिकथंस्यानिवत्वे
नस्वाप्रपनिहन्तिरतस्राह। अचइति। अचःपरस्मिन्पूर्वेत्येकोपयोगःपूर्वेतिलुप्तविभक्तिकंविधावितिद्वितीयः। तेनस्यानिवदेविति
निपमात्रपरापितिभावः। भाष्येविधिमात्रेइत्यस्यविवरणमनाश्रीयमाणायामपिप्रकृतावितिस्थानिनीसमर्थः। वाचोरितित्व
त्रनबहिरंगासिद्धत्वेउभयोर्वरोनिमित्तत्वेनसमत्वात्पूर्वंपूर्वंमंतरंगमित्सपिपुरायत्प्राप्तोएवंमतेरंगमाप्तिनियामकेनहजाव
स्यासिद्धत्वेइतिभावः। भाष्यस्वशब्देनस्यान्यादेशश्चोच्यते। मपग्रेःस — म। वसाधनविधिशरस्याप्युपा दानमत्रेतिसिद्धंनेवो
धपितुंनत्रोक्तमितितत्त्वभाष्येधिवंतीत्यादिःपदव्यगासरस्यबलादेरितिसर्थान्पूर्वविधाविधावित्युक्तावपिपंचमीसमा
सेनेदंसिध्यतितथापिअंगसंज्ञानिमित्तस्येमर्थइत्यभिप्रायेणाहपिप्पाद्रः। उपसस्थानार्थत्वादिति इदमत्रत्र्यप्रयोजन
माचनत्वपेसिद्धांतइतिबोध्यं। अतएवाहियदेचरितार्थंपराः प्रतिषेधोवाच्यइतिवदिदमनाश्रित्येदमितितत्त्वेपदांतेविधानत्वेइति
परत्वरमावपवेकत्रेसेद्दभ्यर्थः। ततश्चेति एवंचतत्सूत्राकरणलाघवानुरोधेनापरविधाविस्येववक्तव्यमितिभावः। स्थान्यादेशयोरन्य राम:
तरापेक्षयापरत्वमाश्रित्यशक्यतेननिविति। निमित्तेति। निमित्तेचपस्यस्थनिवत्वेतदीयेयासं। किंत्विदमयुक्तं। येनात्रासत्वेदनापायेभगव १९३

वतानिमित्तस्यावधितायां वक्ष्यमाणत्वात् तदनाश्रयणेन तत भाष्यमप्रहत्तेः। अपरा वितिस्मासे पि पंचमी समासस्य वर्त्के भावत्वे च तत्संग्र
हत्वमुवितेवार्त्तिके तस्य विधिसंग्रहार्थमितिस्पष्टमेवमनभिधानाश्रयेयो वेतदुक्तं न नुवा अवीयाद्सत्वापत्तस्मे तिलोपेः वादेश
स्यस्यानित्वं स्यात् अवादेशनिमित्तपादिमत्ययसंबंधिसंग्रहार्थमितिस्पष्टमेव मनभिधानाश्रये यो वेतदुक्तं नन्तु वा अवीया
द्सत्वापत्तस्मे तिलोपे वादेशस्यस्यानित्वं स्यात् अवादेशनिमित्तयादिमपसंबंधिन एव विधेः सत्वात् न च नयरातेतिनिषे
धःस्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश स्यैव स्यानिवत्त्वनिषेधादित्याह वा अवीयादिति ठकोविधिरितिः विधिशब्दो भावसाधनः संबंधसा
मान्यषष्ठ्या समास इति भावः द्वयोरेकस्येत्यादिनिर्देशात्तद्विधौ स्थानिवत्त्वमनिसमितिवा अवीयनैषेधयोर्न दोष इति परे भाष्ये
चेसाद्विनासंगृहीतमिसंनेनकांक्षाप्रश्नः। तदेवाह श्यवधाना त्मश्च इति सासादिति। एवं चउत्तरस्मेसस्यानुपस्थानेतदंगति
र्दिष्टग्रहणामपिनोपतिष्ठत इति भावः तस्मादिति सूचेन स्थिनिसतोनुर्नेमानस्यानिर्दिष्टस्येसस्येत्यर्थः स्वरेमहणाच्च लिंगाद
त्रसूत्रेतदनुपस्थितिर्वेध्यासंबंध सामान्ये इतिः ननु कर्मणीत्यर्थः तेन सर्वस्य सिद्धिरिति भावः भाष्ये पूर्वे स्मादिति पूर्वो
तस्मादिस्यस्याप्युपलक्षणं तदाह स्वात्मपनिवारणार्थमिति ननु साक्षुः एवं च प्रकृतसूत्रेनभयोऽपि ग्रहणापोष्टं के पठे भावसा
धन एवेति एव शब्दोऽयर्थे इति केचिन्नन पदांतसूत्रे एतत्स्फुटं वक्ष्यते भाष्ये परिहारं वक्ष्यतीति राध्यत्रे सत्य परणः प्रतिषेधारंभः च

कै. टी. कतुरित्यादौ द्विर्वचने। वीतिः वरस्य थे इतिः पश्चाद्वद्केचरता विकल्पसंख्याना दिति भावः। गोरा दित्वा दितिः शदे संयंता घुनितिभा
२७४ वः। टित्वान्तिविति सपमेव्याकरः शातनी मिमाडा व ह्वोयो न इत्यह्वोपप्राप्तिः धारणा मित्यादिः धहम्यां सुधिरास्य स्यामिह्वा
न्वत्त ह्रित इत्य स्यमाप्तिः भाष्ये पजादिभ्यो विहितम् इति। एवं वच्यादिभ्योण्य तेभ्यः किपि संप्रसारणं न भवत्येव किं च भावः एवं समेयः
निसाद्ययोतिः नाजानेत्तर्येर् इति निषेधस्तु च्छनित्योना स्येववे ति भाष्याशयः पूर्व निमित्त कार्यत्वमत्रांतेरंगत्वं विवक्षितं। उदाहरण
त्ववादौ ह्याह भाष्ये च्छनेनाधीतिमतिस्यानिवत्वेद् इतिः एवं चह् योरपि नित्यत्वेनोच्चारणाक्रमेमाथम्यामपूर्वं पूर्वपरणादेश एवेति
भावः इतरस्तु उदाहरणात्वस्वेड् न वादी शहृ परे नित्यञ्चारणा क्रमीयमाथम्यस्य शास्त्रे णवाध इति भावः। तेन सूत्रे व्यासिस्मायेन
सूत्रपाठतः शहृ तस्यो भयप विधमपिपरत्वं गत्यंतर इति तात्पर्यः। नन्वेवं पर इ कार्यमित्यव्यं तेन त्कथमभेदे स्यादत आह एक
मपीति व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणाभेदादिति भावः। विषपगतपो तां पर्यंतदवच्छिन्ने लक्ष्य रोच्चारोप्यत इत्य त्रतात्पर्यः
विप्रतिषेधशास्त्रमप्रवृत्ति योग्यं न चास्ति योगपद्येनेति भाष्य बोधितविरोधमुपपादयति। एकस्य चेतिः प्रसंगेच्छादे
शाविधानादादेशसमये स्थानिनो सत्वे निमित्तत्वेवसत्वे सत्वासत्वे चैकत्र युगपद्विरूद्धे एवं च ह्यो र्योगपद्यसंभव इति भावः रामः
भाष्ये वहिरंगेण। प्रिध्यतीति तेनैव कत्वेति सिध्यति न सूत्रेणात्पर्यः एवं च शहृ तः परत्वमादाय विप्रतिषेधसूत्रस्यानेव प्रवृत्ति १७४

रिति तासमर्थोऽउदाहरणावादी अत एव परिभाषाभ्यां पदानां विनापि स्वरं साधयति भाष्ये एवं तर्हीति: स्वरविधावितिम् स्पस्वरोदे
शपकविधित्वादितिभाव:। अत्र एवमेवेति एवं च तयैव सिद्धत्वान्नेतद् स्यान्उदाहरणमितिभाव:। साधान्वे वेतिमकृतो उदाहरण
विषय: पूर्वेनिमित्तकमेतदंगमिसंज्ञोऽस्यापसिद्धरतितदस्याप्रयराम शक्यमितिभाव:। ननु मन्त्ववपववर्गो लोकरूपो वपवीलं स्पा
तरतिनार्थ: प्रकृतानुपयोगादित्यतआह प्रत्यासत्तेरेति अंगानामिति: अंगिनं प्रतीतिशेष:। अंगमंगमितिप्रत्यासन्नप्रत्यासन्न
त्वाीतत्कार्याभिनिविष्टो लोकोऽह श्पतइतिभाव: प्रत्यासन्नत्वं च प्रथमोपस्थितत्वं स्प: भाष्ये शरीरं प्रतीत्यस्वय:। प्रतियोगि
द्वितीया भोग: सुखादिसाक्षात्कार:। आसत्ति: प्रथमोपस्थिति:। युगपदुपस्थितावपि क्रमेणोपस्थितावपि आसत्तिरशादे
वपूर्वसुत्हदामुपस्थितिरितिबोध्यं ननु भवितस्पवात्याथैन पोगोभवतीसपुक्तं शाह्यार्थे संबधस्य नित्यत्वात: शाह्स्यविर
म्यव्यापाराभावात युगपदेव सकलार्थप्रतीते: क्रमाभिधानमयुक्तमित्यत आह नित्येपीति: असंनमयीतिअसत्व
मयीतियावत्तरं शब्दजन्यबोधे वक्तृगत्या: सत्वादिस्पर्थ: किंतु शास्त्रवासनाकल्पितोऽयं मन्त्रियादशायो क्रम: अर्थवदु
देशपकप्रातिपदिकसंस्रोदेशपकडीवाद्युदेशेनशास्त्रेत्वादिविधानादितिबोध्यं: वस्तुत: मकृतितदर्थाद्य पसत्वमेव कुतस्त
क्रमस्यसत्वमतेत्याह प्रकृत्याद्यर्थे वेति असत्वमयोऽयं न कव्यते। भाष्ये सामान्यभूतेऽर्थे वर्ततेतद्दति। वर्तनेनामसामान्याभिधाने

कै॰टी॰ विशेष्ये।विशेषणाविशिष्टे।तदेव विशेष्यत्वात्ः विशिष्ट एव बुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः।तदनुरक्तेति।सामान्यस्यका
१७५ यं न हेतुत्वाद्व्यक्तिस्तदाश्रयतया शब्दार्थत्वेन कस्य तदिति भावः।भाष्येऽन्वयतायदस्य बोधविषयो भवतीत्यर्थः।व्यक्तस्येतिद्रव्य
स्य सतो बुध्यारूढस्येत्यर्थः।नस्त्वेवमिति।अत्र प्रपञ्चप्रतीत्यन्तरमेव तदाकांक्षणादिति भावः।वस्तेनरेतिः स्वसमवायिकारणानाना
गत्वये सेत्यर्थः।एकत्वस्य तत्त्वाभावादाह एकत्वेति।एवं च प्रयोजनापेक्ष्यासापि व हिरंगेत्यर्थः।सजातीयेतिः रूपत्वेन स्वाश्रयत्वे
न वा सजातीयत्वेन गुलिंगादिभिर्भेदार्थः समवायाविशेषात्कथं शक्तेत्यंस्यत्वमतआह कर्मादीनि लितिप्राप्याप्यासः कमहतिशास्त्र
कल्कस्मिन्न्यायप्रसक्तिपारशायामिसर्थे।अत्रनेन विशिष्ट एव बुद्धौ विशेषणज्ञानकारणत्वाद्यपितांत्रिककस्मितमितिसूचितः।भा
ष्ये पदेवेति।अत्र थोनोलिंगसंख्याकारकाणां।प्रादुर्भावो ज्ञाने।शब्दानामपि तद्बोधकत्वी प्रत्ययविभक्तीनामपि।अस्य माह्तो
वदति शेषः।तदुक्तार्थे।यीनस्य तयेवानुपस्थित्यैसर्थे।येन क्रपेणाशद्वोपस्थितिस्तेनैव क्रमेणाकार्यमिति पूर्वमीकारनिमित्तकोपणि
तिभावः।तत्र पदस्येव विभज्यान्वाख्याने सर्वेषां युगपत्ताप्तासन्याभवस्थाक्रमेणान्वाख्यानेनतु पूर्वं महत्त्विक लक्षणं तरगलत्वं प्रक्वा
णादेशस्य बोध्यमत्र सिद्धत्वेपरत्वणादेशस्य निमित्ताभावाद्मामलक्षणं बोध्यमतएव वासत्रनासिद्धत्वं एवं विधानतदेगशस्य बोध्यमत्र रामः
सिद्धत्वेपरत्वणादेशस्य निमित्ताभावाद्मामलक्षणं बोध्यमतएव वासत्रनासिद्धत्वं एवं विधांतदंगत्वस्यदष्टान्तादि वत्वेन पणत्वमाक्षिप्य १७५

षपत्वात्तस्य एवं चेदं गाहउ१ स्तत्रेके पठेयत्नन पारीत्या पूर्वं स्यानि कमर्थं तत्रंगमितितिन दुक्तं अत्र तरंगशब्दार्थो भावत्त्वंग शब्दे स्पतत्र निमि
त्तकत्वात्कथं स्यानिवत्वं न थापि विषयसप्तमीत्वेपि परबुद्धि निमित्तकत्वेन परनिमित्तत्वमस्त्येवे साशपः स्वतेत्रध धातुत्तत्वनास्तीवं अदंत
त्वेजनिवध्योति वधियहराममपिन कर्त्तृ अमेवेति वो ध्यं बहुरवद्करतिभाष्ये व होने त्वदुत्तरपदभस्त्रीस्तुक्तेरिति भावः नन्वा देशस्पसत्वा
दनादिष्टादिस्तनुषितमतस्त्राहस्त्रकृत एवेतिः उपलक्षणामेतदिति भावः नन्वस्त्रेः नादिष्टादिसेतदनुपादानात्कथमेतस्वाभोतस्त्रा
हत्रत्तपेक्ष्येति। लक्ष्यानुरोधादिति भावः कर्मणोक्ते अनादिष्टमानादिसर्थः स्पादतस्त्राह श्राद शनपिति। बहुव्रीहो निष्ठेति पूर्व
निपातस्त्वना। तत्प्रकरणानिमत्वानन्नवः पूर्वत्वं ज्ञाने स्पादेशेन पूर्वत्वस्याविशेषणा त्तथ चेत्सप्तकमत स्त्राहपथेतिपरमतेनेदमुक्तं
तइतिभावः। पूर्वविप्रभावादाहधिन्वेतीति अन्यथेरापत्तिरिति भावः अत्र पदकृत्यं तदुक्तं पंचमीसमासाश्रयेणवे व्याकरणोदो
षमाशंस्याह वैय्याकरणोतिऐत्विधानसामर्थ्या भवत्र नभवतिस्यानिवत्वमितिपरे विधिग्रहणास्वाश्रयनिरत्यर्थमितिकत्वात्तत्त्रा
देशत्वस्परणेत्संगतमत आह माव्यकारेणत्विति। इदं वार्त्तिकमितितिन विरोधइति भावः निवर्त्यंतइतिउन्नत्यनेनिवसेतेअन्यत्र
गइति भावः नत्वानंतर्येइति। पूर्वविधाविन्प्रक्ते: शास्त्रीयेकार्येतिदेशप्रसक्तिरिति। भावः प्रयोगेइति। उच्चारणोदन्यर्थं। भविनरदिवद
तस्मितिहतेपिनजीवनं चेत्किं वक्तव्यमेतदारोपइ सर्थः उक्तं वेतिधत्वनुकोरिसत्रवचनद्वयकरणाये क्षो विकल्पः तदेवनामेति। इ कोय

कै॰टी॰ णवीत्येतद्वरकोपणवीत्यस्मिन्नित्यर्थः विशेषणत्वे किंतु ग्रहणाभावे किंततणमशब्दास्यल्लुक्त्र यत्नेऽगतेषो क्रमेणनाद्यः संधानस्याप्र

११६ सपत्वात्तन्नासहसाहभाष्येन लोपस्यचेति एवमसिद्धवचनमात्रेण निर्वाहमुक्का सूत्रकृतं स्यान्निवर्त्तेसमर्थ्यपतिकापमिति न्नत्वभा

वेतिः इहेसस्य सूत्रे इत्यर्थ इति भावः ननु पूर्वमस्यार्थस्य विधिशब्देन साधितत्वात्तत्कथं करणमित्योन भारद्वसन्तस्याह विधिशब्दं वेतिः

अध्याहारमात्रेणेति भावः भाष्ये एवपादेशेपि न भवतीति आदेशविनिपित्तहापोन्यर्थः पद्यपिव्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्भतरति

भाष्यकृता पूर्वमेवोक्तं तथापितदर्थं प्रतिपादक वार्त्तिकमवतारयितुं पृच्छतिभाष्ये किंपुनरितिः अव्यवहितसपवेरितिः छ

इसिपोपिव्यवहिताश्लेसनेन पूर्वपरशब्दयोरव्यवहितार्थे मुख्यत्व बोधनादितिभावः तस्मिन्निति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाव्यवहि

हिताव्यवहितसाधारणे पूर्वशब्दस्य शक्तिः अमान्यवेमानयेत्यादौ तु तास्यपानुपपत्या विशेषलक्षणाच्छेदसिपरेपीत्यादे

तुपरांगविकलायान्तस्यादिति परिभाषायाउपस्थितेरवधानांशलाभरहतुस्वरेयग्रहणाच्चिगात्तदनुपस्थितिरिति नत्व

भाष्ये एकाननुवृत्तिशाङ्गं नतत्स्वपक्षः शेषनिघातः उदात्तत्वमितिः अस्वयस्वरेणः निघातप्रतिषेधेति निपातैर्यद्यदीमनेनेति

भावः अनाश्रित्ये तिपदसंस्कारेवा कसंस्कारेवापणोवर्णोस्य पत्वेनान्तरंगत्वमित्यपेत्स्लोक्यप्रेत्र मनुष्य कर्त्तकेरेतिठकन एमः

नुसंयोगत्वस्य समुदायगतत्वेन पूर्वविधित्वाभावात्कथं स्यान्निवर्त्तेकिंचन संयोगसंज्ञाव्यवहितस्यविधिः अव्यवहितस्यसंज्ञा ११६

इत्यत्राह कार्यार्थत्वादिति॥ ततश्च स्युवद्योत्साव्यवहितपूर्वविधित्वसंज्ञापार इति भावः॥ ननु वच्छक हेतुनाव्यवहितपूर्वविधित्वात्कथमनेनास्य
हणो संयोगसंज्ञापाविधेयत्वमत आह यथोद्देशेति॥ तदा कार्यपर्यालोचनं विनापि भविष्यति किंचिदसंभिसंधिमात्राद्धत्यत्र हस्ते
ऽस्मर्थः॥ ननु एवमपि पूर्वपरविधित्वात्र स्थानिवत्त्वमापितत आह प्रसेकं चेति समुदाय इति एवं चानेन तयोश्च यतो या यथोद्देशप
क्षेपि न दोष इति भावः॥ एवं च पूर्वमात्रग्रहणेपि श्लेष्मेन दोषः यथोद्देशाश्रवणारेवः कार्यकालपक्षेपि पञ्चतिवं धद्वारा स्थानिवत्व
स्य संज्ञाकार्यप्रतिवेधकत्वं तस्य पूर्वमात्रग्रहणेऽप्येवं स्थानिवत्त्वमिति गुरुतासवर्थभाष्ये किंतर्हि पूर्वपरविधिरिति॥ पूर्वपरविधौ स्था
निवत्त्वाभावादेव च आस्तुरित्यादौ ऋच्छत्यृतामिति गुणस्य सवर्णदीर्घं न स्थानिवत्त्वमिति गोध्यं विधिग्रहणसामर्थ्याच्चेतदर्थं
लाभ इत्याह पूर्वमात्रेति दीर्घादि यहणाल्लिंगादिति भाव भन्भ यनिमित्तत्वेपि परनिमित्तत्वमस्त्येवेत्यत आह पर इत्यस्मिन्निति॥
अवधारणार्थमिति॥ पूर्वविधिशब्दे पूर्वशब्दस्यैवास्यापि विशेषणस्याऽयोगव्यवच्छेदफलकत्वादिति भावः॥ तत्प्यन एवेति॥
अविशेषात्सर्वत्रमहत्यतिभावः॥ आयसाविस्तरदेविकाशिंशपेत्सांवत स्यादित्यभ्यागादिति॥ ननु आदित्यभ्यावेनोऽत्यस्यस
र्वेशनामस्थानत्वेपि आपत्तिस्यांगत्वाभावात्कथं नुम् ओदित्वस्य सोनादविहितत्वात् आपस्तिस्यस्वघटोनिर्दीर्घादेशस्या
भावात्र स्थानित्वेन नस्यांगत्वामिति चेत्र॥ छिन्नपुच्छश्वच्चनएकदेशविकृतानन्यत्वेन अयत्नप्रतीत्यभ्यागानात्॥ भूयोवयवसा

177

कै.टी. म्यात्ः लोकस्यापि सिद्धस्यानाश्रयणो बीजाभावात्ः तत्रमपि वस्तु साधर्थ्यमावश्यकमिति दिक्॥ भाष्ये न सिध्यतीति निवर्तते तेनेत्यर्थः स्व
१७१ र्थेः न च वाक्यस्य विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेपि ह लोकाकृतिः स्यान्नो जेतरस्येत्यत आह गुणात्वादिति आदेशविशेषणत्वेने
ति शेषः वस्तुतो योरादेशस्याद्य प्रयोऽत्यधिकरणादेशताभावश्च तिभाष्याशयः उभयनिमित्तत्वे किं परनिमित्तत्वमेव नास्ती
त्युच्यते ऽतः परमेव निमित्तं ने तिनाधर्म्मस्याह अन्वयेतिः नासस्याह अयोगेति विशेष्यसंगतत्वेनायोगव्यवच्छेदवोध इति निय
मेन मानमिति भावः भाष्ये: यह लवोरिति अत्रचरम पि परस्मिन्निति तपदयोगव्यवच्छेदकमुतान्ययोगव्यवच्छेदकमिति प्रश्नः
असरणमिति: एजानमतिक्रान्तवानित्यर्थः प्रातिपदिकात्वार्थ इति णिजि षव्वमपागादिलोपश्चेति बोध्यम् पूर्वस्यैव षित्वनाशि
त्येदे भाष्ये एकादेश इति अन्तो गुणादृतियरत्वमित्यर्थः पश्येतिचेति तु नतिलोपस्यासीपत्वेनासिद्धत्वादिति भावः विंशशतमिस
सविंशतिरधिकास्मिन्नित्यर्थः विंशद्यतितु प्रक्षिप्ते शतसहस्त्रयोर्विंशस्य स्त्वात्तस्यानिनो नादिष्टादिति: सत्र यत्तुक्रम्यंतत्र
धात्विति मत्वेत्यस्यानिवत्सूत्रे वाक्येकेकेपादौ केकयमित्रयु खियायादिनाइयादेशोत्राह्रुणा अत्रापि यत्से सत्वापेक्ष्यत आह परि
हारोऽत्र स्मेति: पक्षान्तरस्येत्यर्थः एनत्व पूर्वोक्तः लोप इति समानाधिकरणेनमुपेत्याधिकारात् परसंनिधाने जायमानत्वे रामः
न परनिमित्तत्वमिति प्रतिमानः वस्तुत एतावतापरनिमित्तत्वे पादशतस्येति लोपस्य परसंनियोगेन विधीयमानस्य पर १७१

निमित्तत्वापत्तिरितीदमपि चिंत्यं । यद्विहाङ्गत्वमेवात्रापि समाधिरिति तत्संज्ञपादाना दितिः यथा थागत्येत्येतद्वार रगार्थमाव स्प
कं ततन्तत्र हि केवलह लोपस्तथापि व्याख्यानाद् चएवादेश इत्यस्य योगस्य च्छेदलाभ इति बोध्यं । मा स्त्वादेवेतिः अचे । पत्र स्था
नषष्ठी निर्दिष्टत्व मित्यर्थः एवं हि णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात ततस्मात् च एवादेशमयोगे पत्रे स्वर्थेन तद्वार रगमुचितं किंपु
नरितिः आश्रितस्य निकं कार्यमेवस्थानि वद्भावेन प्राप्यते उतत्त्वनाश्रितस्यानि कंप्रतिबध्यते पीति प्रश्नः । पघप्यये विचारः
प्राकृकृतएवभावाभावातिदेश इति सिद्धांतस्थकृतस्तथापि अत्र स्थवार्त्तिका स्कृतवार्तिकव्याख्यानमिदमिति बोध्यं ननु संयोगे स
तेति वक्तव्ये किमुच्यते गुरुविधिरिति स्वकृस्ताह कार्येतिः नन्वचि ने स्थ र्थाद्विवचन निषेधेः स्मेषस्यान्याश्रयरागमत आपद्युदासेति
। चिंत्यपेतनः वाकवाकृकृद्र्त्सा दावधसा नेद्धितोनापत्तेः । हलीसे ववकुंपकालाच्चे साङ्गः तस्माद् अभित्र स्या श्रयरोन त्ववर इतिव कुं
पुक्तेषाणिसादावज्झित्रोव रोमाभाव एवे भिन्नदोषः । पद्भः एवे तिः पर्वस तिपक्ष स्थ्ये पिरे स्यह रागेन कार्यमिस त्रंतत्क रगाकपयभपिं
त्यमेवस्यात् किंचतु किंकप्रसपलमादापापि प्रहतित्नापनापतदाव श्यकमिति चिंत्यमिति भावः वरैपलोपे स्थैकमेव निमित्त
मित्यभिमाने नभाव्य मित्यभ्वो । क्वस्येतिः क्वस्याचीनि क्वसलो पेप्रकृते पिलुग्वक्तव्य इतिवार्त्तिकार्थः पक्षांतरे तु क्वसलो पे नैव सि
द्धमित्यभिमानः तत्रायवश्यं लुग्वक्तव्य इत्याह अत्र दुह इतिः धूमो सादिः गमहनेत्यने नाश्रोपः । घलंहोहते रित्यनेन भाव्येजग्धा

कै॰ टि॰ दिष्टादेशस्येति जग्ध्यादिषु विषयेषु आदेशस्यार्थान्तरत्वस्य सम्भवः। एकदेशविकृतस्येति। अन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वे कृते यो शिलोप इति अ
१७८ दित्यस्मानादिष्टाद्वचः पूर्वत्वमस्सेवं एपस्त्रो पाविति तु णिचस्थानिकत्वध्याद्बोधकं उक्तरीत्यावात स्मृत संवार्तिके पुसो पेतिय
कारोकारयोर्लोपदृष्ट्य र्थः। अत्र कुम्भी शामिसादौवाक्यसंस्कारपक्षेयस्मयरागादेशेन तत्त्कार्यप्राप्तिरितिबोध्यं। वहिरंगेतिवाचो
रिसत्रपयास्मन्प्रासिसत्त्योक्तमेवमन्यत्रापिबोध्यं। आत्मनेपदमिति। इ दितिशेषः। नन्वयंगातं सोर्थे दृश्येवोदाहियतेमनअ
हसोर्थंदृस्यचेतिः पस्येतिचेन्मादाविति। आदिनासृपेतिब्धेतिपलोपः। इपांशीप्रसपे। अत्रोयस्यासिद्धत्वेनतुनव्याश्रयत्वात्
गागींभ्यामित्यत्रगाग्यं अत्रम्यामिति स्थितेप्रं वेसुपिचेतिदीर्घेसादंयलोपाप्राप्तिरितिबोध्यं। पर्युदासाश्रयणेत्वितिआदि
त्रत्वेनप्रक्रमसापेक्षयणस्स्यानिवत्वप्रसङ्गापाआदित्रत्वमत्वेनजोयेपइतिभावः। सयोगसंज्ञापादृतिः अस्याशयउक्तः। वक्तृतः।स्तु
तस्यत्रेपादिकत्वात् पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदिमनेनायोदेसंसाधः। अतएवलिंगादितिः नचपुत्रमासमंताद्नुशीलेपस्याः पुत्रादिनी
साहेस्थानिवत्वान्नादिनीसस्याप्रसक्तौछित्वेप्राप्नोतित्तन्द्वारणायछित्वेवनग्रहणं कथमभावातिदेशेलापकमितिवाच्यं। एतम्ब्दाख्य
प्रामाण्येनतस्यानभिधानाजशीप्त्रोपस्थिकस्तेनाङ्दृः हिन्नादिनीशब्दस्यवैनत्रग्रहणाच्चेतिदिक्। नपदांतविं नतु स्थानिवत्वनि रामः
षेधेविनास्मस्यपदांतत्वेनासिद्धेत्तस्यत्वसंपादकेपदत्वेस्थानिवत्वस्यदुर्वारत्वात् संतस्यपदत्वाभावेनकथमत्वसस्यासिरनआ १७८

हभावेतिः पदांतेति चभावप्रधानो निर्देशस्तत्र । विवोध्ये॰ इद्देविसंद्विर्वचनादिसाहचर्येणापदांतपदार्थस्यशास्त्रीयस्यैवग्रहणोचि
त्यात भाव्यंत्वेवेत्याख्ये पेहत्वस्यपदत्वरमावपवत्वेन तत्रकृतेयेनन्निष्माहकपदत्वेचं कर्त्तव्ये भावसाधनविधिशब्दस्त्रयणोदित्वो
पस्यस्यानिवर्त्तननिषेधात्तु त्वमाप्रोतीसर्थः पद्यविपदसंज्ञानपदत्वाभावपवोनापिपदांतस्यानेविधिस्तथापितस्याःकार्यो
र्यत्वात्तकार्यस्यवत्वस्यतत्वान्नदोषः मदत्वराभावपव साधकस्यापितत्वेनग्रहणामित्याशयः सिद्धोसेकदेश्याहमसंज्ञात्रेतिभ
त्वेप्राप्तस्यानिवर्त्यत्वस्यापिसांतनिष्पदत्वाप्रतिबंधद्वारा हत्वसंपादकत्वेनभत्वस्यापिपदांतग्रहणेनग्रहणात्तत्रापिस्या
निवर्त्तनिषेध इति सांतनिष्ठभत्वेनतन्निष्ठपदत्वबाध इति भावः नपदांतसूत्रहृष्यादिपादीतुनासिद्धाजशादिग्रहणात्तोकेपठो
कारीसा पूर्वपक्षयोजनेत्यर्थेभावः भत्वस्यानिवर्त्यत्वस्यसकारांतपदांतत्वसंपादकतयापरंपरयाभसंज्ञायाअपिप
दांतत्वसंपादकत्वेनपदांतत्वमितितस्यापिनिषेधइतिसमानावधिकत्वाभत्वेनपदत्वबाध इतिः एवंच परंपरयापदांत
त्वसंपादकस्यापिपदांतविधिशब्देनग्रहणोमदुक्तरीत्यैवपूर्वपक्षयोजनाप्युचिताः ननुप्रत्ययोः ध्वांतरेपिविधानात्कथंस
वेत्रभत्वमतआह अन्नभिधानादिनिमत्तशब्देनप्रसिद्धत्वात्तन्मतुप एवग्रहणमितिभावः तत्रपूर्वपक्षाहाकारांतेमतदितिःसा
क्षात्परंपरयावापदांतकार्यप्रतिबंधकस्यभायकस्यवानिषेधेपरंपरापदांतपदेउपस्थितयदुत्वबाधिकेषनाम्यकारीकेतिभ

179

कै: टी.
१७८

त्वेन निषेध इति सोन त्वाभावात् तद् भावि रिति भावः स्तिघ्रो से कदेश्याह न नु चेति अत्र पदसो देश्यत्वे न तत्साध्यपदत्ववत्समुदा
यो सकार्येनाप्य निषेध इति पदत्वे पि स्थानिवत्वात् संत स्य पदत्वाभावेन रुत्वाभावः सिद्ध इति भावः तत्र किमपेक्षया संमतीत्यत
आह स्थानिवत्व निषेधादिति एतत्साध्यपदत्ववत्वेनोद्देश्यत्वासंभवः भावसाधने पि विधेयस्य पदस्वरूपाव पवत्वं स्थानिद्वारैव
वाच्यमिति स्थानिनः स्थानिवद्भावेन तत्वाभावे विधेयस्य स्तुत रां तदभाव इति भाव इति भावः स्याभीवत निषेधं विनाप: पद
त्वेन सिद्धत्व स्य चरमावयवेकत्वेस्य इत्यस्यार्थः संप्रतिपदशब्देन संमत्तेनोत शब्दस्य षष्ठीनत्तु रूप इति बोध्यं पद विन स्य भाव इ
सादौ तत्साम्यत्वप्रसंगात् तादेर प्युद्देश्यतानत्वाप्यत्वलस्यानुरोधादेवमर्थकत्वमिति ता स्पर्य पूर्वेप सी उक्तमाशयमजानानः
संप्रतीतिपदीत स्य विशेषणतामन्यमान आह भाव्येकमे साधनस्ये ति संप्रति यांत स्य स्थाने विधाविति हितदार्थः तत्र भा
व साधनस्ये ति: कर्म साधनत्वे हि द्विर्वचनादिभिः सामानाधिकरण्यपः पदं तेन नवैयधिकरण्यच स्यात् भाव साधने पदचरमाव
यवद्विर्वचनादिकर्मकविधनिदस र्थेः तत्र हि पदचरमावयवत्वेन सिद्धकर्मके विधाने इति वक्तुमशक्यं सिद्धत्वे विधानवैयर्थ्या
तः एवं वाकारांतमेतद् इति प्रतीकोक्रमुक्त्याप दत्व एव स्थानिवत्व निषेधात्संतमेव पदत्वम्प्राप्तिमत्वेतु निषेधाभावात् अका एतमः
रांतं भत्वे प्रतीति कोक्रमुक्त्या पदत्व एव स्थानिवत्व निषेधात्संतमेव पदत्वे प्रतिमत्वेतु निषेधाभावात् अकारांतं भत्वं प्रतीतिस्म १९

स्यादेकत्वमिभावः तत्त्वं प्राप्नोतीति समासांजशोत्तरस्य पदस्य माव पदविधायकाभावात् न जघ्न्य ग्रहणं गोनधाज शितिज त्वेनान्तिषेधार्थो
एकादेशाश्येवेतिः अत एवोभयत्राप्याश्रये नेसनेनव स्वमाणो समाधाने संगच्छते सिद्धान्ते केदेश्यापाहन्यत्तिप्रनरिति पूर्वपक्षाह
रहकानीतिर्हृदयदान्त एवयकारादिविधेयद्गतिभावसाधनेपि सिध्यतीति भावः अत्र साधारणमितिः भावसाधनपक्षमात्रसाध
पिसमर्थः भाष्येषड्गिकस्याप्पीतिः अत्रैकादेशाच्छोपान्तेसपादसप्राथ्याथीस्या कार्यमन्तूजि योगपनयाऽसिद्धत्वेनजत्वामन्तूजित्व
दन्तेतांत्व श्चोपमस्यानिवत्वमसक्तिस्तत्र कर्मसाधनेपस्येतिलोपे दकनिमित्तभत्वेन समासान्तर्वर्तिविभक्तिनिमित्तकपदत्व
स्यापिनिष्टत्तेः षड्गिकासिद्धिः नच भत्वे स्यानिवत्त्वमश्चोपस्येतिन समानाश्रयिकत्वभत्वपदत्वयोरिति वाच्यंः सासासरेपराया
गापदान्तस्यानिकविधिप्रापकमतिबंधकस्यानिवत्वस्य निषेधेन भत्वेपित मिषेधातःपदान्तत्वेन सिद्धस्य विधाविलप्येपदत्व
ससिद्धत्वेनतद्वारकपरंपराया वक्तुमशक्यत्वेनामकारिकायामपि ग्रहणगत भावसाधनत्वेतप स्थित पदत्वद्वारिके वपरंपरा
गृह्यते रतिभत्वे निषेधाभावेन स्यानिवत्वाद कारांतेभत्वे पिषांतेपदत्वस्यासाधात्तेननदोषइत्याशयः केयरेपदांततायामविधा
नादितिः पदत्वस्याविधानेन धर्मविशिष्टत्वेनापि पदांतस्यास्याविधानादितिभावः सिद्धतिजश्च कार्यंदृतिशेषः सिद्धांस्ये कदेश्या
हवाचिकक्षितिवकास्येतिवाचिके पिवागाशीर्दन्तशश्चानठवि छजादावितिशीर्दन्तशाश्लोपेपस्येतिलोपेपस्येतिलोपेपूर्वो

दाहारोऽत्वबद्ध्वाविकृत्वापत्तिरिति भावः। एवंमदुक्तारीसाभाव्यस्यसामंजस्येकार्यंपुनरिसादिनस्यत्र पूर्वत्रसिद्धीयंकिंचित्का
र्यविधेयमिसंतः। कैयटश्चिंत्यः। स्फुटार्थत्वाच्चनव्याख्यातः। तथाहिपूर्वमेवऽस्यमतेनव्यन्तत्वादिन्यसंगतेसपादसप्ताध्यायीस्था का
र्यप्रत्तभियोग्यतयानदृष्टादेः। किंचषकारहृयापत्तिर्नशास्त्रीयाः पदद्वेरभावपक्षस्यशास्त्रीयस्यैवग्रहोतुमुचितत्वात् रत्नाकूत्वे
सिद्धंस्यादेकत्तल्पोत्वेतिपंचमेवस्यमाणंयत्नदृर्शपातिः एकेतिः तथाव्यवहत्वादेशत्वाद्वाचिकेमतेपिनस्यानिवत्वमितिभावः। ए
वंचभावसाधनपक्षोत्रस्थितः। पूर्वपक्ष्याह कथंब्रह्मवेधेतिसिद्धांसेकदेशीउक्तमपियः संप्रतिपदांतरूपेवंरूपंसिद्धांतेपरेणा
गृहीतत्वाद्यक्षानुरूपवत्तिन्यायेनाह उभयतरूतितत्त्वावहेयस्मान्नादिविधिरिति। अत एवात्रनैकदेशक्तिन्यायेनध्यांत
स्यपदत्वेसंभावनान्तकारांतादृष्ट्विधानेनाक्ताविपरिमाणसंज्ञात्वेनदुर्लभत्वात् उभयतन्त्रायतोऽस्यस्यैकदेशामतत्वाच्च एतच्चांतादि
नस्सूत्रेवस्यतेपूर्वपक्ष्याह कथंवेनस्वानितिस्वथ्वेनस्वामित्वंभीमीपकार्मितदस्तुदाहरणत्वमेवेतिबोधयितुंगात्वंसिद्धांतमाहवे
वमितितत्वष्टेनम्ब्रतुविति। एवंब्रह्मवेधशब्देनुकारेणनयदस्मितिवोध्यं। नचिदमपुंल्लिंगगतिकारकोपपदानांसुबुत्सन्नेः पूर्वसमा
से। सुबंतत्वेनसुबंतेनसमासेउत्तरपदत्वेचेतिप्रसंपत्तलक्षणानिषेधेनयोत्तरस्यायदत्वात् गोचेसादाववत्रोपस्यस्यानिवत्वेनावऊणमः
पतेरितिवेत्त्वः गत्तापदस्यकापित्वएवप्रत्यासमानन्निषेधप्रवृत्तेः अत्रवेदंभाष्यमपिमानं सुबुत्तते: पूर्वसमासस्यवैनद्विषयेविस १८०

त्वान्नप्रवृत्तिरिति भावः। एवं च विषयद्वयप्रदर्शनेन पदचरमावयवे कर्त्तव्ये वा पदस्यादेशे एवं न स्यान्निर्वदिति मा भूदेव मिनेकानि संतीमा
षेवोदाहरणं एवं च पूर्वसूत्रे। परविधावितिमध्यद्कस्य कैयटग्रंथो भोभोगाइति सूत्रस्य कैयटग्रंथश्च चिंत्य एवं एवं षडिकेरन्याव
पि चिंत्यः टकस्य पदस्याभावे विगुलिशब्दाकारयोर्लोपेन स्यस्यानिषभ्यावेन पदत्वान्न स्मिन्नेतस्य विधिसत्वेन दोषाद्इति [illegible] दिक्
भाष्य पदस्यांतइति पक्षे पूर्वपक्ष्य अभिमते एकपदस्याजादेशस्य स्यस्यानिवत्त्वनिषेधे पि न दोष इति प्रौढाप्रतिपादितं तु ध्या
मसंज्ञात्र बाधिकाम विप्यतीति स्वोक्तिरेकदेश्याशयमाह यथेति पः संप्रति पदांतरस्येन तु न शब्दमर्यादालभ्यमिति भावः
अस्य पदस्य कैयटोक्तमास्याचिंत्यातावता पिभसंज्ञापाः पदांतविधित्वानुपपादनात किंच यथा कारकाधिकारे का
रके सत्कर्मेतिमात्याख्याने भत पोः संज्ञयोः समावेशउक्तस्तथात्रापि स्यान्न हि भत्व पदत्वयोः समावेशोऽस्ति तस्मादेवं व्या
ख्येयं यथा हलजस्कारेणोनं साक्षात्प्रापकः प्रतिबंधको वा स्यानिवद्भावः प्रतिषिध्यते तथा भसंज्ञा विषयातिदेशस्यापि
परंपरया तत्वात्निषेध इति पर्यवसान्यानि पदकार्याणि पदचरमावयवकार्याणि हलत्तु शब्दादीनि तत्प्रापकपदसंज्ञात्वे
चात्र सूत्रेऽपल्प चेते पदस्य विधिशब्देन गृह्यंते ते पदचरमावयवप्रापकाद्यापितत्वेन गृहत्वनेएव मिदमपि भसंज्ञाह्वयमपि पदकार्ये
परंपरया पदचरमावयवप्रापके प्रतिबंधकत्वात् पदचरमावयवत्वेन गृहत्वेतेरमर्थः अयं भावः पद्यापदांतपदेऽप्यस्य तत्वात्पदत्वद

के॰टी १८१ रिकापरं यत्तस्वतेन तथापदत्वबाधकत्वान्न तस्यापि असमासत्वेन तद्वारापि यदुत्तरमाचयपदविषये स्यान्निवत्वप्रतिषेध इति षष्ठिके नुष
ष्ठाज्ञादिवचनात्सिद्धमिति द्वितीयाद्यर्ध्वं लोपविधायकवचनग्रामारापात्तद्विषयेन भत्तेद्वाशपदत्तरमाचयवसंपादकस्यान्निवत्वप्र
तिषेध इति न दोषः। नाचिकेतवेन दोषः। उत्तरपदलोपविधानात्तु पंचमेवेदमुपपादयिष्यते एवं वा समस्तकीनरीसारसीसादौ त्क्तत्वादि
प्रसक्तिरेव नेति बोध्यं यद्यपि पूर्वत्रासिद्धेन स्यान्नित्वादिति निषेधो न प्राप्नोति तथापि विधिशास्त्रोभावसाधनो नन्तरशब्दस्य रमाव
पववाचीत्यादि सिद्धान्ताबोध्यं तु पूर्वत्रासिद्धस्मात्राद्वापि सास्त्रासरं पृथ्यामा पुकस्पतिवेधं कस्यान्निषेधस्मादिबोध्यं तु पदेतद
तिसमासमासेन वेनस्वानित्यादीनपदानेति निषेधनारणेन पूर्वत्रासिद्धेनाप्यचयपदवरमावपदविधायकातिरिक्तस्यैव
ग्रहणमेव न शब्देनेति बोध्यं तु चायमपशेपरतिबोध्यम्भाष्ये: व गर्तो यविधिमिति ज्ञातो लोपद्विवेत्येतेमतीत्यर्थः ए
वंवरेयलोपग्रहणे कृते पियापावरेत्यस्यासिद्धिरिति शंकायाः निरीसस्यात्रासिद्धेः सिद्धांतमादृश्यथवेति पलोपे किमि
तिः पापावरेपलोपस्य वरेत्यनेनैव सिद्धत्वान्मण्डूकप्लुतौ सम्मितिः पृथक्प्रमत्वये शब्देन विनप्रवृत्ते तथापि तस्य काविल
लात्र दोषः किंग्रहणाविचोप्युपलक्षणमित्यन्ये। कैयटे उक्तं हीति कंठ्यादिप्रयोगस्तत्र भाष्ये। उपधात्वाविधिमतीतिः एमः
प्रत्ययविधावेसनाग्निस्थे हेतन्तर ति आदिमशब्दादिस्यर्थः आदिनेरपम्य एपतानादेवनाथैए पद इति नोके आपसस्पेसस्य १८१

प्राप्ता पूर्वत्रासिद्धस्य करणं यथासंगतेः तस्मादेतनवं ङनमेतश्छानेनेवेति बोध्यं के इति शास्त्रस्येतिः विशेषणात्तदिम् थेः न गत्वा:
ह्नोयस्य स्यान्नित्वादुवङ् पावास्यादिति वाच्यं जातेजत्रेत्वोठासिद्धेः नु वितुनस्यान्नित्वमनादिष्टाद्वः पूर्वत्वाभावात्तस्मादेव भाष्यप्र
योगात्तस्यान्निहारकृतदाश्रयाणं क्वाचित्कमित्याहुः न तु लिलीतीति वचनसामर्थ्यात्तस्मादेवेत्यत आह कारकुर्मीति अन्यवचनं सा
वकाशमिति भावः स्वरविधावित हल्स्वरप्राप्तेः सत्वादिति भावः अव्यवधाने इति अव्यवधाने इत्यर्थः अत्र च परे इति वाया ४ अनु म
तपात हनुच्चारणेनतदाश्रयस्यापादपितुमथ सत्वात्तस्यस्यादिति नापादितस्वविधौ स्यान्नित्वाभावाच्च न तु लितीस च मत्वपा
त्स्वमिति सनुहृत्रेः पूर्वग्रहणस्य सत्वान्निर्दिष्टपरिभाषाया उपस्थितिः एवं शहृव्यवहिते पीतिनदोषोत्तत्राह पत्रलितिः नत्वा थ
व्यवधानारोपेरोगव प्रयोगः पूर्वादीनां वाव्यवहिते एवं शक्तिरिति भावः पत्रलितिहृश्वे संभवति आरोपितत्वहृतोमानाभावदिति भा
वः पालिदंचित्यत स्मिन्निति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणात्तु तस्मात्तत्र राशविकल्पपरिभाषा यस्थितेः प्रसङ्गः परत्वेस्मादेदहत्वाद
त्राप्युपस्थितिरिति तत्स्वपक्षे स्यादिति अनुदात्ते पदमिति वचनात्म से इत्यत्र केचित्कोषं कद्रमावश्यके तन्निषेधेनेवसि
द्धे लिति सामर्थ्यमेव कथमिति चिंसंभाष्यं यत्वारत्नमिति बाकेतरंगत्वेनापीदंसिद्धं वहृत्स्वदकदस्कदाहरणा नव्याकपि आयोन्यतरस्या
मितिहृस्वत्वे तस्य स्यान्नित्वात्तहृस्वाने स्यादिति विरोधेन भवतिः मतिरीत्रेन्यच व्यवहितेरगत्वेनासिद्धत्वमत्रोपस्थितिन शंकत्विपार्वात

182

कौ॰टी इमहृत्ते श्वासोरिसद्यापि यथानसानयोक्तेरेके तिः स्ववतुनां ते भमिति भावः नस्तुत्वां तरस्वत्तिले प्रकृतत्व मिमाहमस्तकन्तद्रतिः पदांतरे
१८२ गाम्यवषानरूपा सत्ति रान्तुरूर्खेः विक्षिप्ताः विभिः त्र देशस्याः भाव्वेपथे एसंबंधः दृष्टवा माथ्यं बाधजनकत्वरूपः स्वंसभवादिति
वरबतुः नगमनु रिसादोसं भवाद्विम्य मिदपारिशेष्यादिति भास्यानाचेसपि बोध्यं एतावदिति पूर्वोक्तो नियमो पोत्सर्थः नन्नु सत्र से
कत्वात्ता वन्मात्र विषये ताद्दशो वाक्या थोड्डवेच इत्यनश्वाहमहगाकवा मालिति: पाठक्रमादिति: अर्थक्रमो नाम रजदुस्मवे
शम्यापेन स्वस्वाकांक्षिता र्थो न्वयक्रम एवं च श्वासम भावेपि यदा थोपस्थितो श्वाकांक्षाव शाद्युस्सस नुसारेणान्वयबोधः
तिभावः साचीनपि सस्यात्तिर्पगाछेत मित्स र्थः किन्तु गीतिवार्तिके क्वाविसत्र विधा विसेतद्व्याद्रियते: तेन किं निपित्तविधा वि
स्मथेः स्वाहृत्पाकाविसादेशेनापि संबध्यते: किं निमित्तादेशस्य र्थस्तदेतद र्थः पश्यते क्वोलुप्तमितिः इदं च क्वाविल्कमिति
वस्पतेः एवं सत्यू पे ग्रादेशे उपधा लघु धातुके कार्ये च रूपरूस्वे कुसे वस्या निवर्तनेनेत्य र्थे भाष्येक्वा विग्मस्य क्वोलु शमिस र्थे
दाहरणं केडुरिति कजंताक्विप्रत्ययपरानपत्लोयश्चभवतीतिभावः तत्रांसं रवेरूपतिपत्नो येतिपिपठीरितिश्च्वोप स्यस्या निवर्ते
नेरेफातस्यापदत्वादीर्घोनस्यादितिभावः स्व त्र हृत्वमप्येतदधीन मेमेवलाव पनेरितिः एपत दुवधा नोरि स र्थः ७ ठनेतिः क्वोयातस्या रामः
नेगत्वादितिभावः पुठि एसेधतीति वृद्धिः वरोग्निपत्वादितिा स्वचः परस्मिन्निति स्या निवर्तं तु नः हृद्दे रनादिष्टा इवः पूर्वत्वाभा १८२

१

वानः नञ्वलितिः कारकइत्यादौ गुणि स्थानिकवृद्धिविषये सवर्णिता यत्तथैव वा ततो लोप इति सूत्रे भाष्ये सत्या ख्यातइति भावः परे तुः पत
तुको रिति तापकानि सलेनांतरंगलमना श्रित्य कौलुममिति निका यं निसला च पूर्वं गुणि लोपः इ द्धित्व कृते गुणि लो पेउपदेशे नकृते त्वमि
देशे नेस निसेति पूर्वपक्ष्माशयमाह: देवपतेरितिः एवं तद्विशिन्यर्थः। नन्वत्रौठको विधिमिसेव सिद्धः नवो कारस्य हद्धिः स्यात् गुणेः स्या
निवत्वादिति वाच्यं: उठ आदि षादवः पूर्वत्वादिति नेदमेसाधीरणामुदाहरणो मिति वेन्नः सखीपतेः सख्युरिति स्वमसान सूत्र भाष्यो
क गोमसते गोमानिति उगिद्वामिति वाच्यं: उठ श्रादि ष्टादवः पूर्वत्वादिति नेदमेसाधारणामुदाहरणो मिति वेन्नः सखीपतेः स
ख्युरिति स्वमसान सूत्रभाष्योक्त गोमसते गोमानिति उगिद्वामिति सूत्रभाष्ये क्त णपनःपदे यात्पदइति येन विधिरिति सूत्रभा
ष्योक्तेः पिपठोरित्यादौ पणाभावस्त्वपोः सिद्धिश्चन त्स्या साधारणामुदाहरणा स्थानिहारकेनादिष्टादवः पूर्वत्वेनुदहरमप्यु
दाहरणामिति बोध्यं नैवं विशापते क्षोखुसमिति नैवमेव विज्ञायते किं त्विदमपि काचित्केल स्य सिद्धये आश्रयणीयमिति भावः। तदा
श्रये इतिः इस्व जातिः स्त्रियामिति लिंगानुशासनात् इस्व स्त्री लिंगत्वे फलेचन पुंसकत्वमिति भावः वस्तुतस्त्वाम्र इत्यादौ लिंगा
नुशासनस्याप्यभिवारादेतन्मायव्यमा मारणपाच्च विवनदरामलकाद इसे पित्रिलिंगाइत्याहु। किंनहीतिः यौगिकत्वे हि इस्वसैव धात्व
लेन पुनः प्रत्यसं यंधादइसे इत्यत्र विनिगमनासंभवादिति भावः विशिष्टेतिः विजातीयेत्यर्थः अंतरंगानपीतिः अस्य न्याय स्यांतरंगनिमित्त वि

कै·टी· नाप्राप्तलुक्त्वतदंतरंगबाधकताबोधकत्वेतुतत्परिभाषाप्रहत्त्वभावसंपादकस्यानिवत्त्वनिषेधापेदमितिबोध्यंअत्रविकेतिःवोनोगु
१८३ णोनिङीपोवैकल्पिकत्वादितिभावःप्रतिपभिगोरवेतिज्ञानगौरवेसर्थःननुभसंज्ञकस्यनस्यवत्वेपेन्नंगात्मप्रतप्तामत्वाभावेनपंचत्वेन
स्यानकिंतुनत्वस्यपरविषयेपूर्वमेवपुवत्प्रतिपत्तिरनआहप्रवर्तीतिरइहतुउकीतिःअनेननलुमतेनिषेधात्रप्रत्यप्रसंगःकिंच
भित्रतद्धितविषयाभावादपिनतत्प्रवृत्तिरिसपिषनितेकिंचांतरंगानेपीतिस्यायेनेकादेशात्पूर्वमेवलुकिमस्यपलक्षणासत्वेपिपञा
दित्वाभावात्रभत्वंःभचवर्णमाधान्याभावात्कचवर्णोग्रेयेनात्वोसत्किभंगवतइतिवाच्यंःप्रत्ययलक्षणामत्रस्यनिपपार्थत्वमि
तिपक्षेःदोषात्ततलुमतांगस्येतिपर्याश्रतेभ्युपेसापिठकुछसोभ्येतिपवर्तेमाख्येआहनत्वत्वपीतिनसानुक्तनङीषीत्यत्रमते
पेनस्यानिवत्वेननतदापत्तिरतआहसंनिपुक्तइतिएवंचसंनियोगशिष्टपरिभाषामानुप्रहजिमतिवेषद्वाराःआनुत्रसगामे
वपूर्वविधिरितिभावःअतएवैनेपइस्मादौपस्मेतिलोपेणास्यअवर्णग्रतएवाचःपतस्मिनिमित्तसूत्रेविधिशद्स्यभावसाधन
त्वपूर्वस्यविधानेपतिपूर्वस्यभावेप्रतिपूर्वःस्यादितिस्यानवदित्यपंउक्तःपूर्वस्यादित्यस्यपूर्वःस्थितःस्यादित्यर्थोवा
बोध्यःएवंचपूर्वसूत्रेनेत्रेयोभयेसाधनविधिशब्दवितरहतापतुकेपकादिभिःसंनियोगशिष्टपरिभाषाःनिसत्वेनेदंसाधि रामः
नंतत्वचेवःनवक्षपिभस्यादइतिपुवत्स्यादनआहनमानायामितिःप्रसिद्धेर्ङ्वादीमचतिनिमित्तीत्वयानुनत्संवधइतिभावःन १८३

नेवम अयापीदं वत्ताम्य स्यात्रेपंहत्थिंरिति उदाहरणानि सिद्धिस्तस्मादेरोपितंद्रुत्वाच्छेउ अज्ञिवामपि मरुत्ति तिर्मिजमित्स संस्कारहत्वं णोऽस्य यत्वादिति। अत्र
श्रणेण लुकि न सुमते निनिषेधात् तुटमिन्न तद्धितविषयाभावाच्चेत्सपि बोध्यं अयपवेति ङी लुकः स्थानिवत्वेन भत्वादीकारयरत्वाद्येति भावः
शवसुक्षीतिः अयम्यथा शवलुकः स्थानिवत्वेन सवधानात्यासिरेवनेति भावः वस्तुतः शपलुकः परनिमित्तकत्वाभावादेवन स्था
निवत्वमसक्तिः अत एव न ह्रुतइत्यादौ ऽश्लोः स्थानिवत्वान्न गुणः भाष्ये यो सोऽण्णा वितिः रोशीऽव्ययसंख्यानमितिसिद्धमेतत्
वक्तुभेदान्न दोष इति तत्व अत एवाप का श्रायोगिकमवस्थानिद्वादेशात्मे वाचः परस्मिति त्येत षयसुपश्रीणीति बोध्यं मूत्स्प
विधाविति: अत स्पवइ: परहस्वे निषेधः ननूपधात्वे स्थानिवत्वनिवत्वनिषेधे पि जिताः सरलोशे शियरत्ता शेचतस्पटुवास्ते
नपठपतीसादोहच्छिनोपिद्धवितिषेधो व्यर्थ इति चेन्न प्रसङ्गे संयोगाशेउस्यिताकोऽस्त्येव न त्वे स्थानिवत्वनिवत्वनिषेधे पि जितास्स
रलोशेशिपरलोपेचतस्पटुर्वेरत्वेन पठपतीसादोहच्छिनोपिद्धस्वनिषेधोऽनर्थ इति चेन्नमत्वेय स्यागोशेउस्यिताकोऽस्त्ये
नजिगानिरासविसादे रंगविशेषणात्वस्ये वो चिसातेउ पधात्वे प्रपक्तकार्ये एव तन्निषेधेन रोम्यरत्वांशे पि स्थानिवत्वनिषेधा
धासत्र केऽनुकृतिः कर्मणि व्रजोरितिकुत्वमिति भावः नेतनयचेतमिति एवं प्रसङ्गादि समर्थः एतद्पीतिः एवं चकृत्वेऽस्मावश्यकमि
तिभावः वस्तुतस्तदना वश्यकमि स्याह पूर्वत्रासिद्धेरितिः अचः परस्मिन्नित्येतद्धि आत्रिपाद्या असिद्धत्वेनाप्राप्तसिद्धानुवादो पेतत्फले

१८४

कै॰ टी त्वेति देशात्तत्राणाव तिघटितानामेनादिवद्दित्वादीनां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिर्बोधकेनेनामोक्षीये रोत्वादेत ।सिद्धिरिति दिक्वस्त्रदुग्धेतिःस
१८४ सस्यांपलोपे सलो सलीति सलोपेन तदीयास्त्रोप स्य स्थानिवद्भावेन चतुर्थत्वे इति मषभावे समर्थः चेकार इति एध्वोरित्यनुकर्षे
णार्थं इत्यर्थः पूर्वे त्रोवेति ःएकावोवशइत्यनेनेत्यर्थः ननु संयोगान्तलोपप्रवृत्तिर्घुद्भ्रक्वांतं विहाय कुलाधुदाहरणादाने वीजा
भावोऽत आह संयोगान्तेति ःपदीतेति ःविन्यमुतनःपद्वरभावयएवन्त्रिषधात परपदस्याजादेशस्येवतेन स्यानिवत्वनिषेधा
च्चेति ःतदुदाहरणानिर्दिशेपति रकंदयतरित्यादिना काष्ठतगिति ःनचकाष्ठरागेवनास्ति कुतः काष्ठशकस्यानेति स रेफेति सू
त्रस्याभाव्यात् एषामनभिधानमिति वा स्यः पत्रसंयोगादिलोपप्रसक्तिस्तद्विषयत्वेनानभिधानस्यादोषात् ननु त्वत्र संयोगास्त्रो
पः प्राप्नोति नवत नत्वपदांतविधित्वमिति नमेन सिद्धिरत आह संयोगादिलोपे तिकेचित्तु एतद्भाष्य प्रामाण्यादेवाप्रयोगणा
मनभिधानमेवेत्याहुः भाष्ये वरेपलोप स्वरवर्जमिति सवर्णानुस्वारदीर्घादयः साहचर्यात्रेयादिका एवन त्वं इति भावः ।ननेवे
पङ्‌ताजं गिजेत प्रकृतिकरापताद्रावि गिाश्र शं शा मिश्र शामी साद्दोदीर्घो नस्यानः गिलोपाङ्गोययोः स्यानिवत्वादिति चेन्न
णोणि अपसंख्यानाद् शामीत्यस्य सिद्धेः अशं शामीतित्वकृत्तुगंतागिविभविष्यति ।नदिपद्-पद्-लुकोः स्वरे रूपे वा विशेषः । रामः
ग्राहितन्भिसारोदिविहितविशेषणाग्रपराभ दीर्घदृत्तिदिक् ॥ अथेत्यनुतृतीयषष्ठाध्यायस्य भाष्यप्रामाण्यादत्र दीर्घमप्युपलक्षयतीति १८४

एतच्चतेनैव निरूपयिष्यामः भाष्ये काव्यर्थमिति न च स्कोरिति सूत्रे सत्यग्रहणाय कर्षेण संलेन संयोगस्यैव ग्रहणात्म कृतेन दोषइ
तिवाच्यं फलो लोपः संयोगान्तलोपस्याष्टमिकभाष्येण संयोगादिलोपे तदसंबंधबोधनात त्रिपाद्यां वहिरंगासिद्धत्वाप्रवृत्तेश्चेति
भाष्याभिप्रायः निगमनत्वृत्तिः नन्वेवान्तरंगत्वादेवलत्वसिध्यतिरिति वाच्यं तस्यादसत्साध्या यीस्यकार्य प्रवृत्ति योग्यत्वात् तत्प्र
प्रवृत्तेः त्रिपाद्यां तत्परिभाषायाः प्रवृत्तेश्चान च ममस्य लत्वसंग्रहः अल्विधित्वात् अप्रसक्तलक्षणात्सूच स्यनियमार्थता याएव भाष्य
सम्मतत्वात् नन्वस्या निवृत्तनिषेधेपि माषशब्दस्य वचननी शब्देन समासे समासान्तो नकारेणेति णत्वेन स्यादत्त्वमाह हलित्स्यतेरि
तिगतिकारकोपपदानां कृद्भिरिति वचनादिति भावः न च वहिरंगासिद्धत्वेनेदं सिद्धं त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेरित्यादिकं द्विर्वचनेचिः
अथायीतिः प्रौढिवादोयं तत्रस क्षस्यास्थितत्वात् नयदान्तसूत्रे आष्टमिकद्विलस्यैव ग्रहणात् च परपुत्रस्यैवेति यत्वविध्या
निवर्त्ते द्विर्वचने निसेत तथापि यणां विनिर्नष्टतिपरत्वात्तस्याद्विति भावः इदमेवाभिप्रेत्य भाष्ये प्यासरूपत्वासिध्यतीत्येतावद
वोक्तं न तु निमित्तविनाशित्वाप्यदावियङ् उवङ् सवर्णदीर्घत्वस्याभिमायादित्तितस्यानिमित्तत्वेन ततः पूर्वं द्वित्वस्यैव प्रवृत्तेरिति दुर्लक्ष्योपि विशेषः
सुस्मदृशः पतिदुर्गोरेण साहचर्यादसत्वस्यैवेति एवं चदाति मिपाणीति गर्धितत्वाभावइति भावः अत्रोपधायोपस्य छाद्सत्ववदत्ताकसा
लौकिकत्वमभ्युपेत्य ननु मिन्नान्ते द्वित्वनिमित्तेपीत्यर्थस्तदाचीति किमर्थं अखिवतीस्यादि सिद्धये कार्यमनुभवतः कापिलो नि मितत्वा

185

कै॰टी अपत्ये नात्राविनरभार्यो वधेजना निरत्तिषाष्टभाष्यरीत्यादि ली याज्ञवधिकस्य अत्रस्य स्यैव ङित्वमाशङ्कायाङः कार्यत्वेन ङित्वनिमित्त
१८५ त्वाभावात् कथं चित्तमित्त देशे स्थानिवत्वप्रक्तिरिति चेन्न ङिती पहस्यपंतस्यैवङित्वमितिमते तस्मात्लात्नात् अत एव भाति शास्त्रे उ
क्तः स्वरेणतरे यंजनान्मुत्तरस्येति। अरीरिषती त्यादौ रिङ्त्वस्य ङित्वेपि दकारस्य सनवयवत्वात् यासनेऽाङित्वानुभवेन तत्रि पित्तलाभावा
दिति दिक्षाष्टभाष्यरीत्याल्वधिजगोरितिमात्र त्यं बोध्यं न नलिटि विधीयमानस्य गाङः कथमत्यादेशत्वमत आह क्ते इति ङः का
रस्येति। प्रकृतसूत्रे प्रयोगे निवर्तस्यैव स्थानित्वे न ग्रहणमचः परस्मिन्निति वनितिभावः। ङित्कारकार इति भाष्ये। एवं चाविना
यमितिभावः। एवं च रदमरग्रहणाव्यावर्त्यमिति स्पष्टमेवोक्तमिति बोध्यं। न च सिद्धान्ते आर्धधातुके लिङ्ग्यादीनां तत्र विषयस
प्तमीत्वेनाने मित्तिकत्वात् चरोयरितिवाच्यं विषयसप्तमीत्वेपि बुद्धिकृतमिमित्तत्वस्य दुर्वारत्वेन स्नैमित्तिकत्वमस्त्येवेति भाष्या
शयात् अत्र पंचमस्याः। अचि योजादेशः स ङित्वे कार्ये स्थानिवदित्येकः। अजादेमस्य पे योजादेशः स ङित्वे स्थानिवद्धिति द्वि
तीयः। ङित्वे च स्याद्धस्याभिकरणस्यङन्तत्वाद्दर्शि आघजेतत्वा दा ङित्वनिमित्ते चीसादीतित्ततो पः ङित्वनिमित्ते चि आदेशनिवे
धरितिवततृर्थः। ङित्वनिमित्ते चियोजादेशः स स्थानिवत्तन्नभवतिवा ङित्वे कार्ये इति पंचमः। तत्राद्यौ दोषावन्ति स्याह्वयचीतिङ्ग एमः
ते स्वपधायाश्चैव लोक्तस्यचरणिनिमित्तत्वया व्यादेशतान्ङ्गाक्षिपे पेतद्धिधानात्। नन्वत्रात्र कथमवादेशोऽनैमित्तिकत्वादतस्मा १८५

हशित्त्वदर्शनात्ः शिदितितन्मुखषः । इत्संज्ञकशकारादि प्रत्ययप्रत्ययपभित्रमत्ययपरत्वमर्थः अन्तरंगत्वात्तिवादिषुएशिवहतेआत्वमिति
भावः । द्विवेःसनिसेनीवतेनीट्भावपक्षे हलेताच्चेतिकिलेछ्योरित्व्युविपरिमिसन्यज्ञोरितिद्विलेरूपं । द्वितीयंनिराकरोतिभाव्यप्रत्ययइति
वेदितिचप्रुसमिति । नपसमितिपाठेतरेतप्रुसमितिचकर्मधारयमुपपाद्यपतिदध्येवेतिः विशिष्टावस्थेतिः रूपरसगंधांतरयक्रमिमर्थः
आद्येत्रपसेफलविशेषः द्वितीयेसमासाभावेपिनस्तिरितिवोध्यंः तद्रूपारोपेणेतिः दृष्टेतिवलेननथैवलाभात्ननुदृष्टांतेलक्षणा
याः अव्यभिचारेणकार्यजननगतीतिः प्रयोजनेप्रकृतेचनकिंचिन्नथ्येतिलक्षणादुरूपपादेत्यतआह यथरेतिकालेतिः द्विर्वचनवि
धानसमयएवेमवधारणाभावहत्यर्थः एवंचवकनुरिसाघसिद्धिः पुनर्यणादेशानापत्तेरितिभावः प्रत्ययश्चविशेष्यतेद्विर्व
नेचेत्यस्यचिकीर्षितत्वेननिर्दिश्यतइतिशेषः । तत्राकृतस्यप्रत्ययस्यकथंविशेषणमतआह द्विर्वचनेनेतिः अचीकपाद्दाना
त्याद्यपिहद्विर्वचनेनतत्प्रथमपेइतितेनतथाचकप्रत्ययपदाक्षेपइत्यर्थः तस्यावभावितामात्रेणनिमित्ततापाआश्रयतात्सम
उंतस्यद्वित्वेपितदाक्षेपःसवाचीनस्यआगमात्समम्यंतस्यैवेतिभावः अचीमेनतव्रतस्येतिः विशेषणापिस्मारूप्यतेतदादि
विधिरित्यस्यतेनेत्यादिः । तदपमर्थः द्वित्वनिमित्ताजादिप्रत्ययनिमित्तेणुणादेशस्याप्यानिवत्द्वित्वेकर्तव्येइतिविरुद्धत्वादितिः एवंच
वसहविसाभावात्रैकशेषोवक्तुंशक्यइतिभावः प्रागेवः सवर्णदीर्घीनीत्यचननेकार्यमितिविरुद्धत्वादितिः एवंचसहविवक्षाभावाद्ओबहुद्विवचनापत्ति

186

कै.टी. रत आह विभक्त्यंतयोरिति:परिभाषा च षष्ठ्यान्तमात्रोपयोगित्वादिति भाव:प्रातिपदिकानामेवैकशेषे व्याह अथवेति नीलोत्पलस्पर्धिनी
१८६ नेत्रे तनुर्वेति विग्रह इति भाव:क्रमेणाग्रे धातश्चाह तिर्वोद्धोरेमतिरेषारपि तु संवेद्यह निमित्तशब्देन साक्षात्परंपरासाधारणं प्रयोजकं न तु सा
क्षादेवेत्याशयः:तथ्यावमाविनामात्रेणानिमित्तत्वस्येहांगीकारात:अत एव वक्रत्तुरित्युदाहरणसंगतिः श्लोकस्य वंशस्थित्यस्यपुपतिज
ष्वितिभाष्ये निर्धारणसप्तमीनिर्देशस्य च कृत्यमाह पिपविषतइति अनेन द्विर्वचनेवीमनेनेः न वाच्योमरखंडेजानयोरगोरवः परस्मिन्निति
ष्यानिवत्त्वे नावर्णोपरत्वाभावात्कथमोः पुपरित्यस्याप्रासिरिति वाच्यं एतत्सूत्रारंभसामर्थ्यादेव तदप्रवृत्तेः स्थानीवेतेति स्मिएड्रि
तिचोभयत्रे हन्नववर्णापरपुपरतयोरोगोप्रत्ययान्तरे च संभवंतितत्स्थं रागविस्कं मित्याशंतेनाविति:येनन्नेतिःप्रकृतसूत्रेपर
स्मिन्निति वर्ततेनेन हिलनिमित्तःजादौ प्रत्यये प्रत्ययांतर रागाव्यवहितेयरे सति योनादेश:सस्थानिवदिति सूत्रार्थ:तत्रानेनशाप
केनव्यवायेमहतिज्ञोप्यनेतन्नप्रत्यपव्यवधाने विनाभगोदीनामुदाहरणासंभवेनयेननाव्यवधानमायेनैकव्यधीनेएवप्रवृत्तिः
सचणिरेवसंभवतीति मांबः:नवोहक्कजुस्रबुशद्दोदिष्य आचारक्विपिसन्निदृढिक्विलेगुणाणभावेनस्थविषतीमादाविता र्थ वर्णादिग्र
हणं चरितार्थं किंच भ्वादिभ्यो क्विजंतेभ्य आचारक्विपि सन्निविभविषतीत्यादौ चरितार्थमिति कथंज्ञापकत्वमिति वाच्यं:सन्नियहेम राम:
त्रोपदेशाधिकाराभावस्य एकाचउपदेश इतिसूत्रे भाष्येध निततेनोक्तप्रयोगे षुतेन निषेधनेडादुर्लभत्वादेषामनभिधानाच्च वि १८६

वोः सार्वधातुकत्वाद्गुणे तेन दध्यादिष्वप्याचारक्विपि सिद्धिरिति दिदविषतीत्याद्युभयेकत्वमवधानस्यैव सत्त्वेन दोषद्रस्य पास्तं । भाष्येऽगो स्यानिवदि
ति अन्त्र द्वारा गादिति पदस्य प्रग्रहणेन पदस्या क्षिहितस्त्तु हादेरिसमध्योपस्थितस्या चौरीण निमित्तकादेशस्य स्थः । पदत्वनियमश्च सत्यभा
वेन नियमफला पास्तस्याने घस्थितिरतएव हस्वस्वपिती स्यादौ न तदुपस्थितिरिष्यते तर्हि पाक्तः शेषो परस्य स्थैरे फेरा सवधा
नानुस्वार विषमीसाधसिद्धिरितिबोध्यं ज्ञापनफलं तु नाव विषतीत्यादिः तुल्यजातीयस्येति बादिघटितधात्ववतुस्य स्याचश्चादे
शस्य स्थेः अवत्वेन तुल्यत्वं कृतोपीति रिट्च्छतिः कश्चेति तत्र रपति पयाजातीयकादतिः बादिघटितधात्ववयस्य पदेः बादिभिरवक्त
व्यत्वासंभवातः अवर्णपरत्र इति अवर्णपरत्व संपादकादेशस्यानिन रस्य थेः एवं चावर्णपरत्व संपादकादेशस्यानित्वेन तुल्यते
ते तिभावः एवं चोन नन्तश्चोजठदित्यादिविन्यमेव किंच पत्र विहृत्को परभागस्याघोजवर्णत्त्वेदमिति द्विर्वचनेचीत्यादौ भाष्यकैयटयोः
स्थितमितिमाधगोऽर्क कथं भाष्यप्रामित्यविचिंतमेवेत्याहुः अनेमिति कमात्वमितिः अतएव बहूनावामभ्ये तिङ्कुंजः कबाधनार्थं पुन
रविधानं चरितार्थमिति पर्युदासपक्षे प्यदोषमादेवस्य च भाष्यकारोव स्वतिः अनधकवादिति आटिठदित्यत्र रोलोपे धातोर्द्विती
यस्याज्झीतत्वादित्यर्थो गे ध्यः पूर्वस्मनिषेधे नाव्येतानीतिः द्विर्वचनेचीतिसूत्रसाध्यानि रोलोस्थानिवदिति ज्ञापकसाध्यानि चेत्य
र्थःन हि निस्यानामिति आछोयादीनामित्यर्थः द्विर्वचनेचीतिसूत्रसाध्यानि रोलो स्थानिवदिति ज्ञापकसाध्यानि चेत्यर्थः न हि निसानामि

कौ.टी. त्तिश्चात्त्वोपादीनामित्यर्थः द्विर्वचनेचीत्यादेरभावोद्विर्वचनमनित्यंभाव्येवस्पतिह्रीतिद्राघ्वान्याह्वीनितिसूत्रेपाणात्रभावमपितिःपदीपद्रःस्यात
१८१ नहिंसस्यादितितत्संभावनासत्वादित्यर्थः जग्लाविभावर्थेहृष्यिाणेप्यत्रैवोध्यःवृत्क्तनोत्रयणादियहशंत्र्चस्यानिकस्पद्विर्वचना
सरस्यविधेरूपलक्षणंतोध्वंसत्त्वारंभवादीआहसपर्वविप्रतिषेधरतिःउभयोःसंमतयात्नतीयःएछातिकिंपुनरितिःस्यानिवम्स्रा
वएवज्यायानितिअयंभावःअपपूर्वेविप्रतिषेधोंतरंगाणांवाधकोनवाभावःविभवनीपिषंतीत्यावस्निध्यायतेःकिंचेष्टानिष्ट
विवेकस्यनक्षणेकचक्षच्छेदुर्ज्ञेयत्वेनसर्वत्रैवपूर्वविप्रतिषेधेवचनस्यावश्यकत्वेनेहनिसांतरंगवाधायसूत्रंणंवचनावश्यकत्वेन
कसूत्रमतायेक्षयालाघवमितिःअस्मेहपराणमाहओदोदादेशस्येतिअत्रसमानाधिकरणवहुव्रीहृणंगीकारेवुक्षावपिषतीत्या
दोदोषःस्यानिवत्वंतल्लिघित्वात्रेसतआहओदौतोत्तस्यशोयस्मिनितिःइदमेवज्ञापकमंतरंगाणामिदमवाधकमितिनविभवनी
पिपतीत्यादोदोषःअत्रसनीत्यंशोपिपूरणीयःअन्ययादिदवनीपिषतीत्यादौआनेनोत्स्यायत्तिःतत्रकृतेतुनिर्दिष्टपरिभाष
यानेकव्यवधानात्रतत्रदोषःएकेनैवव्यवधानेनतुयेननाव्यवधानन्यायेनसत्वतएवंनचिदंवचनंजोःसोत्राणिविचदिःसनिचा
जीजवनञ्जिजावपिषतीत्यादोअतिव्याप्तेःनचचकारएवपाठःगुरुखरभांणिविचदिःसनिचाजगवदित्यादोदोषापत्तेरितिचेन्नःजोनेत्यस्यापि राम:
वाच्यत्वात्नःओदौतोःकेचिरवादपिषतिभिसादिकेंविभावपिषतीत्यादियवपिषोछेदनेविधासतिइसत्रेणदत्तिम्सहंतयापिओत्साह १८१

च यो देकारोपि लाक्षणिक एव गृह्यते तेन दादेशो वा श्रो दादेशस्मा इह च यो नत्रवेरस्यत्तत इति न दोषः कर्त्तनाव पिबतीति ॥ पबपि पूर्वत्रा
सिद्धीयमद्विर्लेटस्यानित्यत्वानुशब्दस्येव द्विर्लेनाभ्याससंज्ञा मरुन्निका लेवादिलाभार त्तथापि द्विर्लेकृते पिद्विर्लनिष्पन्नस्य कार्येकन्ने
पूर्वत्रासिद्धीयस्यासिद्धत्वाभावबोधनात्तत्रानित्यत्वकल्पने मानाभावाच्चेतन्मरुन्निकालेवादिलुमत्स्वेवेति बोध्यः ॥ अभ्याससंज्ञा
मत्र निसमयेद्रतिः एवंचाभ्याससंज्ञामारत्निसमयेप शिष्टितत्पेवापत्रवुडुतुशाशरिलेनत्राप्मप्रदृष्न्निरिति भावः तेत्रासोदाहरणद्
स्माव पिबतीत्यादिः नहितत्राघकालेतले स्मद्रतिकवर्गादिलानः इत्यादः ननु रोद्विर्लनिमित्ताव लाभावेनस्यानिवलाभावाद्विमा
व पिबतीत्यादि सिद्धमितितलपाचीसयुक्तमतआह श्रोः विति वस्माव पिबतीत्यादि सिध्यर्थमित्यर्थः परार्थमित्यत्र परशब्दे
नज्ञापकापेक्षया परमिलविवक्षितमित्याह इलार्थमिति द्विर्वचनेचीतिस्थानिवल्लात्पिबपिवविबूतेपिवबिवतीत्यर्थमित्यर्थः ॥ प्रसं
गादितिवगेमत्याहाराजयहणास र्थः सम्मनदुःस्वतो निर्विहितमिलमिहानुवर्त्तमानं परार्थं भविष्यतीभाष्येव यः ॥ तत्रसम्मतदुस्मतिधानंस्व
पेरोलमपूर्ववतमवतीतिमदर्शितोर्थे तधनपन्नाहस्म पूर्वमुलमितिस्मए वेलनदभावमात्रेणावैषम्यप स्यामि पेतमितिनन्वानत्तीदे
घक्षपितुमाह परः समापितसेलमितितथाचहेऽल मधीतिनापूर्ववल नद भावमात्रेणा वैषम्यपनभियेतकिंतुगोरवनदुभावाभ्या
मितिदर्शपितुभाष्येइलमपीति तदुपपादयति ॥ पत्रेति ॥ गुणायाहे शषोरितिशेषः ॥ वक्तव्यमिति जोनेन्निवक्तव्यमित्यर्थः ॥ नन्वसती

अस्मत्पीत्यर्थः पदांतिसयुपरत्वाभावेन सन्वत्वाभावो चिकीर्षतेरित्यत्र दोषः इदं दध्नीपिबतीत्यादावपि दोषो बोध्यः अयमनुसंमेतिः अ
वर्णापरत्वं पत्राप्याप्नोत्तरखंडघटकाभ्याससंज्ञाभङ्गनिसमर्पेयरिनिष्ठितत्वे वान्न द्विर्वचनेनोत्तरगतनिखेवाध्येन रूस थेः व
क्तुरिज्जिरिदध्नीपिबतीत्यादिसिद्धिरिस्यपि बोध्यं ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्याध्यायस्य प्रथ
मेऽष्टममाह्निकं ॥ अदर्शनं लोपः ननु यमाद्विवदर्थपरो दर्शनशब्द इति सिद्धेवार्थस्य संज्ञेतेन तत्राह स्वमितिमानुवादेइतिः तत्र हि
नसंज्ञा कृतोभावरूपस्यर्थः भाष्येउक्तमितिः नैवेति विभाषेसत्रेसर्थः असंबंधपदस्य वाया नुवृत्तिरत आह लोपइतीति तद
र्थान्वययोग्यताया अर्थे एव सत्वात अदर्शनशब्दस्यतादशार्थसंज्ञाकरणे फलाभावइतिभावः प्रसक्तादर्शनस्वेसर्थेलो
मार्थस्थानेपरस्मैगा स्थाप्यनुवृत्तिः मुलभालुम्छेदन इतिधात्वर्थानुसारेणान्वर्थता संभवादितितुभाष्यतात्पर्यं आभा
वोलोपइत्यस्यस्थानसंज्ञासूत्रभाष्योक्तेरदर्शनशब्देनतत्समनियतोवर्णाभावएवात्रेति बोध्यं स्वरूपमित्यस्य प्रसाख्यानेन
दनुवृत्तिं विनापि सिद्धिरिति बोध्यं निसशब्दाश्रयरोदनतरत्रा अयपरिहारेयं दोषइत्याह पदेति अत्रप्रसक्तस्येनाशिताह रामः
नोरिति त्रिशादिह ह्रिसिमित्रेतिः यग संज्ञासूत्रे प्रत्यासत्याप्रसपयदार्थ पोरैक्यात् अयरागात् हद्विविधो त्रिशा सपनिरूपितो १८८

गग्रहणाच्चेति भावः। वादिलोप इति संग्रहायाह अर्थाद् इति एकवचनमुत्सर्गे इत्यादिशास्त्रमर्थनिरपेक्षं विभक्तिप्रसंजकं अर्थाच्चैकत्वा
दि विवक्षिते एकवचनादिप्रसंजक इति बोध्यं। न नु कथमसत्कस्येति लभ्यते तत्राह स्यानेइ नि। न च पितृकर्तृताम कस्याक्षेपेणापितुर्वा
रपितुः शक्यः। आक्षेपे आक्षिप्यस्य शाहेन पचमानाभावात् अत्रवेदमेव भाष्यं मानं किं वानुपपद्यमानेन स्वोपपादकमाक्षिप्यते पथा
पीनत्वेन रात्रिभोजनं नैवं प्रकृते न एहितत्मत्रेआक्षेपं विना पितृकर्तृकत्वस्य अनुपपत्तिरस्ति नापि तदाक्षेपेणात इत्यनित्यो पि प्रस
पग्रहणोपस्मात्सविहितत्तदादेरिक्प्रस्थितिः अनियमपक्षप्राप्तसंज्ञाभावेन नियमफलाप्रसक्तस्याः अनुपस्थितौ इत्याद वेदितं किं
वा चैवमकृतिं विनाप्रसप्रत्नानसत्वेनव्याभीचारात्तदाक्षेपासंभव इति दिक् पञ्चम्यामाधिकरणिकास्थितिरिसर्थ केनामेतिच
तीति वाक्ये स्यवलोप इति पंचम्या पञ्चिवारणाय प्रसक्तस्येत्या वक्ष्यकमिति तन्त्रतेन प्रसासस्यास्य चैतार्थकर्माधिकरणयोरि
व पंचमी विधानेनात्राप्राप्तेः तस्येति षष्ठा पत्तिः पंचम्या इत्यत्र अर्थादिति कर्त्तल्सरणादिसर्थः शास्त्रान्तकर्मणा परिगणनः
अरणाः प्रसंग इति यस्मात्प्रयविधिरिसत्र विधिः प्रसंग एवं नि विष्टः संगत्वमस्तीत्यभिमानः षष्ठीग्रहणमिति। न च षष्ठ्य
न्तैवेप धिकरणेपनादर्शनान्चपीति बोध्यं अत्रापीति शास्त्रतः प्रसक्तिरेवाभिमतेति बोधमित्तिभावः अर्थतोपि प्रसक्तिर्गर्ट्टव
तरत्स्वतरं। अणो चेत्तिपरिरत्स्य चापवादविषयमितिमाधेनप्रसंगएवनास्तीति भावः। प्रसयस्पनतुलुगादिविधेर्मस्यादर्श

189

कै. टी. न विधिर्यथा स्यादित्यर्थं प्रत्ययस्येतीत्यत आह लुगादीति । साक्षादिति लुगणिजोरित्यादौ क्वचिदिति पथा लुग्वा इट्ह्रस्वादौ क्तस्येति

१८८ क्वचिदिति । बस्य माणामन्त्रेषु बस्य माराणां पङ्क्तिभिरित्यर्थः । ननु इशनस्येमाः सत्ता इति प्रत्ययस्य प्रत्ययस्येता इत्यनुयपञ्चमतत्रा

हस्वविद्यमान इति । प्रतियोगिविशेषणात्वे नेति शेषः । त्रस्त्रीति स्वरितगुणा पुक्तमिति स्त्रियामित्यधिकारविहितप्रत्ययग्रह

णे न तदन्तग्रहणात् प्रत्ययान्तस्य लुक्स्यादिति तद्धितलुकि तन्निहलस्यर्थं लमपि कृतो नोक्तमत आह यथेदमिति गानिह्रीतिः

प्रत्ययग्रहणं विनापि सिध्यतीति शेषः कतेयोरिति । पञ्चगुरित्यत्र क्रीतार्थे ठकोऽध्यर्धेति लुक् । कृतेरिति । परत्वादिति भावः । अतं

रङ्गानयोतिस्माय यस्य अतरङ्गानिमित्तं विनाशकप्रत्ययलुग्विषय इति तात्पर्यं । न च समासान्ते तेन व्यवधानात्कस्पतीः य स्येति वे

स्य कारलोपे सिद्धे लुग्विधानसामर्थ्यान्न सर्वादेशः स्यादित्यर्थः । ननयोगविभागे सन्नभेदः कृतः स्यादत आह एकयोगे निः

प्रकारान्तरः योगविभाग स्वपेक्ष्य पताविति । कंसात्तमाक्रीताच्छः परशोरूपावादिभ्यो यतः कंसेकमः सः परश्वो ऋाङ्पर्ययोः स्व

निवृत्त्यन्ताद्विवेस प्रत्ययः । अतः कृत इति । धातो सप्तमी निर्दिष्टेन तदादिग्रहणात् कमियहृणोनैव सिद्धेरिति शेषः । कंसेत्क कं

सट्टतिन रूपं अनभिधानादिति भावः । अतएव कमेः सकंसदिति भाष्येऽजन्तेन त्वेवमपि विशिष्टनिर्देशाभावे यत्रञोरपि लुक् स्यादत राम:

आह पञ्चोरिति । विकारावयवार्थप्रतीतये अत्रोत्सर्गिकाण एव लुकं विदध्यात । न च यलकासामंष्वीक्षिकस्त्रो स्फावेसत्रुक्षित्क १८८

यत्रत्वप्यां पुरुषेभ्योऽन्तणिंकारः अवर्णाभावायेति वाच्यं यमम्लुकामेककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावासंभवात् घघले
स्पादौ तु अवतनस्मादिनिर्देशाद्यकाभेदाणिकारः किंच कंसीयपरशव्ययोरिति षष्ठीतिर्देशाद् पिनयमभोर्सकः अन्यथा
पंचम्येव निर्दिशेत इति भावः प्रकृतीति प्रकृतिप्रकृतिरव्यतिरिक्तप्रसंपानरथावी अन्यशब्दः तेन नञः समासे प्रकृतिरूपतद्
साशयः भाष्ये त्वाविति प्रातिपदिकासरस्य लुगिसर्थं यत्नमोविधानसामर्थ्याल्लुगभावे उभयोः प्रातिपदिकात्सरत्वाभा
वेन यशिशेषात् कंसीयाद्वयवप्रातिपदिकास्परयोः छपनोरेवलगिसमर्थः विशिष्टतिजनपदार्थकपमसयसेवधिनद्
समर्थः भाष्ये प्रकृतमिति अत एव लवणाल्लुगिमत्र प्रकृतठक एव लुगिति बोध्यं शोभनाः पंचालाः स्मादौ इति याठन्वि
तः अनंतरस्येति अव्यवहितस्य समर्थ जनपदार्थवाचकेशष्ट्सति तदंतदस्य लुविसमर्थ इति भावः वार्त्तिकरूढ्भिमतष
ष्ठीनिर्देशार्थं वमपयादयतिः आगस्येति त्रयपद्गतिः एवं च वेषम्यायथासंख्याप्रासेरगस्त्ययोपि कुंडिनाः कुंडिनाप्स्या
गस्त्यपठस्यः लुक् ज्ञापकान्नस्थदेश इति विभक्तिमात्रं प्रयेतेति भावः द्वाववेति तेन नो कायर्थ इति भावः सर्वत्रेति अग्ना
दिभ्यादीप्यतीय विषये भावः अरहृष्लादिति यघपिस्यानिवभावेन हृष्लाच्छः सिध्यति तथाप्यरहृष्लात्प्रकृतेः छेस्पष्ट
धानिमित्तत्वाच अकार अवतानस्यादिति भावः संनियोगशिष्टत्वादगस्मादेशाभावे प्रतिषेधप्रयुक्तलुगभावो हेतु ओ

कै॰ टी॰ त्रे विहित इतिः नन्वागस्त्यस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणान्न लुगनन्तरे पत्यप्रत्ययान्तस्येत्येतदर्थं तद्द्रुहितिः स्यात शिवादिभ्य इ सत्रैव गोत्र
२० इति निवृत्तेऽर्षभ्यत्साधारणाः अगस्त्यप्रकृतिकेऽणि ततएवात्रागस्त्यः तत्र लुगस्ति प्रकृतिकगर्गादिषु यत्रेतः पत्रत्रोष्वेति लुकासि
द्धत्वादिति चेत्ः कौण्डिन्यस्याह्वये परागागस्त्यस्यापि गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहातः भाष्यमते गोत्रसंज्ञा सूत्रपर्यन्ते गोत्राधिका
रेणाऽऽरब्धत्वात्तस्यापि तत्वाद्ववक्तितो वार्त्तिककारस्यापोस्यमेव संमतमिसाह प्रत्ययस्येति वचनेति सामर्थ्याल्लो
पस्यैव सर्वादेशत्वं कृतो नकस्यान्तरस्यत आह विपर्ययेपरतिानउ यसंज्ञातो विरोधोवैयर्थ्यं शंकोम्द्वोयस्यतत्वादिस
र्थः नलपमितिः अपेअव पवदाहाहेसमुदायदाहादिम यदेशोगोरणोन किंतु मुख्य एवः अव पवलोपेसमुदाप
स्यापि लोवादिसर्थः अनुनासिकेतिः अन दाक्तो यदेशे सनेन आप्नीतेसव त्राऽऽबमहनाऽसात्मंतेपदेकवचने।सं
ग्धीयंतिः गमेर्विधि लिङि समो गमात्यान्या नेयद्रुठिशयो वहुलं छंदसीति लुकि लिङः सलोपेरूठोतिउपधालोपे रूपं तत्र
प्रत्ययलक्षणेन सलादिद्विस्परलादननासिकलोयः स्यान्तरहेच प्रयोजनं अप्रधाम्येनालाघ्वपरो विध्यर्थं प्रत्ययस्य
णासूत्रमिति वार्त्तिकमते वोध्यंः प्रत्ययलोपेलक्षणशब्दार्थमाह निमित्तमितिः कार्यमिति वहुव्रीहिलभ्यं।प्रत्यासत्तेतिः एमः
क्रियमाणेपि प्रत्ययग्रहणेन्य प्रत्ययलोपेन्यप्रत्ययनिमित्तकार्यवारणाय मत्या सन्निपाश्रयणीयेति भावः ननु प्रत्ययल २०

क्षणमित्यस्य बहुव्रीहितयानेन स्थान्यभावेऽग्रामकार्यमायणायातिदेश इति अत्र प्रत्ययस्य सत्वेन किं तन्निमित्तकार्योनी
देशेनात अत्राह प्रत्ययस्य लक्षणमिति प्रत्ययलोपत्तस्मिंस्तिप्रत्ययः प्रत्ययो भवति तस्य तद्वच्चोयेपि प्रादुर्भाव इत्यर्थः भाववाल्लक्षणी
तत्स्वरूप एव स्यादिति तात्पर्ये रमेः स्य निहंतेश्च क्ते अनुदात्तेत्सु नासिकलोपे गत्वपोन्नमत्वाद्स्मासः ष्यङ् इति देशतः स्यादि
त्यर्थः एवं हि लोपेऽस्मिन् गुणो रतिरेसादिमाम ध्योतमाभूत् च प्रहृष्टिः पक्षसापान्येन लोयोगा विष्वदिति सोप्रत्ययवि
षये च स्तार्थ इति भिक्षमाच हेभिस्तपतोऽस्मत्र पुनः आशङ्कुर्भावार्थमिदं स्यादिति चेत्रः एवं हि तत्रैव प्रत्ययस्मनलोपः
तिवदेत एवं वगुरुतान्यासोऽयायक इति बोध्यं अत्र यथा व्याख्यानस्य शरणत्वाभावे। वदसंज्ञानस्यादिति। तिङन्ता
वः लोपे प्रत्यय इति अत्र समाधेयमिति शेषः ननु प्रत्ययलोपर्लुकत्ते कथं सतिप्रत्यय इति सम्पन्ने तत्राह प्रत्ययशब्द इ
तिः प्रत्ययलक्षणं यत्कार्ये तद् इष्टमित्यर्थः ननु जगदित्यादौ विलोपासरत्वात्पूर्वं गमः क्वाविमन्नासिकलोपे क्विपिस
त्यपि तु कः प्राप्नोति अत्रेति भिन्नविषयत्वादिति वार्त्तिकमतेऽणत्तत अचिरादेशेनऽपवादत्वपरिभाषया विषयभेदेपि
तत्वेतु लोपेनानुसन्नेरेवा व्याख्यानेनापवादत्वं नेति बोध्यं वैयाख्यामापाणिकादेदोषमाहुः सतिविति एकमेवेति अत्र पवस्मप्र
त्ययलयायोरधिकरणत्वाभावादिति भावः एवं वान पोः फलांतरमभिनिवेशोभाष्यविरुद्ध इति बोध्यं ननु द्वितीयप्रत्ययग्रहणाभा

कै॰टी वेवद्धश्रीत्वलाभातत्त्वप्यकार्यातिदेशोनमिध्येदत आहतल्लक्षणमिति: वत्कमात्रेतिप्रत्ययमात्रेत्यर्थः प्रत्ययनिमि
९१ त्तमेवेति प्रत्ययत्वेन प्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः न वर्णोत्तिप्राधान्येन वर्णनिमित्तमित्यर्थः ननु तेकुलमित्यत्रापादेशो न प्रत्ययाश्रयः किं
तु न दवपवाश्रयो न आह: अवयवद्वारेणेति केचित्तु प्रत्ययग्रहणमित्यस्याह्निनीयप्रत्ययपदघटितं प्रत्ययलक्षणग्रहणमित्यर्थः
प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मावछिन्नलक्षणमित्यर्थः वर्णलक्षणः वर्णत्वव्याप्यधर्मावछिन्ननिमित्तः प्रत्ययेसति वर्णनिमित्तं
ति भवतीति तल्लोपेपि स्यादिभावः केपठव्याख्यातुं चिंत्या प्रकृते तत्त्वद्वप्रत्ययशाह्वयोः पर्यापत्वेनसाह्वित्वास्या युक्तत्वा यत्ते रि
त्याहुः अनेनेवेति: अत्र प्रत्ययग्रहणसायर्थ्याज्जत्याथेलाभेपि तेचतादृशार्थग्रहेनमानं: आर्धधातुकरत्यस्यकेपठरी
सातोतोत्रीसादिव्याहृत्याचरितार्थत्वात प्रवेसूत्रे आर्धधातुकग्रहणमनवकाशमितिकिंतिचेतिसूत्रस्यभाष्यविरोधाञ्चा
हृत्यादिनातयार्थकल्पतेनुनयानेः किं च तथार्थकत्वेनेपदः पक्कपवलोपे इतिवार्तिकं तदुदाहरणायरंजोरदानु इतिभा
ष्यं चासंगतं स्यादिति समेतत: सुधेरत्यादिविधिकृत्वोनुमितिविवलोपे: हत्कलोपेगुलोमुनासमासेसोहलग्रादिलोपमलो
वमलोपयोरिमक्त्वे: गुणनिषेधे तु सुधिनशाद्देर्न्नितिदीर्घः सुकृणः सर्वनामस्थानेचेतिदीर्घेज्यधापा श्रेवतीलेरयरतेसुन राम:
लोपयोर्वैरिति दीर्घः स्यादितिभाव: स्यानिवभावेनेति: वर्णाश्रयत्वत्वाथ निष्ठलादिसर्थः ननु शास्त्रस्य कर्त्रत्वेसतः क ९१

मेत्वेनोभयप्राप्ताविति नियमार्थाच्छास्त्रस्येति षष्ठ्यनुपपत्तेः कर्मणि चेति समासनिषेधायतिश्च कः करणात्वेतु षष्ठ्यनुपपत्तेरस्य
तस्मात्कृषष्ठ्या सूत्रमिति शेषः सेचोभयप्राप्तिस्याभावात्षष्ठीसमासो नानुपपन्न इति भावः आचार्येण स्वत्रेति फलितार्थकथ
नं स्वमते चार्यैरोतित्वन्वा यत्र व्याप्त्यन्तःस्वपयोगं षष्ठ्यन्तं सूत्रमिति करणस्य कर्तृत्वविवक्षेति भावः अशिथिलत्वादिति इमादेरिति
शेषः वर्णाश्रये तितु वर्णप्राधान्यविषयके एवं चाप्राधान्येनालाभ्रपरोविधवर्थं सूत्रमिति भावः भाष्यस्ति प्रयोजनमेतदिति
उप्रयोजनविशिष्टसूत्रं निर्दोषं वेति काङ्क्षाप्रश्नः इति बोध्यं किं तर्हीति मम तु निर्दोषमेव न वा कश्चिद्दोषः प्रतिभास्यो स्ति चेद्व
देति प्रश्नगर्भमुत्तरं बाधनादिति एवं च पचेत्यादौ यद्वलं तस्यादिति भावः उपलक्षणार्थत्वादिति तयोरपि पूर्वं पक्षबीजस्य प्रम
त्वादिति भावः तत्र प्लुतुयोः प्रसप्रलक्षणस्य फलविल्यं लुकि तु पचेत्यादौ यद्बलं फलमस्ति समावेशदर्शनादिति कृत्स्ना
दिछिति भावः लोपः संज्ञायस्येति वज्रभोहोमत्वथीयानुपपत्तिः लोतेन षष्ठीसमासे र्थासंगतिरतस्त्वंनेन षष्ठीसमासे कृत्स्ना
हलोपस्येति संकर इति परस्यां लोपशब्द्भाविनप्रसयादर्शनविषये लोपसंज्ञं प्राप्तावेसर्थः प्रसयादर्शनमात्रसकलसुम
सज्ञप्राप्नोतीति भाष्यासारार्थः ततोऽछिरितिन चतत्रकाभ्यस्तस्येति वर्तनाद्दोषः अत्र यक्षेत्तदगुणे र्वतुमशक्यत्वात्
हरीतकीति तन्वत्र सत्यपि ङ्किडीबोलुकि पुंवद्भावात्पुनर्डीषस्यादिति चेत्र लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायादित्याहुः हरीतक्यो हरी

के टी
२२

तस्मादित्यपृक्तस्य लोपो लुप्तः यद्याहरीतकी वेयमतिक्रान्ति रि ति कनो लुकः लवणाद्युक्तलवणाद्युक्तः तन्मात्राविनग्रहणोपुकिमाह
तत्राश्रितेति: आश्रितः स्वरूपस्य व्यापारो दर्शनविषयो पेक्षितेन थो नाश्रितस्य यः अदर्शनगोधकालुगादि शब्दाः प्रसयादर्शने
स्य संज्ञेत्युक्ते प्रसाय यथा संज्ञया यद्दर्शनेभाव्यते तस्यैव संज्ञेति लभ्यत इति भावः प्रसासतिः स वेदु ज्ञेयेसन त्राह आह तिवैतिः
तेन लुगादिशब्दभावितमदर्शनेकमेणानन्तत्वसंज्ञमिसथः अदर्शनस्यनिस्तलेपितभ्रातितत्वस्य शास्त्रयत्तत्वादितरेतरा
श्रयत्वं तत्र स्वयमेवेत्यत आह भाविसंज्ञेति: तन्मात्राविनत्यहणापक्षेयथैवेसादिग्रथोनुपपन्न इत्यत आह: नित्यरामिति
इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञाविज्ञानगो वायत्तासामर्थ्यात्रिस्टराणामसंकरः प्रतिपादितो ननु तन्मात्राविनयस्याश्र
येणोत्यभिमानः येष्वधिकरणापादितिभावनक्रियापांप्रकृतेः कार्यत्वादितिभावः कश्चिद्विकारस्येति वक्तव्येतोयतो नत्वा
वाचस्यैव प्रकृतेरेवकर्तृत्वे: विकृतिशब्दस्यापि गौणापाप्रकृतिष्टनित्वात्सामानाधिकरण्यं गोणत्वान्महद्युद्देयमलाभा
वःगोमती शब्दे तु गोमतीनदीभिन्ना गोमती नदीभूते सर्वथैनाभावितपुंस्कत्वात पुंवत्वाभाव इति बोध्यं: भाष्ये एवं लो
पेति लोपसंज्ञायामपि तन्मात्राविनग्रहणमन्वानस्य वाधमेतत: अत्र सामर्थ्यात्तन्मात्राविनग्रहणेपि लोपसंज्ञायां तत्तग्रह रामः
णामानाभावः नच लुगादिभ्यो लोपसंज्ञायाः पृथक्करणामानंतस्याः प्रयोजनांतरसत्वादिसाहेत्र स्यादिति तदयत्तितत्वो २२

पमात्र इति भाष्ये । स्वं पं प्रयोजनं तान्तमय्याह प्रसत्याप्रसत्येति भाष्ये अमतिप्रतिषेधाद्धेतिः भवतु लोपसंज्ञा पाम पितभ्द्या वितत्यद्दृशोनलु
मते निनिषेधे न तत्र लोपतन्निमित्तं कार्यं प्रवृत्तिर्गोप्यन्तरुसदोषइतिभावः नत्वनुपसंख्यानमिति दोषे परिहृते दोषान्तरमाशंकते
सतो निमित्तेति वार्त्तिकं तत्वास्थानेयोर्विरोधं परिहरति निमित्तशाहेनेति नन्वेवं पदत्वेपि भत्वस्यापि सत्वाद्दोषः स्यादत आह
ह्रोपस्थितिः कालविप्रकर्षेति अस्य वान्तरप्यनायप्रवसरइत्यर्थः । भाष्ये एतन्तु वक्ष्यमाणगवाक्यार्थस्तपंपदसंज्ञाहृपमिति अन
पायपदसंज्ञयान लोपो भविष्यती सादि भाष्यार्थमत्रथेति वर्णाश्रयाधान्न विषय एव स निषेध इति भावः । भाष्ये यथं वयस्त्रा
निः मत्तानिः अप्रामानीतियावतः नन्वेतत्कार्यातिदेशे स्यान्न एवकृतः शास्त्रनिमित्तातिदेशयोरपि संभवात् अत्र
तत्राह कार्यस्येति अपदेशो निमित्ते विधीयेत इतिस्यभिमान इति शेषः वस्तुतः कार्यशास्त्रातिदेशयोर्भेदं वेलुक्ते भाष्ये ए
कयोगलक्षणानि चेति तादृशानि विप्रनिषेधविषयत्वेन न कस्यान्तरम इत्यर्थः नन्वभाव इति षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो वा ऽभ
प ण्यापि विष्पद्धनुपपत्तेः भावस्याभावान्तरेणायोगात् नतु समजा स्यानिन श्चेढिक्षद्दमतिदेशसहस्रेण सत्ता पात्र श कालाचैव
तत्राह कृदादिव्यपदेशस्येति एतदर्थमेव स्यानि संज्ञानुदेशादिसूत्रं ननु स्याम्य उदेशादिति नथासति स्यानिकार्यातिदेश ए
वस्यादिति बोध्यः भाष्ये शंकितान्याह तदक्तम्यमिति वचनान्तरेण सत्ताक्षेपपरिहारेण प्रत्याह इति भावः परिहरन्निय बपी तिाम

कै॰ टी यथेवेतर्हीतितथापीत्यर्थः एवंचलघुतरत्वाद्वचनांतरेणापिपरिहारोनयुक्तइतिभावः परिहरतिपठचीति॥ अथचेतर्हीतिअथा
१९३ पीत्यर्थः एवंचलघुतरत्वाद्वचनांतरेणापिपरिहारोयुक्तइतिभावः संज्ञामितिनिमित्तभूतस्ययदेशमित्यर्थः अन्नसंज्ञासंज्ञि
नोर्भेदाद्धंतेहेति॥ संज्ञेसयुक्तमपत्तआहसत्रोपातइतिफलांतरमपिवचनांतरारंभेदर्शयतिभाष्येभेसाद्धेः सिद्धमितिइत्यमिति
शेषः॥ वक्ष्यमाणामलिधित्वाद्धेभिकमतेदेशेनातिनभविष्यंतिसूत्रारंभेतुवर्णाग्रपेदस्यवर्णप्राधान्यविषयत्वादितिद
शेनस्युरेवेतिभावः॥ चिचेतिनसचेणायुक्तइत्सगणोलुबविशेषइतिलुपयुक्तवम्प्राचात्स्त्रीत्वंततनोतानेथेसंधिवेलादोस्योगा
वार्तिकेनलकृइतिभावः॥ नचागेणोलुकिलुकृष्ठिनेतितिठापोलुकिपुनरापद्धेलेभः लस्येलक्षणास्येतिमायातइतिवाच्यंजात
गतस्त्रीत्वबोधनस्यफलस्यासिद्धत्वापामहते: स्वतइममधीतिस्वकारांतादराद्यर्थः ननुवतेऽगतस्वअपत्येपजोलुकस्त्रि
याभितिलुकिप्रसप्लक्षणेनभावामितिप्राप्तष्फवाधियत्वात्डीनस्मानशार्ङ्गरवाद्यिपादादतआहयथेतितत्रहिसूत्रे
पत्नचइतिवर्त्तते॥ सर्वत्रग्रहणादितिलिङ्पूर्वसूत्रेपकष्यतेऔतोमितिएकादेशविधायकेहित्वरअचीतिअजावोरि
त्यर्थः अतएवतद्धितशसोमिटइति॥ भाष्येसूत्रारंभवादीवचनांतरवादिनंप्रतिहृदयमारोद्रतस्यदोषइतिस्थानिसंज्ञा रामः
नुदेशाद्धिसस्येत्यर्थः इत्वशासइदङ्हलोरितिः इमतराहृस्पनेनभाष्येवक्ष्यमत्रैतिनडीतिओनलोपप्रतिषेधाः ज्ञाय १९३

ता॥४

कान्यस्यापलक्षणेन भसंज्ञा नेत्येवंरूपमनुपदमेतत्सूत्र एवेत्यर्थः शास्त्रपरेति उपदेशशास्त्रपरे इत्यर्थः अतिदिश्यमानकार्याणामुप
त्तिदेश एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगीति भावस्तदाह सतिप्रसंग इति भाष्ये कानि पुनरिति पूर्वमेतत्सूत्रकरणे का पुष्टिरिति पुष्टिम
श्न इदानीं तु प्रयोजनमस्त्विति नैयोनहत्वा अत एव सदन्वाख्यानादित्यिति प्रागुक्तरीत्या पष्ठ्यलिप्स्वर्थमिति इदमिति शेषः विशेषविहि
तत्वादित्रिः प्रसंगविषये शीर्षोपस्थितिकत्वादित्यर्थः त्रीतेरमाद्रौ शेश्छंदसीति लोपः नुम्फलं दीर्घः आस्थिसेति अस्थिनेति अप
पवादस्य बाधकत्वादनिकर्षे विप्रतिषेधाश्रयणमिति भावः विशेषविहितत्वादिति येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वादित्यर्थः नदेति अप
पवादविषये परिसङ्ख्येति न्यायेनापवादविषये उत्सर्गो प्रवृत्तेरिति भावः प्रदीपमनेन विषयभेदादपवादत्वमेव नास्तीति स
चितं प्रदितुन द्विषये प्रतिषेधो वक्तव्यः स्मादिसास मिकभाष्यता विषयभेदेप्यपवादत्वं तर्हि प्रत्ययलोपस्य लेनुसतिरे वान्वा
ख्यापतेइतिसत्पदे सूत्र इति स्वरितगुणायुक्तमिति स्य भाष्ये उक्तत्वेनापवादत्वसंभावने केन स्यादुः इत्तोपञ्जिति ततो गुणो। प्रत्य
लोपेः द्वाव्यविति भावः अडागमे रूपान्तरेणानन्तरं छान्दसनि मिनविषयत्वात्केनापि कार्येण गानयोर्न यौगपद्यमिति भावः ला
वस्थायामडिति पक्षे पिवद्भहलेंछंदस्य भाष्ये प्रयोगेयीति बाहुलकादित्वे क्रमेण प्रसक्तिं पाबोध्या ॐ भिनेत्वे स्यत्रायीकारलोपाद्युकलो
पाभ्यां श्नमो योगपद्यासंभवेन परत्वाद्धोयेतस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यं भाष्ये प्रयोजनेष्ट्विति सत्रेऽरभवादीः प्रत्याख्यानवा

कै. टी
१९४

घाहमसंज्ञेष्वादिः सञ्चारंभवा घाहमसंज्ञापां तावदित्तिः पदं पञ्चमीति अंगाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षेपञ्चम्या एकोपन्यासः स्वका
रेणाणंतमिति ः तद्विजातेरस्त्री सादेशात्वुरिसादौ स्यादृत्तये आवश्यकं नन्वप्रत्ययग्रहणसामर्थ्यं प्रधानतया प्रत्ययत्वेन
प्रत्ययत्वेन प्रत्ययस्य यत्र निमित्ततानन्वैवास्यि स्यार्थमिदं ः एवं च प्रकारस्य योगोगास्यर्थे पि प्रत्ययलक्षणं दुर्वारमत आ
ह विशेषणोत्तिः वक्तृतो कारएव विशेष्यइत्याहाणेतिनतु प्रत्ययनिमित्तइतिप्राधान्येन प्रत्ययनिमित्तइत्यर्थः अस
सात्म कृपत्तोकारेण सामानाधिकरण्या संभवाद्दाहाकाणावयवेतिवद्बत्रीहिः अस्य विशेषणत्वेइदं ः गुणोत्वस्याप्य
कल्पनेतिप्यायादितिभावः न त्वेवं सतिमसादिष्वतिप्रसंगवारणा आजाघतेरस्य त्रमुख्यार्थइदं ः गुणोत्वस्याप्यकल्प
नेतिन्यायादितिभावः नन्वेवं सतियसादिष्वतिप्रसंगवारणायाजाघतेरस्यत्र पुख्यार्थस्योत्तरेत्रलत्लक्षणापांवैरू
प्यंस्यादतो व्याख्यानांतरमाहाथवेतितद्विशेषणमित्सप्रोवपवेचीत्यर्थ इतिभावः एवं प्रत्याख्यानवाधक दोषेषु परि
हृतेषुप्रत्याख्यानवाधाहमयोत नाम्यपीत्यादिः न्यायतार्थमितिप्रत्ययलक्षणेनभवनस्यस्येतिशेषः नलुमतान्तस्मि
तित्मनाश्रिस्येदं ः स्वकृतेत्विति ः परस्मैपदविहितान्तस्याहवर्षान्तशासुधातोरेव ग्रहणं तत्रेति पक्षे विध्वर्थः नन्वेवमप्या राम:
पशीरित्याघसिद्धिरिनिवेत् अत्राहुः यासर्व्ति सामान्यसत्वेतनोहि अजादौवदेहघेवेतिनिपमार्थेपिदं ः एवंवत्रेहलग्रहणं २४

मास्त्विति मित्रध्रीरित्यादिसिद्धिः। आशासः क्वाविति तु अत्र शासेरेव ग्रहणे विध्यर्थे अन्यथा नियमार्थमिति आशास्त इत्या
दौ न दोष इति। अथ वा तिकोक्तविध्यर्थत्वे दूषिते भाष्यकृन्नियमार्थत्वमिति प्रश्नपूर्वकमाह न तर्हीत्यादि असंप्रगृहीतेति:
प्रसयपलत्वाव्यधर्मपुरस्कारेणायद्व्यन्तरस्यार्थः शब्दे गृहीतेति उक्तधर्मातिरिक्तपुरस्कारेणापद्व्यन्तरस्यार्थः ननु शब्दे
गृहीता यदुच्यते तत्समुपलक्षणेन माभूत्तस्या निवर्तत्वेन तु स्यादत आह तस्या निवर्तिति: प्रत्यय एवेति उक्तोर्थः एतदर्थ
मेव द्वितीयं प्रत्ययपदं: न वा लोमो यस्मीति यदुदासेन अत्र पमाणामसंतस्यैव ग्रहणमिति नियमो पि व्यर्थ इति भाष्ये पर्युदासे
न प्रत्ययासंतस्यैव ग्रहणापत्तौ सुब इत्यादौ स्वरानापत्तेरिति भाष्याशयात्: ननु स्यानिनिमित्तपदमस्य कार्येन तस्या
निवर्तत्वेन लोपे पि: ननु तस्यैव: असतो वचनशतेनापि कार्यं पिला प्रतियादनात् इह वासत एव कार्यमत आह तत्र वेति: सो
पेन सौ इति सूत्रे इत्यर्थः न लुमता लोपक्रियानिरूपिता करणेन तीयाः पर्यायि लुशब्दे योगात्संज्ञा लुमद्व्यानवत्त्राप्येव प्र
तिषेधः किं तु तत्प्रतिपादिता दर्शने: एवं च लुमतेति प्रतिषेध इत्यनुपपन्नं तथापि वाचकधर्मस्य वा व्यपदेशाद्इत्याह क्षम
द्विति ननु सर्वो पि स्वरः कार्यं बैनैकमेव यदं गृह्णातीत्यत आह एकेति। सर्वे मंत्रिते सत्वा मेत्रितपदेनाष्टमिकमपि गृह्णीतु प्र
समिति यदस्य पदाविसर्वाधिकारे स्तेन समव्यामंत्रितस्येत्यस्य छ्यमवहितमुदाहरति दधीति: अंगस्येत्यधिकारे इति: वस्तुतस्तु

कै० टी० १९५ दमिदं शेष्यावश्यकमेततः तथाहि सौवरीगासमसमीनोभी-हीमदे तिमत्रेप्रसयान्पूर्वमिति पूर्वे ग्रहणोननंदंतसससमीवस्यषाष्टमा
ध्यतत्सूत्रेएवोक्तेनस्वरान्तग्रसेपेपरतः पूर्वकार्यतामावात् किन्तरेषष्ट्या एवसत्वाच्च ननु संज्ञायामप्युपमानमिति उपमा
न शब्दः संज्ञायायाधुदान्तरन्यर्थकेक्तोनुपिवेचेसर्वेचेसादावाधुदान्तसाधकेष्विसादिरिसेवसिद्धेसर्थेसदनुवेधलस
रोस्वरेमसयलक्षणाभावज्ञापकमितितत्सूत्रेभाष्येस्पष्टतेनेदंविसृष्टेतेतिचेन्नेत्रमकृतसूत्रेगार्मिकव्याख्यानमात्रं प
हेतुमत्पाख्यातानीमानीसविरोधात् अतएवतत्रभाष्येपाथिपथिस्वरार्थंवचनंकर्त्तव्यमित्युक्तं एवंचतदर्थस्यात्रस्व
चनस्यकर्त्तव्यत्वंवदतामेषामर्त्तव्यत्वमर्थादुक्तमेव एतेनभीहीतिज्ञापकेविशेषापेक्षः समस्यर्थंग्रहणोनंदंतग्र
हणोवयत्रफलभेदस्तद्विषयः एकंचोयेत्तमेरितीसादावेवतत्प्रकृतिरितिनिष्विसादिरित्यादौतस्त्राहत्तीरितिवोपदाशप
इतिपरास्तं संज्ञायामुपमानमितिसूत्रस्यभाष्यविरोधात् तस्माज्ज्ञापकस्यसामान्यापेक्षत्वमेवोचितं नत्रसमस्प्या
पथ्याश्कृतलेहिनलुमतेतिनिषेधानदतिपरास्तं संज्ञायामुपमानमितिसूत्रस्यभाष्यविरोधात् तस्माज्ज्ञापकस्यसामा
न्यापेक्षत्वमेवोचितं नत्रसत्पप्यायथ्याश्कृतलेहिनलुमतेतिनिषेधानदप्रामोश्वितीतिप्रयोजनमितिभाष्यासंग रामः
तिःस्याष्टेवनत्वांगाधिकारमतितिनिर्देशायसेतभाष्यासिद्धांनयसेयोजपितृशमत्वादितिदिक् षष्टीसपासादोपरत्वान्त्स ९५

तिशिष्टत्वाच्चसमासांतोदात्तत्वस्यैवप्रसंगेभोघोसर्वत्तोमइतिवहुव्रीहिहृदाहृतःतत्रचवहुव्रीहिस्वरस्यद्विपदाश्रयत्वात्प्रतिषेधस्यैवा
प्राप्तेःकथंतदपवादेरदमुदाहरणामत आहसर्वस्येतिःविधीयतइतिःअपवादनिवर्तनेनव्यवस्थाप्यतइत्यर्थःप्रसपस्यो
णोतिःइक्षिमसंपातत्वादितिभावःनद्विषयस्यैसस्यननप्राप्तिःक्रनिसेतस्यतिपर्युदासातष्टात्तादित्वकस्यानंतुकिमर्थमि
तिविंत्संनित्स्वरेणेतिसत्तनशब्देहिसप्वअप्योत्तुदेतिकनिनेतःवःसेख्यायाइत्यप्याद्युदात्तत्वंप्राप्नोतीतिद्वंद्वेवामाहिदात्ता
मित्सत्राइप्रतिषेधायमाइःदिशब्देहिवेतिनिघातप्रतिषेधार्थःसिजलुक्स्वरवर्जनेनकार्यमित्साहलेरितिःगात्तेसनेन
क्रेवलुकिपंत्रेघसेपत्रपुनर्लिंग्रहणेनकार्येजिधावातरमेतच्चविध्यर्थंस्यादितिलाघवमितिभावःअन्यपलक्षणार्थमिति
मत्यपलक्षणेनसिजिमित्रकार्यार्थमिमर्थःननुत्रिनिकित्स्वरइतिभाष्यदर्शनात्मिनिकित्तांस्वरविशेषणत्वेनलु
कासमासेनयपत्रइत्यतआहत्रिकितामितिअप्रोजपंतीसस्यकर्माकांक्षायामाहप्रतिषेधपितिलुविति:वार्त्तिको
लुकीसपलक्षणमितिभावःभाष्येआद्युदात्तत्वंस्यामदितिःएवंचप्राप्तियदिंकादिस्वरेणांतोदात्तत्वमेवेतिभावःअ
त्रिशद्गाद्वित्तश्चानिभरतिठकोत्रिमप्विलुक्तन्नवत्रपद्मपत्रकिलप्रपुकांनोदात्तत्वाभावेपिमातिपदिकस्वरेणांतत्वं
दुर्वारमतआहशाब्दोतिंत्रिवंनरतिनांतत्वेनोदात्तइतिभावःइदंमयोजनंकिन्नछिनांतस्यांतग्दानइत्यर्थेबोध्येकिंतः

कै॰टी॰
१२६

प्रत्ययस्यैवान्तोदात्तत्वेतुप्रत्ययलक्षणेनकार्षिणोः संपादनात्रदोषः अत एव नञ्त्वनिर्भिन्नइत्येतन्त्रमाहुः पथिमथ्यिशब्दोऽपि
प्रत्ययान्ततयाप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तइतिवान्तोदात्तोऽनयोः सर्वनामस्थानेनिमित्तयापर्युदासत्वमत्रापिस्यादिसर्थः भाष्येप्रति
षेधोमाभूदिति तेनापर्युदासत्वेस्वविनेदुपपादयति पर्युदासेतुइति प्रत्ययलेनसुस्थाएप्रतुल्यहृदे दृष्टौसत्रापिरत्वेनस्यादिस
र्थः ननुत्विप्रमाणाममपिरत्वेनप्राप्नोति प्रत्ययलक्षणनिषेधेनरत्वस्यैवप्रारम्भआहलोपशब्देनेतिहलन्त्यादिसूत्रेणेतिभावः लुमता
तएवसनिषेधइतितात्पर्यंननुमतेतस्मिन्निति पक्षेतुनेदमावश्यकं उत्तरपदत्वेचेतिसर्वेषाकार्याणांनतु सामान्यतवत्त
रस्यपद इदंत्वर्थेपरमेवमेतत्रापिनिषेधायत्तोनलोपोनस्यात अत आह उत्तरपामिति अत एव बहुव्रवेस्यनेतिवचन
मर्थवदितिभावः उत्तरपदशब्दश्च समासचरमावयवेरूढइत्यसमासेनातिप्रसंगइतिबोध्यं समासार्थेति तत्र सुसुपे
त्यधिकारादितिभावः तांसुयोधावितिसुप्तां कुलादीनि कुलघल्यघलठतानि ननुभत्वेनपदत्वबाधोत आह यस्यादि
ति तथाचभिन्नावधिकत्वान्नबाध्यबाधकभावइतिभावः भाष्येपदस्येत्यधिकृत्ययानिविहितानीमर्थः ननु सोपपदाति
वेर्विविंदविसेवाविति स्यादेवनचेष्टापत्तिः पद्यादिरितिपक्षेहुर्लभत्वात अत आह अनभिधानादिति तस्यच्छोदसत्वादितिभावः
भाष्येपधपदादीति एकदेशेनसंपूर्णवार्त्तिकमुपलक्ष्यतेयतः प्रतिषेधस्यातिव्याप्तिंप्रतिषेधायगादस्येतिबोध्यं स्वाङ्गेति ३

त्तरपदादिरित्यधिकारादिति भावः। नन्वसमासे स्वांगशिखमिति करणं स्यात्तदान्तलेपि सिद्धमेवेत्यत आह करणेति। शब्दादिति। एवमाद्विधिर्ने सि
ध्यतीति भाष्याद् उत्तरपदादिरित्यधिकारस्य सूत्रारम्भे पक्षे स्येव हृषत्वेन प्रतीतिरिति केचित्। समासस्येति। समसपन्नहणे यस्मात्स
विहितस्तदादेरित्युपस्थितेरिति भावः। नत्थापीति वक्तनौ राजकुमार्यावित्यत्रापि दोषः। समुदायाद्यासौ विहितो नावयवात्।
अन्यथा कौरुचरे यस्मादौवकाराकारस्यापि तद्धिः स्यात्। इहतहौ स्वादि भाष्यं तु अभ्युपेत्य वादेन। स्वतन्त्रे स्त्वेतु नौत्तरपदत्वे वैल
स्य प्रवृत्तिः। अत एव पूर्वत्रैव दोषेलो दूषितं भगवते तिवोध्यं। इमोहस्वादिति सूत्रस्य भाष्येलेकदेशश्रुतिरिति न दोष इति
तत्रैव निरूपयिष्यामः। समासस्य समावयवे उत्तरपदशब्दो रूढस्तमपि प्रेमाह समासेहीति। न तु पुपदस्यम पित्तबवहारस्य प्रयोज
कमित्यर्थः। केवलहह लेमाननु क्रं तु स्यान्तदुर्लन्न्यायेन केवलयोगे स्यादहन वकरीति राजगवक करणं शाहस्यान्तु अभिध्य
कपदार्थाये इति माभान्त्व्यहरणमिति भावः। काश्यपिनाविस्वादौ छदो माह्मणानीतिन्निहेव यता बोधक शास्त्रबलान्न
बुत्पत्तेः प्रागेव तद्धित इति न दोषः। भाष्येन। ओरस्मादि सुत्तरादाविवेतेवेति। पस्मान्मत्ययविधिरिति। अवयपमुत्तरस्त्रानुवर्त्त
परमेश्वर्तभिरिस्वादौ परमघटितसमुदायस्य यदल्लवाररणायन्तत्वे हि मत्स्ययोत्तममिति परमेरित्यस्यापि निधानाय निर्व
चतस्पनः। ओरस्यत्रापि संवधेयस्माक्य विधिस्तदादिपदिकेयतन्निमित्तान्तर्वर्तिसुपा यदंतत दानांतमेवेति नियमः स्यान्न तथाच

कै॰ टी॰ परमवाच्यत्वात्सादारयववाक्यस्यपत्वेनकृत्वंस्यान्नसूत्रेतुसमिध्यत्वीसेतत्राहस्मर्थेस्यादितिसुवंतमित्यपिसंबध्यतइतिभा
१९७ वःतस्यवमध्येचसुवंतेनतदातदपिनांतमेवपदमित्यर्थःअन्याचपशिष्टेवसुवंतमितिसर्वत्रसंनियोगशिष्टत्वेषडन्यइत्याद्यसि
द्धिःसितिचेसत्रपद्यपि नास्योपयोगोवपवसुवंतामसिद्धेस्तथाप्युत्तरत्रानुवृत्तिर्दर्शितात्तेनत्रापितन्नसंबंधोदर्शितःअपदेशि
वद्भावेनकथंचिदत्वपःसंपाद्यःएवंस्वादिष्वितिसूत्रेपितदनुवृत्तिकरणमुत्तरार्थमेवयचिभमित्यत्रापियदसंज्ञ यातत्साव
विकल्पसिद्ध्यर्थंयस्मादित्याद्यनुवर्त्यमितिबोध्यंसतिनामेदादितिसतिसोनदंतस्यसुवंतमितिपदत्वेनत्वाग्भागस्यस्वादिष्वी
तीतिभावःननुअपरनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वात्यासुवंतमितिपदत्वंस्यादतआहभाष्यप्रतिषेधाच्चेतिःविध्यन्मलेनप्राप्तस्यविधेर्नि
वर्तनेनएवंन्यायवादन्यायेनान्तरंगासंभवइतिभावःअत्रानुवर्तमानसुवंतमित्यपिस्वादिष्वितिसूत्रेणतदनुवृत्त्यामध्यस्य
सुवंतस्यवत्वापत्तन्निषेधंकेननुसुवंतमितिसत्त्वप्राप्तस्येतिबोध्यंःभाष्येनोत्सहतइतिस्वयममवर्तमानाकथममुंवाधेनेति
भावःननुसर्वनामस्थानेपचीतिमासयस्यपदत्वनिषेधकत्वेनेतरस्येतिन्यायेनस्वादिष्विसस्येवनिषेधेपरमवाचाविन्या
दोसुवंतमितिपदत्वंस्यादतआहयोगविभागेतिःएवंचतत्सामर्थ्यादनेनास्येतिन्यायबाधइतिभावःपचीत्यस्यपुरस्ताद् रमः
पकर्षेफलमाहहलाद्याविितिःवस्तुमात्रेअर्थेसिद्धेर्यःतत्फलेनभःसर्वनामस्थानपदेनासंबंधप्रदर्शनंभाष्येस्मिनविकारे १९८

इतिः स्मुतसहितविकारे इत्यर्थः एचोप्रगृह्यस्याडूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुताविति सूत्रे नेति भावः भाष्ये इह न हीति वार्त्तिकारंभे
त्वपरादिविधाविति केनेदोषाप्रसाख्याने तु दोषः कृत्वाभावाद्यपदत्वनिषेधप्रवृत्तेरावश्यकत्वादेतेन योगविभागसिद्धस्य
कादिकत्वात्र दोष इत्यपास्तमिति भावः पंचपीति योगविभागादिति पदादिसमस्य परशब्दान्वयेनासामर्थ्यादत्र समा
सशास्त्राप्रामेः सेनः समास इति वक्तुमुचितेभाष्येन तेभ्यः प्रतिषेध इति तेभ्यः परस्य सुबंतपदमिति पदत्वमाश्रित्यापि
नप्रतिषेध इत्यर्थः अत एव परमवाक्सस्त्रावपि न दोषः भाष्ये पदादादेर्नै लप्स्यमाने पीतिः षष्ठीतत्पुरुषेपि न सिध्यति
कृत्वाभावात्पपदत्वाभावस्यावश्यकत्वात्तद्वृति अपेरर्थः अयं बहुसे चिदे पोवार्त्तिकारंभेपि त्रभरपदत्वाभावेन निषेधाप्रा
पदत्वसत्वेन षष्ठीतत्पुरुषे रायत्वनिषेधसामर्थ्येपि कृतप्रामेः इदानीं प्रत्याख्यानप्रकारस्य गौरवं द्व्हेपत्वाभ्याय पुक्तत्वम
न प्तिनिधावलाघवायनभरहिनवचनपाठमाह एवं तर्हीति नपदांतविधाविति पदांतस्यानिकेरिधावित्यर्थः । नजषष्ठीतत्वा
र्त्तिकस्याप्यत्रैव प्रवृत्तिर्व्याख्यानादेतदेकफलत्वापेति बोध्यं एतावतापि बहुसे चाविस्य स्यासिद्धिरिति शंकते । कथं बहुसे वा
विति तद्दुपपादयति समासेति एवं च नियमाप्रासोप्यप्यपलक्षणेन पदत्वान्निषेधवत्त्वोः कुः पदांतस्येति कुत्वं स्यादिति भा
वः पंचमीसमासेपि षत्वापत्तिरित्याह नापि पूर्वस्येति भाष्ये बहुसर्वस्य चेति अत्र वार्त्तिकारंभे तत्प्रत्याख्याने च सास सदा घोगी

कै.टी. न्यत्रेदं कार्यमिति गूढ आशयः न पदांतविधावितिप्रतिनिर्देशादुत्तरपदत्वे चेत्समवर्णिकस्य उः मुरुणा मुद्रादिविधेरोरणत्वादिविधौ
१९८ वाप्रवृत्तिरिति बोध्यं जमुरुः सूत्रस्य भाष्यत्वे तद्विरोधात् उमिच पद इति सूत्रस्य भाष्यविरोधाच्च नलोपादिसुमंतवृत्तिवार्तिकस्य भा
ष्यविरोधाच्चैकदेशयुक्तिरिति बोध्यं एवं च प्रसाख्यानप्रकारोपि योगविभागस्य क्वचित्कत्वेन रमुणादिविवर्पनर इत्येव धनपितृप
न्याख्यातमपि वार्तिकं पुनरस्मरणं तेरेरूपात्रमिलाहः मुख्येतितिउत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढेरितिभावः रूढस्यैव ग्रह
णमित्येव दत्वा स्मापकं दृष्टेवेति वृत्तितत्त्वं प्रसाख्यानेपि नमध्यमस्य प्राप्तिः मध्यमत्वं तस्यापि स्वादिपरत्वेन विशेषणानृइति बो
ध्यं प्रस्ताव्यादितिश्रीतत्समस्यारंभादिसर्थः सिच इति अनेन विधित्वा संभवोदर्शितः भाष्ये अनुपमारोणेति अनुपमारणत्वाध्यकंवि
भक्तिविशेषणमित्यर्थः तद्बाभावो पायदर्शपतितिषष्ठीत्वापि अथवापप्यारवेति स्यप्रश्नः साहित्यवावीतिभावः तदवयवमि
तिः वहुव्रीहिः पुष्मदस्मदोरितितत्घटितसमुदायेलाक्षणिकमितिभावः मुख्येर्थे एवपदसामानाधिकरण्ये संभवति किं
लक्षणयेत्याह अत्रहीति यद्यपि द्वितीयापाषष्ठ्यावतयोः परत्वासंभवेन तत्र लक्षणायाआवश्यकत्वेनान्यत्राप्येकरूपता
पत्लक्षणायुक्ता तथापि पदस्येत्यपमादुपधायाइस्मादावयवषष्ठीत्वस्यात्कस्तनयापदावयवयोरिमर्थएवस्यादूतदृशत्वा राम:
भः सर्वग्रहणसाध्यत्वेमाहसर्वग्रहणमितिअनुदात्तंसर्वमित्यत: नतुलावस्यापायेव अनेनग्गानयीतिन्यायेन लुकिमपलस १९८

णोनापि न तिङं तल्लमत आह यत्वादिति। नामासे धितिः अन्तरंगानपीति न्याया यादि सपि बोध्य इह प्रतिषेधस्य सत्त्वन भासो नीत्यनुब-
गः दीर्घत्वेः कपः परस्मैपदे षिति समुच्चिनु यादिति तच्चासंभवीति शेषः अभिप्राये रोतिः प्रश्न इम र्थः भाष्ये तत्स्य अभिप्राया
नभिज्ञन ज्ञापतिः रुठश्चेतिः आचार्य आह नेत्यादेति गमरुग्विधिः कृते तत्स्वातितिषधः क्रमेश्वदीर्घत्वं न सिध्यतीत्यर्थं इतिभावः
अनन्तरोक्तानिभ्यामेरुवक्रमोक्त्वा व्यासेश्वंश्याधिकारयरत्वं न युज्यत इत्युपसंहरति भाष्ये इहेति त्रिनिकिन्स्वराद्वतिः इदमु
पलक्षणां अहदेदातीत्यत्रासु यीति प्रतिषेधस्याप्रवस्कतः किं चिद्येस्य त्रकिंचिस्मृदेनरोसुयीस्य वः स्वरविषये सोवरोणासमी
नोतदेतसमर्मीत्वेन न लुमता तस्मिन्निति मासे पित्व न स्यावश्यकत्वादिति बोध्यं तस्मिन्कार्यमिति तस्मिन्नरत्नस्त्रिमित्तकं
न केन लक्षणं प्रकृतिभूतस्य पत्कार्यमित्यर्थः किं तद्दृशुदाहरणा मृज्जात्र यद्मस्योभयपक्षेप्य सिद्धेस्तत्परिहरति अत्र यद्रस्य त्वेति पद
स्यस्येति मस्य यजमित्येव सिद्धे लक्षणाय हरणस्य मर्थ्यं न मस्य वनिमित्तकमेव न नप्रसयस्यानिकमित्यर्थादिति भावः पुन्मंतरम
पाहनहीति पष्ठ्यर्थस्यो च्चारणरूपमसंगस्यवक्रमशत्वादिति भावः अत एव नमनिर्भित्त्वे त्यादादीनादिकं न एवमसतः स
तापि नवचनेव शमेति बोध्यं परस्मैपदपरस्मादेरंगत्वनिमित्तस्येटः त्याद्यर्थेन दोषइत्याह विशेषणाएवेति एवं च लुप्तप्रत्ययनिमि
त्तकेन लक्षणं कृते तत्रत्य कार्यमिति भावः न वार्धधातुकस्मादीनां विषयसप्तमीत्वात्सर्वमेव तनेयां प्रतेनेमसपलक्षणायेक्षेत्यत आह

कै॰टी
१९८ लुकेतिः एवं च विषयत्वज्ञानायावश्यं प्रसयलक्षणमाश्रयणीयं न च न लुमता तस्मिन्निति मासेन प्राप्नोतीति भावः । लुङ्क्ष्रेरिविरीतिः
लुङः परार्धधातुकविषये इत्यर्थ इति भावः भाष्ये न चाप्नोतीति न लुमता तस्मिन्नितिसेन तदिसमर्थः लुसेप्रसयेयं इगमितिः लुसप्रसय
निरूपिताङ्गसंज्ञकस्य पकार्यमित्यर्थः उक्तमेसादोतु परस्मैपदनिमित्ताङ्गसंज्ञकस्य न कार्यं किंतु शिसदिविमित्ताङ्गसंज्ञक
स्येति न दोषः संजिगमिषेसादो सनः कार्ये ताङ्गसंज्ञकस्येति न दोषः किंच परस्मैपदग्रहणस्य तज्ज्ञानाभावोपलक्षणत्वं दूषिन
दोषश्चागापीत्यादौ तु न दोषः लुङ्निमित्ताङ्गत्वेऽनन्त्रिवं यां तस्य कार्याभावात् इति बोध्यः भाष्ये स्पष्टमयीति अत्राधिकारमनिर्देशा
भावे यीत्सर्थः वचनेन कजैव्यक्षितिसीवयेः समस्यस्तादेर्तसमस्य इत्येतत् अलोन्यात् अत्र संदेहार्थमिति अत्र सास्मूर्वीलिसेपवदेरी
ति भावः अलग्रहणमेसनिर्देशाद् तम्नयोः सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह अभिधीयते नेनेति अलग्रहणमसमस्ता
यकेचेदि सदि समर्थः घतपाः पुंसोति निर्देशे शब्दस्य पेतस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य प्राप्तिमाह पूर्वस्येति एकाजितिप
घण्यत्रसमुदायसंज्ञयानावयवानामनुग्रहस्त्वयापि कदाचिद्विशेषाः संघाभाग्नः समुदायेन निषिध्यतेऽत आह अवयवेति सं
ख्याविवस्यते इतिशायकसिद्धस्या सार्वत्रिकत्वादत्रानेकाच्त्वं किंतु तदंतरं इति बोध्यं संख्याविवक्षा तु न देशपगतत्वाद्वृत्तापि रामः
वेदेतत्वेतिः अस्समुदायस्य लघुत्वभावादिति भावः मत्वं तु उत्वादौ चरितार्थं कदाचिदि दिकारस्याप्युपधात्वेन विंसमिदं शब्दस्य १९८

हीति एकाः धातुविषयमिदं। अनैकाच्सु प्रथमस्यैकाचो द्वित्वेनार्थवत्त्वाशंकेऽवनेनेति बोध्यं एवं चोत्तरत्वेऽप्येवार्थवानेतिभावः। अत्र अ
कानुकरणस्येति। अच्छहोतेत्यस्या अनुकरणस्येत्यर्थः संप्रसारणाच्छस्य परस्य पानायजिरित्यौ वेद्यधिकरणप्रमुक्तं अ
व्यकाननुकरणायोच्छ इति तु नार्थः एकाचो नेति निषेधारंभादित्यसः ननु विकसार्थं तद्भावश्यकमत आह वामेशितस्येति अंत्य
स्य पूर्वेण निमेषपरस्यैवमासेरिति शेषः भेदेन निर्दिष्टाविति। पदद्वयैकदेशविहितस्य मादेलोपोऽपि विकारे पदेनोक्त ते तथापि
व्याख्यानादेवावेदशाधीवगतिरिति बोध्यः ननु लोपग्रहणाभावे घसोरेद्धावभ्यासस्येलक्ने चकाराभावादभ्यवचनावमभृतनां
सं वंधे एत्वमेव स्यादत आह तत्र घसोरिमादि ननु वेलानहरनावपि लोपो भ्यासस्सेवेत्यत्र नियामकाभावात्स्य पीपे णात्रयाणाम
प्येत्वलोपो स्यात्ताम ह तत्र आख्यानादिति अंगात्तनामंते निषेशेनाभ्यासस्य लोप संनिहितत्वादिति भावः नन्वभ्यासपदो
च्चारणफलस्याभ्यंतरमेवसमुच्चिनुयात्स्न विधेयोत्तरमिति एवमभ्यासस्यापि स्यादतः परिहारांतरमाह योगविभागविति अत्र
त्रेति न त्वेवमित्यर्थः योगविभागसामर्थ्यादिति भावः। सर्वोपहारेति। लोप एव नावशेषः कस्यचिदित्यर्थादिति भावः ननु लो
पशाधाहृस्यासे हत्वेनानर्थकस्यात्सुरेवन स्यात् तत्र त्यतो वा स्वह घ्यादिलोपाक्षिप्ताकारकरत्वमनुपपन्नमत आह लोपग्रहणादि
ति पदस्य संयोगांतत्वाभावादसंदेहाय पदस्य अंज शिरस्त्वज स्वत्वसंयोगांत लोप संयोगादिलोपो नेति बोध्यं हस्वंतेति धातु

 तुप्राप्तिपरिकमसपनियोगमादेशानांहलंसमिमीसंज्ञायामपिनदोषः शास्मलत्वरूपेणार्थवन्नपाप्रातिपदिकलात्ःकुंडिनचइवः उ
 पदेशाइतितुतत्रनानुवर्ततइतितत्रभाष्येसप्तंउपदेशएवेतिचेतरंगत्वादिपदिकलोपःकुंडिनचइवउपदेशइतितत्र
तइतितत्रभाष्येसप्तंउपदेशएवेतिचेतरंगत्वादितिभावः एतेन लोपविधानकालेपिलाभाभावात्कथंसर्वादेशइसपास्तकार्यमितिति
अनेकाल्शिदित्यादेसमीपेप्यवयवलारोपेणानदोषइतिभावएकांतानअनुवंधाइतिमुख्यपक्षेतुआद्यमेवसमाधानमितिबोध्यंभाष्येम
थ्याप्याख्यायतइतिः नतुतन्मस्यागव्यापतनस्यानेवधकांतंरपठितमितिभ्रमितव्यमितिभावः इम्मंतमस्मेत्ति एवंचतेनद्लोपे आम्याभि
त्यसिद्धिरितिभावः नतुमस्यानिकस्यदाघलेनव्यवधानात्रानेहलादिविभक्तिपरत्वेस्पतमआहयेनेतिआप्यरत्वेनेदमोविशेषणा
द्वेत्यपिबोध्यंः इदमिदोलोपइत्यर्थंप्यावश्यकंएवंचनसोपेद्वयोरकारयोः पररूपेसुपिचेतिदीर्घेमिद्मामाभ्यामितिः अत्र
यहणादितिअत्रचशब्देनपुनःसनः परामशोत्तनियोम्याससाक्रांतत्सस्यसर्वस्यलोपइसर्थंइतिभावः भाष्येविषयमपेक्षिष्या
महइतिः मुचोकर्मकस्यगुणाइत्यनुवर्तनीयंपत्रमुचोकर्मकस्यगुणात्तत्राभासस्यलोपइत्यर्थः अकर्मकग्रहणमात्रानुहत्मो
तुमस्ततेवत्सः स्वपमेवेस्यत्राविस्याइतिभावः। विभाषाभवइतितिवार्तिकेपिवस्येस्वेवसिध्यावस्येतिउच्चारणसामर्थ्यातअलोंत्स रामः
स्येतिनप्रवर्ततेइतिप्रसारसातापरिभाषाएवंचक्रमविज्ञानात्सिद्धमित्यस्यस्थितलाद्वार्तिकेवाशब्दप्रयोगस्तदाहसर्थवा २००

व्यक्तमेवेति एतद्धेतिः अवधिनावधिमतो निर्णयेऽस्मिन्नर्थः जातो बहुवचनमिति भाष्यकृता जाता संयोगो यथेत्यादि अद्रा एतद्गौ
रा इति भावः षष्ठी प्रथमयोरपीति हृष्टानेमी यावात्स गणनामिस्क पादरताभगवतास्त्वितमिदं उक्ता आपादितभाव्येकोदित्य
र्थः जातो बहुवचनमिति भाष्यकृता जात्याया [illegible] मित्रिमत्त्रप्रत्याख्यानादिदं चिंत्यं तस्मिन्निति निः स्वरूपपदार्थकत्वेनेतिः स्वरूप
स्यतत्रविशेष्यत्वादिति भाव अस्मद्इति तस्मिन्नणि चेसत्रैव बोत्तान्यत्रापीति प्रश्नइति भावः तत्रैव पूर्वेतिः नन्वन्तस्मात्तुऽचनत्स्मात्रु
द्धिहलः तस्माद्धस्य इति सत्त्रपेऽन्तरयद्हणोविपरीतं गौरवमितिचेन्नः पत्तोद्धिहलोनुद्धिधायकेना स्यायपोगः न्त्राणाधिकारेणालि
गीन मित्तांगसंबंधिदीर्घायत्स्वमममास्समानभातूपपूर्वपदनिरूपितोत्तरपदस्येव तेन नु क्षिधानाशेत्तिभावः तस्मिन्निति परामृष्टत्वत्र
व्यवधानायसेबुध्यं नमदाहरतिः पोष्पाकीणेतिः षष्कारस्येतिः तस्मादिमितन्नाहचार्पाठसर् तिपंचमीः शसावसमानाधिकरणं
शसवयवेलक्षणायेति भावः मुख्यार्थं सामानाधिकरण्यासंभवात् तस्यान्याकांक्षासत्वाच्च अवयवषष्ठ्या शंकनेन ष्येति शसर
तिस्थानषष्ठीत्वयाठः इति षष्ठीमेवयाठः आनित्यशब्दस्य शसि स्यं इतिकरणादिति लोके र्थप्रधानस्य पदार्थविपर्यासके
तिना शब्दप्रधानत्वदर्शनादिति भावः। नन्वेकार्थकमत्सयपठ्योपा दौने सर्थमत आह था लेति एवं च शब्दनेमनेन सामानाधिकरण्या
नुपपत्तिर्जातीयक्तिं तद्धत्तिस्वभावादिति भावः नन्वेवं जातीयरव्वमपुज्यतां किं थालेत्यत आह लोकिके इति। उभयोः प्रकारवद्वृत्तित्वये

201

कै. टी. ववक्तृंशमस्तिति अक्तृवतोरयात्र तएवकस्यप्रयोगइतिविंमेननरइ पितस्यकथमुदाहरणत्वेनदानमतश्चाहासिद्धानेतिः अर्थनिर्देशार्थएवेति
अस्मथात स्मिन्निति शब्देव्यवहितेइत्यर्थः स्यादिति भावः। नेतरदेतुकरणमितिप्रागुक्तयुक्तेरितिभावः सर्वनाम्नेतिः सप्तम्यंतार्थकस र्थ
२०१ नाम्नेत्यर्थः सप्तमीतस्यसप्तम्यंतार्थकत्वबोधनापाचवारिकेतिभावः। इतिशब्दत्वस्यमर्थमाह यत्रसप्तम्यर्थेतिसप्तम्यर्थेबोध
इत्याद्यर्थः अतएवनस्यात्रुङ्वीसादेनप्रवृत्तिः अविद्यमानस्यषष्ठ्यर्थत्वादितिभावः सप्तमीपंचम्यर्थावधिकरणावधीः अयं
यदोपास्थितिपक्षेर्थोदर्शितः पक्षांतरेपिसप्तम्यंतार्थः व्यवहितेसतीसर्थोवोध्यः भाष्येसामान्यवाचीति वुद्धिस्थत्वेनैवतदादी
नांबोधकत्वेतिभावः सामान्यः अनिर्द्धारितविशेषातस्मिन्नणिचेसादेरपिसप्तमीयंचमीविशेषत्वादित्याशयः। सामान्य
स्यउक्तबुद्धिस्थत्वस्यसर्वविशेषेषुभावात्तस्यत्वादिमर्थः उक्तमर्थमज्ञानानस्यबोधमित्यभिप्रायेणाहसामान्येतिः तस्मि
न्नितीसस्यतस्मिन्नणिचेसादिः कथंविशेषः नस्यापित्वत्वादिनिरूपितसामान्यत्वादितिः अचीत्यस्याप्यकारांशपेक्षयासा
मान्यत्वादितिचप्रश्नस्यापिवोध्यंननुकथमनवस्थितिः पर्यवगते सामान्यप्रत्यादृगतोविशेषइतिव्यवस्थासंभवादाहत
आरुकदाचिदितिः परिवेषपरिछेदकभावो। नियमनइत्यर्थः एवंप्रकृतेप्यचीत्यादीनांवुद्धिस्थत्वेनपरिछेदानवुद्धिस्थस्योपि रामः
नेः परिछेदाद्दनिर्णयइतिभावः विशेष्यंप्रधानमितिपरिछेद्यमित्यर्थः त्पत्तीयकारितयाः परिछेदकत्वेन। एवंप्रकृतेवितस्मिः २०१

निसर्थस्य परिच्छेद्यत्वेन विवक्षणान्मासाम्लमरीचादीनां परिच्छेदकालविवक्षणाद्विशेषत्वमिति भावः। तदाह द्रव्याणीति। अत्रेयं
भावः सप्तम्यन्तार्थे रक्तकम्बलेऽस्मिन्निमां कोशेऽदपात् अत्र चिरस्याद्यर्थस्य परिच्छेदकत्वाद्विशेषत्वमेवेति तदेवं पर्यायेण सामान्यवि
शेषभावमुपपाद्य द्वितीयविषयास्तत्रमभ्यंसमाधानानुयोगपद्येनापितमुपपादयितुमाह भाष्ये पितेसादिः यथा परश्वरस्तमजं वदेशुक
वातंतयोनिधिमित्यत्रः तथा राजपुरुषाभ्यत्र सर्वपुरुषो राजापेक्षया विशेष्यः अर्थद्वयेपेक्षया विशेषणम् एवं प्रकृतेऽप्याद्विनिरूपित
सामान्यस्यापि तस्मिन्नर्णोऽवस्य तस्मिन्नित्यनेन त्यक्तिविशेषत्वमिति भावः इमाहेति रत्पतद्धाहे समर्थः निर्देशप्रयोजनानामि
तिः बोधप्रयोजनकान्यंशद्वानामध्येरम्यर्थः द्विवचनविभक्त्योपपरत्वाभावादाह भाष्यकारेति परेतु नैर्देशिकानां मध्ये मध्यः श
द्वे भ्यपरस्मध्यास्य विभक्तोयपदेऽन्तर पूर्वतएवनत्वलोपे बहूनां मध्ये कथंतरयाभवितव्यमितिन्तर सूत्रस्य भाष्येणाविरोधस्साद्भूः स
समीशब्देनेतिः तथा च समभ्यां जनेर्डु इस्मादावेवेदमुपतिष्ठेतेति भावः किंच यत्र सप्तम्यन्तनिर्देशः इत्यर्थेनेद्ववशिष्टकृतौ सादेर्दोषः
तत्रकृतीतिसप्तमीनिर्देशस्तात्पर्यं तु षष्ठ्यर्थे इति भावः सप्तमीतिनिर्दिष्ट इतिसूत्रकरणेऽपि तदर्थंस्त्रादिनिर्देशस्तत्यर्थे स
एवदोषः यथाक्षत्रमेव कस्यात्रम्यत्य तदस्मत्साहात्पुनरितिः अत एव किमर्थमुपसर्गेतिदेशेन दिष्ट इत्येवोच्यते तिनोक्त
मः अंतरे नाणीति साकांक्षत्वपोबोधितइतिपदाध्याहारादितिभावः पुनर्निर्दिष्टेतिः एवं च सप्तम्यन्तार्थेव हि भूतेऽवयपश्लिष्टस्य पदं स्य

के॰टी॰ मर्थः वहिर्भावस्य चावध्यपेक्षत्वादवधेश्च स्त्रीप्रातस्यैवग्रहीतुमुचितत्वेन तस्य च शाब्दात्मकत्वादवधिमानपि शाब्द एवेतिशुद्धेस्पष्टमीषि
२०१ दिष्टेपूर्वस्यैतिलभ्यत इतिभावः ननु प्रथमपक्षस्यार्थेनयौगपद्यासंभवात् कथं जनपदे रूपत्रास्योपस्थानमतस्त्राह तत्रायमर्थः स्या
दितिलक्षणस्यादितिभावः निर्दिष्टग्रहणानुपपत्तमुख्यपाक्षमाशब्दत्वासर्पेको निर्देशस्तत्रास्योपस्थानमितिनदोषइति
तात्पर्यम् अर्थेनयौवैतिः तत्राचकेशहलक्षणायांवर्तमानमितिभावः अत्रापिनिर्देशेचव्याख्यानमेवशरणमेवचार्थ किमर्थ
पिसादिपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिनोरितिवो ध्यः किंचार्थनिर्देशेजनपदेप्रमत्मयद्रूपस्यान्वये। नियमस्य संगाभावान्नियमपला
परिभाषानोपतिष्ठतेरूपसिद्धेः भाष्येत्रावेतर्यमात्र इति नत्वव्यवधानेस्यर्थः ननु संहितायामितिनिमित्तस्यानिनोर
मेनाव्यवधानेसंहितेतिभावः उपश्लिष्ट इति उपसमीपेश्लिष्टो संततसमीप इतिहितदर्थः नैषदोष इतिः वर्णोन्यकालभावः
संहितेतिभावः सत्त्वसमीतिः अत्रौपश्लेषिकाधिकरणात्वस्याव्यवहितेवाधात्ससतानेस्यवहितेपीतिभावः एवंचनिर्दिष्टग्रहणा
मौपश्लेषिकाधिकरणस्तत्प्यानात्पर्यमद्दकमितिनात्पर्यं एतेन तत्रयप्रश्लेषोप्यत्वव्यवहितेस्यैवकिंचितद्रश्यितेतपि
ह क्षमूलेतिष्ठतीतिकटव्यवधानेपिभूमोशेतइतिचव्यवहारात् ननुव्यवहितेदकोवः पूर्वत्वाभावेनाप्राप्तेर्निर्दिष्टग्रहणाव्यर्थ रामः
मतआह व्यवहितेपीति मथुरायाः पूर्वपालिपुत्रमित्यादिव्यवहारादितिभावः पत्रविषयेइतिलक्ष्यभेदेनलक्षणभेदइतिभावः २०१

वस्तुतः संहिताधिकारेण कर्त्तव्यमित्यभिप्रायमिदं भाष्यं संहिताधिकारसमाख्याने वचनं तत्र भाष्ये स्पष्टं किमुदाहरणमित्यादिना
सूत्रप्रयोजनस्योक्तत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह किं नियमार्थमित्यादिना न तु पूर्वोत्तरयोर्योगयोरिति भाष्ये दर्शनेन पूर्वोत्तरयो
रित्यस्य योगसमानाधिकरणत्वात्सापेक्षस्यासमर्थत्वेन योगविशेषणमिति समासो न स्यादत आह कर्म्मणि षष्ठीति क्रियायाः का
रकांशे निसापेक्षत्वेनाविरुद्धः समास इति भावः पूर्वोत्तरयोर्योगयोरिति तु फलितार्थकथनेऽप्युपश्लिष्टस्येति औपश्ले
षिकेऽधिकरणे सप्तमीति भावः आद्यसूत्रोदाहरणं दध्युदकमिति द्वितीयसूत्रोदाहरणं पचत्यवति न तु नियमायं प्रश्नात्षष्ठीम
त्कुसितपक्षः प्रशस्तोऽनुवादो दोषाभावादत आह तत्र षष्ठीति भाष्ये योगयोरिति द्विवचनोपपत्तये आह कर्म्मणीति प्रत्यया
नयोः पूर्वपरयोरविशेषात्संबन्धाविशेषादित्यर्थः वस्तुतस्तत्वाधिकरणे षष्ठ्यौ प्रतियोगिद्वित्वेन संबन्धद्वित्वाच्च द्विवचननि
र्देश इति बोध्यं सत्सप्तमीपक्षेपीति पक्षस्य च भावेनेति सप्तमीति भावः इदं चिन्त्यमित्याहो यपद विभक्तेरिति कारकविभक्ति
त्वं च कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्तकविभक्तित्वं एतच्च तत्र च दीयत इति सूत्रे कैयटे स्पष्टं न तु दिग्योगे इति सप्तम्याप्र
प्युक्तत्वक्षणमिहेः एतच्च भाष्ये लोपस्य चेति सूत्रे निरूपयिष्यामः पर्यायस्येवायाहुर्वेवीजमाहन हि पुरायदिति स्थानित्वे हि कार्यित्वे
न प्राधान्यं निवर्त्तते न च निमित्तत्वे च पारार्थ्येन गुणत्वं संबन्धश्च तत्रोभयमेकदा एकस्य विरुद्धमिति भावः ननु संदेह इति

भाष्ये तथा शास्त्रस्यमकृकलमिम्यामातोसेनेत्याह संदेहस्त्वितिनत्तु कार्यकालत्वात्परिभाषयोः पौर्वापर्याभावात्कथं विप्र
तिषेधोतआह सूत्रपाठेति अत एवायेङमोहस्वादित्वित्रेयादिकमुदाहरणं संगच्छते तत्र हि कार्यकालपक्षाश्रयेणो
व यणीभावामहृतिरितिवाध्यं विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादित्ता इदमुदाहरिष्यमाणोदाहरणविशेषा
येस्स अत एव उः सिधुरिसत्र द्वयोरनवकाशत्वेपिनसक्तिः भाष्ये वक्ष्यतितास्यादिभ्य इति नास्यनदातेदिति सूत्रे अभ्य
स्तसिजर्थे इति अभ्यस्तानामादिः आदिः सिच इति सत्र योले सार्वधातुक इति स सम्पतानुहृति सिद्धे पर स्यार्थः ननु भाष्ये
सर्वनामस्थानस्य गोत इति षष्ठीदर्शनान्नाणिदिमनेनान्वयोनस्यात्तत्राह णित्वमिति भावप्रधानो निर्देश इति भावः
गोतो णित्वे कोदोषस्तत्राह तिष्ठतीत्यादि पदस्यैवेकार इति व्यक्तिपक्षे इदं व्यक्तिपक्षेप्येवं विधप्रयोगसाधनायैवं व्यानमि त्मा
तिभावः पूर्वान्त शब्दस्या बपवचित्वेनेदृशे विषये जातिग्रहणासंभव एवेत्याह उः उः सिधुरित्यादावुभयोरप्यनवकाशत्वादा
हपूर्वोपाचेधिति वहोरिति पंचमीस्वरितार्थो अतएवेच्छादिषु षष्ठी अतएव भ्रूञ्चवहोरिति पृथक्निर्देशस्वरितार्थः
गोतइत्यादौ सर्वनामस्थाने इति सप्तमी पूर्ववत्स्वरितार्थागोशब्दस्य णित्ववैयर्थ्यं च तिष्ठति गोरित्यत्र गोशब्दस्य ति ति एमः
ष्ठतेरनंगत्वान्न दोषः हृदादिभ्यः सार्वधातुक इति लिङः सलोप इत्यादौ च रिजार्थः न नहि सार्वधातुके विद्यमानस्य स २०३

स्यलोपइत्यर्थः।अपिसर्वेनाम्नइत्यामीतित्रेस्त्रयइत्यत्रसाकावशेऽस्मइतिसत्त्वेऽचीतिमयत्रअन्द्रइतिस्तत्रेचरितार्थः।भाष्ये
पंचमीनिर्दिष्टोभविष्यतीमस्यवलत्वात्स्वार्थेएवंभविष्यतीत्यर्थः।सप्तमीतुषष्ठ्यर्थेइतिभावः।भाष्येएकदेशीप्रोक्तमाहयथा
र्थ्यंवेति।तत्रअत्रपंशद्वोनमपोजनादिगावीत्याहयथाविषयमिति।मद्दृष्टिः।प्रागुक्तेषित्यर्थः।भाष्येपूर्वस्यषष्ठीति।पूर्व
बोधकपदस्यषष्ठ्यंतस्योच्चारणेनकार्यमित्यर्थः।एवंचोभयोच्चारणेगौरवमित्येकदेश्युक्तिरिति।तत्रतत्रसप्तम्यंतषष्ठ्यंत
योर्द्वयोःपाठेगौरवंमतेनतरएकदेशीआहसमतहीतिसएकदेशीमौथ्येवाहनकर्तव्यः।अनेनैवतन्निषष्ठीपदानुवृत्तिगौरवात्यमेकदेशी
नव चुभयोःप्रकल्पकत्ववारणायपरत्वानेदंकाशलेचावश्यकेइतिचनिर्दिष्टेपूर्वस्यषष्ठीति।पूर्वस्यकार्यित्वप्रतिपादनयोग्याषष्ठी
तद्बोधकपदेभवतीत्यर्थः।एवमुत्तरस्येत्यपिनहीति।आहतस्मिन्नणादितिभावः।इतरएकदेशीउपदेशइतिहल्त्यमित्यत्रानुवर्तनेतद
तिमत्वाहइत्संज्ञेतिनचाचष्टेउपदेशाभावादिति।स्थानेनतरतमपरिभाषयानुमीयमानत्वेनादेशस्योच्चारणाभावादित्यर्थः।ननु
स्थानिन्येवतस्याःप्रवृत्तेरनुमीयमानादेशोनिरनुबंधकएवेत्यतआहस्थानीचेति।पदाधातोःप्रत्ययस्तदानीमेवादेशोभवेदिति
नेत्संज्ञादिमतीत्यतेयत्रकार्यंतत्रेत्संज्ञेतिमयोगाएवंतत्संज्ञेत्यभिमानः।एकदेश्युक्तिलादत्रोत्पन्नेनिर्भरःकार्यइतिबोध्यं।तत्रश्चेति
पूर्वस्यजायमानोयस्तापिपूर्वंएवेतितत्राविषष्ठीकल्पनमितिभावः।विरोधाभावादिति।स्थानिभेदादित्यर्थः।अनत्स्वविप्रतिषेधाप्रह

१५

२-४

कौ॰ टी॰ तिः यद्यपि कार्यित्वनिमित्तत्वे युगपदेव तथाप्येकदेशस्य क्रियात्वात्तस्यैव निर्भरः कार्य इति बोध्यं एवमग्रेपि बोध्यं यत्र त्वस्तीति तस्मि
२०५ न्नितीत्यस्यवहविषयत्वाभावविषयभेदेन भेदात् क्वचित्पूर्वस्य षष्ठीति विधिपरं क्वचित्रियमपरमित्यर्थः सत्र एवेति षष्ठीप्रक्लृ
से प्रागेव परत्वोदतरंगत्वाच्च उपदेशोत्तरकाले सत्र एव संज्ञाकार्यं तुम योग एवेति भावः एवं निवृत्ते वंधस्ये वमसयत्वेन विधानात्
दादेशस्य कुतः सानुबंधकत्वमितीत्यर्थं भाष्ये उपदेश इति हीनं संज्ञोप्यत इति एवं वल्लदुक्ति र्याहतेति भावः हलंत्य सूत्रे उपदेश पदास
बंध एवेति तत्सूत्रवृत्त्यमा इत्याप्यस्याहार्थं वेति परत्वविशिष्टस्येतिः अनुमनोधातोः परस्येति वक्रुमशक्यत्वादिति भावः उपक्लृप्ता
दिति पुत्रम्या इति शेषः प्रहरेतराभावादितिः पुनः प्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः अयेस्याप इतिः कृतयोः संबंधाभावे दितस्मिन्नित्य
नेन षष्ठीप्रक्लृप्त्यपेक्षानवप्रक्लृप्तेन तथाः लिंगाच्छुतेर्वलीयस्त्वादित्यर्थः भाष्ये प्रथवा ह्यकृतावदिति प्रथमा षष्ठी निर्देश सामर्थ्या
त्प्रथमतदग्यलोः स्यात्स्यादेशभावोस्तु न न पुनस्तत्रवलाघगाः स्यान्निलेपि नक्षतिरित्यर्थः यत्र नाम सो त्रीषष्ठी पदिवेदानीमि
ति यत्र सोत्री षष्ठ्यस्ति तत्रापीदानीं पदिप्रकस्यपेन्नत्वेऽसत्वप्रकस्यपत्विस र्थः परत्विदं प्रोढ्याक्वथवा नानुमत्वे सतीति प्रागुक्त
न्यायात गाडकुरादिभ्य इत्यादौ षष्ठी प्रक्लृप्तावपि न दोषः ङित्पदस्य धर्मपरत्वादिति बोध्यं यद्यपि युगपत् प्रक्लृप्ति विरोधात्र संभ राम:
वतीत्यप्येकदेशित्वादेव ज्ञापकेन परिहार इतिनो मेड्मादिनातेथ्येवप्रक्लृप्तिरितिः अवर्णादविश्ववर्णस्याचश्चेकोगुणोभवतीत्यर्थ इति २०५

भावः नन्वनयोः प्रकल्पकत्वाभावे ऽपि एकस्य प्रकल्पकत्वमत आह तत्र पर इति ऽसिधुरित्यादौ परत्वमुक्तं छन्दःकाशत्वमिति भावः नतु दी
र्घोदिति सूत्रे पंचम्यास्तु अनवकाशत्वेन परत्वेन च षष्ठ्यकारे षष्ठीप्रकल्पने स्यादत आह दीर्घाच्छेदिति मुराध्याय इतिः पदांते तु को वैकल्पिकत्वादि
ति सिद्धं तुक सहितं यत्ताणि निपातमभिप्रेत्य तु हाय को यस्यासः युक्त अध्ययनयायातः वैकल्पिके षभावानष्टानस्य धर्मो ऽधिवापूलकत्वात स्व
रूपं स्वरूपमिति शब्देनार्थप्रतीतावर्थे केषांचित्कार्याणामसंभवान्न वाचकशब्दमात्रग्रहणादिति भावः अन्येति शब्दस्य स्वरूपमि
ह ग्राह्यत्वेन विधित्सितमिति नेह प्रदेशविशेषसमर्पकं लिंगमस्तीति भावः नन शब्दस्यैव लिंग पत्र शब्दग्रहणात्तत्र स्वरूपमेवग्रा
ह्यं न तु पर्यायादीस र्थः तेन जनपदे अपस्मिन्नित्यादौ नाम्यः प्रवृत्तिरत आह विध्यंतरे इति न हि स्वरूपमित्यस्याग्रेऽग्नि सादेः पंचम्यं तेन
सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा संबंधः संभवतीति भावः आख्यकारो ऽप्याह रूपं शब्दस्य संज्ञेत्यस्य पमेव पक्षो युक्तः नतु संज्ञापक्षे
ऽभपगतिस्मापात्तः एकस्यानेकार्थसंभवाच्चार्थस्यापि प्रतीतौ तत्र कार्यासंभवेऽगात्यत्वं पर्याया पदेभ्यो ऽपि दुर्वारः स्यात आह स्व
ज्ञादयश्चेति नियमार्थत्वमुपपादयति सर्वार्थेति एकस्य एकत्वशब्दार्थात्मकस्य स्फोटस्यैव सर्वबोधकत्वादिति भावः शक्तिप
क्तमिति शत्वमात्रपरत्वम्यर्थः सर्वशब्दस्यसाध्यशक्तिरिति प्रमायमत्व शक्तियुक्तस्य र्थः अनेन निपमक्षयदर्शितं अनेन शब्देनायमे
वार्थो ग्राह्यः अयमर्थेनैनैव शब्देन बोधनीय इति वेति वस्तुतस्तु सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वे ऽपि तन्त्र सादाऽऽज्ञानविषयः सर्वार्थ शब्दाग

के.टी. मस्माकं विशिष्याज्ञानान किं तु योगिनामेव तत्त्वानां एवं च शास्त्राभिषिक्तागोरोऽस्मदादीन्प्रति नियमार्थत्वे शास्त्रस्यासंभ[illegible]वः दूषकं
२०५ यानुसर्तव्यमत्र स्वरूपलक्षणं यावन्न्यवहारोपयोगिनी तस्मात्प्रकारान्तरस्येवार्थस्य शास्त्रेऽनुपस्थितौ त्वर्थान्नियमः फलित इति बो
ध्यं तत्र द्वितीये नियमश्चिंत्यः आकारादीनां हि शब्दातिरिक्तेन कारादिशब्दैर्व्यवहारानापत्तेरिति केचित्. ननु रूपरूपिणोरत्र भेदा
भावात्षष्ठ्यनुपपन्ना संज्ञासंज्ञिसंबंधश्चानुपपन्न इत्यत आह रूपेति: सामान्यलक्षणघटकानेकसमवेतत्वसिद्धये
आह श्रुकेति नवचनत्वोच्चारणक्रियैव भिद्यते न शब्द इति वाच्यं तात्वादिव्यापाररूपस्योच्चारणस्य श्रोत्रत्वेन शब्दश्रवणानंतसंज्ञा
पमानानां धर्मिनिष्ठत्वकस्यनेमानाभावात् इति भावः ननु प्रायेण सामानाधिकरण्यं संज्ञासंज्ञिनोर्दृष्टं न चेह तदित्यत आह तत्रेति:
स्वशब्दोव्यक्तिबोधकत्वात्मीयत्वेन एवं च शब्दस्य तत्तज्जातिविशिष्टस्य स्वव्यक्तिः रूपं सामान्यं संज्ञकमिति भावः पक्षः। शब्दस्य रूपमित्य
दिरूपस्वभित्यनेन व्यक्तिसंज्ञकत्वं विधीयत इति द्वितीयपक्षसंभवः सामानाधिकरण्यस्योपपत्तिः न चानयोः पक्षयोः पूर्वेकश्चिद्वि
शेष इत्याह व्यक्तिरिति व्यक्तिपक्षे णेति: सामान्यस्य घटकादिभिः साक्षात्सोर्वापर्यासंभवादिति भावः रूपग्रहणं किमर्थमिति भाष्यस्य
स्वशब्देनैव जातिर्वाच्या व्यक्तिर्वा शब्दस्य स्वत्वीयाजातिर्व्यक्तिर्वा बोध्येसर्थो भविष्यति सामानाधिकरण्यमेव संज्ञासंज्ञिनोरिति तु न रामः
नियमः अन्यतरस्यादोषमभिधानादिलाघवः शब्दस्य सत्त्वोच्चारितस्य स्वत्वीयरूपं प्रयोगस्यसंज्ञी समर्थ इति केचित्तन्मा भाष्ये रूपेशब्दस्य संज्ञेति २०५

अत्र संज्ञाशब्दो बोध्यपरः कर्मण्युत्पत्तेः । अन्यथा स्वशब्देनार्थग्रहणाय रूपग्रहणमित्युत्तरभाष्यासंगतेः । न त्वर्थः शब्दस्य संज्ञा किं
तु बोध्य एवेति बोध्येन चात्मीयवाचिना स्वशब्देन रूपस्यैव कथं परिग्रह इत्यत आह प्रतीताविति । उपदेशः संबंधग्रहणं अन्तरंगत्वं प्रथ
मतः श्रोत्रेणोपस्थितत्वाच्छब्देयत्वमुपपादयति अनुकरणेति शब्दमात्रानामर्थकोच्चारणस्यैवानुकरणत्वात् अर्थस्वरूपं तु स्व
त्वमभ्युपेत्याप्याह न चार्थे इति । शब्दात्मिकानामेवावर्तिनीत्वेन संज्ञात्वात् तादृशसंज्ञया व्यवहाराच्चेति भावः । ननु स्वशब्दस्याभि
धेयमित्येवार्थोऽस्त्वित्यत आह संज्ञित्वे चेति । लोकत एव सिद्धेरिति भावः । ज्ञापकमिति स्वशब्देन बहिरंगस्याप्यर्थस्य ग्रहणेऽन्यार्थेन
न्वयस्य स्वीयस्य सत्त्वेन भाष्ये [illegible] स्यार्थरूपग्रहणमिति अर्थो भाष्याल्लभ्यते एवं च राज्ञोऽर्थस्याग्रहणोक्त्यमर्थवत्परिभाषा
सिद्धिरिति चेन्न । अस्मत्स्वीयमस्ति यतोऽतस्तस्यापि शब्दबोध्यत्वबोधनार्थमुभयोपादानमिति भाष्याशयात् । एवं चाधिकसंग्रहार्थं
रूपग्रहणं रूपग्रहणेन चान्तरंगत्वादिप्राप्तबाधपूर्वकं स्वशब्देनार्थस्यैव बोध्यत्वं बोध्यतरत्वित्यर्थः । तत्रोभयानुग्रहाय सति सं
भवेऽर्थवतो रूपस्य ग्रहणं । असति तु केवलार्थस्य शब्दस्य वा रूपस्य ग्रहणान्न दाहवत्त्वं चार्थवत्तसादृश्यार्थोपस्थापकेन रूपेणोस
र्थः । अत एव भिन्नविभक्तिनिर्देशश्चरितार्थः । इह योऽप्यनन्तेति पोऽप्यन्तावबोधजनकतारूप्या । अवयवग्रहणे नावयवसदृशवर्णग्र
हणेन ग्रहणं स्यान्नवेति भाष्यार्थः । तत्फलितमाह तत्र केवलेति । तत्त्वकारेण एउवयवग्रहणसंदेहे वत्त्वकारादीनामेङा हि संज्ञा

प्राप्नोतीति विचारोपि कृतो नेत्यत आह तत्र समुदायेति॰ अत एव प्राट् तीस्यादेन पररूपं॰ तत्र दृष्टान्तमाह॰ अवयवपरे चेति॰ यथाव
यवपरे निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक् एवं समुदायपरे निर्देशेवयवा न तत्तभाजः इत्यर्थः॰ तदुपपादयति पचेति॰ अस्मन्नेति सर्वस्या
वयवस्यान्यत्र दृष्टत्वादुद्देशे समुदायनिर्देशः स्वयत्रैव सर्वस्यावयवस्यान्यत्रानिर्देशे तु समुदायनिर्देशो निर्दिष्टावयवपर इति
विवेकः॰ नन्वेजादिसंज्ञो नामवयवादत्रित्वेक यमेचो निवर्त्तकेनापादिना तदवयवस्य निवृत्तिरित आह तत्रासत्त्वामपीति॰ न
न्निवृत्तिं विना समुदायनिवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः॰ अवयवकार्ये दीर्घः समुदायकार्ये अप्॰ तत्र चु साक्षादिति दीर्घः
अपादिकार्ये हि समुदायव्यवधानेनावयवो नोदितो न साक्षादिति भावः॥ साक्षाच्चोदितत्वं प्रत्यक्षत्वे हेतुः॰ नन्वयादिरत्नव
काशो तत्राह वाक्यपदीयानामिति॰ नन्विति॰ नत्र विध्यन्तरपूर्वकोयादिः सर्वस्य बाधकः स्यादिति भावः॥ परिहरति यत्नेनेति॰ प्रा
धान्येनानिर्देशादिति अस्यैजादिसंज्ञाभावेपि स्वतंत्रोकारेणायहरणं स्यादिति शेषः॥ भाष्ये अभ्यन्तरश्चेति॰ तदुच्चारणं वि
ना समुदायोच्चारणस्याशक्यत्वादित्यर्थः॰ तदाह तथा च स्यादिति॰ तदुपपादयति तेति हि तत्त्वादिस्यादिना समुदायकार्येपा
रतंत्र्यादिति समुदायसंपादनरूपे कार्ये पारतंत्र्यादित्यर्थः॥ स्वकार्ये प्राप्रयोजकत्वादिति॰ स्वकार्ये निरूपितप्रयोजकताभा राम:
वादित्यर्थः॰ प्रयोजकत्वाभावे हेतुर्न समिंह्य दिति तदवयवेन रत्नाद्यभाववत्तएनदवयवे प्रत्याद्यभाववदिति भावः॰ वचनादिति॰ अत्रा २०६

इईउऊऋॠश समाना इति पूर्वव्याकरणवचनादित्यर्थः समानकार्ये॰ अण्रूपसमानाक्षरकार्यमित्यर्थः सवर्णकार्यमिति पाठे सवर्णदी
र्घरूपकार्यमित्यर्थः भाष्ये दीर्घाच्छे इति॰ दीर्घस्य छेतुगिति हि तदर्थः। ननु ह्रस्वस्येमत्राचइत्येव सिद्धे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याद्देवतुगन्तिवे
न्न॰ यदलाघवाभावादिसाशयात॰ अस्ति हीति तत्र दीर्घादिसस्याभावे कुरुपच्छायेसादावपि विकल्पः स्यादिति भावः अप्रसिद्धवदिति
विरोगालुग्नापेनेति भावः। भाष्ये उक्तार्थमेतदिति॰ इह किं वित्रयोरित्याय स्तुनाश्चितः अत्र केवलाकारो वा रणो उक्तस्य ककारा
कारयोस्तथा रणो गोरवादिति भावः संनिपातेति नच दीर्घरोव सनिवर्तितः दीर्घत्वजाति संबंधस्वेनन तथा संनिपातस्यातिः लोये
तु तस्यापि निवृत्तेस्तद्विरोधस्य स्पष्टत्वादिति भावः परेतुजातिपक्षेन परसूत्रे व्याप्यजातिनिर्देशस्यैव बोधकमिति यत्वनिमित्तसंनि
पातस्य दीर्घत्वानित्तत्रिजो नैवनकस्याप्यनुवृत्तिस्तस्माद्व्याप्यत्वजातियथादिसंनिपातनिमित्तो दीर्घो नस्वसंनिपातविघात
कलोपनिमित्तं संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेः प्राकृस्वनिमित्तभूतो यादृशः संनिपातः स्यातिरिक्तत द्विघातकस्यापेक्ष्यादी
र्घाप्लुतयोरंतरमत्वान्नैव भविष्यतः ह्रस्वोच्चारणांतु लाघवार्थं स्यात् इति वाच्यं एवं तर्हि परत्वाद्धृतिलोपे मात्रिकत्वान्मात्रिक एव भ
विष्यति; तत्र नायोतिवर्ततेः फलाभावादत आह विशेषेत्वेः पेननाप्राप्तिस्यादिति भावः। शादीनां चोपदेश एवेत्संज्ञालोपयोरण
त्वेन सवर्णग्रहणप्रसक्तिः अनुनासिकइत्तिः पक्षे इति शेषः नियमार्थं तस्मादत आह नहे सेतिः कृतो वेत्यनेनाविरोधादिति भाव इति

कौ॰टी॰ केचित्तु वस्तुतस्तु यथादिसंख्येइति नियमाद्ग्रासमासविधायकं तत्त्वितार्थेति एवं ग्रहे एवेति नियमाद्ग्रामदीर्घविध्यर्थं वृतोवेति
२०१ स्यादितिविंसेषाख्यात्वात्तस्मात्तविधेयसंकोचस्मान्माप्यत्वात्तन्तथानियम इति भावः॥ ववरिथेतिः ववर्थेति छेदसिद्धभावमिपातनमात्र
।भाषापाक्तसम्भनस्त्विति इट्प्रतिषेधोनन्न्विधिश्च वृतोवेत्यथातसिद्धिस्सएवेति भावः॥ वायहणामिति अत एव भाष्ये यद्दि भाषाशा
स्त्रीसूक्तं भाष्येभाव्यमानेनेति रूपवजातिग्रहणाग्रासंगुणाभेदकत्वमामेवात्साधारणमनग्रासंसवर्णग्रहणं वारमितुमा
वश्यइतिभावः साधारणाश्चेतिः मृपानिस्तुक्तिः नाह्वीनेकसमाधानाभिप्रायाकिंतुसत्त्रोक्तप्रत्यवग्रहणामयेस्येतिमृपानिति
प्रतिज्ञापेक्षपरिहारोपन्यासेपिन विरोध इति भावः॥ नर्चैस्यच्चावित्यादौ विधायाभिधानासमर्थस्यापि सवर्णस्य ग्रहणे स्या
दित्यत आह प्रत्ययइतीति प्रत्ययविधौ सवर्णग्रहणे हि तेषामपि प्रत्ययत्वमेष्टव्यं तच्चान्वर्थत्वादसंभवीति न तत्र सवर्णग्रहणमि
तिभावः॥ उच्चार्यंत इति उच्चारणं वात्रमास्वप्रक्षेपेन बोधने विवक्षितं अतो णादि शब्दप्रतीयमानैः काशादिभिः सवर्णानां ग्रहणं
सिद्धं ह्रस्वेर्णहीनेरिति प्रकृतसूत्रस्यारम्भदेनेति शेषपकः प्रतिषेधमत्याप्यमानविषये तु सवर्णग्रहणमिति वेयर्थ्यस्य किंच
स्यादितिवाच्यं तथा सत्यको विधीयमानस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य कुमार्यावित्यादावप्राप्ते दीर्घाज्जसिचेतिप्रतिषेधोनर्थ राम:
कः स्यादिति भावः॥ एवं वर्णसमाम्नायपठितानामेव ग्राहकत्वबोधनार्थमप्रत्ययपदमितितात्पर्यमः उभयार्थं ह्रस्वदीर्घौ २०१

भयविध्यर्थं एवं च यत्साधित्वमेवासिद्धमिति भावः साध्य एवेति। अनर्गलादित्यप्रमित्यर्थः पदुक्तं पक्षे वेति। वेति तत्राह अत्राहीतिः स्वा
त्मनि क्रियापादस्मिमहन्निः विरोधे हेतुमाहानिष्पादादिति। अर्थावोधादित्यर्थः। न त्वस्य विषये णास्त्यपदस्य नेनकर्थे वह विषयपरि
भाषार्थेः शक्यते प्रतिपादयितुमनन्तया आह प्रतीयदिति भाष्ये ज्ञापयतीसस्य योगेन बोधयतोऽस्यर्थे अप्रसप्रदतिचवावप्रमेदेन निवि
वेधार्थं अशिष्टस्य वचनात्र संबंधः तेनोक्तसकलार्थे लभ्यदिति भावः प्रक्षतएकदेशानुमतिद्वाराणां परिभाषा ज्ञापयतीति भाष्या
द्यऽएवार्थः विधीयतामित्यर्थे प्रतीयते नाह उदिदिति कालादिभिन्नस्येति एकोवर्णो उदात्तत्वादिके धर्मनिगतमिति यक्षेपि उदाधिमे
दभिन्नत्वात्तग्रहणे न सिध्यतीति भावः अनेनोवर्णोऽव्यक्तपदतिपक्षे तु न्यायग्रहणस्य छमेवेति बोध्यं न चैतत्प्रयोजनं अस्य बाधि
त्वादेवाऽग्रादि प्रत्याहारेषु वानत्वा घंतत्वा घंतत्वानुवृत्ति निर्देशेऽदित्यादिनाद्यपि ष्यति। नात्स इत्याह प्रत्याहारस्य ग्रहणे इ
त्यादिः प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमिति ज्ञापितं कस्येत्यर्थः अकइत्यादौ ईकारादीनामग्रहणे संज्ञाभिर्ग्रहणं न प्राप्नोति। अनुपदे
शादक्षरसमाम्नाये नेषामनुच्चारणादित्यर्थः नदाह पत्र संज्ञयेति। एवस्यैव युगपत्सत्साध्यत्वप्रत्यायकत्वयोर्विरोधादित्यर्थः
पत्र स्वरूपेणोति हैं हि चिन्त्यं प्रसंगात्तेनेत्स्योरत्वाभावात्तस्माद्यः स्वरूपेणोच्चार्यते अकइत्यादावकारादिरपि तस्यैव ग्राहकत्वं स्या
दिति वक्तुमुचितं प्रत्याहारे अइउणित्यादेर्भाष्ये पत्याजातीयकानामिति। वर्णसमाम्नायपठितानामित्यर्थः संज्ञेति। आदिरन्त्येनेति

कौ॰टी॰ कृतांगो दिसंज्ञेत्यर्थः पद्यागादेोरकारादिभिर्द्धैर्वैदी घोराणामग्रहणं कुतः अत्र परे श्रातः अकोवीमादाविकारादीनामनुच्चारणादिस
२०८ र्थं तदाह अथ वेतिः भाष्यकारस्यैतत्पक्षव्याख्यायामेवाभिप्रायमाहोरे वेतिः पुस्तकदर्शनादेोध्यमिचारादित्यर्थः संनिहिताइतिः व
र्णिसंनिहिताइत्यर्थः अयं भावः शब्दा उपस्थिता वो व्यंजयंतिः उपस्थितिस्तु स्मृतिरूपा प्रत्यक्षरूपा च न तथैवेति नियमः लिपिस्मारि
तपदेवैर्थानापतेरितिः संनिधानमितिः प्रतीतिरित्यर्थः पर्यायोगे उच्चारणेन संज्ञयावेत्यर्थः प्रतीयमानो हीति पद्यधप्युच्चारणोप्र
धानुपपत्त्यर्थे प्रतीतावंगभावे मतिपसते तथा प्युच्चारणाकृतापास्ततस्मति विंतविशिष्टस्य केदाभिप्रायके श्चिरस्थापितबोपपद्यतेत
त्वेशब्दज्ञानमात्रस्य तु न तद्भिव्यंजकत्वे वस्यमाणहेतोरिति भावः अस्येति दीर्घादिरूपशब्दस्येत्यर्थः भाव्ये ह्रस्वसंप्रसयादितिरन्तौ
पातस्तु रूपः अणि सकृत्सपाठमात्रे गम्यते इतिः एते नोच्चारितानामेवमसायकत्वे रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्य बोधानापत्तेर्वा
चकज्ञानसामान्यस्यैव बोधे तंत्रत्वेनेदमयुक्तमित्यपास्तम्मानसजयस्थलेष्वत्रापि स्वीयसूक्ष्मोच्चारणाद्बोधेनास्ततः जपे हि
मंत्राणांत्वेत्येतर्येनियमेन स्पष्टतया त्वाने पुनरुच्चादिदेशोपलभ्यमानत्वरूपो दात्तत्वादेर्मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादेश्चवि
नोच्चारणामनभिव्यक्तेः पद्यालिपेरेवत्वष्टादित्वसंकेतेन बोधकत्वेऽप्यत एव लिपौ शब्दत्वभ्रमो वाभानो यद्यालिपावनादेः शब्दता रामः
दात्म्याध्यासाद्बोधकत्वे लिपौ शब्दत्वबाधवत्ज्ञानवतो घेडितानामपि स्मृतेः कराणादावात्मत्वप्रत्ययेऽप्यमत्वेजानं तामनामनादिसिद्धा २०८

होयेतौ वयमवहारवद्धो धीपि: ननु अगियुक्ते तद्दिशो बाप्रतीतेरर्थप्रतीतिसंभावना यात्र प्य भावः। अकस्मेव हेतस्यवाचार्थप्रतीतिजन
कतानवच्छेदकत्वादतआह पद्यधीतिअक्रकृशाहेन विशिष्टसंनिवेशापि अकप्रन्याप्यपतहन्नन्वयः पत्रसंकेतादिवशात् अगिरुक्तेः
ग्निमीलेपुरोहितमित्यसावानुपूर्वीप्रकारेणाबोधकत्वाच्चापि सा स्वार्थे वेदनाशिक्षिया कर्षपतेन न प्रसायपतीतिभावः प्रसायनमिति
नद्वैतस्तस्य चैरोवेतिबोध्यं। अनेन तत्प्रसायनमशक्यमित्याह भाष्ये वर्णकालत्वादिति: परस्त्राद्विति स्त्रात्प्रत्याहारस्त्रात्परापर
कालोक्रिपतस्य स्य थें तेषामनादित्वादेषां पातिनि क्रतत्वादिति भावः अत्र वर्ण कालेवेति वा का थेज्ञाने परार्थज्ञानस्यकारणत्वा
दितिभावः कालाप्रत्याहारो तरकालस्वर्णासंज्ञेतिनापत्ता विवक्षितद्विषयनिर्णयोपकरंतस्य परिहारे रागस्वर्णापदाशक्यियहस्यैवव्यवहारोपयो
गित्वादितिभावः वर्णानामुत्पन्नविनतिप्रतीतीरित्यर्थः अकस्मादावाधवर्णौषस्याएवप्रसायकत्वादध्याहारेणाव्यावृत्ते अस्तुगिरितिः
उत्पाद्यप्रतीतिः प्रसायपतीत्यर्थः प्रत्याहारैः अस्तु गिरा दोनचप्रसाहारे षुतद्वाप्यवाच्येतदक्षरांगीकारादोषः उक्तभाष्यपरीत्या
तद्वाव्यानांप्रसायकत्वाभावेनतेषामशक्तत्वेनलक्ष्यपतावच्छेदकत्वस्वराणामंतसंबंधज्ञानयोर्दुरूपपादत्वात एवं प्रत्याहारेषु सत्त्वप्रयोगर्थ
भावमुक्त्वा अस्य चाविसंवादावपितमाहतत्राज्ञस्तेति निर्देश इति भाष्ये इति वर्णासमाम्नायमनुगतत्सद्दृशो अनुवृत्तिरकारादिस्तस्य
निर्देशः स्वरूपेणोच्चारणमित्यर्थः। तत्रेभवर्णाग्रहणे हेतुमाह व्यक्तीतिअनंताप्रत्यक्षपदूतिपक्षोदस्यर्थः तदाहावांतरभेदैरिति: आसे

कै.टी. कत्वेपिव्यक्तीनांपरस्परंभेदसंभवादित्यर्थः एकाक्षरतोव्यक्तिरितिपक्षेतुयद्यपिसिध्यतितथापिसोसंगतःउदात्तादिविरुद्धधर्माधा
२०९ ध्यासात्ःयदितुध्वनिनिष्ठास्तेतदाकरत्वलादिकमपितन्निष्ठमस्तुकिंवर्णानांचेदनेनाएवेतिभावः।अनरोत्वस्वनाश्वविकल्पंग्राहक
त्वमतआह ग्रणासरश्वइतिन्नमपेत्यनणत्वमनुच्चारणांचःपध्ययातिनामितिदृष्टांतोर्थनास्तीहेतिपदिलश्उलित्स्याद्यत्वादि
जातिनिर्देशादेवामणत्वप्रसाहारग्रहणेत्वचनदोषःत्वादपरुत्मादिनिर्देशे अस्यच्चावृत्तिस्यात्तेत्रयादिरूपतेत्रच्चापेतेप्रत्या
य्यतेवानांतरीयकमितिजातेःसाक्षादुच्चारणासंभवात्तदुच्चारणंकिंचजातौकार्यांचवस्यव्यक्तिंविनासाक्षादसंभवान्न
दुच्चारणांतद्बोधनमित्यर्थःतत्रदीर्घादिव्यक्त्याक्षेपेवीजमाहात्वंचेतिपमाणाकृतभेदेदर्शतमभिधायगुणाकृतेभेदेप्याह
श्रुत्यकृइतिश्रुतिः।अवर्णोयलक्षिःभेदाभेदमिति।जातेरितिशेषःससपीतिःश्रुतिभेदोहिव्यक्तिभेदसाधकोनाकृतिभेदसा
धकइतिभावः।अतएवहृस्वोपमकारोदीर्घोपमकारइतिअत्वेनसामानाधिकरण्याप्यनुभवःश्रुकादिघत्वमनुभवात्ःअ
तएवोदात्तादयोनजातेःतरम्योजकाइतितात्पर्यंनवआकारोयंनअकारइतिप्रतीत्यनापत्तिःतस्याव्यक्तिभेदविषयकत्त
त्वमाख्येनेक्तेतेनेतिअनियमेनेत्यर्थःअभेदेनसमानाधिकरण्यइतिभावःनद्राहृस्वभेदस्यापीतिप्रत्यभिज्ञानादितिसएवायमि रामः
तिप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः अकारोकारइत्येकाकारप्रत्ययाच्चेत्यपिवोध्यंभ्नात्याद्यवच्छत्वमितिभेदप्रतीतिमेवेत्यर्थःप्राणीतिःपद्य २०९

पि प्राणित्वं न जातिस्तथापि साधारणधर्मत्वाभिप्रायेणोक्तं गवाश्वरूपेति गोत्वाश्वत्वमप्यस्तीत्यत्र नरः ननु आपकत्तात्वैकेपि व्याप्यजा
सामेदोप्यस्तीति सत्य आह अनेकं जो हीति व्यापकधर्मेण मानाधिकरणव्याप्यधर्मत्वं तेनाभेदः केवलभेदः केवलभेद वृत्तिं करोतीत्यर्थः
साद्दृढः ननु जातिनिर्देशे एव आश्रयसादावपि न त्रिर्देशात् अकारादेः स्तुः पत्ताधिकं यत्र भपार्थं स्यात् ह्रस्वोच्चारणे तु अर्धमात्रिक
त्वस्यान्तरत्र स्यात् ह्रस्व एव स्यादित्यत आह अष्टनः इतिः दीर्घस्यकीतिः व्यक्तेरूपलक्षणत्वेऽभ्यन्तरतम्याद्ध्रस्व एव स्यादिति पत्ताधिकत्वान
र्थक्यं तत्र ह्रस्वस्यापीति विशेषणत्वमेवनस्यादिति भावः अत्वातिरिक्तमात्वादिना स्यादेवेति तात्पर्यं केचित्तु दीर्घेषु भेद इत्याल्वजातेरेवात्वस्या
प्याप्यास्तत्र निर्देशादित्यवदंति अश्शब्दार्थ इति शब्दजन्यमतीतिविशेष्यत्वाभाववानित्यर्थः पदाशक्तानावच्छेदकत्वे प्यशक्य इत्यर्थः
सर्वव्यक्तीनामिति जातिवैशिष्ट्येन प्रत्येक इति परस्परभेदत्यागपूर्वकमभेदेनैकरूपेणाश्रयणात् जात्याक्रांत सर्वव्यक्ती
नामिति जातिवैशिष्ट्येन प्रत्येक इति परस्परभेदत्यागपूर्वकमभेदेनैकरूपेणाश्रयणात् जात्याक्रांत सर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सि
ध्यतीत्यर्थः पूर्ववार्तिके ग्रहणाकरणे आकृतिग्रहणं हेतुः आकृतेरपि भेदशंकायामनन्यत्वाच्चेति वार्तिकखंडः अपरमते
ग्रहणाकरणे सर्वव्यक्तीनामनन्यत्वं हेतुः अनन्यत्वे आकृतिग्रहणं आकृतेर्ग्रहणं विशेषणत्वेनाश्रयणरूपसामान्यादि रूपमा
कृतिग्रहणादि स्यार्थे परमत इत्येके जात्याश्रयणाभाव इत्यपक्रमिस्यादित्यत आह चेतिः पर्यायत्वे इति उभयोरविसत्त्वं न स्यात् अन्यतरस्य

कै० टी० प्रत्याहारसूत्रोपात्तादस्मात्त्वादिभावः अवात्तामिति वसेर्लुङि तसस्तामि देदोसः सीति तत्वे सलोप इति सिचो लोपे रूपं न तु त्तलर इति सूत्रे
२१० कवर्गितार्थमत आह अवुद्धेति वृधेर्लुङि रूपं भेद एवेति अनयोः परस्परं भेद एवेति भावः भाष्ये नेकान्तइति उपात्ताभेदकधर्मस
मानाधिकरणो भेदकधर्म इत्यर्थः प्रकृते भेदकधर्मस्त्वं प्रयोगार्थं तु प्रथ्यमसत्वे इत विलंबितपोरिमकं कं ह्रस्वदीर्घौ दीतिा इत्या
कालप्रमाणेन एकस्थकमिति तृतीयासमास इति भावः भाष्ये तु शेषत्वविवक्षा प्राप्तष्ठीहेतोपंचमी वा। आकृतिग्रहणादिति तदुक्तम
उगणसूत्रे भाष्ये तत्र च तत्परकरणे एवं कृत्वा तपरः किं पते आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वेति एका कृतियोगइ
तिः तन्मात्र निष्टेमादिः उदिद्विकुत्वुद्ध पूनां प्राचां संज्ञात येहा। पिव्यवहारः ननु सर्वत्रैत संज्ञाप्राप्नोति अष्वादे न इत्मासे इति बो
ध्ये। नन्वणग्रहणं प्रसक्तस्यानेऽनुवादे छित्वविधावपि जातिनिर्देशात् सर्वग्रहणप्रसंगः अत आह भाष्यमाने षितिः पथ्याश्च न
मिति जातिविशेषावच्छिन्नव्यक्तिविशेषलक्ष्यमित्यर्थः। उत्पत्तिवाक्यत्वादिति। विधिवाक्यत्वादित्यर्थः। विधौ हि प्रमित्सितत्वाद्धि
शिष्टोपादाने नवाक्यभेदो न वादे तु तस्य सिद्धत्वेनाप्रमित्सितत्वात्तद्विशेषणोपादाने नवाक्यभेदं भेदमं नते रागभवतीति सवाप्याप्र
तिभार ए पत्तुक विहिभावपिव्यर्थं तरस्योपादाने तत्छिवउदिन्यादोन पर त्वाछ्लिंगादिति इद्व्य मित्याहुः। नोत्तरोपकत्वादि एमः
ति आनेन नातरीपकविशेषणं विषयपरत्वविरक्षाः विवक्षाविचार इति ध्वनयति अत एवग्रे पासप्रयोधये दिन्यादो अनुवादविशेष २१०

राग्रेयस्त्वादेर्विवक्षापामपिनदोषः।वस्तुतोत्रमास्थानमेवशरणं।नान्तरीयकसंख्यालिंगविषयाभ्यायस्यप्रधानव्यक्तिविषयकत्वा
न्नोविभान्तरेपिवानिस्यादोत्तयेसविवक्षायानभोविवक्षायाश्चदर्शनात्।अकारेणात्रग्रहणायतुल्यवर्णस्यअवर्णग्रहणादेवास्य
इतिनासंपेः।परेतुजातिपक्षेपितपरस्यव्यक्तिग्रहणमात्मसवर्णग्रहणनियमार्थंत्ववक्तव्यमन्यपक्षेसवर्णग्रहणनिषेधायासपरइति
दृष्टवत्कार्यमेवध्वनितंवेभाष्यादावीयसइतिसूत्रेभाष्ये।किंचतत्रव्यक्तिविवक्षायांपक्षेकचित्त्वप्रयोगेएकारकार्यमुक्तेः।साधीयान्त्र
योगान्तरे।इतिव्यक्तिविवक्षयासमाधानंतुयंथमित्याहुः।तपरस्तत्कालस्य।।१जेः।संबंधवाचकत्वेनसंबंधस्योभयनिरूप्यत्वेनसंबंध्यंतराकांक्षा
यामाहस्यायेनेति।अप्रसिद्धत्वादिति।निर्दिष्टतपुजेः।प्रायोस्यायसंबंधिन्येवप्रयोगादित्यर्थः।नन्वेवंपूर्वयत्नभूतलादप्रयोगइतिकु
तोनेमतइत्यतआह।धात्वर्थइतिपयपमतेनम्नतःस्यातदाम्नायेनाप्याकारइतिप्रयोगोनस्यादितिभावः।दृष्टेनापकृत्यादिसपिवो
ध्यंएतेनमेयोवर्धतीत्यादौप्रसिध्याजलमित्यादेरप्रयोगादकर्मकत्वेतिनव्योक्तिःपरास्ताभाष्यप्रतिनिर्दिश्यतइतिसामाना
धिकरण्येनविशेष्यत्वमित्यर्थः।नहिसपेवर्णइतिसमसाकांक्षत्वात्स्वाहयरामृष्टइतिः।वर्णस्यैवपरामर्शेहेतुमाहतपरेतितः।परोय
स्मादितिविग्रहेवस्वविधिमतोः।साज्ञास्यात्सवर्णत्वस्यवर्णनिष्ठत्वाच्चतेनवर्णएवोच्यतइतिभावः।एकार्थइतित्वहुपसामानाधिकरण्य
स्यशब्दधर्मत्वात्कथंवर्णस्यकालेनेतिभाष्यमतआह।वर्णोवाविनइतिः।सामानाधिकरण्यानुपपत्तिमदर्शनापकालशब्दस्यमाहका

कै. टी. लोहीतिः अपरिछिन्नस्य विभोः कालस्य व्यवहारानुपयोगित्वादाह मितिवर्णामितिः गुणरूपत्वादस्य रूपलाहेत्यर्थः जन्ममात्रकालोपाधिरि
२२१ तिनुनयुक्तं दिवसादिव्यवहारस्य सूर्यक्रियादिभिरेव दर्शनादिति भावः एतत्कालस्वरूपकथनं कालः परिमाणिनेतिसूत्रस्थभाष्यविरुद्ध
मितितत्रैवोपपादयिष्यते सैवेति तच्चानीयेत्यर्थः तदीया क्रियेतिः उच्चारणस्येत्यर्थः क्रियांतरस्य वर्णांतरोच्चारणस्य वर्णरूपेतिः वर्णा
भिन्नतत्क्रियागतपरिछेदकत्वस्याश्रये उपचारादुर्णायरणमशिंजस्तत्र मुख्यवृत्तेरेव कालशब्देन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः पूर्वव्या
ख्यातो विशेषमाह वर्णसहेतिः अनेन लक्षणवीजं संवधो दर्शितः क्रियायाः परिछेदकत्वे मापेक्षंन्नस्वनंतरनिरूपितेनाह पद्येतिमा
त्रेप्रापकमितिः स्वतंत्रधायकमित्यर्थः षष्ठ्यामिति अनुनासिकाकारस्य वृद्धिसंज्ञापाफलाभावादवसानेतदभावाच्चेदं चिंत्यं अतएव वार्तिकेन
रभिन्नेस्मे वोक्तं न तूणाभिन्नेति भाष्ये प्युदात्तानुदात्तस्वरितानामिमेव यावः ननु तत्र तपरत्वसामर्थ्यादस्य सवर्णस्याणिति मे गृहीतस्या ह्रस्वस्या
णग्रहणान्नुहृत्याविध्यर्थत्वान्न दोष इत्यत आह तपरकरणमितिः नवाकणाराहृत्यत्र संज्ञासमावेशदर्शनाद्धि प्रतिषेधादिस्य युक्तमनस्या
हविरोधाहीतिः नहि संज्ञासमावेशसंज्ञातंत्रयोजके किंतु विरोधाभाव इति भावः संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणोवदत्वादत्र पर्यु
पदसंभव इत्यपो विरोध इतितात्पर्यं तपरत्वसामर्थ्यात्प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाच्चातोभिसइत्येतन्निषेधं तपर इति लक्षणमनवकाशमित्युपक्रमः राम:
विप्रतिषेध इति शंकतेः अनदितितितपरत्वस्यसंदिग्धत्वात विप्रतिषेधोयपरितिमित्युक्तरमाह तेनेन्नदितित्रनदितिः अत्र भाष्यमानत्वेनस २११

वर्णाग्रहकलाघवात परत्वेमस्तमनुस्वार्थेहयेमयेः ... तित्परत्वेनुगुणानरपुक्तसंग्रहार्थः स्वमयोदात्तोच्चाररणोनीरोहस्वत्वेकैप्रमप
संनिपुत्रास्युदात्तलेशोषनिघातेवोदात्तत्वाभावात्स्यात्तः अनुदात्तोच्चाररणोजीर्यतीत्यत्र न स्यात इति भावः। भिन्नकालानित्तिपरत्वेनपूर्वसू
त्रबाधादितिभावः अप्राप्तिरेवात्रनिवृत्तिः भाष्येपदेवमित्यस्यएतत्क्षिपेपूर्वसूत्राप्रवृत्ताविस्पर्थः पस्पांहत्रौतपरकरणंतदस्यत्वेहत्तौ प्रयो
गे ऐस्मादीनामुपसंख्यानेकार्यमितिवार्त्तार्थं अभ्यासार्थं इत्यादिवृत्तिः प्रयोगार्थं तु मध्यमापि व्याकरणामुपदेशार्थं वृत्ति रित्याविलेते तिःह
तिषुतपल [illegible] एवभिन्नकालावर्णात्तस्त्रकालाएवेत्यभिसंधायभाष्ये किंपुनरितिप्रश्नः तत्तत्कालाछिन्नतात्वाएसुठव्याख्यायास्वजन्माभि
न्नकालाएवेत्याशयेनकालयेदादित्यत्तरं त्रिभागाधिकाइतितृतीयभागाधिकाइत्यर्थः केपठन्तथाप्रतीतेः त्रयोभागाअधिकाइत्य
त्वचितः केवलसंख्यावाचकानां पूरणप्रत्ययान्तार्थवृत्तेमानाभावात्तत्रासाधुत्वाच्चेतिपरेयस्यान्नारिकायाइतिसुधा यादृश्यर्थः पलानिःवि
दवःअस्मान्दसंवत्सरमान तविंदुस्था विरामीतिप्रसिद्धियोगिनांभाष्ये सिद्धेतिःउपमतिपक्ष्येपि उपलधीनामेवकालमेदात्वतित्रैविध्यंवर्णास्त
वृत्तिमेदेप्येकरूपाएवेत्यभिमानः अवस्थिताः नियतकालाः। विलम्बिचिरस्वनात् चिरचिरकालोच्चारणाजनकपत्नानुजायमाने वेरुतध्वनेरूप
लधीनामेववमेदइतिभावः उपचयापचयोकालहृद्धिह्रासौ अत्रालस्यादिभेदादित्यत्रालस्यादिनागतिक्रियायामेदेपियथानमार्गमेदस्ति
पथानमार्गमेदस्तथालस्यादिनोच्चारणक्रियातो वैकृतध्वनिमेदेपिनवर्णस्वरूपभेदइतिभावः तन्मेदे [illegible] पलमेदेतन्मेदेनेतितन्त्ती पं [illegible]

कै.टी. कथितस्फोटः इति भेदात् तदुक्तादिहेतुभिर्भेदान्न भिन्नकालाप्येवं निविरा विरोपलब्धयो गिरः क्षिप्र सयुक्ता एवैमर्थः अयं भावः अयानिवा दिनो वर्णो
२१२ त्पत्तिप्रतिपत्तिरुच्चारणा आयासस्य कारणत्वात् अवकाल अवच्छिन्नोच्चारणेन ह्रस्वदीर्घादेः शिवयुक्तादेशपि तावत्कालस्यैवोत्पत्तिः स्यात् ननु वानु
निष्पादी ध्वनिरेव तत्कालो नतु वर्णा इति वाच्यं विनिगमनाविरहादिति: अत एव निरपमतिरिक्तं स्फोटमादाय समाधत्ते भाष्ये एवं तर्हि स्फोट
त्वं तिभाष्ये इत्यर्थः स च नित्य इति आकाशादिवदिति भावः ननु स्फोटोऽभिव्यक्तिस्थैर्यत्वे चेमत आह एतच्चेति स एवायमकार इति प्रत्य
भिज्ञानात् एकं पदमितिप्रत्ययाच्च न तत्र विशेषं त्रिविस्तरः ननु ध्वनिरपि शब्दविशेष एव स कथं शब्दगुण त आह शब्दस्येति व्यञ्जकत्वे
न स्फोटोपलब्धिप्रति बन्धकत्वमितिवाच्यं परस्परगत स्वधर्मस्याभिन्नतदुपलब्धि हेतुत्वे नेत्यर्थः तद्विषयाणां पुनः पुनरुपलब्धेनैरन्त
र्ये पि न वर्णाभेद इति हृष्टान्तेनोपपादयति तद्यथेति पुनः पुनरुपलभ्यमानो विच्छेदेन दर्शनेन ह्रस्वदीर्घत्वादिनमेवापेक्षितं विनमुच्चारित
वान्नोत्पत्तिमिति वदिदृश्यत इति प्रत्यभिज्ञानाभावादिति भावः एवं च परिदृश्यमानकालभेदस्य उपलब्धिगतत्व एवेति तात्पर्यं अत्रेदं बोध्यं
एक एव स्फोटस्तत्तद्वर्णोत्तरं वर्णैरभिव्यज्यते ध्वनिः शब्दगुण इति भाष्ये ध्वनिशब्देन वर्णा वैकृतध्वनिश्च तत्र वैकृतध्वनेः स्फोटस्यका
रूपेण पुनः पुनरभिव्यक्तिः कार्यमिति नित्यत्वात् स्फोटस्य तत्कालत्वमेव ह्रस्वदीर्घप्लुतत्व स्फोटस्य भिन्नकालावच्छिन्नैर्ध्वनिजातीये राम
हे ध्वनिभिरभिव्यक्तो भिन्न इव लोकि कैर्ध्वनिगतभेदेन तद्भेदस्यापि संप्रत्ययात् कैयटे ह्रस्वदीर्घप्लुतानां कालत्वं नत्वभिव्यक्तिः सत्यभिव्यञ्जक २१२

मेदेनारोपितभेदा एवमिन्नैर्वर्धं निमित्तवैरौर्व्यंजंपंतरस्य घोः। विलंवितादिवर्णौ तु स्फोट एकजातीय एवा ध्वनिकृता द्विरित्यस्यैव कृतध्वनिकृतोपल
ब्धिकालद्रविरित्यर्थः वर्णा परागाभिव्यक्तितनकपलीयकालोपरागे ग्रीव स्फोटस्य गनेकृतरूपा प्रमाकृतत्वेन व्यवहारः अयंजुवैकृतः तत्वं
चालस्यादिकृतत्वातः परागोभिव्यक्त्युच्चारकाल ध्यापंः अयंतुपलब्धेरेवयो नःपुनरेकारराः पौनःपुन्यं चाविछेदेनोपलब्धिधारामात्रेरा
ननु विछिन्नविछिन्नविछिन्नोपलब्ध्याः एतद्ध्वधिकत्वेन ननु न स्फोटोपलब्धिः हृस्वाकार एवायमिति प्रसमिज्ञानात्कारो ये सतिनि
निमित्तामुसरणान्नतु निभिन्नमस्तीसारोयरति म्यायात् उत्सन्त्रितादिनात्वे वक्रमश एवमिति स्पष्टमेवेति। मनुभेयोध्वानो भेरी दंडादि
संयोगविशेषः स कथं गच्छेत्तत्राह भेरीमिति कर्मतापत्तिरिति भावः भाष्ये आह स्मन्नेशाहमुपलभमान इति शेषः। ननु दृष्टान्ते ध
नेरुपलभ्यमानस्य भेदोनतथेह वर्णस्य द्रुतादिधर्मविशेषप्यमतआह उपलब्धिसामान्ये इतिः पश्यतत्र नस्यध्वनेस्तावन्तावत्कालमुप
लभस्तथेहापितत्तद्धतो तावत्कालेन्तरं भिव्यंजकत्वप्रभाषितत्वेन परिछिन्नस्यैवस्फोटस्योपलंभमात्रमित्येतावत्येव दृष्टान्तः नचैता
वता स्फोटभेद इति तात्पर्यः ननभेयोध्वानस्येस्फोटाभावात् स्फोटस्तावान्नेवेत्यनुपपन्नमतआह हार्दमिति के तिभाष्येध्वनिः
सशेषस्वत्त इति शेषः किंतत्स्यतआह शब्दानामितिव्यंजकत्वेन उपलब्धिजनकत्वेनवैकृतध्वनेरप्युपलब्धिपौनःपुन्यका
रणत्वाद्व्यंजकत्वमितिभावः तदुपक्रमेणैव भाष्यप्रवृत्तेः तदुभयस्वभावतत्त्वसिद्धमितिशेषः ननु तत्र प्रमाणंनराप पक्षेतिभावः यो

कै. टि. गिमलक्षणमिति चैतदुभयमपि तिनात्मपदमेव कैयटेन प्रमाणीनेतरेनेनोक्तं शक्ततत्त्वभेदो वातस्य लेपि स्फोटएकभेरीताडनामपि व्यक्तः श्रोत्रमात्मेः
२१३ शब्दानां चिराचिरोपलब्धिकारणस्य महत्त्ववान्वैकृतिध्वनिरित्यस्य लाघ्नियोलस्यातेः महत्त्वचिरकालत्वं वैकृतध्वनिस्फोटे योः प्रमाणगमात्से
भयंतदिति। तदुक्तं हरिणा स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते। ग्रहणोत्तरकालकत्वेन ग्रहणोत्तरा। स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिप
द्यत इति। स्फोटस्योर्ध्वमपि यत्क्र्णे तिष्ठेत् सोपि वैकृत इति च उभयमपि स्यात्। तया योजनीयं ग्रन्थं तत्त्वत इति शेषः। तेन व्यक्तवाचामुभयं श्रव
णवाचोवर्णाधर्मो नाक्रान्तध्वनिरेवमर्थः ध्वनिपदेन प्राकृतवैकृतावुभावपि उक्तौ ते ग्रहणकर्मीभूतमुभयं तु प्राकृतध्वनिः स्फोटस्य
वैकृतस्यास्य त्वादि चिराचिरोपलब्ध्यनुमेयमत इति बोध्यं। आक्षिप्तेन संज्ञे पौवेति। संज्ञा गोधकेनास्य समभिव्याहृतेनोक्तमहिम्ना दिश
ब्देनेत्यर्थः। आक्षेपप्रकारमाह। आद्यंतौ चेति। यद्यप्यादिशब्दः परमात्रमपेक्षते अन्त्यस्य पूर्वमात्रं तथापि सहप्रयुज्यमानो मध्यापे
क्षाविति भावः। मध्यमानामेवेत्येवकारः सोलभ्यद्योतकः। सन्नुपमित्यनुवर्त्तनादिति। अन्यत्वाद्यंतशब्दाभ्यामुभयोरेव वाचकाभ्या
न वपवी समुदाय आक्षिप्त इति संबंधित्वेनाविशेष्यादादेरपि ग्रहणं। अन्त्यस्य तु न आचारादप्रधानत्वात्श्रोयश्च वस वत्त रसन्नुक्ते
प। रन्यानुवंधानामिवास्यापि संज्ञाकार्याभावात् स्वशब्देन विशेषणीभूतस्य मात्रपरामर्शो संभवेपि विशिष्टपरामर्शो बाधकाभावे ए म:
न अप्रधानत्वोपानिर्देशादिस्मनया युक्तं न निवोढः। एतस्मात्सिता र्थकथनमेवमाद्येस्वसमुच्चयस्येति तेनवाद्यंतशब्दोपूर्वेयरशद २१३

बभाव विधिमच्छ दो किं लवपवशा हावितिमत्वर्थ यतिरत्राह समुदायादेवेतितस्यैव संज्ञिनार्थेनार्थवत्त्वप्राप्तिपादिकत्वादिति भावः ननु स्वरूपमि
त्यस्यानुवृत्तावेतत्सहितादेविशिष्टस्य यणितितद्रूपस्य संज्ञित्वे रथ्यत्रेमादेयाकारसहितः स्यादत स्यादतत्राह त्वेतुपंतितिः अत्र तवदंति स
मुदितस्य संज्ञात्वेम त्याहारेयाघाघाचकारास्त्वत्रग्रहणाकशगत्वं सावकाशमितिपहराकमत्र स्यैभाष्यविरोधः द्विधमाधेकदेशवदस्यापि प्रा
हकत्वंप्रसज्यभावात् तः तस्मादाद्यवर्णएववाचकता अंशः स्पक्तता सर्वग्राहकः सहग्रहणानुविशिष्टतरारोपाद्विशिष्टाद्विमन्तुपस्यतिरिति
द्योतकांतरवैयर्थ्यमितिः येन विधिन तुये नेतिकरणोतत्तो यान कर्तरि षष्ठ्यायत्तेः शास्त्रेकरणं च विशेषणंमेवेत्यत्रभाष्यकृद्ग्रहस्यातित
दंतस्येति वृद्धीहिः पूर्वे चेको यणि त्वादौ विशेष्याभावात्कथमतिव्याप्तिरतआह शब्दानुशासनेतिवत्सत्त्वोस्यार्थस्य भाष्येत्रेव स्य
मानत्वात्रैते पूर्वपक्षी जानातीति विशेष्यप्रदर्शनेन प्रयोजनः यत्संबंधी विधिः संतदंतस्य संज्ञेति सूत्रार्थमत्वा शंकाप्रत एवाग्रे विधे
येनापि तदंतविधिं वक्ष्यतिः विधिरितिच भागे किं सोत्रत्वाच्च तृतीये मार्हः नन्वयन मिसादितख्वयन मि साधयर्थामेधानत्र ग्रथामिधानयो
रप्रस्यैवादेशत्वात्कथमत्रादेशोनत्र आह प्रकरणेनेति भाष्येपथ्येवेतिः एवातदंतविधावयादेः कार्यत्वं अप्रयादेस्तन देंतविधौ साधुत्वस्या
याद्विनावोध्यमानतया कार्यत्वमिति विवेकः अत्रतादिरितिः पस्मिन्विधिरिति परिभाषत्वादितिभावः अष्टाध्यनिर्देशादिति पूर्वपरकोरितिष
ष्ठीतु साधारणीतिभावः नेदादितदंतविधुपस्थितिसामर्थ्याच्चतदग्रहनिर्वेध्यात्मतरएवालोत्यस्येत्यादेरप्यप्रवृत्तिरिसाह ।भाष्येत

कै०टी० नरंगबहिरंगेद्वितिः वर्णमात्राश्रयत्वेनवार्णस्यांतरंगत्वमिष्यते तदपि वेत्समुदायस्यनकोपिविशेषः स्यादितिभावः अंतरंगलक्षणस्य
२९४ सस्यतत्वाभिमतस्येत्यर्थः बाधकत्वस्यतत्वमतेऽभ्युपगमः समस्त्वेनयस्यादितिशेषः गुणः पुंगंतेत्यनेनः गुरोणहीतिः इकारस्येतिशेषः
गुणः येनकाश्रयः त्वृत्तुचनकाश्रयइतिविशेषेकः नानेतिः अविपणः प्रसयेगणइतिभावः इदंचिंत्यमिपायेस्वाद्यसिद्धेर्लोपका
संभवाच्चकेचित्तत्रापितदादितहलविधावस्यर्णलाभावात्तदमवृतिः सावकुचाशकोवार्णस्यसिद्धेर्लोपकासंभवाच्चकेचित्त
त्रापितदादितदेतविधावस्यार्वर्णलाभावात्तदमवृतिः सावकुचाशकावार्णस्यासिद्धेरितिभाष्याशयः प्रज्ञातइमवृत्तिरनित्यत्वा
दुभयसेमनेतिभाष्याशयइत्याहुः। आहुरितिंनिराकरोतिः असमीतिः सतिनुतस्मिन्नातरंगत्वमितिभावः इदंतुबोध्यं एवमपीगंतस्य
त्रुजादिशब्दमात्रायेक्षत्वेपरणः गणस्यतकारोत्सापदार्थयेचकार्येक्षत्वमितिकथंनबहिरंगत्वंतस्यात्संज्ञायेक्षत्वंनबहिरंगः गु
णाहृत्वतुनित्यः सिद्धांतेउरिकृतेपरणावाधातुरोणनिसः इदानीमदसिद्धिरपिदोषइतिभाष्याशयइति एवमितिः सस्मितनेदादितंद
तविधित्वेपरणातुसन्निमित्तइतिनसबहिरंगइतिभावः भाष्येऊनशब्दमाश्रित्येस्यादिनापरेणबहिरंगत्वेगुणस्यांतरंगत्वेदर्श्य
तेएवंचपरत्वात्गुणःस्यादितिकेयटश्चिंत्यः अनेनहिभाष्येणयाशिभाषायामंगत्वाद्योनिमित्तयणेनतुस्यात्स्यादिपरोपीति रामः
स्त्वचपतिपरणनिमित्तेनशवपवत्वेनन्नशब्दोस्यतत्वोबहिष्टुभावः गुणनिमित्तनशब्दाद्वयनशब्दस्यबहिर्भूतोकारस्यदितत्वाधदितत्वा २९४

घटादौ वहिरंगत्वमिति भावः। भाष्ये ऽल्विधिश्चेति। स्थानिवदित्यत्र अलोऽजाप्यमानो विधिरल्विधिरित्यर्थः। अत्र सोऽस्य सादेशो नेति। नियमेने
ति शेषः। यथानित्यस्येति। कदाचिदनित्यस्यैषापि बोध्यः। सर्वे यादेशस्य स्थानिवत्त्वात्सुलोपः स्यादिति भावः। नन्वेवमनेकाल्त्वादिति
न्यर्थं कदाचिदेकाल्त्वन्नस्यापि सर्वादेशत्वसिद्धेरत आह। अनेकालिति। सर्वस्यैवेति। षष्ठीनिर्दिष्टसर्वस्यैवेत्यर्थः। प्रकृतेनामप्र
वेत्रनिर्दिष्टमनुवर्तमानं चेदीदूदेद्द्विवचनमित्यत्र तदन्तविधिभाव इति। तदन्तस्य त्वोविधिमाकचेति कर्मधारयः। तदन्त शब्दे च बहु
व्रीहिरिति बोध्यं। शब्दरूपविशेषस्यमादायतु अस्य सर्वं वचनमप्रवृत्तिरेवावतेकत्वादिति भावः। कर्मसाधनेन ट्रतिभावसाधनत्वे विन
वाधके प्रसिद्धत्वादेव विधेये कर्पं लभ्यते स शब्द इति। इह शास्त्रे भावः शब्दस्यैव कार्यैकरणत्वादिति भावः। तेन विशेषणेनेति। का
र्यविधाविति शेषः। विशेषणत्वलाभोऽन्नैकंकारस्य व्यापारवत्त्वनियमात् द्मे षांच व्यापारभावाद्विशेषणमेवात्र कारणं शब्देनोच्य
तेतस्य चेतरव्यावृत्तिकरणमेव व्यापार इति भावः। तत्रमसासमा शब्दप्रयोगो यस्येति विषयेऽपि विशेषणमेव प्राधान्यात् दन्तयाद्दक
मिती कोषरणाचीसारोन दोषः। क्वचित्तु सति गमके। नाह शब्दरूपविशेष्यमादायापि तदन्तविधिरिति भावः। तदप्यतरंगत्वात्समा
नाधिकरणविशेषणमेवेति बोध्यं। भाष्येऽन्येन चास्यस्येति। अनेन यस्य कार्यं यस्मिन्प्रत्तस्तयोरैकरूप्यं दर्शितं अन्यस्येसन्यस्मि
नित्यस्याप्युपलक्षणं। समासे भोजनमः। सेनांगत्वादेकवत्त्वं भाषोतीत्यतआह। वक्ति त्विवद्वर्थं गाचिपूर्वत्रापदकत्वाभावाद्बहुस्येत्यर्थः।

कै. टी. तस्य : ग्रस्यमानस्य उपाधय इति विशेषणानीत्यर्थः । अभ्युपेत्येति उपाधयस्तत्कर्षः वार्त्तिके तदन्तोपाधीति भावः प्रधानो निर्देश इति बोध्यः त
२९५ दंतत्वं तायामप्युकारस्यात्र विशेषणेन संबंधो विरोधाभावादत एवाह तेनाहीति विशेषणाभावे गुणाभावे पदसंज्ञेमस्यापनेतद्वेधे स
तिविशेषणत्वमायन्त्येत्यर्थः आत्मनेति पाठे त्वयमित्यर्थः आत्मन इति पाठे तु स्पष्ट एव । गुणानां तत्परार्थत्वात्मदार्थैकदेशत्वाच्चे
तिभाव्यादिति भावः अवधित्वेति अवधित्वेन तदारम्भकत्वे सतीति पंचम्यंतपदवाच्यत्वस्य प्रवृत्तौ दियोगे । अत एव पंचत्वं च तदारम्भकत्वमिति
त एकम् अनेकस्य न संभवतीत्यर्थः अग्रोत्थः पूर्वोपस्याद्दिति विग्रहे एवाहोषः एष्यवो वह अग्नीहोत्रेणापि पूर्वशब्दस्य मध्यमावप
वर्णविलाद्दित्व वपवत्वमोष्यस्यलभ्यत इति नापदोषः तथापि सुत्वर्षतीत्यादौ दोषो बोध्यः एवमुक्तश्चेति सूत्रे पूर्वशब्दस्यावय
वयाचित्वेप्रत्यय विशेषणता संभवः संयोगपूर्वको कारोन तस्य यामा वेना व्यावर्त्तकतयाः संयोगपूर्वादिति निषेधवैयर्थ्या
पत्तेः न चागविशेषणत्वे ग्रस्यानिष्टेः अतो व्यवस्थावाची पूर्वशब्दः श्रूयमाणमस्य विशेषणं तदकं भाष्ये पूर्वं ग्रहणम्
कार्तिविशेषणं त्वग्रस्यानुपपत्तिसिद्धेः अतो व्यवस्थावाची पूर्वशब्दः श्रूयमाणस्य विशेषणमिति न दोष इति वाच्यं वाच्य
वर्त्याः समानं किं च व्यवहितेष्विणादेः स्यादौ विप्रतिषेधापत्तेः पूर्वग्रहणस्यादिति भावः भाष्यापि पूर्वं ग्रस्य न वाधाप्यार्यैवेति राम:
नत्वनिषेधः विशेषणविशेष्यभावे कामचारेपि संयोगस्य प्रवत्तानाम् पूर्वतदन्तविधिरेव स्यादत आह [illegible] संयोगविशेष्यकमा २९५

दृध्याद्रीति॥ एवं च विशेषणत्वहानं सापेक्षत्वमयाः वांतस्याकांक्षार्थबोधेऽन्तरंगमेव बहिरंगत्वादस्य पूर्वं कारादीनामेव तद्विशेषणमिति
भावः॥ गुणप्रधानभावानपेक्ष इति॥ एवं च तत्र गुणकर्मभेद एवेति भावः॥ रूपविति॥ तदपेक्षत्वात् विधिवाक्ये वाक्यार्थाय नैकवेत्यर्थः॥ परस्कं संज्ञ ही
तिनत्रा हतत्रेति॥ गुणाः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय प्रकल्पते प्रभवन्तीति भाष्यादिति भावः॥ भाष्ये पर्थेष्टमिति॥ विशिष्टे वैशिष्ट्यं विशिष्टस्य
वैशिष्ट्यं विशेष्ये विशेषणानां तत्र च विशेषणानां समेकत्वं ह्यमिति पोयेषु पर्थेष्टमित्यर्थः॥ एवं च व्याख्यानात्मके तु विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं वैशिष्ट्यमि
तिरीसेव बोधो न तु विशेष्ये विशेषणानामित्यादिरीत्या सति तात्पर्ये। भुवं तस्येति॥ सुपेत्सुप स्थितस्येति शेषः॥ तद्विशेषणत्वेनेति॥ सुवंतेः स्त्रिताद्रि
भिरित्यर्थ इति भावः॥ श्रितान्तमिति॥ विसर्गान्तस्य तदन्तत्वाभावादिति भावः॥ संबुध्यंतमिति॥ इदमुपलक्षणं कष्टपरमश्रिताश्रिता इत्यादेः॥ तदंतविध्यभा
व इति॥ नडादीनां विशेष्यत्वात्त्वातिपदिकस्य विशेषणत्वेऽपि तदंतस्य नडादेरसंभवादिति भावः॥ अत्र वदंति॥ एवं हि कष्टश्रितमित्यादेरप्य
सिद्धिरिति भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः॥ पतंसुसुहिते॥ श्रितादिभिरिति विवरणात्कृतः॥ सिद्धांताशयवर्णनं तत्र पूर्वं कौलैके स्यादेस्सुपइति मथ
मांतेन तथा योसंभवात्॥ तस्मात्समर्थपरिभाषोपस्थितसमर्थपरार्थं प्रतिविशेषणतया प्राप्ततदंतविधेर्निषेधार्थमिदमिति भाष्या
शयः॥ उपस्थितसमर्थपदं च समीपतत्र मदोजर विभक्तिसमानविभक्तेतत्तस्य चतनामकतिकेत्सरणायासपेक्षत्वेनान्वयः॥ न हि सामर्थ्ये
सुवंतेनैवेति नियमः॥ कुंभकारइत्यादौ सुपः प्रागभावेऽपि तदंगीकारात्परिपूर्णीयहमि तिन्याय कत्पयस्यैतरत्राकांक्षयान्वयस्त्वविषयो न तुप

पत्रान्वपस्त द्विषयइ तिकुन्ति नइ तिस्तत्रभाष्यान्नसमेवो यलभ्यतेइ तिदिक्तान्तत्रयवपी तिएवं वद्रीवभावेपिङ्गीषासिद्धिरितिभावः किं
नघाइतिसत्तपियावेउयसर्जनेङीयप्राप्तोङीषितस्योदात्तलायतद्वारिताथ्यंवाश्चिन्त्यमिदं एवंवतस्यावरपकत्वेयादेनिष्कलइत्मस
दितिकाश्चीतः ननुइत्रोत्रिलाद्धिस्वरापथांततनदंतविधिस्तत्रानहि अशहस्य यस्येतिचेतिलोपेतेषां संभवो स्तीत्यतआह उत्तरार्थ
मितिवाहविरित्यादेःस्वरादिसिद्धयेइतिभावः अत्र कचीतिः सर्वेजसितिस्थितेतेतरं गानपीतिमायेन शीभावादिवाधिताः कवियस्मा
त्प्रत्ययविधिरिसुक्तेः प्रत्ययइतिनिषेधाभावेप्रातिपदिकत्वेन सुपोलुकिपुनर्जसिशीनस्यादित्यर्थः लुगितिप्यद पिसत्वध्या
दिसत्रेणापिसोर्लोपः सिध्यतितथापिसर्वविभक्त्युत्पत्तिपक्षेइदापगोगतितथा चामेत्रितापुदात्तत्वस्यात् चिनः समकते रि
त्यतोदात्तश्चेष्यतइतिभावः अत्रमेताइरितिः शनमोमिलेनपरश्चेसम्पतत्राप्रष्टजोतत्संनियोगशिष्टाघुद्यात्तत्ताभ्रदत्ताशेष
बनिघातेनतस्यानुदात्तत्वप्राप्तिरितिभावः ननुभिनत्रीत्यादौयदागमाइतिमायेन नदोषइतिचेन्न अवयवानामवयविग्रहणेन
हणंहितद्वीजनवात्रतद्स्मिन्न्रतावयवइमेशस्याप्रष्टत्या वयवत्वेमानाभावात्यस्यविशिन्स्तदंतावयवइतितदर्थानुा एवंचनं
इतीसपितदुदाहरणंवोध्यः भाष्येच अत्र श्चतइत्युपलक्षणंवोध्यमितिकश्चित्तन्न तनदंताजस्येतियाठेपिविशेष्यासंनिधानात्तक
थंसर्वेदीनीमादावस्यप्रक्तिरतआहतत्रेतिअत्र व्ययेसस्यान्वर्थेस्यादिः वक्तनः शब्दरूपविशेष्यमादायवाचनिकएवोभयत्रापि

तदं विनश्चिरिति वक्ष्यते ॥ इदं तु चिंत्यं शास्त्रे संज्ञिनो ऽसत्वे हि स्यादव्याप्तेः समत्वात्क्षेपे आक्षिप्तस्य वा विशेष्यत्वे मानाभावात् किं चान्वर्थे त
योगरूढत्वे योगरूढस्थले हि योगान्वितरूढ्यर्थस्यैव प्रतीतिरिष्टा न तु तयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावइति कस्य विशेष्यतया न इन्द्रं नधि
२३ क्षि स्यादिति बोध्यं ॥ वामकोश इति वा सहशास्त्रस्यार्थः अवादयइति सूत्रे द्वंद्वैकशेषगर्भो बहुव्रीहिरिति भावः एवं हि प्रभृपराभृः इत्यादीनाम
पि धातुसंज्ञा स्यादिति क्रुडावयवस्या पत्तिरिति विंसमिद्वन स्यादयसमाधिरेकत्रि षयएवेति बोध्यं एरजित्याद्यो नुव्यपदेशिव
द्भावेनेतस्या से सिद्धिर्बोध्या न तु साम र्थ्यादिति उद्भूतत्व वर्तनं तद्भावाद्दि त्यर्थः पथावयवेतिः अवयवे प्रसत्व वपवमवयवान्तरसं
निधौ समवेत इतिभावः नन्वेवमपि प्रयोवयवसंनिकर्षे स्पेवावयवप्रत्यक्षे हेतुत्वादेकावयवदर्शने तद्दुष्यभावरूप्यं रूचे राहः
अथवेति न नु मुख्यविशेषणे चरितार्थं सूत्रे कथमारोपितेस्यादत आह गौणेनापितिः स्वरितत्वगुणयोगाद्वयामत्वारो
पितार्थकस्य ग्रहणार्थेत्याशयः स्वर्थः तदेवा ह छत्रेत्यादि छत्रं गुरुष्छिद्रावरणं गौणया वृत्त्यैतत्त्वे वहि छात्रादृश्यते ॥ एवं पार्श्वशाक्षे
त्यत्र पार्थः अयः स्थूलशाखः ली क्षीणपावेदेशजिनो दंभे शीतोलसेजन्मः शेष्ठे गोराः ॥ तत्रैव पार्श्वकायः शूलिकरांश जिनिकशी
तकोष्णाकादिप्रयोगे ऽष्टैः तस्यादितरत्स्त्रवार्धहूस्वशाब्दार्धमात्रालाक्षणिकइत्यापत्त्वं आदिनाधारो ऽधिकरणमित्यादिसंत्र
हः मध्यपातिन इतिः पस्याकत्वादित्तदेकदेशत्वेनाकजादेर्विज्ञानादिति वार्तिकार्थः भाष्ये ऽरूपरिमाणानामितिः अत्र परिमाण

मानुपूर्वो विशेषोपि परिमाणोस्य पलक्षणेपपरिच्छिन्नार्थो नांत दाह संख्येति। भाष्ये ऽर्थोनामिति संज्ञिभूतानां शब्दानामित्यर्थः। नन्वधिक
गड्डादितननेपि अन्तः प्रवत्वकत्वग्रकणाधिकस्योपजनेपि सर्वे शब्दत्वमस्त्वमेवेत्यत आह निसाइनिव स्कृतः परिच्छिन्नपरिमाणके
ग्रहणे एकदेशाविकृतन्यायस्याप्रवृत्तेरिति भाष्याशयः। ननु निस शब्दः स्वादेकत्वतः परिच्छिन्नशब्दान्तरत्वात् कजादेः सर्वाषेक
देशत्वमसिद्धमित्यत आह यद्यपि इति अव्यतिरेककृत इति अनवयवत्वेपि ज्ञापकात् भेदबुद्धिं न कुर्वन्तीत्यर्थः। एकदेशसाहश्ये
च मध्यपातित्वेन बोध्यं तत्र सर्वनामत्वे संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्तिकारंभेणावार्तिककृतोन्वर्थत्वेनेष्टं किंच संतिनामुपान्त
त्वेनाक्षेपेमानाभावश्चेत्यत आह अपूर्वो वेति एतत् वार्तिकमूलात् व्याख्यानाद्व्यावर्तकमपि शब्दरूपं विशेषणमादायतदंतविधि रि
तिभावः। भप्रवाधार्थाक्षेचेति दृढमभिप्रेत्याह सूत्रेमेति। विधीयतेऽस्मिन् सूत्रे विधिशब्देन प्रतिषेधविरोधीन विवक्षित इति भावः। ननु संरूपामि
त्यनुवृत्त्या स्यापि संज्ञासिद्धौ किं तस्यैवेत्यनेनात आह स्वमिति। नेन सूत्रमसत्याख्यानादितितासर्वप्रसंगात्तत्वाद्विनिर्लोपं सूत्रस्यात्
त्वादित्यर्थः। स्वरूपविधिविषयेवेति। प्रातिपदिकविशेषोयादान विहितकार्ये विषयेवेत्यर्थः। किं पुनः कारणमिति भाष्ये कारणा
शब्दः प्रयोजनवाचीत्यत आह प्रयतीति। बोधयतीत्यर्थः। अंतग्रहणे नियमार्थमितित्तामसर्यन्यात्रन्तदंतादिति। ननु समासप्रत्ययविधावि राम:
त्यस्य विशेषणादिशेष्यमात्रव्यस्तासमात्रतात्पर्यं आह कतयादि शब्दाविनात्रापि तदंतविधिसंभवेनांतग्रहणासामर्थ्यादेवकेवलेःप्रव्र २९७

णोऽप्रातिपदिकेनेतिभावः । एतेन ग्रहणवतेति निर्देशादन्तरङ्गविधिर्दुर्लभः स्यात् । किं च परमदिव्यादिष्विवानभिधानेन केवले ऽमहति रि
ति व्यर्थ एव स्यादिति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे तत्रास्य ग्राहकतया समासे ऽस्यादिप्रतिषेधवचनवदस्याव्यापकत्वात् तत्र भाष्यवा
र्त्तिकादृष्टत्वात् सपर्यग्राहकाभावेऽपि तदन्तविधिकल्पने ऽतिप्रसङ्गापत्तेः । अत एवो गिरिश्रृङ्गग्रहणवर्जमिति साटेश्वारिता ऽर्थः । अनभिधानेन प्रत्या
ख्यानं तु न चमत्कारकारि स्यात् तत्पर्यवेति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्येषां यदव्ययमिति पूर्वादित्वं शोज्ञापकत्वमर्थः । सर्वस्मादिति प्र
वेशात्मकतिरिक्तादपीत्यर्थः । भाष्ये पञ्चाहि योगविभागमिति । न चेष्टादिष्वप्यस्यानुवृत्त्यर्थं तथा यथा । अत एव निष्ठेति सयोगसिद्धिरि
ति वाच्यः । एतन्मात्र भाष्यप्रामाण्येनान्त्यस्य योगाभावानुमानात् तत्प्रकारान्तरेण सिद्धौ तु नास्माकं क्षतिः । एकयोगेऽपि तावता स्वरितत्वप्रतिज्ञा
सामर्थ्येन तत्तावतः उत्तरत्रानुवृत्तिस्सिद्धेश्चेति दिक् । एवं च रोगणीत्यादौ केवलस्याभावे ऽस्त्येवेति वक्तव्यमिति सिद्धं । ननु तदन्तविधिवि
षये तत्स्य चेत् सनेन केवलादपि चेत्तव्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति व्यर्थमत आह अप्रातिपदिकेनेति ज्ञापकस्य सजातीयापेक्ष
त्वादित्यभावः । अत एव पूर्वादिनिरित्येव तदन्तविधिना सिद्धे सप्तपूर्वो ऽनेन स्य ग्रहणवतेति परिभाषाज्ञापकं च कैयटोक्तं संगच्छते पत्रान्ते
ऽपि तद्ग्रहणमुपलक्षणम् । अत एव एकगोपूर्वादित्यस्य केवलैकशब्देन महद्वृत्तिः । ग्रहणवतेत्यपि प्रत्ययविधौ निषेधस्यैवानुवादकं लाघ
वात् । अस्य एवेदेकसमासे निष्कादिष्वप्यदृतिस्तत्रैव भाष्ये कैयटोक्तः । रथ्येतदन्तादिति तत्त्वर्थं तितिपत । सोऽस्मिन्नेव योधमेति हस्येमत ननु हलाकरणजस्य

कै.टी कथं द्विरिति यत्तु भाष्ये परमस्य इति स्यादित्यागमो दीर्घ इत्येवं शैषिक प्रकरणे पाठेन सिद्धे तद्धिते त्वत्र कथं ग्रहणात् यथोशेन दत्त विधौ ज्ञा
२१८ पकं । शैषिके मतिहिहिर यद्दत्वादौ द्विगोर्लुगिति लुक् तत्र सूत्रे वीतिन संबध्यते अनभिधानाच्च नातिप्रसंगः वड्वर्थे तु द्विरथादिस्येव
तस्याभावादेशे स्वतीयत्वात्ताद्रूप्यतरयोस्त वाव निक एवं पत्नु हल्सी एतद्ठगिस्य पि तस्येदं तद्धितीस्याधिकारे वृद्धिः प्रउयतेत न्तु इदं शब्दे
न वोदरूपार्थो ग्रहणज्ञापकं तदाह वृद्धम् भवतीति भाष्ये सुपा चालकरसादिः जनयद्वेत्स्याधिकारे ग्रहणादपि वृद्धिस्तिवुजन्तद्विधौ वाच्ये
तदंत विधिः सुसर्वार्धाज्जनपदस्यादिः प्राग्भवस्तु गामिति उत्तरपदवृद्धिः वृद्धिमानिति वृद्धिनिमित्तमित्यर्थः अन्ययवानामिति पूर्वपद
स्येति शेषः पूर्वापराधरस्यैकदेशि समासः । संधिवेलादित्विति अणवयवादतोरिक्तत्रय दृष्टिः ननु शरच्छब्द एव कालवाचीन
पूर्वं शरच्छब्द इति कथं विसर्जन आहृतत्रहीतिः अत्रस्य संधिवेलादि सूत्रेन नक्षत्राणां कालेन विशेषणं संगच्छते भाष्ये च विधेः
संख्यायाइति तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञेति सूत्रे इति भावः हेष परिमाणमस्येति संघादिस्य विशेष्यः प्रतिषेधादिति
आहाई गोपुच्छमनेनः तस्य प्रत्यय प्रतिषेधत्वात्तत्र तदंतविधिर्भवत्येनेन प्राग्वतेरिति व मविधायके संख्यायाः संज्ञेति सूत्रे न तदंत विधि
सत्वेन प्राग्वतीयस्याधिकारप्रासङ्गम भवतीत्यर्थः पुनरप्यपार्थ समर्थेति अस्येति प्रत्ययार्थः तदिति समर्थविभक्तिः अनुवर्त्त राम:
मानस्य लुकसंवेदनपायुन स्यात् नेन तद्धिलक्षण त्व सूत्वनादनेन विहितस्य लुगभावस्यार्थः इतनेव किमर्थ उर्वमानंसोस्येति सादि २१८

तपरिमाणमित्यनेन विहितस्य लुकि पुनस्तदस्य परिमाणमिति च वनसामर्थ्यात्वार्थेन जातीयप्रत्ययेनस्य विधानसामर्थ्यादि
गुनिमित्तत्वाभावाद्वा लुगभावदस्य र्थः इदं इति कारमते नोक्तं ... तरस्येति यत्नकृत्पादानमात्रेणाहीवत्वापगमेत्तत्वेपि लु
गभावे वा द्विषष्टिर्जीवितपरिमाणमस्येत्यर्थे नेन ठञ् लुक् माशंसकालादिस्याधिकारस्थेनतमधीष्टइति सूत्रे णाठञा द्विषाष्टिकः
साधितो भाष्ये कालग्रहणेन यथाकथंचित्कालवाचिनो ग्रहणमिति वोक्तेन द्विगुत्वे तत्र द्वीत्यानेनापि ठञि लुगभावात् तस्मा
द्वे षष्टी परिमाणमस्य संवत्सरपरिमाणमस्येति भाष्योदाहरणार्थः तत्र द्विगुनिमित्तत्वाभावान्नालुक् संवेद्विषष्ट्यनतिरेक
स्यापि ग्रसत्वात्तस्यापि संख्याशब्दत्वमित्यपरे भाष्ये पदांगेति तदं नविधेरपवादोयं अतएव तत्स्य वेति पुनः रामिह्निं तानडल
विधौ हि बहुव्रीहौ वेपि स्यात तच्च नेष्टमिति वार्त्तिकाशयः पदशब्देन तिः अतएव भाष्ये उत्तरपदाधिकारप्रयोजन दानेत्त दंत विध्यप
वादत्वादस्यापि विशेषणएकवर्त्ति रित्याशयेनाहुत्तरपदेनेति शब्दरूपं विशेष्यमाश्रयेमन्येसमासांतनिषेधइति क्रकारवि
तिप्राप्तेः अतएव घेतदृपसर्गेति लंनात्तत्रस्वपदृति रूनसमासांतानुकरणात्रः अमयेन बहुप्यर्थे प्रथमा अत्र चेदमेव भाष्यमा
नमिस्याद्धः तत्वमयीति वर्त्तिकस्येन दीर्घविधाविति षपनिर्देशेनेदं विरुध्यत्ते भाष्ये पघमरहसदस्यादीति समत्तेपषस्यद
अनदृहः इति लससत्तः अन्यथा नमोऽनडुहः मार्मांच विलंना सामर्थ्यात्तमासोनस्यात्तःयहादपोनडुहो नुघ्वत दंत्र विधिप्रयोजने

यंतीत्यर्थः समासे एव पादस्य लोपरस्य लोपविधानात्सामर्थ्यादेवतदन्तविधिर्भविष्यतीति आशयेन कांकाथ छतिभाष्ये स्त्रिवेति अ
चार्यदेशीयस्याह एवं तर्हीति: सन्निधेर्लिंगं वलोपदृतिभावः। तदन्तविधिरिति: तदयवादवनरयदविधिर्भविष्यतीति आशयेस्त्यर्थः स्व
र्थाधिकारश्रयेणाय परिहरन्ति नैवेति नचैवं पादशब्देन तदन्तविध्यभावे परमपत्का विणाविति पूर्वोदाहृताऽसंगतिरत आह र
वंचेति अर्थभेदेन तन्न्यायधितिभावः पादशब्दादाख्यानतोनिमित्तकटिकलोपस्य स्यानिवत्वात्सदाऽशप्राप्ते राह पदेरिति कोलुत
मिति निषेधात्त्रणि लोपस्य स्थानिवत्वमित्यर्थः अत एव पादहस्त्यादिभ्य इतिनासत्रितत्थासतितस्यैवप्रत्ययदोक्तलाभस्य भावः
स्यात्रासेति तात्पर्येदहःश्रुपथीति प्रयोजनवार्त्तिके इत्यन एवेति पषुक्षदिति वार्त्तिकस्यादित्यर्थः अदितिसधिकारादिति अच्छोस
नः अन्यथानुमवाधकः स्यात् अमवनुमो वाधकः स्यादिति भावः अन्यथामामोरेवेति चतुः साहचर्यादिति भावः अन्यत्र वेति
भाष्याहं गाधिकाएदन्यत्रमन्यपविधाने पि वर्णग्रहणे तदन्तविधिरिति मत्वानोरत्पतिपद्यैव मितिः अन्यत्रे स्तनेव भाष्येण
क्रोपन्त सिन्पादेो निषेधाभावात्तदन्तविधिरनज्ञायते एवं च मन्त्यविधौ वर्णग्रहणे सम्मतिषेधस्य स्यादतस्तत्र वर्णग्रहण
मिति परिहरन्ति उक्तत इति। सिद्धन्तदन्तविधाविति: उक्तवचनेनवाचनिक इत्यर्थः पतुमस्य आक्षिप्तप्रकृतिप्रत्ययावयवकसमुदायस्य राम:
शेषणादेव न्तृत्रसिद्धएवव प्रवृत्ति ते नाताद्दृशार्थस्य नियताक्षेपे आक्षिप्तस्य वा शादिन्वयेमानाभावात किंचस्तोरवेस्यादेो समासप्र २१९

स्य यविधाविस्यनेनास्यापि निषेधायन्निर्मेमतु सोत्रस्यैव सनिषेधइतिनुदोषः पंचम्यंतात्स्वरः प्रत्ययो यत्र कार्यांतरविधानायान्‌ घतेतस्मिन्त्रस्थ
५२ ले प्रत्यंयग्रहणांतरंत विधेः प्रयोजनमितिवार्त्तिकार्थस्तदाह पत्रेसादि यशिगित्यत्रेत्राक्षनघ्यतोन्नवंस्यादितिः इषतीर्गोत्सादोधातोत्तका
रस्य तम्न्वेद्स्य च तेनस्यादिपर्थनेन च संज्ञा विधाविति संज्ञयाविधाविसर्थंइसभिमानः यत्रहीतिः संज्ञाया विधौसनिषेधोनतुसंज्ञयावि
धौ तद्धीतिप्रदेशेषु तदंतग्रहणाय दितोहिइस्सर्थः पुनस्तदंतेतिः धादिभिस्तत्र यदस्य विशेषणादितिभावः तस्मादिति संज्ञाविधौप्रम
ययग्रहणाइतिप्रसस्य ग्रहणोवार्यवंस्यादित्ति वचनाभ्यामितिभावः नापमर्थइतिप्रसामस्त्याचा स्यार्थस्यप्रसक्तिः पंचम्यंतादितिः
पंचम्यंत निर्दिष्टमत्ययादिसर्थः समासमस्यविधाविनितुसोत्रस्यनिषेधाविनितुसोत्रस्य निषेधइतिनतेनास्मगताध्येतेतिभावः
तत्प्रत्ययादेवं विकाराव्यवविहितप्रसपादेव एवंचोइविकाएदोश्काद्त्रिवगएवद्दद्विवरोस्मानामित्यर्थः भाष्येयजितोः फणि
तिपषपिद्वाश्माति पदिकादिसधिकाणदपंचम्याइतिनिषेधस्तत्रमाप्रोतितथापिनत्तनप्यधिकरणाविशेषणाकिंतु यत्रिंग्रो
शितिपंचम्यर्थेषष्ठीसत्वात्तासमानाधिकरणाविशेष्यामितिअयंचम्याइत्यस्याविषयोयमितिभावः तस्मादितिः प्रत्ययग्रहणो
यस्मात्सविहितइतिनियमोत्रापितदंतविधावेयस्य एवः एतत्सिद्धएववतइतिविधिस्तत्रानघ्रतेउक्तनियमबोधनायचत्रस्यथायरम
णाग्येशद्धास्फकिपारमयाणपोयणाइतिस्यादिनियायमुत्पादनार्थमित्यर्थः नन्वेतदीप्सायरमेषाम्रोगाग्योपराइतिभाष्योदाह

नहीदृशेर्थे परमगार्ग्यशब्दस्यप्रकृतित्वसंभावनापीतिकथमेतस्मात्पत्यदर्शनमनेनभाष्येणोक्तिचेन्नपरमगार्ग्यैकदेशगार्ग्यशब्दाद्दे
वप्रत्ययः परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे फिञ्‌ कस्मान्नयातद्दोषात्‌विशिष्टेनैकार्थीभावेवपवेनापिनस्यसत्वमस्येवानिकव्येकार्थीभा
वएवद्वन्द्वोनिमित्तमित्युच्यमाने। अतएवानुपसर्जनादितिसूत्रेकुंभकारीशब्देकदेशात्कारीशब्दादुत्पत्तिःशंकिताभाष्येतस्य
कैयटस्याप्यत्रैवतात्पर्यं एतस्मात्पेक्षस्यापियस्मात्क्षितिद्युत्पादिप्रत्ययेनसमस्तेकदेशात्प्रत्ययश्चेतस्मात्पेक्षार्थः नवैवंसुपिच
रोः सुपीत्यादौसुवंतेद्वन्द्वाणांपत्तिः नह्यत्रपंचम्यंतात्परत्वनप्रत्ययोविशेष्यतइतिवाच्यं तस्मिन्नितिपरिभाषयासुपिपरे
त्यर्थेनियमेनकस्मादिप्यवधिसाकांक्षत्वेनोपस्थितागादेरेवावधित्वेनान्वयेनपंचम्यंतस्यविशेषणत्वेननिषेधप्रहृतेरिमा
हुः ननुपेननाम्नाप्रतिस्यापेक्षांपेनिषेधोवाचनिकततदंतविधेरेवेतिचरुपेमादेउत्तरपदस्यविशेष्यत्वनयाप्रासनतदंतविधिःस्यादे
वेमतस्मादाह उत्तरपदेति। अयमथाहृदयस्पृत्पद्गेरेवपरत्वमित्युत्तरागामहरणोनैवसिद्धेलेखग्रहणाव्यर्थंस्यात्‌ लेखइत्यत्रागतमेवत
त्रगत्वतेघसंतस्यत्वनभिधानात्त्रा ग्रहणमेवेतिभावः अयमपिनिषेधो[illegible]विशेषणाविशेष्यभावव्यत्यासस्त्व
कएवेत्याह नचेतिप्राधान्येनेति। प्राहृदृरूपायेस्यायेमर्थः धामेरितिइदंस्यतासिविशेषणामितिचिंत्यमिदं सुपिचेत्यादावस्पष्टत्वतीत्ये रामः
वात्रापिसमाधानेबोध्यंनचलानर्थकेनेत्ययुक्तंअर्थवत्परिभाषाविरोधादतस्मादाह अर्थवदिति॥ स्थितमितिः स्वरूपमित्यत्रेति २२०

शेषः कुतो हेतोरित्यत आह वर्णरूपतयात स्येति याठेनार्थवत्त्वारूपमित्यतः प्राकृतस्य हीति शेषो बोध्यः अर्थवत्त्वेति तत्त्वसमानाधि
करणरूपमित्यर्थः वर्णसमुदायग्रहणात् प्रासमित्तियादिः तदपि प्रासमित्ति शेषः प्रणत्वादितिः तदेत विधिनियमशेषत्वादित्य
र्थः वर्णसमुदायेन च तदंतविधिस्तत्वर्थवत्त्वेनैवेति फलितं अनेनतुस्यगाधिकारेतदंतविधेरतिप्रसंगस्य निवारणायेदं वर्णग्रहणं चेत्य
त्वाख्यानवार्त्तिके ज्ञापकसिद्धजातिग्रहणेन मानेन एवमसेषेत्यत्रापि एकत्वसंख्यागुणत्वादित्यपि विंत्यं जातिपरत्वे तद्गत सं
ख्यापा एवतदुक्तं विभक्तिवाच्यत्वेनतद्विवक्षयापि दोषानुद्धारादित्याहुः दीर्घो भवतीतिः हन्हनिति नियमेनानिरर्थकस्य थेवत्त्वपरिभा
षासिद्धान्तेन वादोपसंपर्युपेम्पइति हन्तिपाठमनुसत्येदं तस्पोछेवेनेति वायदान्तस्येसतःपदग्रहणमनुवर्त्तस्पो ताविशेषणा
दुदंतस्य पदस्येसर्थउचितःतन्वस्यभिवारोत्त वर्णेरादेविशेषणाव्यर्थमत्त आह वानिहन्तत्वादितिपदग्रहणमपि फलाभावा
त्रिस्यं न विशेषणत्वपि बोध्यं पदत्वकरणात एतः यदोनादृशीम्यतः नत्वत्र करोतिर्नभूषणार्थानग्रा होभूषणेतिः पायसं
भूषयतीत्यर्थः संभवादितिभावः केवलपदाधिकारोपीतिः अन्यथासंदेहापोन्तरपदस्येववदेदितिभावः भाष्येनापीतिः समा
सचरमावयवेनस्य रूढत्वादितिभावः ननेवतदंतविध्यभावेहन्त्रहणाविस्याव सिद्धिः नत्ववधिषेनुसमीहानाविलत्रहोषांत आह
अत्येवेतिः नन्नवार्त्तिको कोपि फलत्नस्तदंतविधिर्वेसतत्र आह अयमेति सोत्र अदंतविधिरेवभाष्यानन्नुवार्त्तिको कोत्तरपदस्येसश

कै.टी इतिनियमस्यावश्यकइतिभावः परमादिरितिपरमादिः समासत्रदेशः महच्छब्देन भवति विधेयं बोध्यं भाष्ये निमित्तस्योपादानः इ
२२१ हन्तव्यघेतिअलसेनतस्यमनइत्यादिषुवर्तमाननीत्यर्थः अर्थेपानेवासितिइदं चिंत्यंकृते आगमेनेह्निषिष्टस्येवार्थक्तायामाप्यला
दृश्यत्रभाष्येस्यष्टमुक्तत्वाच्चनामेतेतिअतएवेकोपवावीसादोनदोषः पस्मिंचिधिरितिवावनिकमेवपस्मिन्निति सद्रामपंतोयल
प्रशेसम्पंतेयत्रविशेषसंतत्रे तियावताहस्त्रियेस्याअहस्त्रियहणाभावे सर्वेचह्रस्त्रि संज्ञा या विशेषणागत्तणाणावणातावेयर्थमे
त्रस्यादितिनमात्राक्षेयोनुपपन्नइतिशंकतेअसमीतिस कोवेप्रभाणाभावाद्वशब्देनसर्वेस्याटहीतेषुनदादिः समीपोह
लेवभवतीतिसमीपार्थयस्येतिनन्वाचामितिनिर्द्धारणेषष्ठीनिर्द्धारणंचतुल्यजातीयस्येतियस्यादिरचांमध्ये काश्चिदि
दितिविज्ञायमानेदत्रदोनासिमसक्तिरतआह असतीतिसमीपार्थइतिपूर्वसमीपार्थइत्यर्थः एवंचतत्रिहपिजसंबंधेषष्ठी
नतुनिर्धारणाइतिभावस्यस्याचामादिर्हलित्यर्थः स्यादितिनास्यर्थः नामधेयस्यलितिवानामधेयस्येतिवचनादितिभावः
भाष्येत्रापीतिअपरमहत्ताविमर्थः नन्वेवंहलादेः कवेस्यन्नहलेप्रस्येह स्त्रिमितिसूत्रेणाचयेतिघेघोनर्थकोनआहअ
स्यहतिःतदिमस्यानुपाहनइतितद्रीमास्याप्यनुयादानेइत्यर्थः ह्रस्त्रिरेवेसितथाचमदेशेघुत्पदादिविषयेमुख्योहस्त्रिशब्दो लमः
न्यत्रहेद्वयटिनेलासरीणाकइतिवैसरूप्यमसंगइतिभावः नतुमालादीनामितिलिंगादंदिसहवारिताय स्यहस्त्रिसस्याविसंज्ञास्या २२१

दत्त आरण्यत्वादिति भाष्ये थीदीतिः अत्रामिति षष्ठ्युपादानसामर्थ्यादादिशब्देध्याहरिष्यन्त इति भावः यस्याव्यपविनो व्यपवानाम चामध्ये
वृद्धिरित्यपव्यपवस्याध्याहारं विनैव थि संभवे अध्याहारे मानाभावइत्युत्तराशयः तत्र प्रसंगादादिग्रहणसत्वासत्वयोराघंतवत्सूत्रस्यैकयदा
प्रयोजनं दर्शयति एतिधेति असम्येकग्रहणे पूर्वसहिते विभाशष्टाकारे आरिवत्वात् समभासंनयनस्यापि हर्हलं स्यादिति भावः अवइति
एरवइत्यर्थः तत्रवृद्धिधानतोरित्यधिकारइति भावः घनेचोत्सर्वो विशेषणान्नन्वेवं पस्यहृद्धिरवयवइत्येव सिद्धेच्चामिति व्यर्थमत आह । अत्रामितो
तित थाचरावशब्दाहेर्हहलंनेति भावः कृनेत्वादिग्रहणे पत्र हृद्धुएदित्वमेवायुत्तपेक्ष्यानन्तनादित्वं स्येव तेन ग्रहणान्तन समासंनयने ९
दोषः अत्रामिति वृद्धत्वमविवक्षितं तेन मात्रो यादिसिद्धिः ननु पत्र हलघटिता अव एव संनिविष्टास्तत्रास्य प्रवृत्तिरुचिता न तु हलं
तरितेष्वस्त्विति मन्दमानः शंकते भाष्ये हृद्धसंज्ञायामिति तिनन्वस्येवमानकायाठे संनिवेशो न आह सर्वस्येति हृद्धत्वप्रयुक्तकार्य
भाजइत्यर्थः हृद्धत्वनिवेधनकार्यस्य प्राप्तिर्यदि केसत्वादिति भावः अत्रामित्यनेन केवलानामिति सर्वपदानां सावधारणत्वेन प्रथम
तस्यैव प्रतीतेरिति भावः अजमात्रसंबंधिनो यस्य समुदायस्यादिर्हृद्धिरित्यर्थः स्यादिति तान्पर्येन नुप्र थयांतात्वद्याभावादजेवादिरित्य
ति प्रक्रमेन आह अज्झिनिर्धारणा षष्ठ्याः अपरातान्निर्द्धारणस्य समानजातीयविषयत्वाच्चेत्वाभाइति भावः अत्र लसमुदायेप्यजयेक्षण
वादिर्हृद्धीत्यने इति भाष्यासराथ्यः हृद्धिविशेषणायेति तनस्याः प्रधानत्वाद्वृद्धेर्हृद्धरचत्वलाभः । तत्र हृद्धेरचत्वाव्यभिचाराहनविशेषणतासा

कै·टी· मर्थेन आक्षरसमाम्नायिकानुपलक्षणाद्विपरीतग्रहः इति भावः आकारस्य निवृत्तिप्रसंग इति: वृद्धसंज्ञानिमित्तत्वनिवृत्तिराकार
२२२ स्यस्यादित्यर्थः तत्रासाधारणेन प्रसादाहरणमाह तत्तदेवेति: भाष्येतकस्य साधारणत्वे धनयत्राह समुदायेति· पस्येत्यायचेक्ष्याव
श्रीति भावः एवं पस्येति आद्युपजनितनिनव्यतिरेके षष्ठीमंगीकृत्याचामिति निर्देशः षष्ठ्यादेशो भिहितः अनुपजनितव्यतिरेके
पस्येति षष्ठामपि तेवकं भाष्ये एकांतादित्व मित्यकेतव्याचष्टे एकांताइति: यस्य प्रातिपदिकस्येति संबंधः एवं च पस्य प्रातिपदिका
वयवभूताचामादिर्वृद्धिस्तत्प्रातिपदिकं वृद्धमिति सूत्रार्थः अनादिशब्दोपादानादेव सर्वेषामचामिति लभ्यते तत्राह आदि
ग्रहणमिति उभयरूपत्वेपीति अमलरूपत्वेपीत्यर्थः पस्येतिनावोवि शेषणे तेषामन्यविशेषणत्वात् नाप्याद्दिरव्यवहितत्वा
त् किंतु वृद्धेः अचामिति वादेर्विशेषणे संनिधानात् न वृद्धेः व्यवहितत्वात् एवं च पस्य वृद्धिरचामादिरित्युक्ते सरप्याउपेक्षादिलक्ष्योष
पपन्नेपमध्ये वर्तमानापि हलाकृतिर्न विषयस्यन इति भावः सकलामिति संकोचे मानाभावादिति भावः सतोपीति आदौ मध्ये वेति शेषः अ
चापितीतिः केवलाच्चसंनिवेशासंभवादिति भावः स्वरविधाविति स्वरे विधेये इत्यर्थः अयोगपत्वादिति स्वराणामवधमत्वादिति
भावः अत एव यतोनावइत्यनावइतिप्रतिषेधः सार्थः पुटुग्रहणादिति· हलस्वरप्राप्तिविषयकमेवानाव इति ज्ञापकमिति भावः ११म:
अन्यथानुठोः विषमानवत्वादक्षरावान्नित्यादेरीहत्वादित्येवमनुपउदात्तत्वं सिद्धमिति न हेत्वर्थं स्यादिति तात्पर्यपोलक्ष्यमिति: २२२

आधुनिकमित्यर्थः॥ गृह्यत इति॥ अत्र वार्त्तिक इत्यादिः॥ अत एवेदुं प्राचां देश इति चरितार्थः॥ स्त्र्यमात्रस्य नामत्वेन यह रागेत हैयथ्यं स्यादेमेव
घटीप इति॥ निग्रहादि॥ त्वात्साधुत्वादि इति ल साधुत्वमत एव भाष्ये देवदत्तशब्द उदाहृत इति भावः॥ भाष्ये गोत्रान्ता इति॥ गोत्रप्रत्ययान्तोत्तरपद
दित्यर्थः॥ चारायणी गोत्रान्तो यथा॥ समासे वृद्धत्वाच्छं लभेत तथा समासे वृद्धत्वाभावेपीत्यर्थः॥ येन नेन रहद्धसंज्ञा वाक्ये स्यादिदमप
संख्यानं वेत्युक्तं भवति॥ पूर्वतोत्रि इति॥ प्रकृते च गोत्रशब्देनापत्यमात्रं अपत्याधिकारादन्यत्वादिति भावः॥ नन्वोदनपाणिनीयादिप्यत्र
वृद्धत्वे छ अप्रसमस्तत्वदतिदेशे वा नत्वादि अश्वेत्यणिति भेदः स्यादत आह तेनेत्यश्वेति॥ येन पूर्ण विहितो न गोत्रे तेनेत्यर्थः॥ इन्नश्वेत
त्र गोत्र इति वर्त्तते परिभाषितं च तत्र गोत्रं गृह्यत इति भावः॥ पञ्जुते न लुके इति तत्र प्रत्ययपलस्यणास्य दुर्गं त्वात भाष्ये जिह्वाकात्या
दिवर्जनं वृद्धसंज्ञायस्ये॥ पिद्ध अं अणीति ता सर्व केवलेभ्यः कारव्यादिभ्यष्ठ स्यायवादाः॥ वृद्धसंज्ञा पत्तु समुदायस्य करणवादिषु
पाठाभावात् प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाच्च न तत्प्राप्तिरिति भावः॥ स्वदारी निवाभाष्येनुवर्त्तं तद् इति पूर्वसूत्रान्तरतोगच्छति
गच्छतिन वेति विचारः॥ नन्वपसर्जनानां गणवहिर्भावेन कथं स्वदादित्वमत आह स्वादीति॥ सामर्थ्योप्रत पूर्वं गतिरप्रयिष्यत इति
भावः॥ अत्र वामित्यस्य लितिदृहादि ग्रहणं सैवेधएव भाष्यतात्पर्यमिति भावः॥ व्यपदेशिवद्भावेन केवलोपसिद्धमिति इह वचनेति भाष्य
मयुक्तमत आह व्यपदेशिवदिति॥ सनिषेधः॥ प्रत्ययविधौ तन्मात्रोपयोगि संज्ञाविधौ चेति भावः॥ तदनामित्रिस्य चेदं नैनपुंसके भावेक्त
उ

223

फे॰ टी॰ क्रस्पुंछेध्वत्रपवादोस्य अधिकारात्परतो वा सरूपविधिश्चनेति संबंधमिति नपुंसकमथ्यमेकवचनमनुपपन्नमत आह द्वितीयांतमि
२२३ तिनपुंसकेपीति घञजयाः पुंसीति भावघञ्विषयकं क्वाचित्कं वेति भावः चेननावतस्माभोपाद्रानेसंभवतःयस्मादिरिसस्यतु कथंत
स्यातामत आह एतदिति योग्यत्वादादिरिति स्येदित्येकवचनांतेन संबंध इति शेषः तुल्यजातीयस्येत्यपलक्षणांत्यदादीनीमतेना
दीत्यस्य भिन्नविभक्तिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यं एषुग्रामांकुणिनेति विधेयसंबंधलाभाय ग्रहणमत्र मावार्थनिर्देशार्थं अन्यथा
प्राग्देशइमेवदेनइतिभावः लक्ष्यावेषम्यापवव्यवस्थितविभाषाश्रयणात्फलमाह नैनेति अन्येनालितिश्कतान्वयेसंभवत्यमेना
न्वयोऽनुचितइतितद्भावः वाहीकश्च देशविशेषः तत्रस्थग्रामः प्राग्देशवहिर्भूतः वाहीकदेशश्चोभयसंबंधः प्राग्देशबहिर्भूतो वाह्य
तएवाव्ययपात्यवितिस्तत्रेशाकलनाम्नोग्रामस्य उदीच्यवाहीकोभयरूपताभाष्यकृतोक्ता एतेनोभयबहिर्भूतावाहीकाद
न्यपात्तं वाहीकग्रामाविति आद्येत्र स्यात्प्राग्देशीयाविति शेषः पूरणीय इति बोध्यं अन्यथाकुणिमतनाश्रयणोऽस्यमामा
यानोनोपपद्येत ठञ्णिठावितिवाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यत्र वृद्धादित्यनुवृत्ते प्रागुदक्विभागस्तु शरावत्यास्तयोर्वधेः देशः प्राद
क्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरस्त्वमरेणादर्शितः शरावतीवोत्तरपूर्वाभिमुखीत्येके ऐशानीतो नैर्ऋत्यायश्चिमाभिगा एमः
मिनोमेत्यन्ये उभयथापि प्रागुदक्स्वरूपेन विवादः वाहीकलक्षणं च यथा नो सिंधुषष्ठानामंतरं ये समाश्रिताः वाहीकाना २२३

मतेदेशानलत्वदिवसेवसेदितिकर्णपर्वणि ॥ एवंवधर्मवहिर्भूतत्वाद्वाहीकत्वं । शतद्रुविपाशेरावतीवितस्ताचंद्रभागेतिपंचनद्यः सिंधुः
षष्ठः तन्मध्यदेशोवाहीकइतितद्धारव्यातारस्कुणिमताश्रयाणांशेषिकेषित्यस्यैवैयर्थ्यंस्यवस्थितविभाषयैवसिद्धेरतोममताश्रये
णैवभाष्यंभाष्यप्रामाण्याच्चैतावद्वाहीकग्रामावधीत्यस्येभाष्योक्तस्यवस्थितविभाषातिरिक्तान्यवस्थितार्थस्यार्थस्यशे
षिकेषितिज्ञापकमित्यपरेऽपसेमादिउदीचांदहादिति निमेहदेतिचेतिसर्वंसिद्धिः ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागो
जीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेप्रथमस्यप्रथमेनवममाह्निकं ॥ पारस्कर्यः हरिदीक्षितपादान्सेवनावासबुद्धिनाभट्टनागेशविदु
षाकृतोयं संग्रहोमुदागाङ्कुटादिभ्योः अस्यतद्धदितिदेशत्वनवार्तिकानुव्याख्यानमाशंक्याहचत्वारोत्रेति ॥ उयक्षिसाः द्रष्टुरा
द्गुणसाक्षाद्वाकारस्यर्थः तत्राद्येति ॥ तत्रहिगाङ्कुटादिभ्यः यदीतिङित्त्वस्यपद्लंसज्ञकइकारपुकरस्यार्थः ॥ तयोरितितदुद्देन
गुणभूतयोरपिङकारककारयोर्बुद्धिस्थत्वायपरामर्शइत्याहभाष्येङकारयकारस्यार्थः ॥ तयोर्द्विककारयोरिति ॥ यथाचैतत्तथायस्म
शायामुक्तेङित्वाकित्वयोरमसिद्धिरितितद्भावत्वाएवप्रसिद्धिरित्यर्थस्तदाहयेनतस्येतिसत्वेचेतिपराद्देरिति शेषः आजितास्त्रहु
णावैयर्थ्यापत्त्यमोराजोतिवच्छायामावार्थमनुवादइतिनशंक्यं ननुशाशविधाराणादिशद्देरसतापिविधारणेनशास्त्रसंवे
धः प्रतिपाद्यतेइतिचेत्तः तद्दहस्याप्यप्रामाण्यप्रसंगात्स्त्रजितायहणोतिः नचइद्देदितिविहितत्वादङकमेणिङ्अव्याहतत्वयेतनर

कै॰टी॰ तिवाच्यः॥ गाङ्कुटादिभ्योनेनतयोर्विधानेपिप्रसपाधिकारस्य पाठभावेनमसपत्तामावात्॥ नकारणकारयोरित्याप्रहृत्तौ त्रिातोस्त
२२४ योरसंभवात्तु भाष्ये भाष्येतेत्रस्थेनेनेति॥ प्रकरणेनेत्यर्थः॥ ननभाष्यतरस्य सुकं पंचमीतिदेशेनादेशविषयसंभवात्तत आहगाङि
ति। गाङ्कुटादिभ्यः परस्यप्रसपस्यन्नत्याह॥ सिद्धत्वाद्विशेषणाएवविधिमात्म्यपेमिसाहङ्काररति। नचेवंलोपस्यावश्यकत्वेन विधा
नेव्यर्थमत आहङ्गवेति। एवंवकार्यार्थविधानमितिभावः॥ ननुभाष्यमानः सर्वोपोहेशएवेत्यत्रमानाभावादादेशमतिवे
धइत्यकत्कमत आहवित्वेति अनेनागमत्वेनिराकृतमङरएवपस्वरहनेतरोक्षितिचेदत्राहङ्। इतअनंतरइति॥ नन्वेवम
पिवङ्कग्रीहिणाङि॥ छेदेनप्रत्ययाभिधानात्तस्यवातेकाल्वात्तकथमादेःस्यादत आहनत्सु हषरति तच तस्मादित्वेरते
प्यर्थलशक्तत्ववितरस्यैवसिद्धेरि तिवाच्यः॥ अतद्धितइतिपर्येदासेनअमसपसंज्ञाकालिकादेरगतेनेत्वविधानात्तअनुपपा
होनुपपत्तिः॥ नामेवदर्धेपतिकुटितेस्याराविति॥ अथास्मादेवेति॥ अतस्नमपरिभाषासत्कृतादिस्यर्थः॥ अस्यस्यमुरितिनचदि
त्वस्यगुणम ॥ एमः
२२४

संख्या श्लोक ५३०० पत्र ३०७